

પ્રથમઆવૃત્તિ
૧૫ એપ્રિલ ૧૯૫૫
પ્રત : ૧૫૦૦

આ પુસ્તકના સર્વ હક વાતક ખેડૂત વિદ્યાલયના
વ્યવસ્થાપક મંડળ-આમ વિકાસ સંઘને સ્વાધીન કર્યા છે.

દિંમત
ચાર રૂપિયા

: મુદ્રક :

યંત્રિ દલાલ
સંત પ્રિ પ્રેસ
શ્રી કાંટા, ઘેઝાભાઈની
અમદાવાદ

: પ્રકાશક :

ઈંદુલાલ ચાંત્રિક
વાતક ખેડૂત વિદ્યાલય
નેનપુર : મહેમદાવાદ

જે

પ્રાતઃસ્મરણીય

માતાપિતાએ અને વડીલોએ

સન્નિત્રોએ અને મહાજનોએ

મારું વિમુક્ત માનસ અને હૃદય પીલવીને

માનવસેવાના અને દેશભક્તિના પંથે ડગ ભરવાની

શક્તિ અને પ્રેરણા આપી છે,

તેમને આ પુસ્તક

હું

પ્રેમભક્તિથી અર્પણ કરું છું.

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના

ખંડ ૧	(પ્રારનાવિક)	
૧	વતનની તવારીખ	૧
૨.	નડિયાદની સિક્કા	૧૯
૩.	સંસ્કારજીવનનાં વર્ણણ	૩૧

ખંડ ૨	(સન ૧૮૯૨ - ૧૯૦૮)	
૪.	ધેણા જાળીના વંશજો	૫૩
૫	એકલ બાળનું પ્રધાન	૬૪
૬.	ધેરા વાજી	૮૩
૭.	કુમારની ધર્મસાધના	૯૯
૮.	અમદાવાદનું કોલેજ જીવન	૧૧૮

ખંડ ૩	(૧૯૦૯ - ૧૯૧૫)	
૯.	મુંબઈની તાલીમ	૧૩૫
૧૦.	આત્મમથન	૧૫૩
૧૧.	દેશસેવાનું જીવનજન	૧૭૦

ખંડ ૪	(૧૯૧૫ - ૧૯૧૭)	
૧૨.	રાજકારણમાં પ્રવેશ	૧૯૩
૧૩.	નાગપુર ને પૂના	૨૧૦
૧૪.	ગુજરાતમાં મંગલાચરણ	૨૨૬
૧૫.	લખનૌ અને ઈરાક	૨૪૬
૧૬.	શુકતારકે ગાંધીજી	૨૬૫

પરિશિષ્ટ :		
૧.	“સત્ય”નું “નવજીવન”	૨૮૩
૨.	ગુજરાતમાં નવજીવન	૨૮૫
૩.	રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય	૨૮૯
૪.	સમાજ સુધારાનો પ્રગતિ	૨૯૫

વિષયસૂચિ		૨૯૯
----------	--	-----

પ્રસ્તાવના

મધ્યમવર્ગના કુટુંબમાં ઊછરતાં અને ધર્મના સંસ્કાર પડતાં, હું બાળપણથી જ અત્યંત શરમાળ હતો. નાના નગરના વનની તરીકે મોટાં શહેરનાં, સારી સ્થિતિનાં ને સુધરેલી રહેણીકરણીવાળાં સ્ત્રીપુરુષોના સંબંધમાં આવતાં મારા અંતરમાં સક્રિય વૃત્તિ જામી હતી. છતાં આવી જીવનકથા આટલી વિગતસર હું લખવા કેમ પ્રેરાયો છું એ મારે જણાવવું જોઈએ.

સન ૧૯૨૩-૨૪ માં હું પહેલી જ વાર સાબરમતી જેલની એક નાનકડી ઓરડીમાં પુરાયો ત્યારે દિનરાત મોટાં વૃક્ષ અને હોવાલો જ નિરંતર નિહાળનાં, એકાગ્રપણે અંતર્મુખ થવાની તક મને મળી. અંતરમાં નજર કરતાં બાળપણથી તેમાં સચિત થયેલાં ભૂતકાળનાં સ્મરણોના ગંજ ખડકાયેલા દેખાયા. અવનવી કુતૂહલવૃત્તિથી તેને કમવાર ગોઠવીને તેની કંઈક નોંધ પણ મેં લખવા માંડી. પણ આ પ્રવૃત્તિ ૩૧-૩૨ વરસની વયે અસહ્ય સક્રિયવૃત્તિને નિરર્થક લાગી ને તેથી તે થોડી જ વારમાં અટકી ગઈ. પણ ત્યાં સુધીમાં જે અનેક સ્ત્રીરત્નોના સંસ્કાર મારા મુવાન દિલ પર પડ્યા હતા તે પરથી છ લઘુકથાઓ—“કુમારનાં સ્ત્રી રત્નો”—લખીને મેં ભૂતકાળનું ઝણ ચૂકવ્યું.

ફરી વાર સન ૧૯૪૦-૪૧માં પાંડો સહેજ લાંબો વખત જેલમાં ગયો ત્યારે એવી જ કુતૂહલ વૃત્તિથી મારા લંબાયેલા અને વિવિધરંગી બનેલા ભૂતકાળનાં સ્મરણની વધારે વિગતવાર નોંધ થોડો વખત મેં

લખી. ખીન્ન જીવનયાત્રીઓને તેમાંની કંઈક વરણ બોધદાયક થાય એમ લાગવાથી તે પરથી કંઈક લખવાની ઇચ્છા વધારે પ્રબળ થઈ. ફરી વાર દિલમાં જાગેલી અસહી રૂઢ પ્રાંતિએ આત્મકથાને બદલે સ્વાનુભવરસિક જીવનકથા લખવા પ્રેર્યો. પણ આવું આત્મલક્ષી લેખનકાર્ય પાર પાડવા જેટલી સખળ પ્રેરણા ન થઈ ને મારી ક્લમ અકાળે થંભી ગઈ.

મારા સાઠ વરસ પૂરાં થવા આઝ્માં તેવામાં વડોદરે રમણુલાલ વસંતલાલ દેસાઈને મળવા ગયો ત્યારે તેમણે મને કહ્યું : “ગુજરાતના ધડતર વિષે મેં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં (વસનજી માધવજી) વ્યાખ્યાન-માલા આપી છે તેમાં કનૈયાલાલ મુનશીને ને તમને ગુજરાતના બિન્ન-પ્રકૃતિના પ્રતિનિધિરૂપ વ્યક્તિઓ તરીકે રજૂ કર્યા છે; પણ માફ કરજો, મુનશીને પ્રતિભાશાળી સિદ્ધ પુરુષ તરીકે, અને તમને અસ્થિર મનના રૂઢી તરીકે મેં વર્ણવ્યા છે.” તેમના લાક્ષણિક સૌજન્ય અને ઊભરાતી સદ્દાનુભૂતિથી ઉચ્ચારેલા આ શબ્દો સાંભળીને હું જરા ઝંખવાઈ ગયો. પણ ત્યારે તેમના પુસ્તકમાં મારે વિષે લખાણ વાંચ્યું ત્યારે તેમાં, ગુજરાતમાં છેલ્લાં ચાલીસેક વરસમાં જાગેલી અનેક વિચારસરણી અને પ્રવૃત્તિઓના સંસ્કાર ઝીલીને તેનાં પ્રતિબિંબ ઝીલનાર વ્યક્તિ તરીકે મને ગણાવેલો જોયો ત્યારે મારો ક્યવાટ સરી ગયો અને ઊડે ઊડે મેં કંઈક ગૌરવ અનુભવ્યું.

પછીનાં વરસોમાં આ જ મુદ્દો જુદી રીતે અનેક મિત્રો અને લેખકોએ મારી આગળ રજૂ કરવા માંડ્યો. અનેક અણુધારી દિશામાંથી મને સૂચન સંભળાવા લાગ્યું : “છેલ્લાં પચાસ વરસના ગુજરાતના સર્વાંગી ધડતરના તમે સાક્ષી છો — અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ તમે શરૂ કરી ને તે છોડી દઈને નવી આદરી છે, પાંચસાન વરસે તમે સમગ્ર વિચાર સરણી, જીવનસરણી અને જીવનસ્થાન પણ બદલ્યાં છે — દેશ વિદેશમાં તમે લખી નિવાસ કર્યો છે અને વિસ્તૃત સફર કરી છે, તેથી તમારે છેલ્લી અડધી સદીના ગુજરાતના સર્વાંગી વિકાસનો કડીબદ્ધ ઇતિહાસ આપવો જોઈએ. નહિ તો પછીની પેઢીના માણસોને તે બધી સામગ્રી

છૂટાછવાયા અસંખ્ય ગ્રંથોમાંથી એકત્ર કરતાં બહુ મુસીબત પડશે--તે તોય કદાચ તે પૂરા સફળ ન થાય।” આમ જ્યારે મારા નાના અહમ્ પરથી ગુજરાત પર નજર ફેરવીને લખવાનું સૂચન મેં સાંભળવા માંડ્યું ત્યારે તે મારા મનમાં ઊંડું ઠરવા લાગ્યું. મારા વ્યક્તિગત જીવનની નહિ પણ ગુજરાતની પ્રજાના સંસ્કારજીવનની કથા લખવાનો વિચાર પ્રેરક અને પ્રવર્તક બનતો ગયો.

તે પરથી અનેક યોજના મારા મનમાં ધૂમરાવા માંડી. ગેઈટ ગ્રાફી છત્યાદિ અનેક સાહિત્યસ્વામીઓને અનુસરીને સ્વાનુભવને આધારે કંઈક નવલકથા લખું? થોડો વખત આ વિચારે મારા મગજને ઘેરી લીધું અને આવો ગ્રંથ લખવાને પાત્રો અને પ્રસંગોની નોંધ પણ મેં શરૂ કરી. પણ ફરી તે જ મિત્રો સાથે ચર્ચા થતાં તેમણે સાફ સંભળાવ્યું: “નવલકથા લખવામાં તમે કદાચ સફળ નથે થાઓ. માટે આવા કોઈ અખતરા કર્યા સિવાય અમને તો તમારી પાસે સંઘરેલી સામગ્રી સીધી બાપમાં જ ઉતારી આપો.” આ વાત મારે ગળે ઊતરી એટલે મારું મન નવી દિશામાં વળ્યું.

હવે ગુજરાતના છેલ્લા ૪-૫ દાયકાના વિકાસની નિર્ભેજ કથા જ લખવાનો વિચાર મેં કર્યો. તેમાં મારા લઘુ જીવનની કથા ભેળવવાનો વિચાર નિરર્થક ગણી મેં છોડી દીધો. પણ જ્યારે આ સદીના પહેલાંના જ દાયકા વિષે નોંધ કરવા હું બેઠો ત્યારે મારું જ્ઞાન અંગત સંકુચિત અનુભવથી નહિવાદ-અમદાવાદ પૂરતું મર્યાદિત લાગ્યું. તેથી તે જ કાળનાં સુરત, બરૂચ, મુંબઈ વગેરે પ્રદેશ વિષે તો મારે અનેક પુસ્તકો વાંચીને સંશોધન જ કરવું પડે. વળી મારાં પરિચિત સ્થાનો વિષે પણ મારા જીવંત સ્વાનુભવને ગાળીને જ લખવાનું હોય તો પ્રસંગરંગવિહોળું લખાણ મને જ રસહીન લાગે, તો પછી વાંચકને તે કેવું ગમે? આમ મારા અહમ્ને બાદ કરવાની મારી ઈચ્છા પ્રગળ હોવા છતાં આ માર્ગ પણ મારે માટે બંધ થયેલો લાગ્યો.

૭તાં મિત્રોની માગણી સાચા દેશાભિમાનથી અને પ્રજાપ્રેમથી

પ્રેરાયેલી હતી. તેથી તેને સતોષવાને બીજી રાહ લેવાની મારી ઈચ્છી ઉઠકટ બની. ધણો વિચાર કરતાં અને સમજાયું કે ગુજરાતના સાર્વજનિક અને સર્વદેશીય તેમજ સ્વાનુભવલક્ષી અને પ્રસંગરંગથી રંગાયેલા જેવા ઇતિહાસની આશા મારી પાસેથી રૂખવામાં આવે છે તે હું નિખાલસ દિલથી અને મોટા મનથી મારી જીવનકથા લખીને જ પૂરી કરી શકું. માત્ર તેમાં દરેક રચણકાળમાં ચોપાસ વહેતાં લોકજીવનનાં વસ્તુ પર અને ઝગકનાં નાનાંમોટાં માનવરત્નો પર મારી મીટ હંમેશ માંડવી જોઈએ - મારી એકલાની જ નહિ પણ મારી આખી પેઢીની ઘડનર કથા લખવાનું પૂરું જ્ઞાન અને ધ્યાન મારે રાખવું જોઈએ.

આ વિચારો મનમાં ઘોળાતાં બીજી એક મુદ્દો તરી આવ્યો. ગુજરાતના નદનવનના કોઈ સ્ત્રેષ્ઠમાં રોપાના છોડના ઉછેર પર, તેની નીચેની ધરતીના ગુણની અને ઉપરથી વરસતા વરસાદ ને ત્રાતા વાવરાની ઝાંડી અસર થાય છે. તેમ નિશ્ચિત રચણે અને કાળે જે 'પ્રચલિત વિશિષ્ટ વિચાર ને જાવનાની ઝાયા નીચે હું જીજ્ઞૈ અને ઘડાયો તેનો સંગીન અભ્યાસ કરી તે બરાબર સમજવાની મને જરૂર લાગી. નહિ-યાદમાં બાળપણુ માળનાં મનમુખરામ ને ગોવર્ધનરામને તો મેં જોયેલા ને દંધકે ઓળખેલા. તેથી આ નવા અભ્યાસનું પ્રસ્થાન કરવાને સહેજ જ જોયેલા પણ અગમ્યતા ને મૂળકાળને આવરી લેતા કોઈક પ્રભાવશાળી ગુજરાતીના જીવન અને ચિંતનનો સાક્ષાત્કાર કરવા હું આતુર બન્યો. તેવામાં આત્મકથા લખવાને મને વધારેમાં વધારે ટોકનાર સન્મિત્ર મુરેન્ડ દેસાઈ ને ધીર એક દિવસ જતાં તેમના દાદા અંબાલાલ સાકરલાલ વિશે એક પુસ્તક મેં માગી લીધું. તેમનાં ભાષણો અને લેખની જૂતી અને પછી નવી આર્ષિતા હું સપાટાગ્રંથ વાંચી ગયો કે તરત જ તેમની સાથે અમારા ગોવર્ધનરામનાં વિચાર અને જીવન સરખાવવાને હું અધીરા બન્યો. પછી તેમનું જીવનચરિત્ર વાંચતાં અમદાવાદના અને નરિયાદના એ બે મહાપુરુષોના વિચારના બેદનો કેવડો ઉકેલવાની મને એવી તાલાવેલી લાગી કે થોડા જ વખતમાં દુર્ગારામ

મહેતાજી ને કવિ નર્મદાશંકરથી માંડીને લાલશંકર અને રમણબાઈ સુધીના મુંબાઈ, સુરત અને અમદાવાદના સુધારકોના સામાજિક વિચારો અને પ્રવૃત્તિ વિષે અનેક ગ્રંથો હું જોઈ ગયો. તેમ તેમને વિષે નડિયાદના વિદ્વાન સાક્ષરોએ જે વિવેચણ વલણ ધારણ કર્યું હતું તેનાં કારણો શોધવાને તેમના માનસિક ને ભૌતિક જીવનની જીણી તપાસ પણ હું કરતો ગયો. આ અભ્યાસ કરવામાં જે અનેક મિત્રો અને વડીલોએ પોતાની જાનમાદિતી અને સૂચનાઓ આપીને મને નવાળ્યો છે તેમનો હું ઉપકાર માનું છું. આ વિષયના મારા ચિંતનના પરિણામ રૂપે નડિયાદના સંસ્કારજીવનનું મારું અંગત દર્શન પ્રાસ્તાવિક પ્રકરણોમાં મેં રજૂ કર્યું છે.

બાકીના લખાણમાં બને તેટલે અંગે ગુજરાત સમસ્તના સમાજ જીવન અને સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિનો બને તેટલો ખ્યાલ આપવાની દૃષ્ટિ મેં સેવી છે. નડિયાદના જેવા જ તડકાછાંચડા બીજા નગરો તે તે કાળમાં સાંખ્યા છે, એવી અમજથી જ તેની તવારીખ મેં આલેખી છે. વતનની સિકસના વર્ણનમાં એવાં બીજા અનેક નગરોનું ચિત્ર રજૂ કરવાનો ખ્યાલ મેં રાખ્યો છે. પછીથી નડિયાદનાં બંગલગની અને અમદાવાદની સ્વદેશમિત્રમંડળની પ્રવૃત્તિને, ગુજરાતનાં બીજાં શહેરોમાં તે કાળે જામેલી નરમ-ગરમ ચળવળના નમૂનારૂપ ગણીને મેં તેને ખિરદાવી છે. મુંબઈની ૧૯૦૯-૧૯૧૫ની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિના આઠા પાતળા પડયા ગુજરાતમાં જરૂર પડ્યા જ હતા. પછી સન ૧૯૧૬-૧૭ માં મુંબઈથી બેસડે અને અમદાવાદથી ગાંધીજીએ શરૂ કરેલાં આંદોલનના જે મિત્ર જુવાળ સારા ગુજરાતમાં ખૂણેખૂણે ફેલાયા હતા, તેનો બનતો ખ્યાલ આપવા મેં પ્રયાસ કર્યો છે.

આ સાર્વજનિક જીવનના ઈતિહાસને આ પુસ્તકમાં સ્વાભાવિક રીતે મારી જીવનકથા સાથે વણવામાં આવ્યો છે. મારા માનસિક અને બાહ્ય જીવનને આલેખનાં મારા માનસના વિકાસ અને વળાંક પર જ મેં ધ્યાન એકાગ્ર કર્યું છે. સન ૧૯૧૫માં દેસાસેવાનું જીવનવન લઈને

હિન્દ સેવક સમાજમાં હું જોડાયો ત્યારથી મારા ખ્યાનગી ધરની માફક અંગત જીવનની દીવાલો અને છાપરું ઝોડી ગયાં. ગુજરાત મારું ઘર બન્યું અને આત્મશ્રદ્ધા અને આકાશનો જ મેં આશરો લીધો. છતાં મારું મન અને હૃદય, કંઈપના ને રસવૃત્તિ, સમગ્ર માનસ અને આત્મા દાયમ રહ્યાં. તેના વિહારનું ક્ષેત્ર વ્યાપક બન્યું, છતાં અંતરમાં નિર્બંધ વિચાર-શક્તિ સંગવળતી રહી. તેથી કંઈક કંઈક સંયોગોથી મારું માનસ પલટાતું ગયું ને તેથી વળી મારા બાહ્યજીવનનાં વહેણ બદલાતાં ગયાં. આમ મારા સંયોગ અને માનસના પરસ્પર આધાત અને પ્રત્યાધાતની કદાચી મેં જરા ઝીણવટથી અને વિગતસર આપી છે. તેમ કરતાં કંઈક અંશે મારા મગજને ગુજરાતના ખીલના માનસના પ્રતિબિંબરૂપ ગણીને તેને વર્ણવવાનો ખ્યાલ મેં રાખ્યો છે.

આવી રીતે ખ્યાલ વરસના વિશાળ પટને આવરી લેની અમત જીવનકથા અને સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિની કૃત્રિમચી રજૂ કરતાં, આ પુસ્તકની મર્યાદા ધાર્યા કરતાં ઘણી વધી ગઈ છે. આ પહેલાં ભાગમાં મારી પચીસીએ જ હું પહોંચી શક્યો છું. પછીના બીજા ભાગમાં સન ૧૯૧૭ થી ૧૯૨૪ સુધીના મારા ગાંધીયુગનું જ બ્યાન આપી શકાશે. પછી ૧૯૨૪થી ૧૯૩૦ સુધી મુબંઈમાં પત્રકાર થયો અને પછીનાં પાંચ વરસ મેં યુરોપમાં ગાળ્યાં તેને જેમતેમ ત્રીજા ભાગમાં મદી શકાશે. ને સન ૧૯૩૬ થી ૧૯૫૦ સુધીના લાંબા દાળની જીવન-કથા સમેટવાને ચોથા ભાગની જરૂર પડશે. પણ તેમાં હેતુનાં હેતુનાં તથા વરસમાં મેં કરેલા રશ્મિયા-ચીનના પ્રવાસને સમાવી શકાશે કે કેમ તે આજે હું કેમ કહી શકું ! ગમે તે હિસાબે, આ પુસ્તક લગભગ આટલા જ-ઘણું કરીને આથી કંઈક મોટા કદના-ચાર ભાગમાં, સન ૧૯૫૬ના અંત પહેલાં પ્રગટ કરવાની હું આશા રાખું છું.

એક અંગત બાબતનો મારે નિર્દેશ કરવો જોઈએ. જે અનેક સ્ત્રીપુરુષો સેખકને જીવનપાત્રમાં મળ્યાં છે, તેમાંનાં કેટલાયે આ પુસ્તક

માટે સામગ્રી પૂરી પાડી છે તે માટે તેમનો હું ખરા દિલથી આભાર માનું છું. પણ તે પૈકી કોઈના સંપર્ક કે સંસ્કાર વિશે પુસ્તકમાં મેં લખ્યું હોય તેનાથી કવચિત કોઈનું દિલ દુભાવાનું પણ જોખમ રહે છે. આ પુસ્તકમાં મને મળેલી અનેક વ્યક્તિઓ અને વિમૂર્તિઓનું ગુણ-પૂજન કરવાની જ દૃષ્ટિ મેં રાખી છે. છતાં અગાઉ કોઈને મારા કંઈ શબ્દો કે ભાવથી દુઃખ થાય તેમની હું અંતઃકરણપૂર્વક માફી માગું છું.

આ પુસ્તક લખવાને જે અનેક દિલસોજ મિત્રોએ મને પ્રેરણા આપી છે, તેમ જ જેમણે તે છપાવી પ્રગટ કરવામાં મને અમૂલ્ય સહાય આપી છે તેમનો હું આભાર માનું છું.

છેવટે આ પુસ્તકના ધડતર વિશે મારો એકરાર કરવાની રજા લઉં છું. સામાન્ય રીતે લખાતી આત્મકથામાં લેખક જ તેનો નાયક હોય છે. પણ આ પુસ્તકના વાંચક જોઈ શકશે કે આદિથી અંત સુધી તેમાં ઝળકતા અને સુંગંધીદાર અનેક માનવપુષ્પો નીચે હું તો એક સૂત્ર રૂપે દંકાઈ જાઉં છું - કવચિત કોઈ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓથી વિવિધ દિશામાં ખેંચાઈ જાઉં છું. અર્થાત્ આ જીવનકથાનો નાયક હું નથી પણ ગુજરાતની પ્રજા છે, કંઈક અંશે તેના અનેક સેવકો અને ધડવૈયા છે. તેથી તેમને જ મારું આ પ્રથમ પુસ્તક અર્પણ કરીને હું કૃતકૃત્ય થાઉં છું.

વાત્રક ખેડૂત વિદ્યાલય, મહેમદાવાદ
૧-૪-૧૯૫૫, રામનવમી, સં. ૨૦૧૧

હંદુલાલ યાજ્ઞિક

૧. વતનની તવારીખ.

મારો જન્મ નડિયાદમાં સન ૧૮૯૨માં થયેલો.^૧ કુદરતી રીતે તે કાળના વતનના પરંપરાગત સંયોગોથી અને સ્થાનિક પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓથી મારું માનસ અને જીવન ઘણી રીતે રંગાયેલાં ને ઘડાયેલાં હતાં. તેથી નડિયાદની કુદરતી પરિસ્થિતિ અને તેની તવારીખના ધડબંધ પર ઊંડી નજર નાંખવી જોઈએ.

પ્રથમ ગુજરાતી નવલકથાકાર નંદશંકરે ગુજરાતને ભારતના નદનવન તરીકે વર્ણવ્યું છે. રાસમાલાકાર ફૈઝસે સાબરમતી અને મહી નદી વચ્ચેના વિભાગને ઉત્તમ ખેતી અને રમ્ય વૃક્ષરાજિથી શોભતો, સુંદરોત્તર પ્રદેશ ગણ્યો છે. તેમાંયે શેદીથી મહી નદી સુધીના ચરોતર—અથવા ચારુતર—જિલ્લાને અનેક દેશી અને પરદેશી લેખકોએ સર્વશ્રેષ્ઠ માન્યો છે. સપાટ ગોરાકુ જમીન, માફકસર વરસતો વરસાદ, ઊંચી વાડોથી સુરક્ષિત, નાનાં મોટાં ખેતરો, કૂવા, તળાવ વગેરે વિવિધ જળાશયો, વડ ને પીપળાના ઘટાદાર ધુમ્મટ, આંખા જેવાં અણુમોક્ષ ઝાડની ઝૂકતી દારમાળા—આ સર્વે નૈસર્ગિક સમૃદ્ધિથી સમગ્ર પ્રદેશ સદીઓથી અત્યંત રણિયામણો અને કૃણદ્રુપ ગ્યો છે.

આ મનોહર મુલકના સર્વોત્તમ કેન્દ્ર અને નગર તરીકે નડિયાદ

૧. ટા. ૨૨-૨-૧૮૯૨ ને સંવત ૧૯૪૮ના મહા વદી નવમીના રોજ મારો જન્મ નડિયાદમાં થયો હતો.

સદીઓથી પંકાયેલું છે.^૧ ઉત્તરે અમદાવાદથી તે દક્ષિણે વડોદરા બંધ્ય ને મુરત જવાના, પૂર્વે ગોધરા દાહોદ ને માળવાથી પશ્ચિમે ખેડા, ધોળકા, ધોલેરા બંદર ને સૌરાષ્ટ્ર તરફ જવાના અને કપડવણજ તરફથી ખંભાત બદલપુર-દહેવાણ વગેરેના સાગરકિનારા તરફ જવાના અનેક જગી વેપારનાં મથકોને સાંધતા મદામગોની વાટ પર નડિયાદ સ્થપાયું છે.

ભૂગોળની આ કેન્દ્રીય સ્થિતિને લીધે અનેકવિધ માલસામાનના સર્વોત્તમ વિનિમયનું બજાર બહોં રચાયું. ચતુર ને સાદસિક નગરજનોએ પેઢી દર પેઢી વેપાર ખિલવીને આ નગરને સોદામણી સંપત્તિથી સમૃદ્ધ કર્યું.

સોલકી કાળ પહેલાંની નડિયાદની કંઈ દફતરીય સાંપડતી નથી. પણ સન ૧૦૬૧માં “સિદરાજ જ્ઞાસિંહના વખતમાં રાજમાતા

૧. “The City (Nariad) is one of the prettiest towns in Gujarat... If I were to point out the most beautiful part of India, I should fix upon the province of Gujarat. If I were to decide on the most delightful part of that province, I should without hesitation prefer the parganas of Baroda and Nariad.” Major Campbell Forbes : Oriental Memoirs.

“આ રાહેર (નડિયાદ) ગુજરાતનાં સુંદરમાં સુંદર સહેરામાંનું એક છે...તે અને દિંદોનો સૌથી વધારે સુંદર પ્રદેસ પસંદ કરવાનું કહેવામાં આવે, તેા હું ગુજરાતને પસંદ કરુ. એ અને ગુજરાત પ્રાંતનેા સૌથી સમૃદ્ધીય ભાગ કયો તે જાણતેા નિર્ણય કરવાનું કહેવામાં આવે, તેા હું જરાપણ વિચાર કે આનાકાની કર્યા સિવાય વડોદરા અને નડિયાદનાં પરાગણાને સૌથી વધારે મનોહર પરાગણાં વરીકે પસંદ કરું” સાંતિલાલ દાસનેા નડિયાદનેા ઇતિહાસ પાન ૮-૧૧

મીનજદેવી, રાજ્યને અને પ્રજાઓની રાજભક્તિને, સુખવરિયત અને સુદૃઢ કરવા, યાત્રાને બહાને ગુજરાતમાં પ્રવાસે નિકળેલાં અને તે અર-સામાં તેમણે સંતરામ દરવાજાની પાસે આવેલી કુમરાવ બજારમાં વાવ બંધાવેલી અને તે ત્રાધ્યાની મિત્રિ 'સંવત ૧૧૫૨ના વૈશાખ સુદ ત્રીજ' કોતરેલી છે."૧

અમદાવાદના મુસ્લિમ બાદશાહોના કાળમાં, "ત્યારે વડનગર, ત્યાંપાનેર, ખંભાન ઇત્યાદિ ગુજરાતનાં શહેરો વૃદ્ધતાં ત્યારે ત્યાંના સાહ-સિક વડનગરા નાગરો, પાહાણો અને વાણિયાઓ, નડિયાદની આબાદી તથા વેપારઉદ્યોગથી ખેંચાઈ, નડિયાદ આવીને વસ્યા. તેમના ધીકતા શરાફી વેપારથી નડિયાદની બહોળલાક્ષી ઊલટી વધી. તેમનો વેપાર કાશી, કાનકતા અને મદ્રાસ સુધી ચાલતો. અને તે શહેરોમાં નડિયાદની શરાફી હુંડીઓ સીકરાતી."૨ ત્યારથી તવારીખને પાને નડિયાદનું નામ ચઢ્યું છે.

સન ૧૪૫૧માં ગુજરાતના ત્રીજા બાદશાહ મહમદ ત્રીજાના પાટવી કુંવરના નિવાસસ્થાન તરીકે નડિયાદનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેના પિતાના મૃત્યુ પછી તે કુતુબુદ્દીન શાહનું નામ ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠો. આ જુવાનીઆને માત કરવાને માળવાના સુલતાને વડોદરા છૂંટીને નડિયાદ પર હુમલો કર્યો ત્યારે તેના ગાંડા હાથીને તલવારના ઝાટકાથી નગરના શ્વા પાહાણોએ મારેલો. પછી તેમનો પરાજય નિશ્ચિત જણાયો ત્યારે "ઘેરાં છોકરાંની જોડર કરી, ચિતામાં બાળી નાખી, કેસરિયાં કરવાની તૈયારીમાં પડ્યા. સુલતાને વિચાર કર્યો કે 'ગુજરાતની આબોહવા—ખાસ કરીને નડિયાદની—તીરપુરુષોને પેદા કરનારી હોવી જોઈએ, નહિ તો પાહાણ જેવી કોમમાં આટલી બદાહરી ક્યાંથી હોય."૩

૧. 'સાંતિલાલ દાસ્ કવ નડિયાદનો ઇતિહાસ પાન ૨૦.

૨. એજન પાન ૧૧-૧૨.

૩. એજન પાન ૧૫.

પછીથી કૃત્તુદીને અમદાવાદથી નડિયાદ તરફ ધસતા કપડવણુજ આગળ દુમલાખોરને ઘેરીને દરાવ્યો.

“અમદાવાદી દરવાજે આવેલી ખીજ વાવને અમદાવાદના મદમદ સુલતાન બેગડાના રાજકાળમાં, સંવત ૧૫૧૯માં (સન ૧૫૧૩માં) બાંધવાનું કામ શરૂ થયું હોય એમ જણાય છે અને તેની છેક ઉપર જડેલા શિલાલેખમાં સંવત ૧૫૮૨ના (સન ૧૫૨૬) વૈશાખ શુક્લ ત્રયોદશીને વાર સોમે પૂરી” થવાનો લેખ કાન્યો છે.^૧

મોગલ સમયમાં અકબરે તેના ગુજરાતના મદાયમાં નડિયાદનો નિર્દેશ કરેલો છે. સત્તરમી સદીમાં અંગ્રેજ અને ફિરંગી (પોર્ટુગીઝ) સોદાગરો વેપાર માટે નડિયાદ આવના. તે પરથી આ નગરનાં ધીકતા ધંધારોજગારોનો ખ્યાલ આવે છે.

અદ્દારમી સદીમાં પેશવાઈ ને ગાયકવાડી રાજ ગુજરાતમાં રથપાયાં. નારાયણરાવ પેશવાનું ખૂન કરનાર રઘુનાથરાવ (રાધેબા) ખૂનામાં પદબ્રથ થઇને, અંગ્રેજોની લશ્કરી સહાયથી ગુજરાત સર કરવા નીકળ્યો. ત્યારે ફતેહસિંહરાવ ગાયકવાડને નડિયાદના જાગીરદાર ખડેરાવે મળીને તેનો સામનો કર્યો. રાધેબાએ સન ૧૭૭૫માં તેના દુશ્મનોને માત દરવાને નડિયાદને અડવાડિયા સુધી ધેરા ધાસ્યો, ત્યારે તેના સ્ત્રીશ લશ્કરી સાથીદાર મેજર જેમ્સ ફોર્ગસે આ શહેર ને પરગણાનું તાલુકા વર્ણુન આપ્યું છે: “આસપાસનો પ્રદેશ ઘણો જ મનોહર લાગે છે. નડિયાદ ગુજરાતનું એક અત્યંત સુંદર નગર છે. તેને ફરતો ત્રણ માઇલનો કોટ છે. એની વચ્ચે વચ્ચે અનેક ખૂંજ છે. તેના નવ મજબૂત દરવાજા છે, અને દિવાલને ફરતી સુધી ખાઈ છે. નગરમાં હાલ ૧૨,૦૦૦ કુટુંબ (આશરે ૫૦,૦૦૦ માણસ) વસે છે. તેઓ મોટે ભાગે સર્વોત્તમ ખાસ્તાનું અને ખીજું સુતરાઉ કાપડ ને ચીજો બનાવે છે, અને કપડવણુજના કુંડમાંથી જડતા અકીકને ઘસીને તેના સુંદર ઘાટ ધડે છે.

આંખા ને આંખડીનાં ઝાડની ઘટા નીચે અમે તંબૂ તાણેલા. આસપાસ અસંખ્ય ફૂવા અને એક વિશાળ સરોવર છે. હલકી જાતના ચંદનનાં ઝાડ અહીં ઊગે છે. રાધેાજીએ રૂ. ૭૦,૦૦૦નો દંડ શહેર પર નાંખ્યો અને તે વસૂલ કરવાને ઘણાવની માલમલકત ને કપડાં ચીંથરાં પણ ખૂંચવી લીધાં ને કેટલાયે પર લાયકર સીનમ ગુમર્યો”^૧

નડિયાદની નિઃશસ્ત્ર પણ શરી પ્રજાએ આ હુમલાનો સામનો કર્યો. દંડ “ ન આપવા નડિયાદના ખારોટોએ અને જે બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓએ ત્રાગાં કર્યાં. પણ દંડ માફ થયો નહિ. હજી પણ નડિયાદના જે ખારોટોએ ત્રાગું કરી દંડ બર્યો નહોતો તે બીજા ખારોટો કરતાં વધારે કુક્ષીન ગણાય છે.^૨ પ્રજાનો વિરોધ લોહી અને આંસુના પ્રવાહમાં ફૂલી ગયો.

આ અંગ્રેજી જાપના દેશદ્રોહી પેશવાના ત્રાસમાંથી છૂટવાને હજારો માણસો શહેરમાંથી ઉઘાળા ભરી ગયા. નગરની શોભા ને સૂરત ઝાંખી પડી. પણ ખંડેરાવના વારસ મસ્દારરાવે કહી અને છેવટે કાઠીઆવાડ જઈ ને અંગ્રેજશાહી પેશવા સામે લડાઈ ચાલુ રાખી. મેજર વોકરે તેને હરાવીને મુબઈ મોકલ્યો ત્યારે જ તેની લડત પૂરી થઈ. તેથી “ મસ્દારરાવની આ શરવીરતાને નડિયાદની જનતાએ પ્રીછી અને પૂછે. એ અરસામાં નડિયાદની મુંદરીઓ ગુજરાતજુના ગૌરવરૂપ ગરબા ગાતી કે—

“ પિત્તળ કુંડીઓ જળે ભરી રે,
નાવજી કરતા જાઓ રે,

૧. શાંતિલાલ ઠાકર દ્વારા નડિયાદનો ઇતિહાસ પાન ૬-૧૨
૨. શાંતિલાલ ઠાકર દ્વારા નડિયાદનો ઇતિહાસ પાન ૨૨. ત્રાગાંની વિશેષ હકીકત બેખંડે નીચે મુજબ આપી છે (પાન ૨) : “ પરિણામે બાટ લોકોએ અને બાટણી સ્ત્રીઓએ જે વાર ત્રાગાં કરેલાં. જ્યાં તેમનું લોહી છાંટયું તે જગ્યાનું નામ છાંટીયાવાડ પડ્યું. એક બાટે પોતાનાં ત્રણ બાળકોને—એક દીકરી અને બે દીકરાને દરબારમાં જઈ ને વધેર્યા હતાં, અને પછી પોતાના શરીરમાં વધવાર ખોસી લોહી છાંટ્યું હતું. ”

મહારાજ સંતોનો મુખે

ક્યારે આવશે રે ?

✓ પૂનાના પેથા ને વડોદરાના ગાયકવાડની આતુ લગાઈઓથી સારા યુગ્ધવાનની તેમ નડિયાદની બારે ખાનાખરાખીરે ઘઈ મહારાજાવની નાસભાગ દરમ્યાન ખરેખરની વિધવા ઉમાબાઈએ નીમેલા નાવજ મુખા રંગોળીએ અમદાવાદના સ્થળા સાથે લગાઈ આદરીને તેમાં તેણે વડોદરાના ફોજદાર રોરસાદ બાખીની મદદ માગી. એ બાખીએ પૈસાની ખોટ પૂરવાને રંગોળી ઉરકેરણીથી નડિયાદ ને મદુખા સન ૧૮૦૦ના અરસામાં લુટ્યાં તે પચીસ વરસમાં નડિયાદની પાપમાત્રી પરાકાષ્ટાએ પહોંચી.

સન ૧૮૦૨માં નકસાબુ અંગ્રેજોએ પેથાની સાથે ગાયકવાડને સાથ આપીને તેને યુગ્ધવાનનું રાજ્ય સોંપ્યું. પછી તરત જ પોનાના લશ્કરના નિજ વ માટે તેમણે ગાયકવાડ પાસેથી ચીખણી, ધોળકા વગેરેની સાથે નડિયાદ પરમાણું પણ આંચકી લીધું, જે જિલ્લાડીની તકરારમાં વાંદરો લાડવો ખાઈ ગયો !

રાધોમાના કાળથી અનેકવાર લુટાંએલા અને બાગેલા નડિયાદની વસ્તી-અંગ્રેજી શાસનના એ હાથકા પછી પણ-સન ૧૮૨૫માં અસહી ૫૦,૦૦૦ ઉપરથી ઘટીને આસરે ૧૫૦૦૦ સુધી જોતરી મઈ અદારમી ને ગ્રોગણીસમી સદીના સંગમ કાળે મરાઠા લશ્કરોની લુટેરી રાજનીનિયો અને રાજિંદો લગાઈઓથી યુગ્ધવાતખરમાં લયકર અધાધૂધી ફેલાઈ હતી. તેનો લાભ લઈને લૂખા કે લોખીઆ જાગીરદારો ને ઉમરાવો

૧. સાંતિલાલ કાકર દ્વારા નડિયાદનો ઇતિહાસ, પાન ૨૩

૨. “અર્વાચીન યુગ્ધવાતનું રેખાદર્શન” — આ પુસ્તકના પહેલા ભાગના પ્રકરણ ૨-૩ માં હિરાલાલ પારેખે આ ખાનાખરાખીનું સ્વરૂપવેદક વર્ણન કર્યું છે.

૩. સાંતિલાલ કાકર દ્વારા નડિયાદનો ઇતિહાસ, પાન ૨૩.

તેમજ ધંધાદારી ચોર ડાકુઓ વેપારીઓની વણઝારો કે શ્રીમંતોની મનો લૂંટવાનો ધીકતો ધંધો કરતા. ખરેખર, કેટલાક ડાકોરોએ ને ટોળીના આગેવાનોએ અમુક ધોરી માર્ગો વહેંચી લઈ ને તેના ઉપર એવી સત્તા જમાવી હતી કે બારે રકમ લઈ ને તેઓ સહીસિક્કા કરીને રજાચિટ્ટી આપે તો જ જોખમનો માત્ર લઈ ને તે રસ્તે નિર્ભયપણે જઈ શકાતું.

. ખેડા જિલ્લામાં અંગ્રેજ રાજ સ્થપાયા પછી પણ તેમનું લશ્કર તો સરકારી તિબ્બેરીનું ને સત્તાધીશોનું જ રક્ષણ કરી સંતોષ માનવું. આમ પ્રજાને તેમજ વેપારીઓને પ્રવાસ કરતાં જનમાસના જોખમે નામચીન ડાકોરોનું રક્ષણ લેવું પડ્યું.

વળી નવી સહીના આરંભે જ સારા ગુજરાતને માથે ભયંકર દુકાળના ઓળા ઝોતયાં. સન ૧૮૧૨માં પાકેલાં ધાન અતિરૂઢિથી કાઢી ગયાં. છેવટે જે રહ્યું હતું તે તીડનાં ટોળાંએ સાફ કર્યું. બીજે જ વર્ષે (૧૮૧૩) ભયંકર ઓગણોતરો દુકાળ પડ્યો. સરખાતમાં થોડો વરસાદ પડ્યાથી વાવેતર થયાં. પણ પછી બે મહિના સુધી ટીપું ન પડ્યું, તેથી જે કારમો દુકાળ પડ્યો તેથી હજારો માણસ અને લાખો ઢોર મરી ગયાં.

આ આફતથી ચરોતરમાં તેમજ નડિયાદમાં પણ ધોળે દિવસે ધાડો પડતી અને લૂટ થતી.) તે કાળની-નાગર પંડ્યા ગોકુળજી કાશી-નાથની-મોટી શરાફી પેઢી લૂંટવાને ધાડપાકુઓ આવ્યા, તેમણે પહેલે જ મપાટે કંસારવાડાને નાકે આવેલા તેમના મકાનને ઓટલે બેઠેલા શેઠના દીકરા કુમેરજીનું ખૂન કર્યું. પણ અંદર સાંકડો દાદર ચઢતાં લૂંટારા પર, મેડીએ બેઠેલા મુનીમોએ પિત્તળની બારે દીવીઓનો એવો જીવલેણ મારો ચલાવ્યો કે જોયી તેમને પાછળ હટવું પડ્યું.

(તે કાળમાં નડિયાદના દેસાઈ ઓ ચરોતરની દેસાઈ ગીરી ભોગવતા, અધું મહેસૂલ ભેગું કરી ગોકુળજી પંડ્યાની પેઢીમાં તે ભરતા ને

ત્યાંથી જ દિસાગ હરીને ગાયકવાડના વડીવટદારેને રાજભાગનાં નાણાં ચૂકવના. વંશપરંપરાના આવા ગાઢ સંબંધને લીધે તે વખતના દેસાઈ અશુભાઈને કુબેરજીના ખૂનની ખગર પડ્યાં જ પોતાનાં માણસો સાથે ઘોડા દોડાવોને તેમણે ધાડપાકુનો પીછો પકડ્યો અને મહોર્કાના મુઠ્ઠી દોટ કાઢીને કુબેરજીનું માથું તેમની ચિના આગળ રજૂ કર્યું (નાગરા અને દેસાઈઓની આ બિરાદરી સૈકાથીએ વધુ વરસ મુઠ્ઠી નડિયાદની તવારીખમાં ઝળકી રહી.)

સન ૧૮૧૪માં નવી સરકારે દેસાઈઓની જૂની સત્તા નાબૂદ કરીને ગામડે ગામડેથી જમીન મહેસૂલ સીધું ઉધરાવવાના હુકમો હોડ્યા. પણ બહાદુર અશુભાઈ પોતાના કુટુંબની જૂની હકુમત એમ કંઈ છોડે એવા નહોતા. તેમણે બચવા અને મહુધાના દેસાઈઓ સાથે મળીને સરકારી દરમ્યાનગીરીનો કદર સામનો કર્યો, અને ચરોતરનાં તમામ ગામના મુખી-તલાટીઓને, સરકારી શાસનને જરાયે મત્સક ન આપવાની મૂલ્યના આપી. સરકારે પણ તરત જ દેસાઈઓના બેઠા બંડને કામવાને અશુભાઈ અને મહુધાના દેસાઈઓને, તેમનાં સ્ત્રી બાળકો સાથે બેઠાની જેલમાં પૂરી દીધા. બચવા બહુશ્રમિય દેસાઈ સમીર હતા તેથી તેમના પર જખી મુકાઈ.

ત્રણ ચાર વર્ષ મુઠ્ઠી સરકારે અશુભાઈને જેલમાં રાખ્યા. તે દરમ્યાન તેમની બધી સત્તા તોડી નાખી, અને તેમની અંગત મિલકત અને ઇનામી ગામ જપ્ત કર્યા. આથી દેસાઈ કુટુંબની જૂની જાહોજલાલીનો સૂરજ આયમી ગયો.

અશુભાઈ છટ્યા ત્યારે તેમના દિલમાં અંગ્રિજોની સામે ક્રોધની આગ સળગતી જ રહી. અંગ્રિજ સરકાર સાથે પૂરો અસહકાર ચાલુ

૧. દેસાઈઓ રાજસત્તાધીરો હતા; નાગરો વિદ્વાનો અને મુત્સદીઓ હતા—પછી વેપારીઓ બન્યા. બાકાણા અને શત્રિયા-વૈશ્યાનો એકસ-પ મનુસ્મૃતિના કાળથી દેશમાં ધણેખરું ગાઢ રહ્યો છે.

રાખીને આપ્યા જિલ્લામાં તેમણે નવી નામના મેળવી. તેમની આધેડ વયે જન્મેલા તેમના એકના એક પુત્ર વિહારીદાસને (૧૮૨૭-૧૮૮૧) આઝાદ મિલ્લસનો વારસો સોંપી સત્તાવનના સંગ્રામ પહેલાં તે ગુજરી ગયા.

દેસાઈઓની માફક શરૂ હજારો દ્વિત્રિય ખેડૂતો પણ પરદેશી હકુમત ન જ સાંખી શક્યા. તેમના રવાબિમાની સરદારો, મહી નદી ઓળંગીને આવતાં અંગ્રેજ લશ્કરોની સામે દાયકાઓ સુધી ફરીફરીને મરણીઆ જંગ ખેલતા જ ગયા. પરદેશીઓના ચઢીઆતા બુદ્ધિબળ અને શસ્ત્રસરંજામને લીધે તેઓ ફરીફરીને હારતા, સેંકડો મરતા ને ધાયલ થતા, છતાં ફરીફરીને તેમની પાણીદાર ઘોડા પર સવારી કરીને ને નખથી શિખ સુધી શુભ વસ્ત્રમાં સજ્જ થઈને તે પરદેશી દુશ્મનો સામે ગળજના જનપત્તી છેલ્લા શ્વાસપ્રાણ સુધી કેસરિયાં કરતા. આ બધું જોઈને એક અંગ્રેજ પાદરી હેનરે હેરત પામીને વીર દ્વિત્રિયોના શરૂાતનની પ્રશંસા કરી છે. છેવટે સન ૧૮૪૦ના અરસામાં જ આ શરૂ સુલટો થાકીને ફંડા પડવા મંડ્યા, અને આખા પ્રદેશમાં રમસાનની શાંતિ ઊવાતી ગઈ.

સન ૧૮૪૪માં સરકારે મીઠા પર કર નાંખ્યો ત્યારે સરતના લોકોએ હડતાલ પાડી, ને મોટી સભા બરીને કિલ્લા પર પથ્થર ફેંક્યા. તેથી ગવર્નાઈને સ્થાનિક અધિકારીએ તે કર મોઢૂં રાખવાની જાહેરાત કરી. આવો કંઈ વિરોધ નડિયાદમાં થવાનું જાણવામાં નથી. પણ 'પણના બળવા વખતે તો ચરોતર સખનું ન જ રહ્યું'.

સન ૧૮૫૭માં ખેડા જિલ્લાના દાકોરો અને દ્વિત્રિયોથી લડતનો જે દાવાનળ ફળળી ગયો હતો, તેના પર દેશગાંધી બંડની હવા ફૂંકતાં

- તે પ્રસંગે યજ્ઞાતના આદ્ય સમાજસુધારક દુર્ગાચમ મહેતાજીએ માનવ ધર્મસભામાં બોલતાં ઘણાં ચાંદનાર વચન કહેલાં : “રાજ પ્રજા ઉપર જુલમ કરે તો પ્રજાએ રાજ સામે લડીને રાજને શિક્ષા કરીને રાજ્ય બીજાને સોંપવું...જો ગજ પોતે જ પ્રજાને દુઃખી કરવા છાંટે તો પ્રજાએ પોતાના હાથનું બળ રાજને જતાવવું.” જુઓ નવલરામ ત્રિવેદી દ્વારા ‘સમાજ સુધારાનું રેખાદર્શન,’ પાન ૨૪-૫

તે પૂર જોયથી સગળી જોઈયો. બાપુ ગાયકવાડ, જાહિસાહેબ પવાર ને
 ભોંસલે રાજ્ય વગેરે દારેવા મરાઠા સરદારોએ, અમદાવાદમાં રહીને તમામ
 અંગ્રેજોની ક્ષત્ર કરી તેમનું રાજ્ય ખતમ કરવાની યોજના ઘડી. કાંપમાં
 રાખેલી દેશી પલટણના માણસોને ફાડવા તેમણે પ્રયાસો કર્યા, પણ તે
 નિષ્ફળ ગયા. પછી તેમણે ઝવેરી ન્યાયચંદની સહાયથી ચરોતરનાં
 જિમેટા, દાર્ઘિમા, આણંદ, પરતાપપુરા વગેરે ગામોના ઠાકોરોનો
 સાથ મેળવ્યો. આ જનૂલી ઠાકોરો પોતાનાં દળને લઈને રજો ચડ્યા,
 ને મહી નદી ઝોળાંગીને છેક વડોદરા સુધી હુમલો લઈ ગયા. પણ
 ખેડાનો કલેક્ટર, તૈયાર રાખેલી ફાજ લઈને તેમની સામે દોડી પહોંચ્યો,
 ને પરતાપપુરા આગળ તેણે ઠાકોરોના દળને મારી દેડાડ્યું. અંગ્રેજોએ
 કારમું વેર લીધું. કેટલાય આગેવાનોને તોપને મોટે ઊરાડી મૂક્યા.
 કેટલાકને ફાંસીએ ચડાવ્યા—ને બીજા ઘણાને જેલમાં પૂરી દીધા.)

આ વખતે અણુભાઈના નવજીવાન પુત્ર વિહારીદાસ દેસાઈના
 દિવસમાં તો અંગ્રેજ સરકારની સામે જાળા સગળી રહ્યા હતા. હિંમ
 વેચવા આવનાર દાંતુડીઓની મારફત રશિયાના ઝારને છપા કાગળ
 પાઠવીને કંઈક રાજકીય સંદેશ તેમણે ચલાવ્યા પણ તેનું કંઈ પરિ-
 થુમ આવ્યું નહિ.^૧ (તાત્યાટોપે મધ્યભારતમાં દારીને જોરાકેડેપુરની વાટે
 સન ૧૮૫૮માં યુજ્જરાતમાં જતર્યો અને છપા વેસમાં નડિયાદ ખાતે
 દેસાઈઓનો મહેમાન થયો. પણ સરકારે અવાનોં દધિયાર જપ્ત કરેલાં
 તેણી કંઈ કરવાની તેમણે અસક્તિ અનાવી) છતાં વિહારીદાસના દિવસ
 પર 'પણના યુદ્ધની જાંડી જાપ પડી. તેથી તેના સરદારની યાદગીરી
 કુટુંબમાં કાયમ રાખવાને એક પુત્ર જોપાળદાસનું ઉપનામ નાનાસાહેબ
 પાડ્યું અને એક પૌત્ર ગિરધરદાસનું ઉપનામ તાત્યાટોપેની યાદમાં
 તાત્યા સાહેબ રાખ્યું.

૧. આમાંના કોઈક કાગળ સરદાર આગળ પઠાવેલાની જડતી લેતાં સરકારે પકડેલા.
 પણ ત્યાં સુધીમાં વિહારીદાસે સરકારના વફાદાર સેવક બનીને તેની
 સાથે સમાધાન કરેલું તેથી સરકારે તેમની સામે કંઈ પગલાં ભર્યા નહિ.

(૧૫૭ પછી અંગ્રેજ સરકારે દેશનો સીધો રાજવહીવટ હાથમાં લઈ રાજનીતિને સપાટાગંધ નવો વળાંક આપવા માંડ્યો. તે પહેલાં જ સન ૧૮૫૪માં સરના અમલદારો અને કારકૂનો મેળવવાને મુંબઈની યુનિવર્સિટી સ્થાપીને અંગ્રેજી શિક્ષણ આ પ્રાંતમાં શરૂ કર્યું હતું. પણ ૧૫૮માં રાણીનો દંદેરો દેશમાં પિટાયો ત્યારપછી વફાદાર રહેલા રાજા-મહારાજાને તેમજ તાલુકદારો અને ઈનામદારોને સરકારે કાયમની આપ-પ્રુદ સત્તા આપીને તેમને રાજ્યના પાકા ચાંમત્તા બનાવ્યા સન ૧૮૬૧ સુધીમાં કાયદાના સર્વોપરિ શાસનની પ્રતીતિ પ્રગળે કરાવવાને સરકારે હાઈકોર્ટો રચી અને કાયદા ધડવાને, સરકારે જ નીમેત્રા દિન્દીઓ સમેત ધારાસભાઓ સ્થાપી. દિન્દીઓને કંઈક વધારે જાંચી નોકરીઓ પર નીમીને મુશિક્ષિત વર્ગને વફાદાર બનાવવાને સરકારે પ્રયાસ આદર્યો.)

વિહારીદાસ અંગ્રેજી બધવા અને દેશબક્ત દાદાબાઈના જમાનામાં જીંઘ્યાં તેથી અંગ્રેજ સરકાર દેશમાં કાયમ થવાની પાકી ખાતરી થઈ ત્યારે તેની સાથે સમાધાન કરીને પોતાના કુટુંબની સ્થિતિ સુધારવાને તે પ્રયત્ન થયા. સરકાર પણ પ્રગળનાં દિવ્વ કારીને રાજ્ય કાયમ કરવા ઈતેમજ હતી. તેથી તેણે જૂના દેસાઈ કુટુંબની વફાદારી મેળવવાને વિહારીદાસને તેમની મજિયારી જમીન પાછી સોંપી નુકસાનીના વગતર પેટે થોડું સાક્ષીઆણું ગ્રાંધી આપ્યું અને હાસરા તાલુકાના માળમાં બહોળી જમીન તેમને કાઢી આપી. વિહારીદાસે તેમાં ખેતી આદરીને ગામ વસાવ્યું, ને પિતૃક્ષણ અદા કરવાને તેનું નામ અણુપુરા રાખ્યું. પછી સરકારે તેમને વન કમિશનના સભ્ય નીમ્યા ને ૧૮૭૭માં રાણીના રજતમહોત્સવ પ્રસંગે તેમને દિલ્હી બોલાવીને રાવબહાદુરનો ઈતિહાસ આપ્યો.

દરમ્યાન ૧૮૫૭ના જ દસકામાં તેમના જ ઘરમાં ખીજ એક મહત્વની ઘટના બની, તેની જિંડી અસર નડિયાદના તેમજ કચ્છ-કાઠિયાવાડના અને સારા સુજરાનના દર્શિદાસ પર પડી.

(દેસાઈ કુટુંબના પુરોહિત ને આશ્રિત નાગર સૂર્યરામના અકાળ મૃત્યુ પછી તેમના પુત્ર મનસુખરામ તેમની જ વયના, વિદારીદાસના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હરિદાસનારે ગોઠીઆ જન્યા. આગપણમાં મુન્નરાત્રી અને સંસ્કૃતમાં પ્રવીણ થયા પછી તેજસ્વી છતાં ગરીબ મનસુખરામ, દેસાઈ કુટુંબના પીઠબળથી પોતાનો નિર્વાહ કરતા. અગ્રેજી શાળાના અભાવે હરિદાસને અગ્રેજી બજાવવાને તેમના પિતાએ ખાસ શિક્ષક રોકેલા તેની પાસે મનસુખરામ પણ અગ્રેજી શીખના. તેમજ નડિયાદમાં જન્મેલા મણિભાઈ જયભાઈ અને મદુધાના રણછોડભાઈ ઉદયરામ પણ અગ્રેજી બજાવવા સાથે જોડાયા. આ ચાર નેજસ્વી કુમારોની ગોઠી નડિયાદના દેસાઈવિગામાં રચાઈ તે જીવનભર કાયમ રહી ને મુન્નરાત્રી કચ્છ કાઢિયાવાડમાં નામાંકિત થઈ.

મનસુખરામ સન ૧૮૬૧માં મુન્નર્ જઈ વધુ શિક્ષણ મેળવવા અંદો-સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયા. આંખની નમળાઈને લીધે તેમણે એ વરસમાં બજાવવાનું છોડી દીધું. તે વખતે જામેશી શુદ્ધિવર્ધક સમાઈ જોડાઈને તે મુન્નર્ના સુધારકો અને વિદ્વાનોના સંમંધમાં આખ્યા ગોવર્ધનરામના દાદાની વેપારી પેઢીમાં જોડાઈને અને ૧૮૬૫ના શેર-સદામાં શુકાવીને તે પૈસાદાર થતા ગયા. એવામાં જ જૂનાગઢના દીવાન સુવ ગોકુલજી ત્રાસા સરકારી કામે મુન્નર્ આવ્યા, ત્યારે તેમની મુથનાથી

૧. સૂર્યરામના અવસાન પછી તેમનાં પત્ની ઉમેદકુમારીને રહેવાના ધરના પણ સાંસા હતા તેથી તેમણે મારા દાદાના ધરની એક એરડી ભાડે રાખી હતી.
૨. મનસુખરામ ને હરિદાસ જન્મેનો જન્મ સન ૧૮૪૦માં થયો હતો.
૩. થોડો વખત મનસુખરામ એક નાગર બાઈને ઘેર મહિને આઠ આનાના પગદે રસોઈ કરતા. એ બાઈનો મિલસ તેમનાથી સહેવાતો નહિ તેથી હરિદાસનાં માછલા તે લાડકા જન્યા ત્યારે તેમની જ શિખવણીથી એક દિવસ તેમણે કાળમાં વધારે મીઠું નાંખીને નોઠરીમાંથી છુટકારો મેળવ્યો, ને બધાં માછને ઘેરથી જ કાચું સીધું મેળવીને તે રાંધી ખાવા માંડ્યું.

મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી

જન્મ : ૨૩-૫-૧૮૪૦]

[મૃત્યુ : ૩૦-૫-૧૯૦૭]

યુદ્ધિવર્ધક સભાની ખાસ બેઠકમાં મનસુખરામે સંસ્કૃતમય ગુજરાતીમાં
 હટાદાર બાપણુ કરીને એ દીવાનનું દિલ જીતી લીધું. ત્યારથી તેમની
 સાથે મનસુખરામનો સંબંધ બંધાયો. અને સન ૧૮૬૬થી જૂનાગઢ
 ગજના સલાહકાર અને મુંબઈના એજન્ટ બનીને તેમજ સન ૧૮૭૭થી
 કચ્છના અને સન ૧૮૮૯થી ઈરના પણ એજન્ટ નિમાઈને તે વધુ
 રાજસત્તા અને લક્ષ્મી પામતા ગયા.)

હરિદાસ કંઈ નોકરી કરવાને બદલે પિતાના આદેશથી અજુપુરા
 ગામનો વહીવટ કરવા ગયા. ત્યાં રહેતાં તે વખતના ખેડા જિલ્લાના
 કલેક્ટર પર્સિવલ સાથે તેમની ગાઢ મિત્રી થઈ. તેથી પર્સિવલ જ્યારે
 બાવનગર ખાતે ખાસ ફરજ પર નિમાયા ત્યારે સન ૧૮૭૦ના અરસામાં
 તેમણે પોતાની કચેરીમાં હરિદાસની નિમણૂક કરી; તેની જ બક્ષામણથી
 સન ૧૮૭૬ થી ૧૮૮૨ સુધીમાં વડવાણુ, વાંકાનેર ને ઈર રાજ્યમાં
 કારભારી તરીકે તે નિમાયા, ને છેવટે તેમના યુદ્ધિજી ને ખાહોશીથી
 ને મનસુખરામની લાગવગથી જૂનાગઢના દીવાન તરીકે સન ૧૮૮૩ થી
 ૧૮૯૪ સુધીમાં બે વાર નિમાયા. ૧૮૯૫માં તેમના અવસાન પછી
 તેમના બાઈ માનસાહેબે સન ૧૮૯૫માં અને ૧૯૦૨માં દીવાન બનીને
 અને નાનાસાહેબે છેવટનાં વરસમાં નવાબના ખાનગી મંત્રી નિમાઈને
 (દેસાઈ કુટુંબની સત્તા જૂનાગઢમાં કાયમ રાખી. કાદંબરીકાર જગનેલાલ,
 ગોકુળજીના વંશજ મોતીભાઈ પંડ્યા વગેરે બીજા અનેક નાગરો પણ
 એ રાજ્યમાં વર્ષો સુધી જાગી પડ્યા પર રહ્યા.)

મણિભાઈ જશભાઈ બીજી રીતે આગળ વધ્યા. સન ૧૮૬૦ ના
 અરસામાં તત્કાલીન-કારકુનની નોકરી કરવાને તે પ્રવેશક પરીક્ષા આપવા
 ગયા. પરીક્ષક કમિટીમાં નિમાયેલા રચાનિક મુનસૂફ મોળાનાથ સારા-
 ભાઈએ મણિભાઈની અસાધારણ પ્રતિભા પારખીને તેને આગળ બહુાવવા
 તેના પિતાને સૂચના આપી, અને પોતાને અમદાવાદને ધેર તેને રાખી
 બહુાવવાની ખુશી બતાવી. આથી મણિભાઈએ અમદાવાદની હાઈસ્કૂલ

ને ઠાણેઠાં બજીને ૧૮૬૮માં સરકારી પરીક્ષા પાસ કરી. યોગ્ય વરસ અનેક સરકારી ખાતામાં નોકરી કર્યા પછી વડોદરાના અંગ્રેજ એજન્ટના દેશી મદદનીશ નિભાયા.)

(સન ૧૮૭૫માં મહારાવ પદ્મશ્રી થયા પછી તેમના કુટુંબના ત્રણ નળીરાને દક્ષિણમાંથી દત્તક પુત્રની પસંદગી માટે એક અંગ્રેજ અમલદાર લઈ આવ્યા. તેમની પરીક્ષા કરવાને મણિભાઈએ તેમને પૂછ્યું : “તમે અહીં કેમ આવ્યા છો?” એકે કહ્યું “સાહેબ લાવ્યા છે તેથી” બીજાએ એવો જ સાધારણ ઉત્તર આપ્યો. માત્ર સયાશ્રાવે દિમનભેર કહ્યું : “રાજ કરવા આવ્યો છું.” મણિભાઈએ ખુશ થઈને તેની બક્ષામણી કરી. તેથી સયાશ્રાવને ખડેરાવની વિધવાએ દત્તક લીધા ને વડોદરાના રાજ બનાવ્યા. મણિભાઈની આ સેવા યાદ રાખીને નવા મહારાજાએ તેમને અનેક ખાતાના ઉપરીપદે નીમ્યા ને છેવટે સન ૧૮૯૦ થી ૧૮૯૫ સુધી તેમને દીવાનની જગ્યા પદવી સોંપી. આ બધીએ નોકરી દરમ્યાન મણિભાઈએ રાજની તેમજ પ્રજાની સંગીન સેવા કરીને ધણી જગ્યા નામના અને માનચાંદ પ્રાપ્ત કર્યા.

રણુછોડાજાઈની ને મનસુખરામની તો જુગત્ર જોડી ગણાતી, અમદાવાદની હાઈકોર્ટમાં અભ્યાસ કરીને અને થોડો વખત તે શહેરમાં સરકારી નોકરી કરીને તે મુખર્મીમાં એક વેપારી પેઢીમાં જોડાયા. ત્યાં રહીને “લલિતાદુઃખદર્શક” નામનું પ્રસિદ્ધ નાટક અને બીજાં પુસ્તકોના લેખક તરીકે તે નામાંકિત થયા સન ૧૮૮૮માં મનસુખરામની બક્ષામણી થી તે કચ્છના દીવાન થયેલા. મણિભાઈ પણ કચ્છના દીવાન બે વાર થયેલા તેમાં મનસુખરામ કારણબુત હતા.

આ ચારે બાળમિત્રો પરસ્પર સહકારથી ધીમે ધીમે અનેક દેશી રાજ્યોમાં લાગવગ જમાવીને સત્તાચાળી ને શ્રીમંત થયા. દેખીતી રીતે મનસુખરામ સૌથી વધારે ઉસ્તાદ મુત્સદ્દી હતા. તેઓ કદી કોઈ રાજ્યની નોકરી કર્યા વિના મુંબઈનું કેન્દ્રસ્થાન સાધીને જ અનેક રાજ્યોના

એજન્ટ ને સલાહકાર રહ્યા. દીવાન થવાને બદલે દીવાન બનાવવાનો જ ધંધો તે કરતા. દીવાનોને ને તેમનાં રાજ્યોને વર્તમાનપત્રોમાં ળાવરીને સરકારમાં ઊજળા દેખાડવાનું કામ મનસુખરામ કરતા. અને એજન્ટ્સીનો તેમનો ધીકતો ધંધો તેમના દીવાનમિત્રો કાચમ રાખના તેમના માનીના માણસોને આ ચારે મિત્રો રાજ્યોમાં રોકીને ન્યાસ કરતા. ગુણ અને સ્વભાવમાં ભિન્ન હોવા છતાં તેમણે ઓગણીસમી સદીની છેલ્લી પચીસી દરમ્યાન એકંદરે વડોદરા કચ્છ ને કાઠિયાવાડના રાજવહીવટ પર અપાર સત્તા જમાવેલી.)

મહાગુજરાતમાં તો આ ચતુષ્ઠય સહેજે નામાંકિત થએલું. પણ દિળક જેવા પૂનાના રાજપુરુષની સખ્ત ટીકાને પાત્ર તે બનેલું, એ નવાઈ-ભરેલું લાગે છે. (એમ જણાય છે કે મનસુખરામ ને તેમના સાથીઓ, વકીલ ફિંગરજા મહેતાને તેમજ દેશભક્ત દાદાભાઈ તથા મંચરજા ભાવનગરીને^૧ દેશી રાજ્યોમાંથી ભરપટ્ટે નાણાં અપાવના. આવા માણસોને મદદ મળતી જોઈને દેશભક્ત દિળકે પણ મનસુખરામ પાસે મદદની આશા રાખી હશે. તે ન મળવાથી કે હિમ રાજકીય મતભેદને લીધે દિળકે આ “ચંડાળ ચોકડી” પર “કેસરી” માં સખ્ત પ્રકાર કર્યા. અસખ્ત, તેનો સુયોગ્ય ને સચુસચુતો જવાબ હરિદાસે તરતજ આપ્યો. આ ઉપરથી નડિયાદમાં સાથે એકઠા ઘૂંટીને આગળ વધેલા આ ચાર બાહોશ મુત્સદીઓએ મુંબઈથી કચ્છ સુધીનાં અનેક રાજ્યોમાં જે સર્વવ્યાપી રાજસત્તા જમાવી હતી તે પરખાય છે.

આ ચારેમાં વયોવૃદ્ધ મનસુખરામ મુંબઈના મધ્યસ્થસ્થાને રહી અંગ્રેજ સત્તાધીશોને પ્રસન્ન રાખના અને રાજ્યો તેમજ દીવાનોને કવચિત રિજવતા ને ખીજવતા, કવચિત દયાવતા ને ન્યાવતા. તેમનાથી નાના નડિયાદના સાદરા ને મુત્સદીઓ પર તો તે અપાર વર્ચસ

૧. તે કાળમાં ભાવનગરી નામના પારસી ગૃહસ્થ ભાટનમાં રહીને અંગ્રેજના વફાદાર હિન્દી રાજપુરુષ તરીકે પ્રચાર કરતા.

ધરાવતા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી સાહિત્યકાર તરીકે વધારે પંદાયે છતાં પણ વડીલ મનસુખરામને તેઓ બાણાકાકા કહીને હમેશાં તેમની આમન્યા રાખતા. તેમની બધી બાગવાને મનસુખરામે તેમને થોડાં વરસ બાવનગરમાં ગોઠવેલા અને પછી દેશી રાજ્યોનાં કાર્ટનાં કામ સોંપી ખટાવેલા. દોલનરામ પંડ્યા અને જગનલાલ પંડ્યા મુંબઈમાં મનસુખરામને ઘેર રહીને કોલેજમાં બણેલા. તેમની બન્નામણીથી દોલનરામ છુણાવાડાના દીવાન નિમાયા ને જગનલાલે દાખરાઓ સુધી જૂનાગઢમાં જોડ્યો અધિકાર ભોગવ્યો. મણિલાલ દિવેદી પણ મનસુખરામને વડીલ ગણી મગવા જતા, ને તેમની બન્નામણીથી બાવનગરની કોલેજની નોકરી ને વડોદરા રાજ્યનું લેખન કાર્ય મેળવી રહેલા.

મનસુખરામે અને હરિદાસે દેશી રાજ્યોમાં સત્તાના દરવાજા ખોલી આપ્યા તેનો લાજ લઈને નડિયાદના અનેક દેસાઈઓ અને નાગરો કેટલયે રાજ્યોમાં દાખલ થઈને સત્તાધારી ને શ્રીમંત બની ગયા. હરિદાસ જેવટે સરકારી અફીણ કમિશનના સભ્ય તરીકે કામગીરી બજાવીને ૧૮૬૫માં અવસાન પામ્યા. તે પછી પણ વયોવૃદ્ધ મનસુખરામની રાહબરી નીચે નવી સદીના આરંભકાળ સુધી મહાગુજરાતનાં દેશી રાજ્યોમાં નડિયાદના મુલસદીઓએ લગભગ એકદશ્યુ સત્તાનો ઇન્તકા ભોગવ્યો.

મનસુખરામ ને હરિદાસના જૂથથી તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે પંદાયેલા એક બાહોશ નરસને નડિયાદના જીવનમાં નવો રંગ પૂર્યો હતો. તે હતા નાગર સાહિત્યકાર ને રાજપુરુષ ઝવેરીલાલ યાસિક (૧૮૩૬-૧૮૯૭). મનસુખરામથી ચાર વરસે મોટા ઝવેરીલાલ, મુંબઈમાં એફ્સી-સ્ટન કોલેજમાં બણીને ત્યાં જ શેરબજારમાં ધંધો કરતાં, સન ૧૮૬૫ના શેક્ષ્ટ્રમાં સારું કમાયા ને મુંબઈના દરિયામાં પથ્થર પૂરવાનો કંટ્રાક્ટ મેળવીને પણ સારા પૈસા મેળવ્યા. સુનંદા કેમિસી આગેવાનોને પથે પળીને તે એક પાસ સારી કમાણી કરતા ને બીજી પાસ અંગ્રેજ સરકારના નવા મહેસૂલી વહીવટ, સ્થાનિક સ્વરાજ વગેરે ખાતાના

કાયદા ને વહીવટનો ખારીક અભ્યાસ કરીને પ્રમુખીય દષ્ટિથી “ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ” વગેરે પત્રોમાં સરકારની વિનયી ટીકા કરતા. પરિણામે વફાદાર ટીકાકાર તરીકે તે સરકારની અનેક કમિટીઓમાં નિમાયા ને પ્રમુખના સેવક તરીકે પહેલી વાર નવી ધારાસભામાં ચૂંટાયા. મુંબઈની મુનિસિપલિટીના ફેલો અને જ. પી. તરીકે, ઓનરરી મેગિસ્ટ્રેટ ને શરીફ તરીકે નિમાઈને તે મુંબઈમાં ઉજ્જળ કીર્તિ પામ્યા. અંબાલાલ સાકરલાલની કક્ષાના વહેવારિક અર્થશાસ્ત્રી હોવાથી તેમણે નડિયાદમાં રેલ્વેનું સ્ટેશન બંધાવવા પછી પહેલી કાપડની મિલ સ્થાપીને શહેરની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનો પાયો નાખ્યો. થોડાં વરસમાં અંબાલાલ સાકરલાલની માફક તેમની મિલ કુટ્યામાં ગઈ ત્યારે તેને લાવનગરના મનોહર હરખાએ ખરીદીને ચાલુ રાખી.

ઝવેરીલાલ અને મનસુખરામે અંતકાળ સુધી મુંબઈમાં જ રહીને નડિયાદના તેમજ અનેક રાજ્યોના જીવન પર જાંડી છાપ પાડી. નડિયાદમાં તો ગઈસડીની આખરે ‘ લાઉ સાહેબ ’ના લાડીલા નામથી ઝાળખાતા વિહારીદાસના કુટુંબનું જ વર્ચસ રાજ અને પ્રજામાં જાહેરું. તેમણે ત્રણ ખુણાની ટોપી પહેરનાર અંગ્રેજનો વિશ્વાસ ન કરવાની શીખ કુટુંબીઓને આપેલી. કાઈ ગઢવી પાસે સરકારવિરોધી કાબો પશુ લખાવેલાં છતાં ધીમે ધીમે અનુભાઈના બંડની અને તાત્પર્ય ટોપેના સંસર્ગની અસર બૂંસાઈ ગઈ અને સરકારના ચુસ્ત વફાદાર સાગરીત તરીકે દેસાઈ કુટુંબ પંકાયું. વળી (સ્વામી વિવેકાનંદ? જેવા વિરલ

૧. મુખ્યસિદ્ધ સ્વામી વિવેકાનંદ શિક્ષાગોત્રી સર્વધર્મ પરિષદમાં ગયા તે પહેલાં ને પછી તેમનો હરિદાસ અને દેસાઈ કુટુંબ સાથે બાદ સ્નેહસંબંધ હતો. હરિદાસ પર લખેલા કાગળોમાં તેમણે હરિદાસના કાર્ય અને ચારિત્ર્યની પ્રશંસા કરી છે. એ નોંધપાત્ર છે. ધાર્મિક પરિસ્થિતિ વિશે લખતાં ખાવાપીવા અને ન્હાવા વિશે જ્ઞાતિધર્મનું અને વેદના અનુચ્છ હરામખોર બ્રાહ્મણોનું જે પ્રાણલ્ય મુંબઈમાં તેમણે જોયું તેની સખ્ત ટીકા તેમણે કરી છે. વળી, શ્રીમતો, અમીરો, જમીનદારો અને ધર્મશુરુ-

સંન્યાસીને સદાય આપીને અને ઉત્તમ સાહિત્યકારોનું સન્માન કરીને દેસાઈઓ પ્રગળનોર્મા પણ જોડ્યું રંધાન સાવવતા.

એ જ કાગળમાં અગ્રેજ રાજકર્તાઓ પણ પોતાનું રાજ સ્થિર કરવાને નથી હાઇકોર્ટની સાથે દોલેજેને દાઈરફ્ટો રચાવતા ગયા, તાર ટપાલ ને રેલવેના જ વહેવાર વધારતા ગયા, તેમજ મ્યુનિસિપાલિટીઓ, લોકલ બોર્ડ ને ધારાસભા ખિલવતા ગયા. આ સંસ્થાઓની અસર નીચે અગ્રેજ કેળવણી પામેલો એક નવો મધ્યમ વર્ગ ગુજરાતમાં તેમ નડિયાદમાં જન્મતો ગયો ને અદ્યત્ત પહેંથી માલના નવા વેપારીઓ પણ વધતા ગયા.

પણ પ્રગળના મહારથીઓના મનમુખાથી અને સરકારી નીતિથી કોઈ અક્ષમ રીતે જ પ્રગળજીવનો જુગજૂનો પ્રવાહ વહેતો તેથી હવે નડિયાદની પૂરી પિછાન કરવાને સહેરની અને તેના વનનીઓની રાજિદી સિક્કા પર નજર કરીએ.

જોએ મરીબ ખેડૂતોનું અને પ્રાણનું લોહી ચૂસીને તેમને શુધામ બનાવ્યા, અને તેની સામે બંડ પોકારવાને બંધાવના મોટામાવના ખેડૂતોએ સુસલમાન બનીને હંભર વરસ સુધી વળાઈ વેર લીધું છે.— એ વિધાન આજે ધણું જ બોધદાયક લાગે છે. બધા પત્રોમાં મરીબ અને દક્ષિત જનવાને કેળવણીના અને ધર્મના સંસ્કાર આપીને તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનું તે લખે છે—એડું નડિયાદના તેમના કોઈ સગાવની સાક્ષર પ્રાસકોએ તે જમાનામાં લખ્યું નહિ એ પણ નવાઈભરેલું લાગે છે. (જુઓ Letters from Swami Vivekanand to Mr. Viharidas Desai, પ્રથમ આવૃત્તિ, પૃ. ૩૭)

૧. નડિયાદ નામની વ્યુત્પત્તિ નિશ્ચિત થઈ નથી. છતાં સાહિત્યકારો સહેરના મૂળ નામ તરીકે નટપુર કે નટપ્રદને ઘટાવે છે. નટ લોકોએ આ નગર વસાવ્યાની કંઈ હકીકત મળતી નથી. છતાં ઉલ્લી સદીમાં દેસાઈઓ અને નાગરોએ મળીને રાજકારણમાં અમત્કારિક નટવિધાના અજબ એક મહાશયજાતની રંજમૂર્તિ ઉપર એટલા હવા એની કોણ ના પાડો !

૨. નડિયાદની સિકલ

અસલથી નડિયાદ જેતીખવાન ગામ ને કેન્દ્રીય બજાર હતું. કાળક્રમે તે વધીને જેતીના કાચા માલનું અને કારીગરોના ઉત્પાદનનું ચરોતરનું સર્વશ્રેષ્ઠ વેપારી નગર બની ગયું. ઇતિહાસકાળમાં નડિયાદની મધ્યમાં જિંયામાં જિંચી સપાટી પર “ મોગલકોટ ”^૧ બાંધવામાં આવેલો ને ત્યાં પરગણાની કચેરી સ્થપાયેલી, ત્યારથી તે રાજસત્તાનું ધામ પણ બન્યું હતું.

નડિયાદના નામાંકિત દેસાઈઓ અને પાંચપદીના પાટીદારો,^૨ નાની મોટી પોરના કણુખીઓ અને ખારેયા ક્ષત્રિયો, રાજપૂતો ને મુસલમાનો—એ સર્વે ખેડૂતો માઈલો સુધીની નડિયાદની બહોળી જમીન ખેડતા, તેઓ ધાનના ઢગલા પકવના તેમજ જરપૂર કપાસ, તમાકુ, મહુડા, શેરડી, બીંડી વગેરે બજારુ માલ નિપજાવતા. ગણીની જેતી પણ કંઈક પ્રમાણમાં ગઈ સદીમાં થતી, ને તેના છાંડ કહોવાડાવી તેમાંથી રંગ કાઢવાના કુંડ લાવસારવાડમાં હતા. આ બધી પેદાશના આધારે ખેડૂતોની સુખ-

૧. તે કોટના ચોગાનમાં ગુજરાતી શાળાના અસલી મકાનમાં ન્યાયની અદાલત ગઈ સદી સુધી ચાલતી હતી.
૨. કારખાડપાટી, કિલ્લેદાર ને અલ્હાદની પાટી, લખા પટેલની (લખાવાડની) પાટી, દેસાઈવમાની—જેતા પટેલની કે—ચક્રવાર્તી પાટી ને હીરજી રતનજીની પાટી.

સમૃદ્ધિ જનમતી. વળી, કપાસને પીકીને કાનવા-વણવાના, તમાકુની ખળીઓના, ખીડીઓ વાળવાના, દોરડાં બાંધવાના ને રંગ બનાવવાના એવા વિવિધ ઉદ્યોગ પણ જામેલા હતા. તેમાં હજારો શ્રીપુરુષો ઘર આંગળે કામ કરીને સારી રીતે જીવન નિર્વાહ કરતા.

આ સદર શહેરની નવ બાગોળો^૧ આવેલા નવ દરવાજાનાં અને બજારનાં નામ પરગણાનાં નવાણું ગામ અને દૂર દેશવર સાથે નિયમિત વ્યાપાર બહોળા વેપારનું મહત્વ સૂચવતાં. દરેક બાગોળના નામ પરથી તે વાટે આવતા ખીજાં અનેકાનેક ગામ અને નગરનો સંબંધ સાનમાં સમજાતો. દાખલા તરીકે ડાહ્યાબાગોળ ખેડા, ધોળકા ને સૌરાષ્ટ્રની વાટ બનાવતી, ત્યારે અમદાવાદી દરવાજાને તે નગરની પારના પ્રદેશની ને રસ્તામાં આવના મહેમદાવાદની દિશા બનાવતો. આ ધીરી માર્ગે ચરોતરનાં ગામ અને અમદાવાદ, સૌરાષ્ટ્ર ને માળવા સાથે નડિયાદીઓ મોટા વેપાર ખેડતા તેમજ ખંભાત ને હહેવાણીના બંદરેથી ભરૂચ, સુરત ને દરિયાપારના પ્રદેશ સાથે અડળક માત્રની આયાતનિકાસ પણ તે કરતા.

ખેતી ને ઉદ્યોગ નડિયાદને જીવન સાધન આપતાં. પણ ચરોતરના ને દૂરના પ્રદેશની વચ્ચે માત્રસામાનનો વિનિમય સાધીને જ આ નગરે અડળક ધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી. ગર્ભ સદીતી આખર સુધી નડિયાદથી કપાસ ને દાખડ, બારતો ને મગમગ, દોરડાં ને વાસણ, તમાકુ ને કાચી ખાંડ ભરપટ્ટે નિકાસ થતાં. એ ઉપરથી વણાટના, તમાકુના અને ખાંડના ઉદ્યોગની જાહેરાતની પરખાય છે. કાચ ને સાણ તો કપડાવણીથી આયાત થતાં—એ કે નડિયાદના મુસલમાનો પણ થોડો સાણ બનાવતા. ખાસ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે તે વખતે નડિયાદમાં ફરિયાણું, દવા,

૧. ડાહ્યાબાગોળ, પીજાં, ડુમરાવડ, કાળીવાડાં, ચકલાશીં, સંઘણું, મરીડાં, બીડોદ્ધાં, ને અમદાવાદી બાગોળ. આ બાગોળો નવ તલાવ આવેલાં છે. કંડો, રતન, સેર, ખેતાં, ભૂમેશ્વર, નાનાકામનાથ, કાળકામાતાની તલાવડી, ઉદેવાળ ને મથાવ.

ગુંદર ને રંગતી સાથે અનાજ પણ આયાત થતું. વળી ધી ને મહુડાં, લાકડું ને દારડાનો ધીકતો વેપાર પણ નડિયાદમાં ચાલતો.

આવો અનેકવિધ માલ દેશાવરથી આયાત કરતાં અને અદ્યતન માલની નિકાસ કરતાં, નડિયાદના વેપારીઓ જે બાબતથી એકો નફો કરતા. વળી જે નગરમાં રોજ ને રોજ ચારે દિશાએથી સેંકડો—કવચિત હજારો—ખેડૂતો ને વેપારીઓ કચેરીના અને બજારના કામે આવતા તેઓ મીઠાઈ ને ચવાણું ખરીદતા, જોડા અને કપડાં પણ સિવડાવતા, ઘર માટે લાકડું અને લોહું ધડાવના, સોના ચાંદીના દાગીના કરાવતા, ચૂડી-ચૂડા પણ ખરીદતા, તે કપડાં રંગાવતા ને છપાવતા. આવા ગામડી ધરાકો રોજ આ શહેરમાં આવીને ગાડાબધે માલ બજારમાં વેચતા તેમ અદારવરણના કારીગરોને અને વેપારીઓને પોષના. મોટા મેળા કે તહેવારને દિવસે તો વિરાટ મેદની ગામડેથી શહેરમાં ભિલટતી ત્યારે નડિયાદીઓને તડાકો પડતો.

આમ નડિયાદના ચતુર વેપારીઓ પેઢી દર પેઢી તાલેવાન થતા ગયા. તેમના ઘરના માળ પર માળ બધાતા ગયા ને ધનના બંડાર જનમતા ગયા. મરાઠા કાળમાં જનમેલી અધાધૂંધીથી અને રાધેબાની ને બાબીની કારમી લૂટથી નડિયાદ બાંગી ગયેલું. પણ ભૌગોલિક ને આર્થિક સંયોગોને લીધે અંગ્રેજોના કાળમાં શાંતિ સ્થપાનાં થોડા દાયકામાં પાછું નડિયાદ તરતું થઈ ગયું.

ગઈ સદીમાં અમદાવાદમાં ૩ કાંતવા વણુવાનાં જંગી કારખાનાં સ્થપાયાં તેથી નડિયાદનો કાંતણુ ઉદ્યોગ છેક પડી ભાંગ્યો, પણ વણાટની શાળો કામ કરતી ચાલુ રહી હતી. વળી સન ૧૮૮૮માં નડિયાદને પાદરે રેલગાડી આવી તેથી પરદેશી માલની ધુમ આયાતથી કેટલાક હાથકારીગરીના ઉદ્યોગને નુકસાન થયું ત્યારે સદીઓથી જનમેલા વેપારીઓએ રંગબેરંગી પરદેશી માલની દલાલીનો નવો ધંધો સર કર્યો.

રેલ્વે કાળના પહેલા દાયકામાં હું નડિયાદના રસ્તા ને બજારોમાં

ટહેલવા લાગ્યો તેથી આજની નજરે વિશ્વજીવ સાગના તે કાળના શહેરના કંઈક દર્યો નિહાળીશું.

તે વખતે રેલગાડીથી તો લોકો ટેવાઈ ગયા હતા; જે કે બાળ-પણમાં સંભળાતું કે પહેલી વાર ડબ્બા લઇને એન્જિન આવના તેને નવા દેવદેવી ગણીને લોકો ફૂલહારથી વધાવતા ને તેની આગળ નાળિયેર વધેરીને પગે લાગતા.

રોશનથી ગામ તરફ જતાં ડાબી બાજુએ આજની સરકારી કચેરી તો હતી, પણ જમણી બાજુએ હાલની જેવ ને ટાવરની જગ્યાએ છેક રતનતલાવ સુધી વિશાળ ખુસ્તું મેદાન હતું. તેના પર ઝડપુ ઝડપુનાં ખેતીનાં અનાજ ને કેરી વગેરે ફળનાં સેંકડો ગાડાં સવારે છૂટતાં અને સાંજે શહેરના વિદ્યાર્થીઓ ને જુવાનો મોટાં વડનાં ગાડાં પર આમણી પીપળી જેવી જૂની રમતો ને ક્રિકેટ રાઉન્ડસ જેવી નવી રમતો મોજથી રમતા. વચમાં આવેલા જંગી ફવાના યાળા ઉપર બેસી બધા ઠંડા પહેરની વાતો કરતા, ને પાણી પીને વિસામો લેતા. ડાબા બાજુએ હાઈસ્કૂલની બોર્ડિંગ બંધાવા લાગી ત્યારે પણ રાણીબાગ આગળ હાલના સરકારી બંગલા ને તેજ કંપનીઓએ રોકેશું વિશાળ યોગાન સાવ ખુસ્તું હતું, તેથી ત્યાં પણ જુવાનીઆ રમતો રમી દસ્લોલ કરતા.

આ કાળમાં મોટરોનું નામ નહિ. ફક્ત ઇમ્પનીઓ કાળ પડ્યો ત્યારે એક ગેરો સાહેબ દર્શાવેલ સાંકડા રસ્તા ઉપર મોટર સાયકલ દોડાવી લોકોને ચમકાવતો બાકી તો બધી બાજુએ બખરના રસ્તા ઉપર ને પોળામાં, ઠામઠામ માલ વહેતાં કે વેચતાં બજારમાંનું જ સામાન્ય હતું. કોઈક શ્રીમંતો મોટાં સિગરામ ને બજાર જેડી દૂર ગામડે જતા. નાના વેપારીઓ બજારના એકા કે ડાબીઆમાં સવારી કરતા, ત્યારે ઘોડાની બગીમાં ફરનારા શ્રીમંતો તો કોઈક જ હતા.

ગાડાથી બીજે નંબરે બેંસ ને ગાયની મોટી વણઝાર શહેરમાં મહાસતી, કાકરબાડ ને લખાવાડના પટેલો ને બીજા ખેડૂનો ઘેર ઘેર

એ બળદ ને વધારે બેસો રાખના. તેની કાળી બમ્બર હારમાળા સવારે ને સાંજે હાથની ગતિથી ડોઢની તકાવે પાણી પીવા જતી આવતી તેને જોઈને બાળકો હરખાતાં. એથીયે વધારે રજારીઓની ગાયો સારા શહેર ને બજારમાં નિરતિ ફરતી કે બેસતી ત્યારે ખાસ કાઠી રાખેલું 'ગમાણુક' લોકો શ્રદ્ધાથી તેને ખવડાવના ને તેનું 'પૂજકું' આંખે લગાડીને પાવન થના.

નહિયાદમાં મોટામાં મોટું અમદાવાદી બજાર હતું. તે વખતે ત્યાં કંઈ હોટલો નહોતી. માત્ર કંદોઈઓ અને લેણાઓ હારખેધ દુકાનોમાં બેસીને ખુશ્તી કઢાઈઓમાં માવો લસોટગ, પતાસાં પાડના ને બાત-બાતની મીઠાઈઓના ને સેવ ચવાણાના દગ સફાઈથી ખુમચામાં ગોઠવીને વેચતા. લગભગ તેમની બાજુમાં જ પાંચસાત ચોરસ ફૂટની બધીઆર કોટડીઓ આગળ તેવડા જ ખુશ્તા ઝોટલા ઉપર દુકાનો માંડીને શ્રીમંત શરાફો અને નાણાવડીઓ બાબાસાહી^૧ ને કસદાર (અંગ્રેજ) રૂપિયાના દગ અગ્રખ સિફતથી પારખતા અને ખખડાવના. તેમ જ મોટી કોથળીઓની જુદી જુદી બેવડમાંથી નોટો ને નાનુંમોટું નાણું કાઢીને તે ધરાકો સાથે લેવડદેવડ કરતા. બાકી અહીં શાકભાજીની ને ઝાડુનાં ફળની જૂજ દુકાનો હતી. સંતરાં, મોસંબી, કેળાં, વગેરે તો મુંબઈમાં જ મળતા—અહીં વેચાતાં નહિ.

અમદાવાદી બજારથી કંથારીઆ ચકલા તરફ જાઓ તો મોચી પાડમાં હારખેધ દુકાનોમાં બેસીને આ લતાના મોચીઓ દેશી જોડા સ્લીપર ખૂટ વગેરે પગરખાંનું માપ લઈ બનાવવાનો ધંધો કરતા. તે વખતે તૈયાર ખૂટનું નામ જ નહિ, ને ચંપલને કોઈ પિઠાનતું નહિ. તેથી શહેરનાં અને ગામડાનાં પગરખાં બનાવવાનો ઇબ્બરો આ મોચી

૧. પહેલા પ્રતાપી ગાયકવાડ નરેશને લોકો બાબાજી કહેતા ને, તેમના દીવાનતું નામ પણ બાબાજી હતું તેથી ગાયકવાડી રૂપિયા બાબાસાહી કહેવાતાં. તેનું ચક્રણ વડોદરા સત્યની બહાર સન ૧૯૦૧થી બધ ચલું.

ધરાવના. આમર્ષ દેખવવાથી માંડીને જોડી ધરાકને પહેરાવવા સુધીનો ને તે સમારવાનો ધીકતો ધંધો સહકુટુંબ તે ધરમાં બેસીને કરતા.

અમદાવાદી બજારથી રવામીનારાયણના મંદિર તરફ ચાલવા મંડિ કે દારગંધ દોશીવાણીઆના નામથી પંકાતા કાપડીઆની દુકાને, શહેર ને ગામડાંના લોકો ધોતિયા, સાડી, સાલ્વા ખરીદના દેખાતા, કાતરની ક્યક્ય ને કપડાંના ચિરાડાના અવાજ ત્યાં નિરંતર સંભળાતા.

ત્યાંથી સાંધ બજારને રસ્તે આગળ ચાલનાં બાવસારવાડના રસ્તાની બંને બાજુએ સાનદરા ચુડગરોની સરણુના સરડ સરડ અવાજ સંભળાતા. ક્યકડાના અને સીસમના માપસર કાપેલા બે ત્રણ ઈંચ જાડ ચોરસ દુકાને કારીગરો સંઘાડાની ત્રાક પર ચઢાવીને તેમાં બેરવેલી કામડી આગળ પાછળ ઝપાટાખંધ એક હાથે ફેરવતાં ને બીજા હાથમાં રાખેલી કાનસ તે લાકડામાં દબાવીને એક પછી એક ચુડીઓ ને ચુડા ઉતારતા, અને તેની પર સોનારૂપાની પાતળી ચીપો જડના. પણ પંદર વીસ વરસથી લોકરૂચિ બદલાતાં ને ખાસ્તિકના કંગનનો પ્રચાર થતાં હવે બાવસારવાડમાં એક અને સિંદુરીપોળ આગળ બે દુકાનો જ રહી છે. તે માત્ર હાથીદાંતની ચૂડી, કંકણ, ખાક, મોનોગ્રામ વગેરે સંઘાડા પર ઉતારે છે. તેના પર ચીપો જડવાનું કામ હવે સોનીઓ કરે છે. લગન પ્રસંગે જોખતાં કાચનાં હાથકંકણ તો પહેલાંની માફક હજી પણ કપડવણુજથી આવે છે.

પછી સદીઆમ રસ્તે છેક મોગલકોટ સુધી ને બીજી બાજુ એ હાલના ધર્માદ દવાખાના સુધી છીપાઓની દુકાનો ખ્યાન ખેંચતી. કાપડના મોટા તાક જે સાડીઓ-સાલ્વા રસ્તા પરબે થોભડીઓ પર ટીંગાડીને તેને વિવિધ રંગમાં બોળેલા ઘસથી છીપા રંગના, બીજા કેટલાક લાંબી પાટ પર કપડું પાથરીને તેના પર જાનજાનના વિવિધ રંગમાં બોળેલાં બીજાં સપાટાખંદ દબાવના ને સળંગ લાઇનદોરીમાં, બાતબાતની હાથ ઉઠાવના કપડું છપાઈ રહે એટલે તરન તેને રસ્તા

પર જ સૂકવાતું. મોમલકોટમાં સરકારી દારૂઝૂલ સામે જેયંદ વાવસારના મોટા હુદ્દામાં રંગ બનાવવાનું ને કપડાં વણવાનું, રંગવાનું ને છાપવાનું મોટું દારખાનું ચાલતું. ત્યાં ગામના પટેલો ને જુવાનીઆના અખાડા જામતા. આ છીપાઓનાં બીબાંની ટપટપ આજે સંજગાતી નથી અને સરીઆમ રસ્તા પર આવાં છાપેલાં કપડાં સૂકાતાં નથી.

સાંધ બજારમાં પીપજાના જાડની આસપાસ ખુલ્લા ઓટલા પર તાગનું શાકભાજી ઢાછીઆ વેચવા બેસના. એ મધ્યસ્થ શાકબજારમાં બધી કામના ધરડા ને જુવાનીઆનો રોજ સવારે મેજો જામતો. ત્યાં રોજની ખબર અંતર બધા મેળવવા ને ગામગપાટાની રમઝટ ઉડાવના. પણ દાક્ષમાં તે મચ્છર સાંધપીપળી એક નવા મકાનથી લીડાઈ ગઈ છે, ને એ બજારની માદગીરી જ જુલસાઈ ગઈ છે.

ત્યાંથી કંસારવાડ તરફ જાયો તો તેના એક ઉડાંથી બીજા ઉડા સુધી આજની જેમ કંસારાઓનાં ટાંકણાં ને હથેડાની ટચટચ ને ધખાધમ સંજગાતી. પણ તે વખતે તાંબાપિત્તળનાં જગી ટકાઉ ને વજનદાર વાસણુ-કદાઈઓ ને તપેલાં, બખૂડીઆં ને પવાલાં સેંકડો માણસોની રસોઈ માટે બનનાં. દારખાનાના કોઈ માલને અમાવે નાનાં બેડાં, પવાલીઓ વગેરે બધું હાથેજ બનાવવાતું. આજે મોટાં વાસણુ જવલ્લે જ બને છે ને દારખાનાના તૈયાર માલને ટેવ્યા મારીતે જ કંસારા ધરાકોને વેચે છે.

તે વખતે સુથાર ને લુદાર, ધોબી ને હજામ સ્વતંત્ર ધંધો કરતા. નરિયાદના પ્રખ્યાત મિસ્ત્રીઓ (વિશ્વકર્મા) ‘રાજવલ્લભ’ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરી સુંદર મકાન બાંધતા. મકાનો માટે જોઈતી સાંકળો મિજગરાં ને કડાં કડીઆ લુદારો જ બનાવતા. તેથી લુદારની ધમણ ને ધણના ધડાકા ગામમાં દામદામ સંજગાતી. ગોલાના ખાણીઆ ને સાંબેલાંનું સંગીત કાઠ કાઈને ઘેર ને ગોલવાડમાં સંજગાતું. પતરાં ને બેંગલોરી નળિયાંના જૂજ વપરાશને લીધે કુંબારના ચાક બેરમાં ચાલનાં.

ધાંચીઓની ધાણીઓના ચરઃ ચરઃ અવાજ હામહામ સંભળાતા. પરાંદીએ ઘેરઘેર નરસિંહ મહેતાનાં પ્રમાતીઆની સાથે દળવાની ધંટીના મધુર સૂર શેરીઓની જનતાને જનૃત કરતા.

તે વખતે વણકરોના નવાવાસમાં હિસ્તાદ મુસવ્વમાન સાળવીઓ બારતો ને મસમસ, જાડાં ધોતિયાં ને સાફ્લા, રેશમી ને સુતરાઉ ચંદ્રકળા અને ખેડૂતોના ખરખું અનેકવિધ દાપડ વણના. નડિયાદનાં પંકાયેલાં નાડાં વણીને નહિ પણ ગૂંથીને દારીગરો બનાવના. આને કાળખળે મોટા ભાગની શાળો બંધ થઈ ગઈ છે અને બાકીની કવચિત જોરમાં ને કવચિત ધીમી ગતિથી ચાલે છે.

અમૂત વણું પૈકી થોડાક જ ઢેડ શાળ ચલાવતા ને બાકીના ધરની ખેતી કે ખેતમજૂરી પર નમના. બંગીઓ સુધરાઈના નોકર તરીકે રસ્તા ને જાજર સાફ કરતા ને પરચુરણ મજૂરી પર જવના. ચામડીઆ દોરને ચીરીને પરાપૂર્વના કુંડમાં ચામડું પલાળી રંગી સાફ કરતા ને ખેતીના કાસ વરત બનાવના.

અમારા લતામાં ચામડીઆ ને ઢેડ વણકર, ચૂપડાં ને જાડું માદર— પાટ વેચવા આવના તેના પર જરા પાણી છાંટીને લોકો ખરીદના અમારાં ઘરમાં દટણ જાજર હોવાથી બંગી ઓપુરુષો બાળકોનું મેણું અને શેરીનો કચરો સાફ કરવા જ રોજ આવનાં ને તે પેટે વારનહેવારે દાણા અને રંધેણું ધાન તે મેળવનાં. આ બધા લોકોને ન અડકાય— અડકાય તો નહાણું પડે—એમ નાનપણથી સર્વેને શિખવાણું.

પ્રજાના અર્થકારણમાં વાધરીઓ પણ સારું સ્થાન ધરાવતા. અસહનો શિકારનો ધંધો તો થોડા જ કરતા. દરેક ઋતુમાં શાકભાજી ને ફળફળાદિ પકવવાનો, સાચવવાનો ને વેચવાનો ધીકતો ધંધો તે કરતા. શિયાળામાં ખેડૂતો ગ્રાડ કાપીને શહેરમાં લાકડાની હેલો બરી લાવે તેને ચીરવાની ને બારે ચુથ ને ગોખ ઉપાડવાની સખન મજૂરી પણ તે કરતા.

બાકી, ભાટ લોકો જૂના વખતથી લોકોની વંશાવલિઓ તૈયાર કરતા અને કવિના લખતા; તે મોટે ભાગે પરચુરણ ધંધારોજગારમાં રોકાતા ગયા. હજી ભવૈયા મોટે ભાગે ગામડે જઈ ભવાઈના ખેલ ને રામલીલા વગેરે બજવી જીવરો કાઢતા. પોદો પર માલ ખેંચવાનો વણ-જારોનો ધંધો પડી ભાંગ્યો હતો. બજાણીઆ મલ્લવિદ્યાના ખેલ કરી પેટ ભરતા. પ્રભને નિરર્થક બોજરૂપ વેરાગીઓ ને ગોંસાઈઓ, સાધુઓ ને ફકીરો ભાતમાતનાં ગીત ગાઈ ને ચિપીઆ ખખડાવી શેરીઓમાં ને બજારોમાં ફરી ફરીને લોખ માગતા અને ધર્મશાળાઓમાં ને મંદિરોમાં તમાકુ-ગાંજ ફૂંકતા પડી રહેતા.

તે કાળમાં આખે ચઢતાં મકાનોનો નિર્દેશ પણ કરવો જોઈએ. શહેરની મધ્યમાં આવેલા જૂના વિશાળ મોગલકોટની પશ્ચિમે — સ્ટેશન પાસે — નવી સરકારની બદલત કચેરી દેખાતી, તેા છેક પૂર્વને છેડે સત્તાધીશ દેસાઈઓની મહેલાતો ને દક્ષિણને છેડે સંતરામની સાત માળની હવેલી આખે ચઢતી. ગોંસાઈજી મહારાજની બેઠા ઘાટની જંગી હવેલી પણ શહેરના મધ્ય ભાગમાં ધ્યાન ખેંચતી. વળી અમદાવાદી દરવાજે સ્વર્ગની સીડીના જેવાં સીધાં ચઢાણવાળાં પગથીઆંથી પહોંચાતી ને કોટની ટોચે બાંધેલી મ્યુનિસિપાલિટીની કચેરી નગરની શોભારૂપ લાગતી. સરકારી દવાખાનાની સામે જ્યાં પગથીઆંવાળા, દોલતરામે^૧ બાંધેલા કૃપારામ હોલમાં જૂની નેટીવ જનરલ લાઈબ્રેરી ચાલતી. સન ૧૮૮૬માં મનમુખરામે તેમની પત્નીના સ્મારક તરીકે સ્થાપેલી ડાહીલક્ષ્મી લાઈબ્રેરીનું જોયા એટલાથી અને પથ્થરના ગોળ થાંભલાથી શોભતું બન્ધ મકાન, તેનાં પુસ્તકોના બંડાર અને છાપાની સમૃદ્ધિ, શહેરના વધારેમાં વધારે વિદ્વાનોને ને વાંચકગણને આકર્ષતાં. તે જ અરસામાં નવી બાંધેલી

૧. નરિયાદના દેસાઈઓની માફક નાગરો પણ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ સરકાર તરફથી નિમાતા. દોલતરામ હુણવાડાના દીવાન યથા તે પહેલાં થોડા વરસ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ હતા, ત્યારે આ મકાન પિતાના સ્મારક રૂપે બંધાવેલું.

મોતીભાઈની ને મનમુખરામની હવેલીઓ શહેરનાં મકાનોમાં નવી બાંધાઈ પાડી. બાકી, વિશાળ ચોગાનવાળાં બેડા ઘાટનાં અનેક મંદિરોમાં ન્યાત ન્યાનની ઘણી ધર્મશાળાઓમાં જ લોકોની મોટામાં મોટી મેદન જામની ને જમણવારની મોજ ઉગાવતી.

શહેરના સાંકડા રસ્તાની લાઈનદોરી દાઢના જેવી જ બેડાળ ને વાંકીચૂકી હતી જ્યાં મકાનો જૂજ ને વરતી માત્ર ૨૦,૦૦૦ની હતી કેટલાંય સાર્વજનિક સ્થાનકોમાં આજની મેડીઓ બંધાયેલી નહોતી. ને મોટરોના તેજના ધુમ્માટી દુર્ગંધ સાતતી નહિ. તેથી એકંદરે શહેરની હવા વધારે વિશુદ્ધ હતી. તે વખતની પોળો ને રસ્તા પર મગમૂત્ર અને કચરાની ગંદવાડ ઓછી હતી. વળી પાણીના નળ ન હોવાથી ચોમાસા સિવાય મેક્ષું પાણી ને કાદવ રસ્તા પર કવચિત જ દેખાતાં. સીમેન્ટ કે ડામરને બદલે લોઢી પથ્થર ને કાંકરીના કાચા રસ્તા જ શહેરમાં હોવાથી ધૂળ ઠીક પ્રમાણમાં જોડતી. તેને દબાવવાને પાડા પર ચામડાની પખાલો લાદીને પખાલીઓ મોટી સડકો પર પાણી છાંટતા.

શહેરની ગંદવાડથી ને સાંકડી ગલીકૂચીથી જે કંદાળતા તે નગરજનો ભાગેળ થાસે ઝાડની ઘટાથી ઘેરાયેલાં તળાવો પર આરામ મેળવતા. છંપનીઆ પહેલાંના સારા કાળમાં બધાં તળાવ ધણુંખરું પાણીથી ભરેલાં રહેતાં તેમાં નહાવા ને કપડાં ધોવા, હિન્નજિવાત સ્ત્રીપુરુષોની દારમાળા રાજરોજ સવારથી સાંજ સુધી જોમટતી. તળાવની પાળે તોતીંગ વૃક્ષની છાયામાં સેંકડો પનિહારીઓ ફૂવામાંથી પાણી ખેંચતી. તળાવમાં કપડાં ધોતી, સ્નાન કરતી કે પાણી ભરી યુવતીઓનાં મધુર ગીત ચોપાસ સંભળાતાં. આજે એ ફૂવાતળાવ સૂનાં લાગે છે — તેના ઘાટે ને વાટે નરનારીઓનાં એવાં જંદ દેખાતાં નથી.

રાત પડતી ત્યારે મ્યુનિસિપલિટીનાં ગ્રાસતેજનાં ફાનસ ડાંબે અંતરે સળગતાં. માંદનીની રાતે દીવા બંધ રહેતા તેથી નગરજનો અંદરની અમૃતવાસાનું આનંદથી પાન કરતા.

દેશમાં નવા વાહનવહેવાર ને હિઝોગો સ્થપાયાને પચાસેક વરસ થયેલાં. નડિયાદના સ્ટેશનેથી રેલગાડી દોડતી, દેશપરદેશનો માત્ર ઠાલવતી અને લાઇ જતી. વળી કાપડની એકે મિલ પણ સ્થપાઈ હતી. છતાં શહેરની જૂની સૂરત થોડી જ પલટાઈ હતી.

એકંદર શહેરનું જીવન પ્રમાણમાં શાંત અને ઝાંખું લાગતું. પણ મરણને પ્રસંગે રોવા ફૂટવાના ને તાલગંધ રાજિયાના કાલાહસથી શરીરો ગાજી ઊઠતી. લગ્નના કે બીજા મંગલ પ્રસંગે મંગળ મીતના મધુર સ્વર સંભળાતા. રસ્તાપર સ્ત્રીપુરુષો રેલમી કપડાં પહેરીને હાર-બંધ જમવા બેસતાં ત્યારે આનંદકલ્પોલની રસ લહરીઓ ચોપાસ પસરતી.

મોટા ધાર્મિક પર્વને દિવસે આખું શહેર નવા વાધા સજતું. માથ માસની પુનમને દિવસે સંતરામના મંદિરમાં વિરાટ મેળો ભરાતો ત્યારે સારા શહેરમાં માનવમહેરામણ જામતો. શિવરાત્રીને દિવસે મહાદેવનો મોટો વરધોડો નીકળતો તેમાં સેંકડો માણસો જોડાતા. હોળી-ધૂળેટીના દિવસોમાં કેસડાના રંગનાં પાણી વાંસ ને પિત્તળની પિચકારીઓમાં ભરીને સામસામાં છાંટવામાં આવતાં. ધૂળ કે ગુલાલ ગમે તેવાં જાજળાં કપડાવાળા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ઉપર પણ છૂટથી છાંટી તેના પર પાણી રેડવામાં આવતું. રંગમેરંગી કપડાં પહેરી ઘેરેયાની વણઝાર ગમે તેવા અપશબ્દો છૂટથી બોલતી. વળી તે ગમે તેનાં પાટીઆં લાકડાં કે બારમાખ પણુ ઉપાડીને હોળીમાં હોમતી ને ઇંટાળા કે લોદીપથ્થર સામસામા ફેંકીને જુદી જુદી પોળના લોકો તુમુલ્લ મુલ્લ ખેલતા તેમાં કેટલાય ધવાતા.

જન્મશ્રમીનો ઉત્સવ ઉજવવાને સેંકડો સ્ત્રીપુરુષોની ગીરદી ગોસાઈજીની હવેલીમાં ને નારણદેવના મંદિરમાં જામતી. દશેરાને દિવસે હળરો માણસ સલૂણુ બજારમાં થઈને કાળકા માતા ને ભેરવના મંદિરે જતાં ત્યારે નજીકના ખુશા મેદાનમાં ઘોડાની શરતો જોઈ રાચતા.

દિવાળીના દિવસોમાં લોકો દીપમાળ પ્રકટાવના, છોદસ દારખાનું ફોડના અને ઉન્મત્ત જુવાનીઓ સંગમતા ફટાફટ ને કોઠીઓ, જલેશીઓ અને હવાઈઓ સામસામાં ફેંકીને દારખાનાની લઘાઈઓ ખેંચના.

તે કાળની એક મહત્ત્વની સ્મૃતિ મનમાંથી બુંસાતી નથી. ચહેરાનાં હવાપાણી ઉત્તમ હનાં ને દૂધથી સારાં ને સસ્તાં મળનાં. સ્ત્રીઓ ફૂવા તળાવેથી પાણી ખેંચતી અને બધું ધરકામ કરતી. પુરુષો શરીર પર ખેસ ઓઢી ને પાઘડી પહેરીને ગામ ગામડે પગે ચાલીને જતા, લાકડાં ચીરતા ને ઘણી જાનમહેનત કરતા. વસ્તી ને બેકારી ઓછી હતી. લોકો વધારે કરકસરીઓ પણ નિશ્ચિંત હતા. આવા સંજોગને લીધે એકંદર સ્ત્રીપુરુષ આજકાનાં શરીર વધારે તંદુરસ્ત ને હૃદયુષ્ક હતાં. “પહેલું સુખ તે જાતે નર્મી” — એ તે જમાનાનું સૂત્ર હતું.

લીંબડ દાતણ જે કરે ઢેઝર ચેડી ખાપ,

દૂધે વીઆણું જે કરે તે ઘેર વેદ ન જાય—એ નિયમનું ઘેરઘેર પાલન થતું. મેં પણ એ શીખ પાળીને મારું નગણું શરીર સુધામું ને નડિયાદના જીવનને સાર્થક કયું તેથી તેને હું કેમ જૂની શકું?

૩. સંસ્કાર જીવનનાં વહેણ

ખેતી ગૃહઉદ્યોગ અને તેના ઉત્પાદનના વેપાર પર નભતા નગર પર અંગ્રેજી રાજની ને નવા આર્થિક વહેવારની અસર થતાં નડિયાદની જૂની સિક્કા કંઈક બદલાતી આપણે જોઈ. હવે તેના વતનીઓનાં માનસિક ને સામાજિક સંસ્કારનાં લક્ષણ પર નજર કરીએ.

ધાર્મિક શ્રદ્ધા ને રૂઢિગત આચારવિચારથી તે કાળનું પ્રજાજીવન ઘડાયેલું હતું. તેથી પ્રજાનું ધાર્મિક જીવન પહેલું તપાસીએ અને પછી તેના પર નવા સંયોગો અને સાહિત્યની જે અસર થઈ હતી તે જોઈએ.

પ્રથમ તો નડિયાદનાં ધર્મસ્થાનરૂપ મંદિરો નિહાળીએ. “ભૂત પ્રેત પિથાય ને શંખિની - ડાકિની વગેરે સત્ત્વોના અધિપતિરૂપ કિરવદેવનું મંદિર” નડિયાદને ઉગમજે છેડે એકાંતમાં કંઈક ભયંકર સ્થળે આવેલું છે. તેની પાસે પિંધાજીરાવે આધેશ પીંડવાઈ તળાવના અવશેષો હજી મોજૂદ છે. નજીકમાં સન ૧૮૪૨માં દેસાઈ વાઘજીભાઈ શામળદાસે કાળક્રમાતાનું મંદિર બંધાવેલું છે, તે પણ મહાદેવીનું સંહારક રૂઢ સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. આ બંને મંદિરોમાં દશેરા દિવાળી ને ખાસ તો કાળીચૌદસને દિવસે મોટા મેળા બરાના.

સન ૧૮૨૦માં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના મૂળ પ્રણેતા સ્વામી

સહનનંદ એક ઠાકોરના^૧ ૨૦૦ ઘોડેસ્વારનો રસાલો લઈને નડિયાદ આવેલા ત્યારે નામાંકિત અંગ્રેજ પાટરી બીથપ હેનર તેમને મળ્યો હતો. સૌરાષ્ટ્રના જે ખરાસીઆ નેકાળી લૂંટફાટ કરતા અને લોકો પર બળકર ત્રાસ વરતાવતા તેમને સ્વામીજીએ સદુપદેશ આપીને સારે માર્ગે વાળેલા તે બધી ચમત્કારિક ખ્યાતિ પરથી નડિયાદમાં તેમની પધરામણી થતાં તેમના ભક્તજનોએ અમદાવાદી બજારને રસ્તે તેમનું મંદિર બંધાવ્યું, તેમાં તેમના બધી ન્યાતના ચુસ્ત અનુયાયીઓ જતા.

સાથ બજાર પાસે આવેલી ગોંસાઈજી મહારાજની હવેલીમાં = કુંજવિહારી, રાધારમણ, બંસીના બજારવાળા ભગવાન ગોવર્ધનધારી શ્રીકૃષ્ણ” ઉપાસ્ય દેવ મનાય છે. તેમની બાલ્યકાળની શિશુયોગ્ય ચમત્કારિક લીલાઓ, ગોપીઓ સાથેની અનેકવિધ રાસકીડ તથા જાતજાતની વિલાસી લીલાઓની ગાથાઓ ગાવામાં આવે છે.”^૨ વધુક ન્યાતના પુષ્ટિમાર્ગી વૈષ્ણવોની-પુરુષો કરતાં વધુ સ્ત્રીઓની-મેઢની રાજ આ મંદિરમાં બધાય પ્રવરનાં દર્શન કરવા જતી.

આ બધાં મંદિર ખાસ સંમદાયનાં જ હતાં. બાકી નડિયાદની સર્વસામાન્ય શ્રદ્ધાળુ જનના તો જે જ મંદિરે જતી : શહેરના મધ્ય-ભાગમાં આવેલા નારણદેવના મંદિરમાં ને કુમરાશ ભાગોળે આવેલા સંતરામના મંદિરમાં. નારણદેવનું કૃષ્ણમંદિર મહારાણે સન ૧૮૦૨માં શરૂ કરેલું, પણ તે અધુરુ મૂકીને તેને નાસી જવું પડેલું. તેથી વડોદરાના હરિભક્તિ રોકનાં રતન રોકાણીએ તે પૂરું કરેલું. આ મંદિરના

૧. સાંતિલાલ ઠાકોરનો નડિયાદનો ઇતિહાસ પાન ૮૧-૨. જોવાન વડતાલા નામનો વડતાલનો વતની પરાકર્મી મંચદર જવારવડીઓ રસાલમાં સ્વામીજીનો મુખ્ય હતો ત્યારે તેમની પાણીદાર થાકી ચોરવા આવેલા. પણ ફરક વખતે થાકી પાસે જતાં તેને સ્વામીજીનાં દર્શન થતાં તેથી તેમને રાત્રે થયા અને ચેતાના વલનમાં જ તેમનું મોહું મંદિર બંધાવ્યું; જુઓ એ જ પુસ્તક પાન ૧૬

આવણુ માસના દોડાળા ને ડોલોતસવ બહુ પંકાતા. બેસતા વરસને દિવસે દેવને ઇષ્પનભોગ ધરાવાતો અને રાધેશા ભાતનો મોટો અન્નકૂટ ગામના વાધરીઓ ગૂનો હક દાવો કરીને લૂંટતા અને આરોગના.

મૂળ સંતરામ મહારાજે સન ૧૮૧૬-૧૮૩૧ દરમ્યાન નણિયાદમાં વાસ કર્યો તે દરમ્યાન લખાવાડના પટેલ પુંગભાઈની આગેવાની નીચે તેમના ભક્તજનોએ કુમરાલ ભાગોળે ખુશ્કાં વિશાળ ખેતરો રાખીને તેમનું મંદિર બાંધ્યું હતું. ત્યાં સાતેક માળના રોનકદાર મકાનની આસપાસ ઝાંચા વંડાની અંદર અન્ય વિશાળ છાંદ ચોગાન, સાધુઓનાં નિવાસસ્થાન ને સાર્વજનિક ધર્મશાળાઓ બાંધેલાં છે. મૂળ સંતરામથી માંડીને સર્વે મહારાજોએ ને તેમના સાધુઓએ અત્યંત સરલ ને બાવવાહી લોકબાનીમાં જ ધર્મનો ઉપદેશ કરેલો. તેથી વાણીયા, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, પારીદાર વગેરે વિવિધ વર્ણનું-આમ જનતાનું-તે મંદિર સર્વોપરિ ધર્મસ્થાન બન્યું છે. માધ માસની પુનમના મેળાને દિવસે મંદિરના વિશાળ ચોગાનમાં હળરો માણસોને સાકર ને કાપરુ વહેંચાતું, મંદિરની આસપાસ સેકડો ફુકાનો મંડાળો અને આખો દિવસ ને રાત હળગે લોકો ચાંદનીમાં મેળ મેળાતા.

બ્રાહ્મણો નારાયણદેવના કે સતરામના મંદિરોમાં દર્શન કરવા જતા, પણ તેમના ઇષ્ટદેવ તરીકે તો તે મહાદેવને જ પૂજતા. જમાનાઓથી બ્રાહ્મણો જ ધર્મના ઉપદેશક ને ઈગરદાર રહ્યા છે તેથી વિવિધ નામનાં મહાદેવના મંદિરો જ શહેરમાં ને બહાર વધારેમાં વધારે હતાં. બ્રાહ્મણોમાં સર્વોત્તમ ગણાતા નાગરોએ મહાદેવનાં જે મંદિર સ્થાપેલાં તેમાં તે નિયમિત પૂજા ને દર્શન કરવા જતા. વડનગરા નાગરો કાશી વિશ્વેશ્વર ને વંદનાથ^૧, કુલનાથ ને શંખેશ્વર મહાદેવને પૂજતા તેમ

૧. આ મહાદેવની પાછળનો વાડો મહાવના વિશાળ વલાવના કિનારા પર આવેલો છે. સસ્ત્રવીચંદ્રના પહેલા ભાગમાં “વાડામાં લીલા”નું પ્રકરણ આ વાડા પરથી લખાયું હતું એમ અને હુમેશાં લાગ્યું છે.

તેની મિલકતનો વહીવટ કરતા વળી આ નામોના ઈશ્ટદેવ તો હાટકેધર^૧ મહાદેવ જ ગણાતા. તેથી અમારા મોટેરા અને જુવાનીઆ નજીકમાં આવેલા તે મંદિરે જ જતા, પોહીઆને સ્પર્શ કરતા, ઘંટ વગાડના, મહાદેવને પગે લાગના અને ઓટલા પર ખેસીને ગામગપાટા મારતા.

આ બધાંય મંદિરોમાં ને અનેક ધર્મશાળાઓમાં સાધુઓ અને સંન્યાસીઓ, શાસ્ત્રીઓ અને પુરાણીઓ ઉપદેશ કરતા, ને રામાયણ મહાભારત વગેરે ઇતિહાસ પુરાણોની કથા જુજરાતીમાં કહેતા. સ્વામી-નારાયણનાં કે ગોસાઈજીનાં મંદિરોમાં તેમના આચાર્યોના ખાસ ગ્રંથો વંચાતા. ધણુખંડે પચીસ પચાસ આધેઃ કે વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષો જ કથા સાંભળવા ખેસતાં. બાદરવા મહિનાના શુક્રવરણી. “સપ્તાહ”ના સાત દિવસમાં આખું ભાગવત વંચાતું ત્યારે લોકોની મોટી મેદની જામતી. કથામાં દરેક અવતારનું પ્રાકટ્ય થતું ત્યારે તે અવતારનો, ભાગવત ગ્રંથની ને શાસ્ત્રોની આરતી જાતરતી અને સારી દક્ષિણા સુકાતી. સપ્તાહ પૂરી થતાં શાસ્ત્રીને જરૂર દાનદક્ષિણા આપીને ગ્રંથ સાથે વાજતે ગાજતે તેમનો વરધોડો ભાવિક ઓતાજનો ઠાકતા.^૨

દેવદર્શન કે કથાવાર્તાના સસ્કારથી લોકો ધરમાં દેવપૂજા અને બજનકીર્તન કરતા. તેની સાથે પોતપોતાની ન્યાનગત પ્રમાણે રૂઢિગત

૧. હાટક એટલે સોનું. સોનાના આ ઈશ્ટરતી પૂજા નામોને તો ઠીક ફળી હતી. લઈમી સત્તા ને સરસ્વતી નડિયાદના વડનગત નામોને ઠીક સાંપડ્યા હતાં એ નક્કર હકીકત છે.
૨. આ શાસ્ત્રોએ ધણુખંડુ એ જ મંદિરોમાં સવાર-જપોરને વખતે પ્રાશ્નજી વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત બ્યાકરણ, સાહિત્ય ને શાસ્ત્રોનું શિક્ષણ આપતા. આ વિદ્યાર્થીઓ મંદિરોનાં મેડા પર જ રહેતા અને જપોરે પ્રાશ્નજીને ઘેર ઘેર ફરીને “ભવતિ શિક્ષાં દેહી” એમ કરવાનું આગમ બોલીને પાછી રસોઈની શિક્ષા માગવા, ને જે મળે તે ખાઈને પોતાનો નિર્વાહ કરતા. આ બધાંય વિદ્યાર્થીઓ આદર્શ બ્રહ્મચારી ન હોય એ લખવાની જરૂર નથી.

આચાર પાળવા તે પ્રવૃત્ત થેના. મધ્યકાળથી જે અનેક ન્યાતો અને પેટા ન્યાતોમાં સમાજ વહેંચાઈ ગયો હતો તે દરેકના નાના વર્તુલમાં ચાલતા આવેલા, જન્મથી મરણ સુધીના દરેક પ્રસંગ માટે ફરમાવેલા વિધિ અને નિષેધ વિગતવાર પાળવાનો વ્યવહારધર્મ સર્વોપરિ ગણાતો.

સાતિધર્મના નિષેધ ધણા કડક હતા. મુખ્ય વર્ગો વચ્ચે શરીર-હેવાર તેમજ બેઠીવહેવારની કડક મનાઈ હતી. જોત્તી ન્યાતવાળાનું નીચી ન્યાતવાળા જમી શકતા પણ ઊંચા વહેવારની બંધી હતી. નાની પેટાન્યાતો વચ્ચે જમણની છૂટ હતી ત્યાં પણ કન્યાવહેવાર તો નિષિદ્ધ અને સખન દંડને પાત્ર ગણાતો. આમ, જે આર્યજનો એક જ મંદિરોમાં ને કથામાં સમાનભાવે મળતા તેમની વચ્ચે નિત્યજીવનમાં ન્યાતવાર લોખંડી દીવાલો જડી દેવામાં આવી હતી. આ અમાનુષી નિષેધનો ભંગ કરનાર ફાવે તેવો વેદાંતી કે ઈશ્વરભક્ત હોય તો યે “નાસ્તિક” ગણાતો અને તેને ન્યાતબહાર - - અર્થાત્ સાગ્ર સમાજની બહાર—ધકેલીને ન્યાતના પટેલો સર્વે પર શાસન અધાપતા.

તેજ પ્રમાણે દરેક ન્યાતના અંતર્ગત રિવાજોનું પાલન પણ એવી જ ધાકધમકીના જોરે થતું. જન્મ અને મરણ, સ્વપ્ન અને સ્ત્રીમંત વગેરે દરેક પ્રસંગ માટે પરંપરાગત વિધિ અને જમણ સર્વેને કરવાં જ પડતાં. કન્યાને રજસ્વલા થતાં પહેલાં પરણાવવી જ પડતી અને તે વખતે નિધાળેથી હાડાડી લેવી પડતી. અંગ્રેજી કાયદાથી વિધવાને પરણવાની છૂટ મળેલી પણ તેનો વિચાર સરખો કોજળીઆતોમાં અક્ષમ્ય ગણાતો. પુરુષ વિધુર થાય ત્યારે (સમના એકપત્નીવનના આદેશને ઠારે મુકી) સ્ત્રીની સમશાનયાત્રા દરમ્યાન જ તેનો નવો વિવાહ ઘણુંખરું ગોઠવાતો. પણ ગમે તેવડી નાની આળખી વિધવા થાય તો યે તેને તો પિયરીઆં ને સાસરીઆંનાં મહેણાંદ્રેણા આધન પતિના ગ્રાકમાં ને ઈશ્વરના ચિંતનમાં જ એકાકી જીવન ગાળવાની ફરજ પડતી. તે જ રીતે મરણને અંગે ઉત્તરક્રિયા અને રૂઢિગત ન્યાતો કરવાની મરનારનાં કુટુંબીઓની

ફરજ ગણાતી. તેમ લગ્ન, સીમંત ને જનોઈ ને અંગે દરવાની ન્યાતોની સંખ્યા ને જમણના પ્રકાર પણ રૂઢિથી નિશ્ચિત થયા હતા.

દાખલા તરીકે મારી ન્યાતમાં મરણ પ્રસંગે પિતૃતર્પણની બધી વિધિઓ કરવા ઉપરાંત મધ્યમ શ્રેણીના માણસને ફરજિયાત સાત જમણ^૧ કર તરીકે આપવાં પડતાં. બહુકને જનોઈ દેવાને પ્રસંગે ઉપર ધીની ત્રણ ન્યાતો કરવાનો કર હતો. હવે પ્રસંગે વરના પક્ષવાળાને બે ઉપર ધીનાં અને એક વરોડીનું—એમ ત્રણ જમણ આપવાં પડતાં. કન્યાપક્ષને ઉપર ધીની ને સગાંની એમ બે ન્યાત ઉપરાંત, માંડવાને દિવસે બરોડે ખીચડી શિરામણની ને રાતે ત્રાકડચાઈ લાડુ ને ધીની એમ ત્રણ ન્યાતો કરવી પડતી. વધુને સીમંત આવે ત્યારે ઉપર ધીનાં ચાર જમણ આપવાં પડતાં. તેને બારેવચ્ચ ને આજૂથથી સુસજ્જ કરીને તેનો વરઘોડો^૨ ઠાઠવામાં આવતો. આવા શાસ્ત્રોક્ત પ્રસંગ ઉપરાંત અનેક લૌકિક રીત રિવાજો

૧. અગીઆરમાં અને બારમાંના દિવસે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ ને બહુક — કુમારિકાને જમણ; તેરમાને દિવસે ઉપર ધીનું (હટા ચૂરમા ઉપર ધી પીર-સીને) જમણ; વરણી : રોર લોટિ રોર ધીના સમેટાના લાડુ; દૂધપૌઆ દૂધપુરી ને ઘસોટા; તદ્દિવસ : ઉપર ધી; અને દોહીતરની ન્યાત, ઉપરાંત સારો સ્થિતિના ગૃહસ્થ બીજા નાતો કરવા : આંખામોઝો-રસલેયો; તપક્ષી; પુણ્યની ન્યાત; હમાસી; ઋષિપંચમીની નાત — દૂધપાક પુરી અને ધનુ-માસ — શિયાળામાં લાડુ ને ખીચડીનું જમણ.
૨. બરપૂર શણગાર વધુને સમભ્યા હોય તો તે વાથ કહેવાતી ને ઓછાં ધરેણાં પહેરાવ્યાં હોય તો તે બહરી કહેવાતી.
૩. છઠ્ઠી — બાળકના જન્મને છઠ્ઠે દિવસે પૂજનનું; બાર્ણાબારીયાં — બારમે દિવસે બાળકને કપડાં ધરેણાં પહેરાવવાની રીત; ઝોળીપોળી — બાળકને ઘોઢિયામાં સુવાટી વખતની રીત; ખાજરબેડિયાં — હવે વખતે કુંભારને ત્યાંથી આગર લાવવાની રીત; માંજવસન, બણું મોબણું — કન્યાને પસંદ આપવા વખતની રીત; છનાં મોબણાં-તંબોળાતંબોળી-વરને કન્યા પક્ષ તરફથી માન આપવાની રીત; ન્હાણીમાંબણીયાં-વગેરે રીતો હવેને પ્રસંગે થતી.

પળાતા ને તે વખતે પણ સગાંને ભોજન અપાતું. આવાં બધાં ભોજન જમતાં ને જમાડતાં ને બીજી અનેક શુષ્ક કે સસિદ્ધી વિશિષ્ટ રીતોમાં ભાગ લેતાં બધા જ્ઞાતિજનોના માનસની આસપાસ બૂનકાલીન જ્ઞાનિ-ભક્તિનો અને જ્ઞાતિ અભિમાનનો મજબૂત કિલ્લો રચાતો.

બધી જ્ઞાતિનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં ઇવનનો લઢાવો અને મોભો, લગ્ન ને મરણની વિધિ અને ભોજનમાં કેન્દ્રિત થતાં. ન્યાયની કોઈ મહત્ત્વની રૂઢિનો ભંગ કરનારને ન્યાયજ્ઞદ્વારા મુકવાની ધમકી કાળાપાણી જે મોતથી વધારે દોષથી લાગતી. તેથી તે દંડ આપીને કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને ન્યાયમાં જ રહેવાનું પસંદ કરતા.

શાસ્ત્રપુરાણોના અનેક સિદ્ધાંતો અને આદેશને નેવે મૂકીને હિન્દુ સમાજે ન્યાયોની લોખંડી કિલ્લેબંદી રચી હતી; અસખ્ય રીતરિવાજોના પૂજરૂપ જ્ઞાનિધર્મ અપનાવ્યો હતો. તેના વિરાટ વટવટ પર ગઈ સદીમાં જો અનેક પ્રકારે શરૂ થયા તે તરફ હવે નજર કરીએ

અંગ્રેજ શાસનના આરંભમાં જ રાજા રામમોહન રાયના આદેશનને લીધે બધી કેળવણીને નવો પાશ્ચાત્ય ઝોક અપાયો. અંગ્રેજી ભાષામાં નવા સાહિત્ય ને જ્ઞાનવિજ્ઞાનનું શિક્ષણ અપાવા માંડ્યું. સન ૧૮૫૪ પછી નવી યુનિવર્સિટીઓ ને કોલેજો, હાઈસ્કૂલો ને કન્યાશાળાઓ દેશભરમાં તેમ મુંબઈ ને ગુજરાતમાં પણ રથપાતાં ગયાં. સૂરત ને અમદાવાદની માફક નડિયાદના પણ નાગર, વાણીઆ, દેસાઈ, પટેલ વગેરે ન્યાયના જુવાનોએ છેક મુંબઈ સુધી જઈને કોલેજની કેળવણી લેવા માંડી. તેથી દરસનદાસ મૂળજી ને કવિ નર્મદની આગેવાની નીચે સંસ્કાર સુધારાની પ્રવૃત્તિ મુંબઈમાં જમી ગઈ. અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી રથપાઈ તેણે નવા જ્ઞાન ને ચર્ચાનાં પુસ્તકો પ્રકટ કરવા માંડ્યાં. ‘મુંબઈ સમાચાર’ જેવાં દૈનિક ને અઠવાડિક પત્રોમાં દુનિયાભરના રોજિંદા ખનાવોના સમાચાર પ્રકટ થતા ગયા. તેથી મુત્સદ્દી ને બજોલા વિચક્ષણ લોકો તદ્દન નવી જ દુનિયા તરફ ઝગમગીને વળેતા થયા. નર્મદના સુધારાની વીરદાદ સૂરત — ભણ્ય સુધી વધારે સંજગાઈ. કવિ દલપતરામ

વિધવાનાં દુઃખ અને જૂનપ્રેતના વહેમ, સ્ત્રી કેળવણી ને પરદેશગમન વગેરે સુધારાના મુદ્દાપર સરળ ને સચોટ કવિતાઓ લખીને ગાતા ગયા ને તે શાળાઓની વાંચનમાળામાં તેમજ સામાન્ય પુસ્તકોમાં શિખવાનાં ગયાં; તેથી “ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર” વિચારવંત લોકોના માનસમાં સિંચાનો ગયો.

અમદાવાદમાં સન ૧૮૭૧માં બોળાનાથે પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપીને સર્વધર્મપ્રણિત મંદિરભક્તિનો આદેશ આપ્યો. એ સમાજમાં મદિપતરામે જ મૂર્તિપૂજન વિરુદ્ધ જોડાઈ ચલાવેલી. પછી અંબાલાલ સાકરલાલે,^૧ કેશવલાલ વડાલે,^૨ ગોપાળગવ દરિ દેશમુખે,^૩ રમણભાઈ અને

૧. અંબાલાલ અર્ધશાસ્ત્રી સ્વદેશીના પુસ્તકો અને રાજકીય અગ્રેસર તરીકે પકાયેલા છે. સાથે તેમણે સુધારાના કાર્યમાં સારો ફાળો આપ્યો હતો. નવલરામની સાથે તે બાળકમ નિરેધક સમાજના સહમંત્રી હતા અને વિધવા વિવાદોત્તેજક મંડળના કાર્યમાં પણ સહાય કરતા. (નવલરામ ત્રિવેદીકૃત ‘સમાજ સુધારાનું દેખાદર્શન’ પાન ૧૧૭.)
૨. કેશવલાલ વડાલ કલકાતના વતની હતા—નરહરિભાઈ અને રાંકરલાલ પરીખના તે કાકા થાય. નવલરામ પછી બાળકમ નિરેધક સમાજના તે મંત્રી હતા. “જુદ્ધિ અને શુદ્ધિની કથા” એ તેમની નાનકડી યોગ્યતાનાં નવલરામે ખૂબ વખાણ કરેલાં. “બોજન વ્યવહાર ત્યાં કન્યા વ્યવહાર” નામે મોટું નિગધનું પુસ્તક તેમણે પ્રકટ કરેલું. પાંડા સુધારક દોવાયી તેમના નાનાભાઈ જેઠાલાલને તેમણે વિધાયત લાલુવા મોકલેલા તે ત્યાં જ બેરિસ્ટર થઈ જીવનભર રહેલા. જુઓ બોજન પાન ૧૧૦.
૩. “લોકહિતવાદી” નામે પકાયેલા ગોપાળરાવે ૧૮૧૭-૭૬ સુધી અમદાવાદમાં ન્યાયાધીશ તરીકે બેઠેલાં કરતાં ઘણી સમાજસેવા કરેલી. હોમાભાઈ ઈસ્વીટયૂટ અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનું કામ સંભાળવા ઉપરાંત તે એકાદ્ય કન્યાશાળાના મંત્રી, બાળકમ નિરેધક મંડળના પ્રમુખ અને પ્રાર્થના સમાજના ઉપાધ્યક્ષ હતા. પુનર્વિવાદોત્તેજક સમા તેમણે સ્થાપી હતી, અને તેના કાર્યમાં સહાય થાય એ હેતુથી તેમણે દલપતરામ કવિ પાસે “વેન ચરિત” રચાવ્યું હતું. જુઓ બોજન પાન ૧૧૨-૧૧૩.

જ્ઞાતશંકરે બહુ જ સૌમ્ય અને શાણી રીતે સંસાર મુધારાનો પ્રચાર કર્યો. સમાજમુધારાની સાથે સમાજસેવાનાં તરવો પણ ઉમેરાતા ગયાં. બાળ-લગ્ન બંધ ન થાય તોયે કન્યાઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ તો આપો; વિધવાને પરણાવો નહિ તો તેને જીવનવિકાસ સાધવાની તક આપો; અદ્વૃતપણું દૂર ન થાય તો અદ્વૃતોના ઉદ્ધાર માટે શાળાઓ સ્થાપો—એ બોધ અમદાવાદના આગેવાનોએ કર્યો ને પાળ્યો. તેમણે બાળલગ્ન નિષેધક મંડળ ને વિધવાવિવાહ ઉત્તેજક મંડળ ચલાવ્યાં તેમ મગનભાઈ કરમચંદ કન્યાશાળા, ભોળાનાથ લેડીઝ ઈન્સ્ટીટ્યૂટ, મહીપતરામ અનાયાશ્રમ વગેરે અનેક સમાજસેવાની સંસ્થાઓ સ્થાપીને સમાજને સકલ મહત્વ માનવધર્મનો બોધ આપ્યો.

સમાજ મુધારાના આવા વિચાર અને પ્રવૃત્તિનો પ્રચાર ગુજરાત-ભરમાં વધતો ઓછો થતો ગયો તે વખતે નવું અંગ્રેજી શિક્ષણ તો અત્યુક્ત રીતે યોગ્ય વધતુ જ ગયું. સામાન્ય રીતે તેની અસર મેકેલે જેવા અંગ્રેજ મુતસદ્દીઓએ ધાર્યા પ્રમાણે થતી ગઈ. નવું શિક્ષણ લઈ મેટ્રિક કે બી.એ. પાસ થનારને સરકારે વિવિધ ખાતામાં સારા પગારે નોકરીઓ આપવા માડી. શહેરેશહેરના તેમજ નડિયાદના આગેવાન દ્રામના જીવાનોએ શાસ્ત્રીઓની જૂની પાઠશાળાઓને તિલાંજલિ આપીને અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલો ને કોલેજો નરફ દોટ મૂકી. મનસુખરામ ને ગોવર્ધનરામ, દોલનરામ ને હનનલાલ જેવા વિદ્વાનોએ સરસ્વતીની સાધના કરીને લક્ષ્મીને વરવાનો જે દાખલો બેસાડ્યો તે સર્વમાન્ય થયો. અમદાવાદ ને મુબઇ સુધી અણી બી.એ. ને એલએલબી. થવું—ભારી નોકરી કે વકીલાત કરવી ને સારું કમાવું—એ નવો યુગધર્મ ગઈ સદીની આખર સુધીમાં ગુજરાતભરમાં તેમ અમારા નાગરવાડામાં તો ઘેર ઘેર પગાતો ગયો.

નવી કેળવણીનાં બીજા પરિણામ ગુજરાતના બધા વિભાગમાં એક સરખાં ન નીપળ્યાં. મુંબઈમાં ઝાંચી કેળવણીનો પહેલી કોલેજ થઈ ને વધુ હાઈસ્કૂલો સ્થપાઈ; પશ્ચિમના સાહિત્ય ને સંસ્કારનો

પહેલો આયોજો એ રહેરના સુશિક્ષિત વખતે લાગ્યો; મોટી અગ્રેજી વેપારી કંપનીઓએ પોતાની પેઢીઓ સ્થાપી; દુનિયાભરની દેશની આંધાત નિરાસતનું મોટામાં મોટું મથક મુંબઈ બન્યું — ત્યાં જ આખા પ્રાંતના અગ્રેજી હાકેમનું અને રાજવહીવટનું મોટું ધામ બન્યું; અને મુંબઈમાં જ સંખ્યાબંધ કાપડનાં અને ખીજાં કારખાનાં સ્થપાયાં. આ બધા સંયોગને લીધે દાદાભાઈ નવરોજી અને ફિરોઝશાહ મહેતા જેવા રાજકીય ધુરંધોરોની જોમ નર્મદ અને કરસનદાસ મૂળજી જેવા સમાજ સુધારકો મુંબઈમાં જ ખીલી ઊઠ્યા.

એ જ અનુકૂળ ભૂમિમાં તેમના પ્રચારકો અને અનુયાયીઓની સંખ્યા સપાટાનંદ વધી ગઈ. સુરત બંદરના વેપારીઓ અસહના વારાધી દરિયા વાટે મુંબઈ સાથે વેપાર કરના હોવાથી તેમના બધા હિજળિયાત વર્ગનો મુંબઈ સાથે જ માઠ સંબંધ રહેલો. તેથી મુંબઈના સર્વાંગી સુધારાની અસર સુરત સુધી સત્વર પહોંચતી ગઈ ને ત્યાંની કેળવણી વર્ગ પણ સહેજે સુધારાવાદી બનતો ગયો.^૧

ખીજી બાજુએ અમદાવાદ પણ રણુટોડાવાત કેંદ્રીઆવાળાના વખતથી કાપડનાં કારખાનાંનું મોટું કેન્દ્ર બની ગયું. વળી ત્યાં જ મુંબઈથી ખીજે નંબરે કોલેજ, હાઈસ્કૂલ વગેરે નવી કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થપાઈ. તેથી ત્યાં જોમ બોળાનાથ, મહીપતરામ અને લાલસંકરે નવા

૧. સુરતના પહેલા સુધારક દુર્ગારામ મહેતાજી (૧૮૦૬-૧૮૭૬) હતા. સન ૧૮૪૪માં ‘અજ્ઞાનથી ધર્મ સંબંધી બાબતમાં માણસોના બંનેક વિચારો’ દૂર કરવાને માનવધર્મ સભા તેમણે સ્થાપી. તે કાર્યમાં તેમની સાથે પાંચ દલા પેઢી દીનમણિસંકર શાસ્ત્રી, દાદોબા પાંડુરવ, દલપતરામ માસ્તર અને દામોદરદાસ બાર્ડદાસ સામેલ હતા. તેમની પછી તેમનું કાર્ય નવલરામ, નર્મદાસંકર, નંદરાંકર અને મહીપતરામે આગળ ચલાવ્યું હતું. દુર્ગારામે ભૂતપ્રેત વિરુદ્ધ, વિધવા વિવાદ માટે તેમજ અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાને પ્રચાર કરેલો. તેમના મૃત્યુ વચોવચ સાક્ષર દૃષ્ટિલાલ ઝવેરીના દાદા રણુટોડાસ હતા.

પ્રકાશને સત્કાર્યો તેમ તેમના શાણા પ્રચારને શહેરના કેળવાના વર્ગે પણ વધાવવા માંડ્યો.

માત્ર નડિયાદ પર આ બંને બાળુએથી વાના નરમગરમ વામ-રાથી દેખીતી કંઈ જ અસર થઈ નહિ, અથવા તો ઊલટી જ અસર થઈ. મનસુખરામે અને હરિદાસે દેશી રજવાડા સાથે પોતાનો દ્વિતસંબંધ સાંકળી લીધો, એટલું જ નહિ પણ પોતાના સાતિબંધુઓને રજવાડી સત્તા અને લક્ષ્મીનો પ્રસાદ છૂટથી વહેંચવા માંડ્યો. આ રાજ્યો તો આપખુદ રાજસત્તા પર અને અંધશ્રદ્ધાનુ સમાજજીવન પર નભતાં હતાં — રાજ્ય અને સમાજમાં લોકોની પરંપરાગત જૂની શ્રદ્ધા રૂઢિ પર રચાયેલાં હતાં. જેમને દેશી રાજ્યની નોકરી કરવી હોય તેમને રાજ્ય અને જૂના ધર્માચાર પર અંધશ્રદ્ધા પોષવી જ પડે. આથી મનસુખરામની આગેવાની નીચે નડિયાદના શુદ્ધિશાળી વર્ગે મુધારાના આચાર વિચાર સામે ચીની દિવાલ ખાંધી દીધી એટલું જ નહિ, મુધારક શત્રુઓ ઉપર વળના હુમલા દાયકાઓ સુધી તેમણે ચાલુ રાખ્યા.

છતાં નડિયાદના ખંધિયાર, સમાજજીવન પર નવા જમાનાના રોજિંદા જીવનવહેવારની અચૂક અસર થતી ગઈ. અંગ્રેજ અમલદારો જે દેહબંગીને ખીચના સરખા ગણતા તેમની સાથે હિંમતિયાત અંગ્રેસરોને હવે હાથ મિલાવવા પડ્યા. અંગ્રેજ સરકારને પગલે પાદરીઓએ જે અદ્ભૂત લોકોને ખ્રિસ્તી બનાવી ને બચાવીને, નાની મોટી સરકારી નોકરીઓ અપાવવા માંડી, તેમની સાથે જે આભડ઼ેટ રાખી શકાતી નહિ વળી સરકારી કચેરીઓમાં ને નવાં કારખાનાંમાં, રેલ્વે ગાડીઓમાં ને હાઈસ્કૂલ-કોલેજોમાં એક જ નળ કે ગોળામાંથી એક ને એક પ્યાસાને જરા વીજળીને તેમાં પાણી પીવાની જવાને ફરજ પડતી તેમ જૂખ કામે ત્યારે એક જ દેહલેથી આ પીવાની અને પોષકદ્રવ્ય અપાવું ખાવાની પણ ટેવ પડતી ગઈ. સામાન્ય રીતે પૂરા પાકા જમણુ સિવાય ખાવાપીવાની વાડાખંદી કંઈક કંઈક તૃપ્તિ લાગી.

સાગર" જેવા કોઈક સંસ્કૃત ગ્રંથનું જાણીતરું કથું. વિશેષ તો તેમણે પૌરાણિક ધાર્મિક અને વેદાનિક વિષયો પર "અસ્તોદય" જેવા અનેક ગ્રંથો લખ્યા અને જૂનામદના સુઘ ગોકુળજી ઝાઝા અને જાવનગરના ગૌરીશંકર ઝોઝા જેવા વેદાની ગજપુરગોના જીવનચરિત્ર લખ્યાં. તેમાં સંસ્કૃતપ્રચુર ગુજરાતી થોજીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમણે એક નવી શૈલીનું સર્જન કર્યું. સાંકરવેદાનના સુક્ષ્મ સિદ્ધાંતોને તેમણે જીદિગમ્ય અને સુવાચ્ય ભાષામાં રજૂ કરીને વિશિષ્ટ દીર્ઘ સંપાદન કરી. જાણ ને વિષયમાં તેમણે જે ચીજો પાડ્યો તે જ નડિયાદના જીવાન લેખકોને સહેજે માર્ગદર્શક બન્યો.

પ્રખર વેદાંતી તરીકે મનસુખરામે આ સંસારને માયારૂપ ગણીને માત્ર પરબ્રહ્મને જ પરમ સત્યરૂપે ગણાવ્યું; દરેક જીવાત્માને પોતાના અસ્તિત્વનો વિશ્લેષ કરીને સમ્યક્દાનંદ પરમાત્મસ્વરૂપ થવાનો આદેશ આપ્યો. સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને જગત પર આત્માનું સામ્રાજ્ય સ્થાપો, અસ્તિજીવનને નજીને પરમજીવન પ્રાપ્ત કરો — એ તેમના વેદાંતી ઉપદેશનો સાર હતો. આદિ શંકરાચાર્યને ગુરુસ્થાને સ્થાપીને તેમણે સર્વ પ્રયોગોમાં આ જ ઉપદેશ આપ્યો.

આવા વેદાંતીઓની પુરાણી પ્રજ્ઞાસિદ્ધાંતે અનુસરીને મનસુખરામ નશ્વર સંસારમાં પરંપરાગત આચાર વિચાર પાળવાનો જ સુસ્ત આમ્રદ રાખના. ભૌતિક સત્તા અને સંપત્તિ મેળવવાને તેમણે કાળને અનુરૂપ નવા વહેવારિક માર્ગ અપનાવ્યા. શ્વેતઅમ્બમાં ને બીજા વેપારમાં કમાતા અને દેશી રાજ્યોના કારભારમાં ચાલકચનીતિ અનુસરતા. છતાં વેદવેદાંત કે સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસે તેમને મધ્યકાલીન કદિઓમાં સહેજ પણ સુધારો કરવાને પ્રેર્યો નહિ. તેમની એવી માન્યતા હતી કે પ્રાકૃત લોકોને માટે ધર્મપ્રેક્ષા રાત્રિધર્મમાં સ્વતંત્ર જીદિ કે ચર્ચા વિચાર-રણોને સહેજ પણ અવકાશ આપવાથી પુગણા આચારવિચારનો અને સાથે સનાતન ધર્મનો પણ લોપ થશે. તેમને ન્યાયની ખાતર ઉમેરવું જોઈએ કે જેવા ચાલવામાં ને બેસવામાં તે ધણા સીધા ને અક્ષર

ગોવંદનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

[૨૦-૧૧-૧૯૫૫]

[મૃત્યુ - ૪-૧-૧૯૦૬]

રહેતા તેમં પોતાના ઇવનમાં જૂની રૂઢિ પાળવામાં પણ ઘણા કડક હતા અને ગમે તેટલી અગવડ વેડી લઈને પણ આહારવિહારમાં ઘાતિ-ધર્મ ચુસ્તપણે પાળતા.

સિદ્ધાંતિ વેદાંતી અને રૂઢિપાલનમાં સનાતની મનસુખરામના માન-સની જોડી ઊપ નહિાદના સાક્ષરો પર પડી. અભેદમાર્ગી મણિલાલે વેદાંતના સિદ્ધાંતોનું વિશદ નિરૂપણ કરીને અને પ્રભાવિક મઘશૈલી ખીલવીને સાહિત્યક્ષેત્રે જાંચી નામના મેળવી. જોવર્ધનરામે સરસ્વતીચંદ્રની રસિકી અને તત્ત્વજ્ઞાની નવલકથા લખીને સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર તરીકે ઓર્તિ મેળવી. મસ્તકવિ બાલાસંકરે મણિલાલથી પણ વિશેષ દારસીશાહી કાવ્યરચના કરીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવી બાત પાડી. દોલતરામે અમરસત્ર અને કુસુમાવલિ જેવા મથો રચીને સંસ્કૃતમય ભાષા અને રૂપકોની રસદ્વાલ્યુ કરી. ઇમનલાલે કાદંબરી જેવી સર્વોત્તમ સંસ્કૃત નવલકથાનું સુંદર ભાષાંતર કરીને અનુપમ સ્થાન મેળવ્યું. એ સર્વ સંસ્કૃતમયી ગુજરાતીના ઉપાસક હતા, તેમ વિચાર ને આચારમાં શુદ્ધ જ્ઞાનની રહ્યા.

ધાર્મિક કે સામાજિક ચર્ચા કરનાં મનસુખરામ તે સનાતની પક્ષના અસર તરીકે પકાયા. જીવાન જોવર્ધનરામ સામાજિક પ્રશ્નોની બંને બાજુ જોઈ શકતા. તેમનું દિલ નવા જમાના તરફ કંઈક ખૂંટતું હતું. તેથી સુંદરગિરિ પર વેદાંતી વાતાવરણ જમાવ્યા પછી અધ્યાત્મ-સ્વરૂપ બનેલા સરસ્વતીચંદ્રનું લગ્ન કુમુદ સાથે કરવાના અને કુસુમને નવા જમાનાની મીરાં બનાવવાની તેમની નેમ કંઈક વર્તાતી. પણ મનસુખરામની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ અસરથી તેમણે પુસ્તકોના ઉપસંહાર રૂઢિગત રીતે જ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું. વળી તેમનું જૂનવાણી માનસ તેમની નવલકથામાં મુક્ત રહ્યું હતું, તે અમદાવાદમાં સન ૧૯૦૨માં

૧. તે વખતે મુધાસ વિરુદ્ધ લડત ચલાવનારાઓની નોંધ, "સુખાધ ચિંતા-મણિ"ના કર્તા વલ્લભદાસ પોપટભાઈએ મદિપતરામના મૃત્યુ વિષેની

એક બાળક કરતાં “તેમાં ૩૬ સંસ્થાઓ — ઈષ્ટ, અનિષ્ટ સર્વ સંસ્થાઓ માટે દ્વિત તર્ક વાપરીને બચાવ દર્શો”^૧ તેથી પ્રકટ થઈ ગયું.

સમાજ — મુધારાની સમગ્ર વિચારસરણી સાથે અંતકાળ મુધી ખુદશી કદર જોહાદ ચલાવવાનું ખીડું તે નડિયાદના સાક્ષરમંડળમાંથી મળિયાણે ઝડપ્યું. સાહિત્યની તેમજ સમાજજીવનની અનેક ચર્ચા કરતાં મળિયાણે હંમેશાં વેદાંતના સિદ્ધાંત વિવિધરંગી ઉદાત્ત શૈલીમાં ઝળકાવ્યા હતા. તેમજ નર્મદ અને કરસનદાસ જેવા મુધારકોને તેમજે બન્ધ અંજસિ આપી અને બાગવતગુર જેવી અનિષ્ટ રૂઢિની સખત શબ્દોમાં

કવિતામાં “બુદ્ધિ પ્રકાશ”માં લીધી છે;

નર્મદ, મનસુખ, મણિ, ગુહલાલા, ગુજરાતી
ગોવર્ધન વળી ગુપ્ત લડે થઈ રક્ષકસાથી
તેથી મુધારો થયો, જરા જાણતી મુંખર્ષમાં
રક્ષક બળ બળવાન, ધુર્યો નડિયાદ સુસ્તમાં”

નવલસમ ત્રિવેદી કૃત સમાજ મુધારણું રેખાદર્શન પાન ૧૪૬.

અહીંયાં સમકાલીન લેખકે મનસુખરામની સાથે મળિયાણને ચુસ્ત રક્ષક તરીકે ને ગોવર્ધનરામને તેના કુખા સાથી તરીકે વર્ણવ્યા છે તે બુદ્ધ છે.

૧. નરસિંહરાવ દીવેદીઆ કૃત રમણભૂકુર પાન ૨૪૨. પ્રમુખસ્થાને બિરાજેલા અબાલાલ સાક્ષરશાકે ગોવર્ધનરામના વિચારોની દીક્ષા કરી-તરત જ નરસિંહરાવના ખીજ બાળક વખતે તેમના મુધારાવાદી વિચારને એ જ પ્રમુખે સ્વીકાર્ય બહુયા.”

૨. “સુખની ઈચ્છા રાખનાર લોકે બાગવત કદાપિ કરત નહિ.” — એ મળિયાણના વિધાનથી કોઈ વિવેચકો તેમને બાગવતવિરોધી માને છે. પણ સમતિવચના કાયદાને સખત વિરોધ કરતાં તેમજે લખેલું કે: “જ્ઞાની વચ જો તેટલી હોય છે પણ ધર માંદવાને સમય તો ખરી મુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા વિના કોઈ પણ સ્થળે આવેલો જાણુવામાં નથી.” — એ શબ્દો પરથી જણાય છે કે કન્યા રત્નસ્વલા થાય કે તરત તેને પરધાવીને સાસરે મોકલવાના નૃનવાણી મતના જ તે હતા; નવલસમ ત્રિવેદી કૃત સમાજમુધારણું રેખાદર્શન-પાન ૧૬૫.

રીકા કરી તેથી તેમની રૂઢિચુસ્ત મનોવૃત્તિ કંઈકે અંશે દંકાઈ છે. પણ તેમના 'મુદર્શન' અને રમણભાઈના 'જ્ઞાનસુધા' માસિકો વચ્ચે જે તીરંજાજી વરસો સુધી ચાલી તે પર નજર નાખતાં માત્રમ પડે છે કે મણિલાલે ત્યાં તર્કશુદ્ધ સુધારાની જરૂર સ્વીકારી હતી ત્યાં પણ તેનો પ્રેતસાદ્ધક પ્રચાર કરવાનો કંઈ આવેશ રાખ્યો નહોતો. ખરી વાત એ છે કે નર્મદની હિતરાવરથાની ભાવનાના જ્યોતિર્ધર નરીકે પોતાને મણિ-વનાર મણિલાલ ખરા જિગરથી આર્યધર્મપરસ્ત ને વેદાંતમાર્ગી હતા. જીવન ને સાહિત્યનો સાર તેમને એમાં જ લાગતો, તેની જ પારાશીશીથી સામાજિક રૂઢિઓ અને સુધારાનું મુશ્કાકન તે કરતા, અને એકંદર નવા સુધારાથી સમાજમાં ધર્મની શ્રદ્ધા ડગી જાય એ શંકાથી તેનો કમર હસીને વિરોધ કરવામાં જ તે કૃતકૃત્યતા અનુભવતા.^૧

પણ નર્મદે પોતે સમાજસુધારાના જે મુખ્ય મુદ્દાને સુધારકોના જન્મે પાસામાં મણિલાલે છે તે વિશે કદર વિરોધી વક્તવ્ય ઓગણીસમી સદીની આખરે ટકી શકે એમ હતું 'ખરુ' રે મનુષ્યમાત્રની સ્વનંતર અને સમાનતાના જે સિદ્ધિતાની ઝંઝૂં નવલ્લરામે નર્મદના 'ધર્મ વિચાર' નાં વિધાનોત્તે ચઢાવ્યાં હતાં તેને બાલુએ મૂકીએ, પણ સન ૧૮૭૫ની આસપાસ મુંગઈ—અમદાવાદમાં સ્થપાયેલી આર્યસમાજ ને યિયોસોફિકલ સોસાયટીએ જ સમાજસુધારાના, ધર્મપ્રશ્નિન સુધારાના આદેશ નોંડતા આપ્યાં! આર્યસમાજે પૂરી આર્યદૃષ્ટિથી, વેદપ્રશ્નિન ન હોય અને માત્ર અતિ ને પુરાણો પર રચાયા હોય તેવા મૂર્તિપૂજનના

૧. કરસનદાસ મૂળજી પર લખિત સ્તુતિ પુષ્પો વેરવા છતાં પણ તેમણે મદરાસનાં સાઈનલ કેસની ચાદનાર ચર્ચામાં જોસાઈજી મદરાસજનાં અની-તિમય જાખંડ પ્રગટ કરવાથી પ્રાપ્ત થોડીની ઉંદર વિશે પ્રદ્ધા ડગી જરો એવી શંકા મણિલાલે દર્શાવી હતી.

૨. તે મુખ્ય મુદ્દા આ હતા: (૧) પાદેસગમન (૨) વિષવાવિવાદ (૩) વસ્ત્રઅપંચના આચારનો વિરોધ (૪) શાદિબધન તોડવ (૫) પાસંસાતના (બાગવત કન્યાશિક્ષણ વગેરે) જરૂરી સુધારા.

હાકમાઠ, અસંખ્ય શાંતિભેદ ને વિધિ-રૂઢિઓનાં જંગલને બાળીને બરખ કરવાનો નિશ્ચય જાહેર કરેલો. તે જ જમાનાના સ્વામી વિવેકાનંદ પણ અસાન ને પાપી પંડા તથા સાહસીઓનાં પાખંડ અને લૂંટ જોઈને હાડોહાડ સગમી ગયેલા અને તે નાખૂદ કરવા તથા દક્ષિત-ગરીબ પ્રગ્નને જાગૃત કરવાને પ્રયત્ન થયેલા. તેમ મેઝમ બ્લેવેટ્સ્કી ને પછી મિસિસ ખેસ્ટે કોંગ્ર અભ્યાસ ને ચિંતન પછી આર્થિકર્મ ને સંસ્કૃતિને અપનાવીને તેના ઉદાત્ત લાઈને દ્વયશુ રૂપ એવી અસંખ્ય નાતની વાઙ-બાંદી, બાળસગ્ન, ફરજિયાત વૈધવ્ય, અસ્પૃશ્યતા વગેરે અનિષ્ટ રૂઢિઓ નાખૂદ કરવાને શાણી લડત આદરેલી. આ ગ્રંથુ જોતાં આર્થિકર્મ ને નામે બધી જ જૂની રૂઢિઓને કાયમ રાખવાની મહિયુલાલ વગેરે સર્વે સનાતની સાક્ષરોની પ્રવૃત્તિથી તેમનું રૂઢિચુસ્ત જૂનવાણી માનસ જ પ્રકટ થયું હતું.

સમયને પારખીને સત્તા ને સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર આ વિદ્વાનોએ સમાજજીવનમાં દેશકાળનો વિચાર ન કર્યો. નવી વિચારણા અને બાવનાનો પ્રવાહ પશ્ચિમથી નિરંતર વહાં કરતો તેની તેમણે પરવા ન કરી. માત્ર તેમાંથી કંઈક ફાવતી દલીલો પોતાના પક્ષે તારવીને જ સંતોષ માન્યો. હુલ્લખાનની ચલાઈને ઠવિ દલપતરામે ખિરદાવી, તેના બધામે સામ લેવાને દોઢ મૂકનાર આ ગૃહસ્થોએ તેના આધારભુગ વૈજ્ઞાનિક શુદ્ધિવાદને ન પિછાન્યો. સ્વધર્મ ને સ્વરાજના સજ્જો ઉચ્ચારવા છતાં તેમણે પરરાજ્યની સામે લડવાનો તો વિચાર સરખો પણ ન કર્યો. સંસ્કૃત નાટકોમાં પાર્વતી ને શંકુલલા જેવી કુમારિકાઓનાં સુચિકસિન સ્તોત્રનાં વર્ણન પર મુગ્ધ થવા છતાં તેમણે પ્રમાણમાં કાચી દન્યાઓને જ પરણાવવાની હિમાયત કરી બાળવિધવાઓનાં કારમાં દુઃખ અને અધો-ગતિથી પૂરા બાણકાર હોવા છતાં તે વૈધવ્યની પવિત્રતાનાં મુશ્કેલ કરતા જ રહ્યા. મૂર્તિપૂજને નામે ધર્મમંદિરોમાં ફેલાયેલા પાખંડ ને અનાચાર બાણવા છતાં તે બધાને સુંદર રાખેલી રાખ્દબાળથી ઢાંકે જ ગયા. આર્થસમાજ ને ચિયોસોફીની દરથી પ્રશ્નસા કરીને તેના

રચનાત્મક કાર્યમાં કંઈ જ સાથ તેમણે ન આપ્યો. તેમ વિધવા કે અક્ષતની સેવાના સંગીન કાર્યને જોવા છતાં પણ તેમનાં દિલ્લ કદી ન જ પીગળ્યાં.

માણસ બુદ્ધિથી વિચારે છે પણ હૃદયના બાવ મુજબ વર્તે છે. આ દષ્ટિથી જોતાં ગોસાંઈજીના મંદિરોમાં કે સંયુક્ત કુટુંબોમાં, લગ્નમાં ને જીવનમાં, સ્ત્રીઓને જે ગુલામી ને અધોગતિ વેઠવી પડતી તે જોઈને સર્વે સુધારકોનાં દિલ્લ જેમ ઘાયલ થતાં તેમ આ સાક્ષરોનાં કદીયે જખમી ન જ થયાં.

“સ્ત્રી જાતિની અવદયા પરિહારવાને
એવો હુતાશન મહા પ્રગટાવીયું કે
તેની પ્રચંડ જાંડી જ્વાલની માંઠી યાશે
અરાન, સ્વાર્થ, વળી દુર્મતિ સર્વ ભસ્મ.”

રમણુભાઈના “રાઈના પર્વત”ની આ કડીમાં પ્રતીત થતી, લેખ-કના દિલ્લમાં જલતી આગની એક ચિનગારી પણ નડિવાદના લેખકોના અંતરમાં કદી ન સળગી. તેમ નંદશંકર, ભોળાનાથ ને રમણુભાઈના કુટુંબોમાં સુશિક્ષિત સ્વતંત્ર ને પ્રેમલ સ્ત્રીજીવનની જે સુવાસ પ્રકડી તેની કંઈ ફેરફાર પણ અમારા સાક્ષરોના કુટુંબમાં પમરી નહિ.^૧

જો સુધારકો અંગ્રેજ સરકારનો સહકાર લઈને આગળ વધ્યા હતા તો આ સાક્ષરોની સત્તા ને જાહોજગ્યાથી સરકાર તેમજ રજવાડી રાજતંત્રની એવડી મહેરબાની પર નિર્ભર હતી. અંગ્રેજોના સુધારક સાગરીતો રાજકીય લગ્નમાં છેક આગળ ન પડ્યા તોયે રાનડે

૧. ગોવર્ધનરામે પોતાની બીજી બે પુત્રીઓની માફક લગ્ન પુત્રી લીલાવતીને થોડું સજ્જાવીને અપાત્ર સાથે પરણાવતાં તે કેવી દુઃખી થઈ તેનું કુટુંબ-જનક ચિત્ર તેમણે જ લીલાવતી જીવનકથામાં દોર્યું છે. “નારીપ્રતિજ્ઞ”ના લેખક મણિલાલે પહેલેથી છેવટ સુધી કેવું અપવિત્ર અંતર જીવન બાળ્યું હતું-સ્ત્રીને ઉપવસ વરીકે હારેલ ગણી હતી—તે અંબાલાલ પુરાણીએ લખેલા તેમના જીવનચરિત્ર પરથી જણાય છે.

અને તેલંગના વખતથી કેમિસમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સામેલ થવા હતા.^૧ વિરોધે કરીને તો નવા જમાનાને અનુરૂપ સમાજસુધારાની શુદ્ધ ધોષણા કરીને તેમણે જીવન દીપાવ્યું; ત્યારે આ સનાતનીઓ તો છેક જ જૂનવાણી રાજ-નવાગે સાથે સંકળાયેલા હોવાથી તેઓ રાજકીય લડતથી તો તદ્દન અલિપ્ત રહ્યા અને વળી પ્રજાના સામાજિક વિકાસનો પણ કદર વિરોધ કરીને તેમના માંદોના દેવની જ આરાધના તેમણે કર્યા કરી. જાને વર્ગ શ્રમજીવી બહુજન સમાજથી અલગ દુનિયામાં વિચરતા પણ સુધારક નવી સરકારના મૂડીવાદી તંત્ર સાથે સંકળાયેલા હોવાથી કાળગળ અનુસાર વિશિષ્ટ સામાજિક અને કંઈક રાજકીય સેવા કરીને જ તેમનું વર્ચસ કાયમ રાખવા ઇચ્છતા, ત્યારે આ સનાતનીઓ જૂનવાણી રજવાડી સામંતશાહીને પનારે પડેલા હોવાથી જૂના રાજકીય આર્થિક અને સામાજિક તંત્રના સહેજ સુધારાથી બહકતા અને ધર્મને નામે તેનો સખત વિરોધ કરીને પોતાની ગાદી અમર કરવા મથતા.

અલગત, કવિ નાનાલાલે ગિરદાવેલા નડિયાદના સાક્ષરોનું જામે પાસું ઘણું મોટું ને ચશસ્ત્રી હતું. ગઈ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં “અદ્યક્ષ અષ્ટસિદ્ધિવંતા નડિયાદને” સાહિત્ય સર્જનની પ્રતિભાવામાં જર્મનીના વીમાર શહેર સાથે કવિએ સંકારણ સરખાવ્યું છે. ગુજરાતી બાષાને

૧. ગુજરાતમાં અંબાલાલ સાક્ષરવાલ અને રમણભાઈ નીલકંઠ કેમિસમાં પૂરા દિવસી સામેલ થયેલા. સન ૧૯૧૭ સુધી રમણભાઈ ગુજરાત સમાના અમલો હતા. વળી સન ૧૮૧૮ માં ભારતમાં સ્વદેશી માલનું પહેલું પ્રદર્શન ભરાયું તે પછી સન ૧૮૭૫ માં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનો જીવાળ ફેલાતાં, અંબાલાલના ઉપદેશથી અમદાવાદમાં સ્વદેશ ઉદ્યોગવર્ધક મંડળી રચવાઈ હતી; સન ૧૮૭૬માં અંબાલાલના પ્રમુખપદ નીચે મળેલી સભામાં કવિતા ગવાયેલી: “ચીજે છે વિદેશી સદુ એ કમારી, ન લેરો જતાં જવ છે બાળ મારી”. આ પ્રવારનો પણ કંઈ પડથો નડિયાદમાં પડથો નહિ.

સંસ્કૃતનાં તેમજ ફારસીનાં નવાં આશુભાષણો સમગ્રવીને તેમણે સદાને માટે સમૃદ્ધ કરી છે. સરસ્વતીચંદ્ર ને ગુણાચાર્યસિંહ, કાદંબરી અને કુસુમાવલિ એ ત્રણેયે નવો યુગ સભર્યો છે. પણ તેમનાં માનવસ્વભાવનાં અણુ-મોલ નિરુપણ અને ગગનગામી કલ્પનાચક્રિતા, અદ્ભુત વિદ્વતા અને અપાર જ્ઞાન આગળ તેમના સામાજિક આચારવિચાર ઝાંખા અને અધોગામી લાગે છે.

આમ, મારા જન્મકાળે નડિયાદનું ને વિશેષે કરીને નાગરવાડાનું વાતાવરણ સંસ્કૃતભાષાના પ્રેમના તેમજ ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યરસના, ઉદાત્ત વેદાંતના અને સનાતની શૃંગિપાલનના સંસ્કારોથી સભર ભરેલું હતું.

૪. ઘેલા જાતીના વંશજો

મારા આધ્યક્ષાણના નડિયાદની સરત પર ને તેના વાતાવરણ પર નજર ફેરવીને હવે જે કુટુંબમાં મારો જન્મ થયો તેની થોડી દકીકનની નોંધ લઈએ.

મૂળ ચાર વર્ણમાંથી અગણિત પેટા જાતિના સાંકડાં વાડા બધામા ત્યારે તેમના મૂળ ગુણ કરતાં કર્મ વધારે બદલાતાં ગયાં. બ્રાહ્મણમાં નાગરની, તેમાં વળી વડનગરાનાગરની? પેટા જાતિના મારા પૂર્વજો હતા. સોંકડો વરસ પર અમારા જાતિજનો નાગર ગૃહસ્થોનું ગોરપદું કરતા મરાઠા કાળ દરમ્યાન નાગર ગૃહસ્થો સહેર છોડી ગયા ત્યારથી નાગર બ્રાહ્મણો ધીરધાર, ખેતી અને વેપાર પર જ મુખ્યત્વે નભતા ને એકંદરે સારી કમાણી કરીને સમૃદ્ધ અને સંસ્કારી જીવન ગાળતા.

મારા પંદાયેલા પૂર્વજ ઘેલાબાઈ જાતીએ ખાસ કરીને સોના-ચાંદીનો ધીકતો વેપાર ખેડીને સાદી મિલકત ને મૂડી જમાવી હતી. આપકમાઈથી આગળ વધતાં તેમણે ન્યાતખતમાં સારી પ્રતિષ્ઠા ને કીર્તિ મેળવી હતી તે કડક સ્વભાવના, મનસ્વી ને સ્વાભિમાની હતા કેશવ-

૫. નાગરની છ પેટા જાતિ છે : વડનગરા, સાંકોદરા, વીસનગરા, પ્રશ્નોડા ચિત્રોડા ને કપ્પોરદા દરેકમાં ગૃહસ્થ, બ્રાહ્મણ (ગોરપદું કરનારા) ને કુંગરપરા (રમેઈ કરનારા)—એવા ત્રણ ઉપભેદ હતા. છ નાગરની ન્યાતની વચ્ચે બોજન કે લગ્નના વર્હવાર નહોતા. ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણ વર્ગે વચ્ચે બોજનની શરૂ હતી પણ લગ્નના સબંધ નહોતા.

રામ પંડ્યાના વધારે નામાંકિત કુટુંબની કન્યા સાથે લગ્ન કરીને તે નાગરવાડમાં 'જૂની દલેલી'ના માલિક થયા તો જે તેમાં કદી પોતે રહેવા મથા નહિ. મોગલકોટ પાસેના પોનાના મકાનમાં રહેવામાં જ તે ગૌરવ માનતા.

કેશવરામ પંડ્યા અદારમી સદીના અંતકાળમાં ગાયકવાડના શરાફ તરીકે નડિયાદમાં સારી મિલકત ને ગ્રંથો મોભો ધરાવતા. ગાયકવાડનું રાજ્ય ૧૮૦૨ માં નડિયાદમાંથી નાબૂદ થયું તે પહેલાં કેશવરામ દાક્ષના અગડીઆ પાણીની પૂર્વની ખડકીમાં જૂની દલેલી ને નવી દલેલી એવાં બે મોટાં મકાનોના માલિક બનેલા. બંને જંગી ઘરમાં ફૂલો, ટાંકા,^૧ દટણના સંઝસ, વિશાળ ચોક ને માલસામાન ભરવાની ને ડોર બાંધવાની સગવડ હોવાથી તેમજ આખી ખડકીના મોટા દરવાજા અનેક સાંકળ ભોંગળથી બીડી સજાય એવા હોવાથી અંદરના ઘરમાં મહિનાઓ સુધી નિર્જાય રીતે સંતારી રહેવાની સગવડ હતી. જે બંદ-ખોર મસ્દારરાવનાં ગીત નડિયાદમાં ને સારા સૌરાષ્ટ્રમાં ચોટ ને ચકલે મવાનાં તેણે જ અંગ્રેજો સાથે સારાઈ દરમ્યાન નવી દલેલીમાં ઇએક માસ બૂજર્જવાસ કરેલો.

કેશવરામ જેવા બાહોશ ને વહેવારકુશળ તેવા જ મહાદેવના પરમ ભક્ત હતા. તેમના બે દીકરાને સંતાનમાં બે દીકરીઓ જ હતી,

૧. મુસલમાન બાદશાહોના સમયમાં જ્યાં શાહી અપડ-નોબત શખવામાં આવતી તે અપડીઓ પાટો (પાટો-સ્થાન) કહેવાતો. જુઓ શાંતિવાસ કાકરનો નડિયાદનો ઈતિહાસ પાન ૧૨. આ પોળમાં જ તે કાળે વધારે નામદો રહેતા. મહિમાઈ જયસાહના કુટુંબનું ઘર અહીંમાં જ હતું. આસપાસની ખડકીઓ ને પોળોમાં મળીને આખો હતો નાગરવાડ તરીકે આજે ઓળખાય છે.

૨. અમારાં ઘરમાં ખુલ્લા ઊંબળી ચોકની નીચે પાકું ઊંચેનું બોંયકું બનાવી તેમાં છાપરા ને અગાસી પર વરસતો વરસાદ બીડી સધરાવેલો રિવાજ હતો. તે પાકા પાણી બંધાના બોંયસને ટાંકું કહેતા.

તેથી તેમણે પીજ ભાગોળે વિશાળ વાડીમાં શિવાલય બાંધીને તેમાં કાશી-વિશ્વનાથ મહાદેવની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી^૧ ને બે પૌત્રીઓને પોતાના બે ઘર વારસામાં આપ્યાં. તે પૈકી શિવલક્ષ્મીને ધેણા જાની સાથે અને બીજાં મહાલક્ષ્મીને કેશવજી જાની સાથે પરણાવવામાં આવ્યાં. તેથી મારા પ્રપિતામહ લાલશંકરને ‘મોટી હવેલી’ — મોટું ઘર મળ્યું ને આજના બંસીલાલ વકીલના પ્રપિતામહ વરજભાઈને નાની હવેલી મળી. આમ દીકરીઓને ઘેર દીવા કરી કેશવરામ પરલોક સિધાવ્યા.

ધેણા જાની તો અસલી નાગરવાડામાં મહુર્મ ફૂલચંદ કવિવાળા ઘરમાં જ જીવનભર રહ્યા. સ્વાભાવિક રીતે તેમના મોટા દીકરા લાલશંકરને મોસાળપક્ષની જાહેજલાલીમાં અને બીજા ન્યાતભાઈઓની વધારે નજીકમાં રહેવાનું ગમી ગયું. તેથી વૃદ્ધ ધેણા જાનીના દિલમાં જ્યેષ્ઠ પુત્રની સામે અગમ્ય પૂર્વાગ્રહ બંધાયો.

સન ૧૮૨૦ માં સહજનંદ સ્વામીએ નડિયાદ આવીને તેમના સંપ્રદાયનો પ્રચાર કર્યો ત્યારે અસલી શિવપૂજન ચાલુ રાખીને ધેણા જાની બીજા કેટલાક નામરોની માફક નવા સ્વામીના આરદ ભક્ત બન્યા. સ્વામીજીનાં પમણાં તેમણે પડાવેલાં તે આજે પણ અમારા પિત્રાર્થના ઘરમાં પુજાય છે. નવા સંપ્રદાયના ઝંડની અનુયાયી બનેલા ધેણા જાનીના દિલમાં અંનકાળ સુધી લાલશંકર સામે એટલો અંદસ કાયમ રહ્યો કે તેમણે મોટા ખર્ચે ઉછેરેલું આંખાવાડિયું લાલશંકરને વારસામાં આપવાને બદલે સ્વામીનારાયણના વડતાલના મંદિરને અર્પણ કર્યું. તેમના વંશજોને ‘ધેણા ધી ખા’^૨ એ સૂત્ર પણ વારસામાં મૂકી ગયા, તે વડે

૧. તે જ વખતે તેમણે મહારદ્ર કરેલો તેનો ચક્કુડ મારા પૂર્વજોને મળેલી મોટી હવેલીમાં આજે મેળવે છે.
૨. ધેણા જાનીને જ્ઞાતિજોજનમાં ખૂબ ધી ખાવાનો રોજ હોતો. લાકું ને ભાતમાં જ નહિ પણ દાળ ને શાકમાં તે ધી નાખતા ને નાખવાને ઉપદેશ કરતા, જેથી તેમાં ખરાબ ધી વાપર્યું હોય ને ખરયાં નાખ્યાં હોય તેનું મારણ થાય; તેથી ધેણા જાની ‘ધી ખા’ એમ હમેશા કહેતા.

અમે આજ સુધી શાંતિજનોમાં પંકાઈએ છીએ.

લાલસંકરના કાળમાં કુટુંબની જહોજલાલી ઓસરી મઈ તેમના મોટા દીકરા હરિસંકરનાં લગ્ન ગોવર્ધનરામનાં મોટા બહેન શ્યુભારણદેવી સાથે થયાં. તેથી હરિસંકર શ્રીમંત ત્રિપાઠી કુટુંબના સ્વિશેષ સહવાસી થયા તે તેના સહર પીડળજથી સંસાર ચલાવતા. એ જ્યેષ્ઠ પુત્રને પણ સાસરવાસી ચયેકો ગણીને તેના પર લાલસંકર રીસે બરાયા ને કથરામની હવેલીમાંથી તેને બાકાત રાખીને તે ઘર દાદા ઝવેરીલાલ ને સોપિયું તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ને મારા પિતા કનૈયાલાલ પણ બાળવયથી તેમના માસા શ્રીવલ્લભને ત્યાં જીછ્યાં ને ત્યાં જ કાયમ રવા. તે પરથી એવી લોકવાયકા ફેલાઈ કે ઘેલા જનનીના કુટુંબમાં આપ ને મોટા દીકરાની વચ્ચે ખારમો ચંદ્રમા જ હોય !

લાલસંકરનાં પત્ની ગંગાલક્ષ્મી ઝોકુજી પંડ્યાના શ્રીમંત કુટુંબમાં જન્મ્યાં હતાં. પતિના મરણ પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં ત્રણે પુત્રોથી સ્વનંદ રીતે પિયર પક્ષમાં સાચવેલી આગવી આવક પર જ પોતાનો ગુજરા કરતાં અને જાતે છુદ્ડું જ રાંધીને જમતાં. પંચાલું વરસની વયે તે ગુજરી ગયા ત્યારે અત્યંત અશક્ત અને લગભગ અધે જનેલાં હોવા છતાં અડગ ધર્મબાવનાથી દેરાસરના દેવની, પુરાણ કાળનાં કોઈ સતીમાતાના શ્રીફળની ને ચોકની વચ્ચે સ્થાપેલા મહાદેવની પૂજા કરતાં. વળી નારાયણ દેવના મંદિર સુધી લાગે રસ્તે જોતે જોતે હાથ દઈને અંતકાળ સુધી તે દેવદર્શન કરવા જતાં. તે એટલાં બધાં પ્રેમાળ હતાં કે તેમના બહોળા કુટુંબનાં બધાં બાળકો તેમને પગે લાગવા આવતાં ત્યારે ધીમાં સતિ-જેલા ખજૂરના નાના ડુંકાનો પ્રસાદ આપતાં ને માથે હાથ મૂકીને આશીર્વાદ આપતાં.

દાદા ઝવેરીલાલને વારસામાં મોટું ઘર ને તેમાં વસાવેલા દાગીના વાસણ ને થોડી જમીન જ મળેલાં. ગરીબાઈમાં ધણી જ કરકસર કરીને તે મોટા થયા. નવા જમાનામાં નવી કેળવણી લઈને જ કમાઈ શકાશે

એવી પ્રતીતિ થતાં તેમણે અંગ્રેજી ભણવાનો ઉત્કટ નિશ્ચય કર્યો. ત્રણ અંગ્રેજી ધોરણ નડિયાદની સરકારી શાળામાં^૧ પૂરાં કરીને તેમણે અમદાવાદ રહી મિથન સ્કૂલમાં સાત પૂરાં કર્યાં. દુર્ભાગ્યે મેટ્રિકમાં બે વખત નાપાસ થતાં આગળ ભણવાની તેમની મહેચ્છા અદ્દળ રહી.

જે બળવંતરામ વૈદનાં દીકરી દુર્ગાવત્સમી — નાનીયા — સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં હતાં તે વૈદ પણ જાણુવા જોગ માણસ હતા. તે માણસનું તેમ મૂંઝાં પ્રાણીનું પણ વૈદું કરતા. કૃતરાં, ગાય ને ગધેડાં જેવાં પ્રાણી પર દયા કરતા ને તેના ઘા પર દવા મૂકી પાટાપિંડી બાંધુ જ બાવથી કરતા. કસાર્ધના પંચનમાંથી ગાયને છોડાવવાને પણ તે હમેશ પ્રયત્નશીલ રહેતા. સન ૧૮૭૬ના દુકાળનું સંકટ ટાળવાને તેમની સલાહથી ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાસિકે અનાજનાં ગાડાં શહેરમાં ફેરવેલાં. સાપ ઉનારવામાં, ઝેરી જાંદરની દવા કરવામાં, ને દોરનો મોવાસો મટાડવામાં તે અત્યંત કુશળ હતા. તે જેવા પરોપકારી હતા તેવાં જ ધર્મનિષ્ઠ પણ હતા. આરંભ માતાબક્ત બનીને રોજ કાળક્રમાતાએ દર્શન કરવા જતા. પછીથી કખીરપંથી સાધુના સત્સંગથી તે પંથમાં બળ્યા. ત્યાર પછી તેમની આર્થિક અવદશા થતી ગઈ ને પક્ષાપાનથી તે ગુજરી ગયા.

બળવંતરામનાં બીજા પુત્રી ધનવત્સમીનું લગ્ન શ્રીવલ્લભ ભગવાનશર સાથે થયું હતું. તે સારા પગારે રાજકોટની અને છેવટે અમદાવાદની ટપાલ ઓફિસના મુખ્ય અધિકારી નિમાયા હતા. કાઠિયાવાડમાં એકવાર કિંમતી ટપાલની ચોરી થયેલી ત્યારે વેશપટ્ટો કરીને તેમણે ચોરને પકડી પાડેલા તેથી સરકારમાં તેમણે મોટી નામના મેગવેલી ને છેવટે તેમને ગવર્નરહાદુરનો ઈસ્કાજ મળેલો.

૧. નડિયાદમાં સાત ધોરણની પૂરી હાઈસ્કૂલ સન ૧૮૭૧માં રાજ થઈ હતી.
૨. તે હજનલાલ પંડ્યાના કાકા હતા. એ સાશર ધનુષદાસ સગ્ગળ હતા. તેથી કનૈયાલાલને દત્તક લીધા સિવાય, શ્રીવલ્લભ નિઃસંતાન ગુજરી ગયા પણ તેમની મિલકત પર તેમણે કંઈ દફ્ફ દાવો કર્યો નહોતો.

શ્રીવલ્લભની લાભવળી તેમના સાદુભાઈ ઋવેરીલાસને રાજકોટના વિદ્યાધિકારીના હાથ નીચે શાળાનિરીક્ષકની કચેરીમાં નોકરી મળી. આશરે ચાલીશ વરસ મુધી સારા કાઠિયાવાડમાં માસિક રૂ. ૪૦ના પગારે વિદ્યાધિકારીના કારકુન અને અગ્રેજી શાળાના શિક્ષક તરીકે તેમણે કામગીરી બજાવી.^૧ રાજકોટ ને જામનગરની દ્વારિકાલક્ષ્મી શિક્ષક તરીકે તેમણે જે કામ કર્યું તે થલું જ પંકાયું હતું. “આદર્શ શિક્ષકનાં લક્ષણો ઋવેરીલાસમાં હતાં એમ આજે ય તેમની પાસે બાળેલા કેટલાયે વિદ્યાર્થીઓ કહે છે... સૌરાષ્ટ્રના પીટ મુલસદીઓમાં તેમના વિદ્યાર્થીઓ છે”^૨ મોરબીના માણ દીવાન મૂળવંતરાય બક્ષી જેવા વિદ્યાર્થીઓને તે ધેર બાણુવા બોલાવતા અને તેમની પાસે કોઈ વેતન લેવાને બદલે જૂખ્યા બાળકોને ઘઠ્ઠી ગોળપાપડી ખવડાવના. સન ૧૯૦૩માં સાઠ વરસની ઉંમરે વીસ રૂપિયાનું પેન્શન લઈ તે નડિયાદ રહેવા આવ્યા.

તેમના પહેલા દીકરા કનૈયાલાસનો જન્મ સન ૧૮૭૩માં મોસાળના લુહારપોળના ઘરમાં થયો. દાદાને નોકરીને અંગે ફરવાનું થતું અને સન ૧૮૭૭ના વરસમાં જામનગરની નોકરી દરમ્યાન ત્યાં દોલેરા ફાટી નીકળ્યો, તેથી શ્રીવલ્લભની સસનાથી તેમના જગડીઆ પાડાના શ્રીમંત ધરમાં બાળ કનૈયાલાસને માસીઆ ધનલક્ષ્મીની ડાયામાં તેમણે ઊછરવા મૂક્યા. શ્રીવલ્લભને ધેર તેમને સારું ખાવાપહેરવાનું મુખ સાંપડ્યું, ને રૂપાને ઘૂંધરે રમવાનું મળ્યું. તેથી થોડા વરસમાં દાદાએ

૧. જુઓ અંગ્રેજ કવિ ગોલ્ડસ્મિથનું વીકાર ગ્રોસ વેકફિલ્ડ :

Nor change nor wish to change his place

Passing rich with forty pounds a year.

“પોતાનું સ્થાન બદલ્યું નહિ — કે બદલવાનો વિચાર ૪૦ ન કર્યો; બાર મહિને રૂ. ૪૦ — મહિને રૂ. ૪૩ કમાઈ બદોજલાલીનો સંતોષ માન્યો.”

૨. ધનવંત ગોસ્વામી દ્વારા “આપણા ઈન્દુભાઈ” પાન ૧.

ન્યારે તેમને પોતાને ઘેર બોલાવ્યા ત્યારે શ્રીવલ્લભે નડિયાદનો તેમનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવાને પોતાને ઘરે જ રાખવાનો આગ્રહ કર્યો. એ બાળકે પણ દાદાના ગરીબ ઘરને બદલે માસાના શ્રીમંત ઘરમાં સુખવાસી જીવન ગાળવાનું વધુ પસંદ કર્યું. તેથી તે ત્યાં જ ઊછર્યા ને જીવટ સુધી ત્યાં જ રહ્યા.

શ્રીવલ્લભને ત્યાં કનૈયાલાલ ઊછરતા હતા તેથી લગ્નના બંધનમાં તે નાની ઉંમરમાં જ ઝડપાઈ ગયા. જે લાભરામ પંડ્યાના પુત્રી મણિ-ગૌરી સાથે તેમનો વિવાહ થયો, તેમને એક વેપારીને ત્યાં નામું લખવાને માટે બાર મહિને બાબાશાહી બસો રૂપિયા જ મળતા. કાશીવાસી સંન્યાસી ઘેસા તેમના મોટાભાઈ ભગવતરામે ડાહ્યા ભાગોળે શંખેશ્વર મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરેલી, તેની નિયમિત પૂજા કરવા તે જતા તેમના શ્વશુર પક્ષના મૂળશંકર પંડ્યા નાગરીન્યાતના મોટા શ્રીમંત ને મુલ્કાદી અગ્રણી હતા.^૧ તેમની જ સલાહથી મણિગૌરીનો વિવાહ ગરીબ બાપના પણ મોટે ઘેર ઊછરતા કનૈયાલાલ સાથે કરવામાં આવ્યો. આવા સંજોગોમાં જ સન ૧૮૮૧માં આઠ વર્ષના વરનાં લગ્ન ચાર વરસની કન્યા સાથે નક્કી થયાં. કન્યાપક્ષ તાલેવન શ્રીવલ્લભને ઘેરથી જ વરને ઉપસાવવાની અને ત્યાં જ લગ્નની બધી વિધિ કરવાની હક લીધી. નિઃસંતાન શ્રીવલ્લભ ને (તેમના પત્ની) માસીમાએ તો વેવાઈને આ નિર્ધાર ઉમળકાથી વધાવી લીધો. દાદા પણ ભગવાનનું માણસ ને સંસારી હુંસાતુસીથી પર હતા, તેથી તેમણે પણ કન્યાનું પહેલું આપીને સંતોષ માન્યો અને ન્યાત જમાડવાની, વરઘોડો કાઢવાની અને બધી રીતમાત કરવાની શ્રીવલ્લભની હોંસ પૂરી પાડી. પણ પહેલા બેજાનો દીકરો સગી બહેનને — પણ પારકે — ઘેરથી પરણે તે દાદી નાનીબાથી ન ખમાયું. કડકે મિજસનાં અને તીખી જગ્યાનનાં નાનીબાએ તો પિસ્તાલ પાડી ને લગ્નની સામે રૂસણ લીધું. રખેને તે લગ્નમંડપમાં

૧. તે ન્યાતના મોટા પટેલ હતા તેમ શ્રીમંત શાહુકાર ને વેપારી હતા. તેમને ઘેર જ આમડાંનાં કુલ્લામાં ઘી બરેલું મેં બાળપણમાં જોયું.

૬ વરસોમાં આવીને તોફાન કરે એ બીકથી સત્તાધારી શ્રીવલ્લભે લગતને દિવસે નાનીગાને ઘેર પોલિસની ચોકી બેસાડી !

રાજકોટમાં દાદાની દેખરેખ નીચે જીજરતા બે નાના પુત્રો સાકરલાલ ને પોપટલાલથી વધારે મોજશોખમાં ને લાડમાં કનૈયાલાલ જીજ્યાં. આરંભમાં શ્રીવલ્લભ દૂર દેશાવર રહેતા, તેથી માસીયાએ^૧ ઘણા વહાલથી કનૈયાલાલને છૂટો દોર આપેલો. સને ૧૮૮૭માં નિવૃત્ત ધર્મ શ્રીવલ્લભ નડિયાદ આવ્યા ત્યારે સરકારે તેમને શહેરની નવી મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ બનાવી બારે કામમાં રોકી લીધા.^૨ કડક દેખરેખને અભાવે કનૈયાલાલ પૂરી આઝાદીથી બચતા વાંચતા અને વિહરતા, નિશાળના કરનાં બહારની ચોપડીઓ વધારે વાંચતા. સન ૧૮૯૦ સંધીમાં હાર્મિસ્ટ્રીમાં તો જુદા ધોરણ સુધી તે પહોંચી ગયા, તે જ વરસમાં માસીયાની સાથે શ્રીવલ્લભ તીર્થસ્થાનેની યાત્રાએ ગયા, તે દેશાવરમાં જ અવસાન પામ્યા. જૂનું ઘર ને નવો અધિકો "બંગલો", કિંમતી રાશીના ને સારી જેતી મિસ્કત, આ બધું ૧૭ વરસના જુવાન કનૈયાલાલને વારસામાં તે સોંપી ગયા.

વિધવા માસીયા પ્રેમાળ સ્વભાવનાં અને અસહી ખમીરનાં બાહોશ વ્યક્તિ હતાં. ઘરનો ને પૈસાટકાનો બધો કારભાર એ જવાંમંદ^૩ બાપુએ એકલે હાથે સંભાળીને કનૈયાલાલને એકાગ્ર ચિત્તે બજવાની પૂરી સગવડ આપી. પણ મૂળની આઝાદ મનોવૃત્તિને લીધે સન ૧૮૯૦માં તે નપાસ થયા. નિશાળની ફેરજલથી લાભ થાય એમ માનીને તે અમદાવાદ, વડોદરા ને રાજકોટમાં દાદાને ઘેર રહીને તથા મુંબઈમાં ગોવર્ધનરામને ઘેર રહીને જુદી જુદી હાર્મિસ્ટ્રીમાં ભણ્યા. ચાર વાર નિષ્ફળ થયા પછી છેવટે મુંબઈની બરડા હાર્મિસ્ટ્રીમાંથી સન ૧૮૯૪માં તેમના નાનાભાઈ

૧. આ પુસ્તકમાં મારા પિતા કનૈયાલાલનાં માસી ધનલક્ષ્મીને માસીમાના નામથી ઓળખાવવામાં આવ્યાં છે.

૨. તેમના જ પછીવટ દરમ્યાન નડિયાદમાં ધરવેરા પડેલી વાર નાખવામાં આવેલો તેથી તેનો દેવ તેમને માથે મુકાલો.

સાકરલાલની સાથે તે મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પસાર થયા.

મુંબઈમાં ગોવર્ધનરામની સંસ્કારી સોજતમાં રહેતા અને એ નગરીના નવા સુધરેલા વાતાવરણમાં ધૂમતાં કરીપાલાલની આઝાદ બુદ્ધિને નવી પાંખો આવી. દાદાબાઈ અને ફિરોઝશાહની બુદ્ધિ દોષણા સાંભળીને તે ઉત્કટ સ્વદેશાભિમાની અને કોંગ્રેસના દ્વિમાયતી બન્યા. તેમ રાનડે ને તેક્કંજ જેવા વિદ્વાનોનાં પ્રવચનો સાંભળીને મર્તિપૂજા ને પરદેશગમન, બાળલગ્ન ને વિધવાવિવાહ, લગનમરણનાં વિધિવિધાન ને ન્યાતમતનાં વહેમી બંધનો — આ બધા સામાજિક સવાલો વિષે તે પાકા સુધારાવાદી થયા. મુંબઈના વાતાવરણમાંથી નવી પ્રેરણા પામીને રજામાં તે નડિયાદ આવતા ત્યારે માતિના નવજીવાનોની બુદ્ધિ જાગૃત કરવાને ને તેમનું માનસ સુધારવાને તે પ્રયત્ન ચલાવતા. આ હેતુથી તેમણે સન ૧૮૯૫માં નાગર યુવક સમાજની સ્થાપના કરી અને વિવિધ વિષય પર વ્યાખ્યાનો ને મુક્ત ચર્ચાઓ યોજવા લાગ્યા.

મેટ્રિક પસાર કરીને તરત મુંબઈમાં જ બાણવાનો નિર્ણય તેમણે કર્યો, એટલું જ નહિ પણ બને નાના બાઈને પણ મુંબઈમાં જ બણાવવા તેમણે દાદાને સમજાવ્યા. વળી પ્રિવિયસની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી તેમની જિજ્ઞાસુ બુદ્ધિએ મુશ્કેલીથી સધાય એવી દાકતરી વિદ્યા ત્રાંટ મેડિકલ કોલેજમાં શિખવાનો નિર્ણય કર્યો. આ માટે છોહ કે ચીતરી રાખ્યા સિવાય મુઠ્ઠાં ચીરવાં પડે ને લોહી-માંસ ચૂંથવાં પડે, તેમ જ છેલ્લાં વર્ષોમાં દિવસ અને રાત કોલેજની ઈરિપીતાલમાં કામ કરતાં રહેવા જમવાની મુસીબત વેઠવી પડે. આવી મુસીબતોને ઠોકરે મારીને મનુષ્યશરીરનું નવું વિજ્ઞાન શીખવાને તેમની સાહસિક બુદ્ધિ ઉત્સાહી બની, તેમ દહીંઓની સ્વારવાર કરવાની ઉત્કટ લાગણીથી તેમનું હુંકારું દિલ પ્રેરાયું, ને સન ૧૮૯૬ના વરસમાં નડિયાદની ન્યાતમાં નવો ચીકો પાડીને ને મુંબઈની દાકતરી કોલેજમાં જોડાયા.

એ અરસામાં જ મુંબઈમાં લાયકર સ્વેચ્છ ફાટી નીકળ્યો. લલ્લજીના જવાંમદો તે વરસે શહેર છોડીને નાસી છૂટ્યા. પહેલાં જ વર્ષમાં

આવા ભયંકર ચેપી રોગની સારવાર કરવાના વિચારથી ગભરાઈ જવાને બદલે તે આવા જીવંત રોગથી પ્રગ્નને જ્યાવવાને ઓર કૃતનિશ્ચયી બન્યા. સાથે સાથે મુંબઈના જોશીલા પ્રવાહોથી રંગાઈને રાગકીય તેમ જ સામાજિક ક્ષેત્રમાં વધારે ને વધારે સ્વાતંત્ર્યવાદી બુદ્ધિવાદી અને કઠ્ઠર રૂઢિવિરોધી બનતા ગયા.

ગોવર્ધનરામના નિકટ સંબંધમાં હોવા છતાં દુનિયાલાસ તેમના જેવા વિચારમાં સંશયાત્મક અને આચારમાં રૂઢિચુસ્ત ન રહ્યા એ નોંધપાત્ર છે. એનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે તે સંસ્કૃતને બદલે ફારસી શીખીને જ મૅટ્રિક પાસ થયેલા. ખીજું, મનસુખરામના નિકટ સંબંધમાં તે ભાણે જ આવેલા — તેમના સરકારથી તે અસિધ્ધ રહેતા. એ વડીલની કંઈ શેઠ કે શરમ તેમને જરાયે અડી નહિ. તેથી એકંદરે તે સામાન્ય રીતે નામાંકિત ઝવેરીલાલ યાત્રિકને પંથે વળ્યા. અને એ વડીલના પણ જૂના સંસ્કાર તેમને થયેલા નહિ ને તેમની જેમ શ્રીમંતાઈના વ્યવહારતંત્રમાં તે જકડાયેલા નહિ તેથી તે પાકા મુંબઈગિરા બન્યા — સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી વિચારતાં અને દેરે હોય તે હોડે નિર્ભય રીતે બોલતાં શીખ્યા.

તેમનું હૃદય જેવું હુંકારું હતું અને બુદ્ધિ જેવી તેજ હતી તેવી તેમની જાન બોલીતી હતી. મુંબઈમાં તેમની કોલેજના કે ખીજા મિત્રોને મળતા અને નડિયાદમાં જીવાનીઆને કે મોટેરાને મળતા તે સર્વાંના પર નવા વિચારોનો અરબલિત ધોધ તે વરસાવતા. કોલેજની અધ્યાસભામાં તેમનાં તેજસ્વી ભાષણથી સર્વેને મુગ્ધ કરતા, તેમ નડિયાદના જીવાનોનાં દિલ તેમના સેવાલાવી દિલથી અને છટાદાર વાગ્ધારાથી હરી લેતા. રંગમાં તેમને નડિયાદમાં મળતાં ચંદ્રસેકર પંડ્યા, અંજાલાલ જાની વગેરે અનેક મુવાનો તેમના અડંગ સાથીઓ બન્યા અને તેમના સર્વાંગી વિકાસ પર તેમણે ઝાંડી છાપ પાડી.

અલબત્ત, તે જમાનાના સુધારકોની માફક પિતાઓ સમાજ-સુધારો મોટે ભાગે વિચાર અને વાણીમાં જ સમાપ્ત થતો. આઠમે વર્ષે

પરણ્યા ને ઓગણીસમે વર્ષે જાપ થયા, ધર્મચુસ્ત માસીજાને આશરે બણ્યા અને નાગરી ન્યાતનાં અંધનમાં જડાયેલા, તેથી મોટે ભાગે તો વાતોમાં ગાજવીજ કરીને અને જીવાન મિત્રોને નવો રાહ દેખાડીને જ તે સતોષ માનતા. છતાં તેમના આઝાદ માનસ ને સુધારાની જાવના પર તે કદી ઢાંકપિછેડા કરતા નહિ, એટલું જ નહિ પણ ધરડા વડીલો આગળ પણ તેની જીલંદ ઘોષણા કરીને તેમને ચિડવવામાં તે આનંદ માનતા. ખાકી, મુંગઈની મેડિકલ કોલેજની પાસે જ મેડિકા — ટેકનીકલ લોન્માં તેમણે શાંતિનાં અંધનોને તોડીને પરન્યાતીલા સાથે જમવાની પહેલ કરી ને તેને છુદ્ધ વડીલોએ આપદ્ધર્મ તરીકે મંજૂર કરી.

પિતા ઉદામ સુધારક હતા, ત્યારે માતા મણિયા આદર્શ ગૃહિણીને છાજતા પ્રેમાળ અને શાંત સ્વભાવનાં હતાં. છેક નાની ઉંમરે પરણીને પંદર વર્ષે માતા થવાથી થોડી ગુજરાતી ચોપડી જ તે બણેલાં. ફક્ત મુજબ તે પાકપૂગ કરતાં, પણ જપમનનાં ખાસ વ્યાસંગી નહોતાં. પિતાએ આગ્રહપૂર્વક તેમને અંગ્રેજી બણાવવા માંડેલું, પણ તેમાં ખાસ પ્રગતિ થઈ નહોતી. પિતા તેમના જૂનવાણી વિચારની ટેકડી ઉડાવતા તો તે ઠંડા મિત્રસથી તેની ખરદાસ્ત કરતાં. હું લગભગ દસ વર્ષના થયો ત્યાં સુધી પિતા મુંગઈમાં બણ્યા જ કરતા અને ઉનાળાની ને નાતાલની રમઝોમાં જ નડિયાદ આવતા. આ લાંબા વિયોગકાળ દરમ્યાન પ્રેમલ્લ અદ્વા અને સમજથી તે નડિયાદમાં જ રજાં ને માસીજાની છત્ર-છાયા નીચે મને અને (૧૮૯૬ પછી) નાનાભાઈ રમણલાલને પાંખમાં રાખી ઉછેર્યાં. પિતા અંગ્રેજીમાં મુંગઈનું શિરનામું લખીને ટપાલનાં કવર મૂકી જતા તેમાં વખતોવખત તેમને કાગળો લખીને અને વળતા જવાળ મેળવીને જ તે દિલાસો મેળવતાં.

આવા સ્થળ — કાળમાં, ને આવા માતાપિતાને ઘેર મારો જન્મ ૧૮૯૨માં થયો. આગળ વર્ણવેલા સંયોગથી ને સંસ્કારથી મારો વિકાસ કેવો સધાયો ને અર્થાદિત થયો તે હવે જોઈશું.

૫. એકલ બાળનું પ્રસ્થાન

શ્રી વલ્લભ શુભરી ગયા પછી તેમના ઘરનું નર ઊડી ગયું. જે સત્તા અને સમૃદ્ધિની ઊભો મળીઆપાડના તેમના ઘરમાં અગાઉ ઊછળતી તે હવે ઓસરી ગઈ. નગરના સૂત્રધારોની અવરજવર ને સિપાર્થ પટાવાસાની ધમાક હવે ન રહી. તેમના પેન્શનની આવક જતાં બચેલી મૂડીના બ્યાજ પર જ માસીઆને ઘર ચલાવવાનું ને પિતાજીને મુંબઈમાં બચવાનું રહ્યું. ધોડાગાડી વેચાઈ ગયા પછી માત્ર તેના તકિયા જ રહ્યા. ધોડાના તમેલાનું ડહેલું બની ગયું. મારા પિતાની માફક હું પણ માસીઆના ઘરમાં ઊછર્યો તે એનાં એજ હાડીઓ અને ધુમ્મરથી કાચનાં કપાટ ને ટેબલપુરસીથી બંગલાનું દીવાનખાનું શોભતું. માત્ર તેના પર શોક ને સાદાઈના અચૂક ઓળા ઊતરી પડ્યા.

પિતાજી મોટે ભાગે મુંબઈ જ રહેતા ને નાનાભાઈના જન્મકાળે (સન. ૧૮૯૫) અને હંશવ દરમ્યાન મણિયા મોસાળમાં વિધવા નવ-દુર્ગાયા—જેમને અમે બામા કહેતા—તેમને ઘેર વખતોવખત રહેતા^૧, તેથી બાલ્યકાળને ઘેરજી ધુમ્મસ મારા મગજમાં વેરાવ છે ત્યારે સ્મૃતિપટ પર વ્યોટક માસીઆની જ એકલ ગંજીર મૂર્તિ અંકાયેલી દેખાય છે. તેમના જુના ઘરમાં ઘણુંખરું અમે જે જ રહેતા—આશરે પિસ્તાલીશક વરસનાં માસીઆ ને પાંચ છ વરસનો હું.

૧. મારા માતામહ લાભરામનું ઘર વાણીઆ પોળમાં હતું. તે પણ તે વખતે શુભરી ચલેલા. તેથી અમારાં હાડી બામાને જે દીકરીઓ જ—

માસીઆ જૂના જમાનાનાં પાવરધાં આઈ હતાં. તેમની કાયા ગૌરવર્ણી અને જાંચી, કંઈક પાતળી છતાં ટટાર અને કઢાવર હતી. શ્રીવદ્સભનાં પત્ની તરીકે તેમણે સારા દિવસો જોયેલા, અને રાજકોટ, અમદાવાદ વગેરે શહેરોમાં સાલખી ભોગવેલી. પછીથી દોલ્લડા દિવસમાં તે પાકાં વહેવારકુશળ અને પૂરાં કરકસરીઆં બનેલાં. એક શરાફ ને એક પટેલને ઘેર, દપાલ ઓફિસમાં ને કોઈક શેર — લોનમાં નાણાં રોકી તે વ્યાજ ઉપજવનાં અને માસાએ પ્રવાસી સાધુઓ માટે શેકેલા ચણા વહેંચવાનું એક સદાચન શરૂ કરેલું તે પૂરી નેહીથી અને શ્રદ્ધાથી ચલાવતાં.

તેમનું રોજિંદુ જીવન રોજબરોજ વન ને નિયમથી ચિકાર ભરેલું રહેતું. વતિપાત ને વૈધરત, શિવરાત્રિ ને પંચક, અગિયારશ ન અમાસ — એ દિવસોએ તેમના વિવિધ ઉપવાસ ફળાહાર ને એકટાણાં ચાક્ષનાં. વળી રોજ તે સવારે ઘરની પૂજા અને પાક કરતાં. બહાર મંદિરે દેવદર્શન કરવા જતાં, અને સાંજે પુરાણીની કથા તો હોય જ. બપોરે ને રાતે કોઈ સર્ગાવહાલાં કે પાડોશી મળવા આવતાં તેમની સાથે ફાટેલાં કપડાંની થીંગડું મારતે મારતે માસીઆ ગામગપાટા મારતાં.

આવા જીવનમાં મગ્ન રહેતાં માસીઆની સાથે નાના બાળકનો મેળ શી રીતે પડે? જુવાનીમાં જોભરાતો માતૃપ્રેમ પિતા પર વરસાવ્યા પછી મારા પર વાતસલ્યનો સીધો પ્રકાશ વરસાવીને જ તે સંતોષ પામતાં. તેથી છેક નાનપણથી લાગણીભર્યાં લાલનપાલનની મીઠાશ કે ઉપાધિ વિના હું પૂરી સ્વતંત્રતાના બહારમાં જીએ. પાડોશના ઘરમાં જોતો તેવા ન મલે કોઈ કાકા કે દાદા, નહિ કોઈ કાકી કે ફાઈ, નહિ કોઈ બાઈ કે બહેન, નહિ કોઈની પ્રીત કે ખીક, નહિ કોઈ

મણિયા ને બાજા મારી હોવાથી તેઓ એકલા જ તેમને ઘેર રહેતાં. બાળા માસીના ત્રણ પુત્રોના જન્મકાળે મણિયા બામાને ઘેર વધુ રહેતાં.

૧. નાના રમણભાઈ મણિયાની પાસે જ રહેવા; મારી સાથે કવચિત જ.

શાસન કે ખેતન, ન કોઈ મારે કે લાડ દરે માસીયા તો જાણે તેમની જોતી અટારી પરથી મારા આદાર વ્યવહારની વ્યવસ્થા કરતાં ને દેખ-રેખ રાખતાં, બાકી તો પોતાના દામમાં મગમગ રહેતાં ને મને લજવાની, રહેવાની અને રમવાની પૂરી છૂટ આપતાં.

રોજના આદારનો સવાલ માસીયાએ પાકી ચંચાલરીયા દબે પનાવો દીધો હતો. ઘણુંખરું સવારે આઠ નવ વાગનામાં મારે માટે બે જાડા બાજરીના રોટલા રોકીને તાંબા જેવા લાલ બનાવતાં એક સવારે ખાવા માટે આપતાં — તેનું ઉપરનું પડ ઉખેડી તેમાં ઘી ને ગોળ મૂકતાં બીજો સાંજે ખાવાને લાંબી મૂકતાં તે ગરમ દૂધમાં ચોળીને હું ખાતો. તે સિવાય દાળ, બાન, શાક કે અપાણાનું નામ જ નહિ. મને પણ આવો જાડો ને સાત્વિક ખોરાક એવો ફાવી ગયો કે બીજા કયાનો વિચાર જ કરતો નહિ.

વાર તહેવારે જમણમાં ભાત પડતી. ખારણ ને અમાસને દિવસે “બ્રાહ્મણ” જમવા આવે ત્યારે ઘઉંની કુલ્લકા રોટલી ને દાળબાન શાક માસીયા હોંસે બનાવતાં ને હોળી-દિવાળીના મોટા તહેવારના દિવસોમાં કંઈકે મીઠું બોજન ને સેવપાપક પીરસતાં.

કોઈકે દિવસ સવારના મેલમાં પિનાણી ઓચિંત મુંબઈથી જાતરી પડતા ત્યારે આ બધી સાદાઈ ને આગ્રાદીની શવનચર્યા જલ્દાઈ જતી. તરત જ સૂતા બંગલાનાં તાળાં ખૂલતાં ને તે આક્રમણ બની જતો. પિનાની સાથે મણિયા અને રમણાઈ પણ દાડીમાને ઘેરથી આવી પહોંચતાં. પિનાની સાથે કવચિત કોઈ બહારમામના મહેમાનો ભાત-ભાતની જામનગરી મીઠાઈઓ લઈને આવના ને ગામના બીજા નાના મોટા રોહીઓ મગવા આવના, તેમના વાતવિતેહ, ગરમાગરમ ચર્ચાઓ અને અદ્દહાસ્પથી મોટી મેડી ગાણી ઝડતી. નીચે રસોડામાં રોટલી, દાળ, ભાત, શાકની પાકી રસોઈ ચતી ને સારે દિવસે ગિષ્ટાન્ત પીરસાતાં. તે વખતે મારા પર માનાપિનાનું વહાણ વરસતું તેમ અંકુશ પણ મુકાતા. પિતા મને કંઈકે શિખવવાનો આગ્રહ રાખતા તેમ મારી બહારની અવ-

રજવર પર. જાપ્તો રાખતા. જો તેમણે બાણાવેણું કંઈ બૂનું કે તેમની નજર ચુકાવીને બહાર જીપડું તો થોડો મેથીપાક પણ મળતો. પણ પાછા તે મુંઝઈ જતા એટલે ચાર દિવસનું ચાંદરણું પૂરું થતું, પાછો માસીયાની ઢેમર શેડી આરોગતો તેમ હરવાફરવાની છૂટ મેળવી હું છૂટકારાનો દમ ખેંચતો.

હું ચાર પાંચ વરસનો થયો ત્યારે પાડોશના એક છોકરાની સાથે માસીમાએ મને પંડ્યાની ખાનગી નિશાળે મોકલ્યો. રાજકોટમાં વાસો કરતા દાદા તે વખતે અયાનક નડિયાદ હતા. તેમની સાથે કુંભારવાડે હું માટીનો કાચો ખડીઓ લેવા ગયેલો. તેમાં પંચામૃત ભરીને રિવાજ મુજબ સમડી ચક્રવા પાસે એક ધર્મશાળામાં ચાલતી નિશાળે ગયેલો ને સામેની દિવાલ પર ખડીઓ જોરથી ફેંકીને ફેડેલો. કેટલા દિવસ કે મહિના એ નિશાળે બસ્યો તેની યાદ નથી. પણ લાકડાની પાટી પર ખડીથી આંક ને મૂળાક્ષર મેં લખેલા. અગિયારસ ને અમાસે કંઈ દક્ષિણ કે અનાજ પંડ્યાને વિદ્યાર્થીઓ આપતા. પંડ્યા ચિડાતા ત્યારે છોકરાને આંકણી મારતા, ને છોકરા વિકરતા ત્યારે લલકારતા :

એ.....કડે.....એ.....કો
મહેતાનો બાઓ ઢે.....કો
ઢેકા ઉપર ધા.....ણી
મહેતાની વડુ કા... ..ણી
કાણી ઉપર કલા..... - કે
મહેતાનું ઈયુ બલા.....કે

પંડ્યાની આવી નિશાળે એકડા ઘૂંટ્યા ને બારાખડી બસ્યો. એવામાં જ એક દિવસ પિતા મુંઝઈથી આવી ચઢ્યા. તેમણે માસીમાને કહી દીધું કે, “ગમે તેવાં છોકરાં સાથે આવી નિશાળમાં છોકરો બાળે તો બગડી જાય, માટે ખાનગી માસ્તર રાખીને જ લણાવવો.”

માસીયાના વિચાર ગમે તે હશે પણ પિતાજી પર તેમના ચારે

હાથ હતા ને નેમના ખર્ચાળ શોખ પૂરા કરવાને ટેવાયેલાં હતાં. તેથી પિનાની સચના મંજૂર થઇ અને સખાવાડના ઝવેરભાઈ પટેલ મારા માસ્તર બન્યા. તેમણે ત્રણ ચાર વરસ સન ૧૯૦૦ની આખર સુધી મને ગુજરાતી ચારપાંચ ચોપડીનું શિક્ષણ આપીને સીધો અંગ્રેજી શાળામાં દાખલ થવાને હાથક બનાવ્યો.

માસ્તર સ્થાનિક શાળામાં નોકરી કરતા તેથી ઘણું ખર્ચું સવારે જ એક કસાટ આવતા. જૂની ધોડામાડીના રહેલા નકીઆ પર સાથે બેસીને તે મને મમતા અને ચીવટથી બણાવતા. ક્વચિત્ત ચિડાતા ત્યારે તે જાડો અવાજ કાઢીને આંખો ચઢાવી મને ધમકાવતા બણવાને વખત પૂરે થતાં જાતે કરવાનું લેસન આપીને માસ્તર વિદાય થતા. ને પછી આખો દિવસ મારી મેડીમાં પૂરા એકાંતમાં હું વાંચતો, લખતો કે દિવારવખે રચતો, અને ફાવે ત્યારે માસીજાતે સહેજ કઠીને બહાર દોરતો સાથે રમવા કે ગામમાં ફરવા નીકળી જતો.

ઘરમાં કોઈ નોકર ચાકર નહિ તેથી બોંબનળીએ સફાઈ ને રસોઈ કરવાનું, ટાંકામાંથી પાણી ભરવાનું, ને કપડાં ધોવાનું કામ માસીજા કરતાં. ત્યારે મારી મેડીએ અને ત્રીજે માળ ઝાડૂ વાળવાનું અને પાણી ભરવાનું, પાથરણું ખંખેરવાનું ને પથારી પાથરવાનું કામ હું બહુ હેસિથી કરતો. માત્ર નહાવા ધોવા ને જમવા કે બહાર ટહેલવાને જ હું નીચે જતરતો બાકીનો વખત સંપૂર્ણ એકાંતમાં મારી ચોપડીઓ ગોઠવવામાં ને અભ્યાસ કરવામાં, રાતે દીવાબત્તી કરી વાંચવામાં ને મનગમતા મનસ્સા કરવામાં જ હું ગાળતો. આમ માસીજાએ મને છેક બાળપણથી જ એકાદી ખરનસ ને અભ્યાસી જીવનની સંગીન તાલીમ આપી.

હું મોટો થતો ગયો તેમ માસીજાએ બહારનાં કામ સોંપવા માંડ્યાં. અનાજ ઢોળ ને ધીર-તેજ ગોળ તો માસીજા જ કોઈ મોટેરાની મારફત મંગાવી લેતાં. પહેલાં તો સાંધપોપળી જઈને ક્વચિત્ત શાક લાવવાનું

કામ મને સોંપનાં. શરૂઆતમાં થોડા પૈસા ને કપડાંની એક ટકડો લઈ કોઈ પાડોશી સાથે હું બજારમાં જતો ને ચાર દુકાને ફરી બાવ પૂછીને પછી-પૈસાના હિસાબ ગણી શકે લાવતો. પિતાજી ગામમાં આવતા ત્યારે આ કામ બંતે જ હિપાડી લેતા. તે સિવાય થોડા થોડા દિવસને આંતરે હું એકલો જ સાંઘપીપળીની પ્રદક્ષિણા ફરીને બજારમાં ઘૂમતો થઈ ગયો, ને વરુણી સવારમાં તાજા મૂગા ને મોગરી, પાપડી ને રોંગણુ, આદુ ને ધાણાની સુવાસથી મારું મગજ નર થતું.

ધીમે ધીમે માસીયાએ દૂધ લાવવાને પણ મને જ્ઞેનથો. સારામાં સારું દૂધ તો ગામને બીજે છેડે મોટી-નાની પોરમાં જ મળતું. જતાં હું ૭ સાન વરસનો થયો ત્યાં મુઠ્ઠીમાં તો નાનો આબખોરો એક હાથમાં પકડીને ને થોડા પૈસા ખીસામાં નાંખીને જે મોઢિયો ધક્કો ખાતો થઈ ગયો. દૂધ લેવા ખેડૂતને ઘેર જઈને ત્યારે બાવ કરાવીને તેના ખાટલામાં એસતો. બાઈ બેંશને ખાણુ નીરીને દોહવા એસતી, આબખોરાનો ધડો ફરતી, તેમાં દૂધ રેડીને જોખતી; પછી પૈસા ચૂકવી ને દૂધ લઈ હું ઘેર જતો. કોઈ વાર વચમાં તેનું બાળક રડતું તો તેને ધવડાવવામાં માને જગ વાર થતી. આ બધી પ્રક્રિયામાં મને ઘણો જ રસ પડતો ને તે પૂરી થાય ત્યારે જાણે જંડા ચિંતનમાંથી જાગીને હું ધીમે પગલે ઘેર જતો.

વધુ વિશ્વાસલાયક ગણાતાં માસીયા મને પૈસાટકા લાવવાને નડકની કાકરખાડમાં રહેના આધેડવયના શરાફ રજુછોડખાઈ પટેલને ઘેર મોકલનાં તેમના ભરાવદાર થોભિયા ને મૂછો, ને તેમની મારકણી આંખો તેમની મુખમુઠને ફાગદાર બનાવતાં. ઘરના વડીલના ભાવથી મને તેમની ખડકીમાં એસાડના, માસીયાનો અને પિતાજીની ખમર પૂછતા ને મારા ભણતરની અને રમનગમનની વાતો કરતા. દરમ્યાન હાથમાં મોટો ઢુંદો લઈને તે ગમડાવના, ચિપીઆથી દેવના સંકારના કવચિત તેમાંથી પાણી આંધુંવતું કરતા, અને બીજા પટેલો સાથે ગપ્પાં મારતાં કવચિત ખડખડ હસીને ખડકીને ગબડતા. કવચિત અડધો એક

કલાક મને ખેસાડના ત્યારે તેમના વાડામાં બાંધેલા ઘોડા, બળદ ને બેંશોને નીરખવાને હું બહાર નીકળતો. કવચિત્ ફાંકડો મૂછોવાળા ગોરટીઆ નવજુવાન પસાખાઈ ત્યાં મળતા ને મને જરા ટીખજ દરી દસાવતા. આ તદ્દન જુદી જ રીતરસમવાળા પટેલોની રીતભાવ ને તેમના ઢોરનો રસાયો હું બહુ જ રસમય કુતૂહલથી નીરખતો. છેવટે પૈસા મળતા તે ગણીને પાછો વળતો તે પછી તેમનાં અવનવાં ચિત્રો મારી દૃષ્ટનામાં રમ્યા કરતાં.

શ્રીવશ્વલનું રથાપેલું સદાવન ચઢાવવા માસીઆ મને વખતો વખત અમદાવાદી બજારમાં દણ્ડોહાણાં નાણાવટીની નાનીરી દુકાને મોકલતાં. જ્યાંજ્યાં ચણા બજારમાંથી ખરીદીને લાડખૂંજને ત્યાં શેકાવીને સદાવનના મકાને તે પહોંચાડતા. આ કામ માટે હું નાણાવટીની દુકાને કવચિત્ કલાકેક ખેસતો ત્યારે ત્યાં ચરાફ ને મુનીમે નાના મોટા કાથળા — કાથળીઓ છોડીને તેમાંથી સેંકડો બાબાશાહી ને દસદાર રૂપિયા કાઢતા ને પછી તે દરેકને જોઈ ખખડાવી પાછા જુદી જુદી કાથળીઓમાં ભરતા. ત્યાં નાણાં ભરવા ને લેવા આવનાર માણસોનો કાલાદસ જામતો તે હું તટસ્થીન થઈને જોતો ને સાંભળતો.

કાળક્રમે માસીઆ કંઈ દનિયાણું લેવા કુમરાસ બજારની ગાંધીની દુકાને મને મોકલતાં, ત્યાં પા—અધો કલાક પડીઈ બાંધવામાં વાર થતી ત્યારે, ગાંધીને અસંખ્ય કાથળીઓ અને શુભોમાંથી વિવિધ જાતનો ભારે દસકા માસ જાદુઈ કળાથી કાઢતો જોઈ હું આશ્ચર્ય પામતો. તેની પાસે જ આવેલા ધોળીને ઘેર કપડાં ધોવા આપવા કે ધોમેલાં લેવા જતો ત્યાં પણ જાળીવાળી લોખંડી અસ્ત્રીને લાલડતા કાલસા પર ગરમ થતી, પછી પાણી છટકાં કપડાં પર ફેરવાતી અને તેથી કપડાંએકદમ સપાટ થતાં જોઈને હું મુગ્ધ થતો, તેમજ ધોળી પતિ-પત્નીને ઘરાકોનાં જિજ્ઞાસા આસ્ના જેવાં કપડાં પહેરીને ફરતાં જોઈને હું નવાઈ પામતો.

જેડા કરાવવાને મોચીને ઘેર કલાકો સુધી પત્તાંડી વાળીને ખેસતો ત્યારે છેક જડા અને ખડખડા કાયા ચામડાને કમાવો મુંઝવણું કરતા—

તેને લાકડાના ખોખાની આસપાસ ખીલીઓ મારી જડતાં — તેની નીચે જાડું તળિયું દોરાથી સીવીને સાંધતાં — અને વિવિધ ક્રિયાઓ કરીને પૂરો જોડો બનાવનાં ટગરટગર જોતાં હું કદી થાકતો નહિ. પગ-રખાં બનાવવાની અથથી ઈતિ સુધીની વિધિ જોવા જાણવાની મારી જિજ્ઞાસા એટલી ઉત્કટ હતી કે ચામડાની દુર્ગંધ અને મોચીવાડની ગંદવાડ મને જરાયે સાલતી નહિ.

આમ રોજનથી પેર સુધી અને અમદાવાદી બજારથી કુમરાલ બજાર સુધી આઝાદીથી વિહરતાં મને જે કંઈ કારીગરી આંખે ચઢે તે નીરખવાની ટેવ પડી. એક ઠેકાણે હારખંધ મુથારોનાં ઘર જોઈં તો મોટાં બારે લાકડાંને કરવતથી વહેરાતાં કે વાંસલાથી ઘડાતાં જોયા જ કરું. કોઈ ઠેકાણે ચામડાની ગંજવર ધમણને લાકડાના ડાંડાથી ચલાવીને હુદાર ધમધમતા બટ્ટામાંથી અસંખ્ય તણુખા કાઢતો અને તેમાંથી લાલ લાલ લોહું કાઢીને મોટી એરણુ પર ઘણી ટીપતો તે જોઈને હું છક થઈ જતો. બીજે ઠેકાણે એવી બટ્ટીમાંથી કારીગરો ગરમ લ્હાય જેવો ધાતુનો રસ મોટા પ્યાલા ભરી બહાર કાઢતા ને માટીથી બરેલા બીખામાં દાળતા — થોડો વાર પછી તેમાંથી ઠરેલી ધાતુના વિવિધ ઘાટ કાઢતા ને તેને કાનસથી ઘસીને જનજનતાં ચૂડી કે બીજા ધાતુના પદાર્થ તૈયાર કરતા તે જોઈને હું ચકિત થતો. કંસારાવાડમાં તો મોટાંમોટાં તાંબાપિત્તળનાં પતરાં હથોડા મારીને વળાય, પછી રેણુ દઈને તે સંધાય, તેના પર ગાળા ચઢાવાય, ને આખાયે વાસણ પર કલાકો સુધી હથોડા કે ટાંકણાંનો મારો ચાલે — તે બધું ટગરટગર હું જોયા કરતો. બાવસારવાડમાં કપડાના ઢાંચા તાકા રસ્તામાં આંધીને મોટા ખશથી રંગાતા જાય ને બીજે ઠેકાણે બીખાંથી છપાતા જાય, ને બધાય રસ્તામાં પાથરીને સુકવાતા તે બધું જોઈને હું મગ્ન જાણતો. વળી લાઈનખંધ દુકાનોમાં ખેસી, ચમકદાર કાળા સીસમનાં ચોખંડાં ચોસલાં સંધાડા પર ચઢાવી ને કામઠી સપાટાખંધ આગળ પાછળ ચલાવીને, કાનસથી

છાતના અને જોતજોતામાં અંગડી પર જંગડી લાકડામાંથી છટી પાડના ચૂંચરોને જોઈને હું ખુદ જ દેરના પામતો.

આમ જુદાં જુદાં હાથ કરીગીરીનાં કામ જોવામાં મને મળ પડતી તો પછી ત્યાં આખું ઘર જંધાનું હોય ત્યાં મારા જિતામ્મ મગજને સહેજે પૂરી મિજગાની આપડતી. રસ્તામાં જતાં ક્યાંય નહું ઘર થતું હોય તો હું અડધોએક કલાક ગંધી વિધવિધ કામગીરી જોવાને જાઓ રહેતો. ખાસ તો અમારી પોળમાં મનસુખરામ ત્રિપાઠીનું અંદરનું ઘર છેક પાયાથી જંધાનું હતું ત્યાં મજૂરો ખોદકામ કરી રોડના દગલા કરતા, સારી માટી ત્રાવી મારો કરતા, ઇંટાની ચપ્પીઓ કરતા, કાંચિયા જાંચે પાલખો આંધીને ચણતા, સુથાગે મોટા પાટડા વહેરતા ને છાતના, બીજા નાનાં લાકડાં જોડીને બારસાખ ને બારીઓ બનાવના ને ખાસ તો કોડીઅંધ મજૂરો જોવા થઈને કંટલાય મણનો બારે પાટડો જાંચે દિવાલ પર ચઢાવતા ત્યારે તો મારા પગ યાકી જતા ને આખો બગતી ત્યાં મુંઘી આ ગંધી બાંધકામની લીલા એકીટસે જોવા જ કરતો.

આ કાજમાં વાણીઆ પોળમાં મણિજાનાં જુદાં માણ — જામાને ઘેર વખતોવખત જવાની મને ખૂબ મળ પડતી. જામા ધણું જ મહેનતુ ને ખડખડ હતાં. કારમી મરીજાઈમાં તે દહાડા શદનાં, છતાં તે ધણું જ ઉદાર અને વહાલસોયાં હતાં. ઉનાળાની રજામાં હું અને રમણભાઈ તેમને ઘેર જતા ને રજામાં મુંગઈથી બાળામાસીની સાથે તેમના નાના પુત્રો સન્મુખ અને પરમસુખર આવના ત્યારે અમે આનંદ દર્શાવ.

૧. સન્મુખભાઈ હાથમાં સિધિયા સ્ટીમસીપ કંપનીમાં બવસ્થાપકનો હોદ્દો ધરાવે છે. તેઓ સાહિત્ય અને કળાના ધણા ચોખ્ખા છે.

પરમસુખભાઈ તેમના પિતા કવેશ્વરજીના વખતથી એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપનીની પુસ્તક પ્રકાશનની પેઢીનું કામ કરતા. હાલ તે પેઢીના મુખ્ય સચાલક છે. તે શ્રેષ્ઠતાથી સાહિત્યના પ્રકાશક તેમ જ રસિક વિવેચક પણ છે.

કરતા. બપોરની વખતે બામો, કંઈ નહિ તો લાકડાની નાની રકાબીમાં બાજરીની ચોટલી સહેજ ધી ચોપડીને અગને આપતાં. નવરાત્રિમાં તેમને ઘેર માતાનું પૂજન થતું ત્યારે તો આઠે દિવસ દુગાદારની વાનીઓ ખાવા મળતી ને નવમીને દિવસે ખીર, ધારી, પૂરી ને ચણા અમે મેળથી હિંચવતા. તે દિવસે તો ખટુક તરીકે અમે બધા અનેક ઠેકાણે જમવા જતા — બધે મનભાવતું થોડું થોડું ચાખી આવતા ને જમણુ દીક્ર એક પાઈ મળતી તેવી પાંચદસ પાઈઓ ભેગી કરી ખુશી થતા.

એક દિવસ બામા તેમના ભાઈને ઘેર — અમારી પાડોશમાં જ — રહેતાં હતાં ત્યારે તેમને ઘેર આગ લાગી. બધા લોકોની સાથે હું પણ તે જોવા દોડ્યો ત્યારે એ ઘરમાંથી આગના બડકા અને ધુમાડાના ગોટા નીકળતા જોઈને સડક થઈ ગયો. પછી નવાસમાં માત્રમ પડ્યું કે એક બાહુતે બામાના દાગીના ચોરીને ને હુપાવવાને ઘરમાં દેવના મૂકેલો. તે વખતે મ્યુનિસિપાલિટીનો રામાવનારનો પાણીનો બંબો પણ આવેલો. તેમાં કૃવામાંથી કેટલીયે બાઈઓ બેઠાં બેઠાં કરી કરીને પાણી ફાંસવતી. હેવટે આગ તો હોલવાઈ પણ એ બચકર આગનું પકેલું દર્શન મારા અંતરમાં સદાને માટે છપાઈ ગયું.

ખીક તેમજ ત્રાસ ઉપજાવે એવું બીજું એક દૃશ્ય છેક બાળપણમાં જ મારા જોવામાં આવ્યું. પાસેની એક શેરીમાં ફરતાં એ સુસમમાન બીબીઓને એકે ઘરના ઓટલા આગળ મેં જોયેલી જોઈ. જોતજોતામાં ફોજદાર જેવો મોટી મૂછવાળો એક માણસ મોટો ચાખૂક લઈને બહાર આવ્યો. કંઈ બોલ્યા વિના તેણે જોતજોતામાં અંતે બીબીઓ પર ચાખૂકનો સપાટો ચલાવવા માંડ્યો તેથી હું ગભરાઈ ગયો. છતાં જાણે મારા પગ જમીનમાં દટાઈ ગયા હોય તેમ હું ત્યાંથી જરાયે ચસી શક્યો નહિ. ત્યારથી પોલીસનાં કે કોર્ટપણુ માણસોનાં આવા નિર્દય ને વાનકી કૃત્યોની સામે મારા દિલમાં સખ્ત નકરત પેદા થઈ.

આખા નડિયાદની શેરીઓ ને દુકાનો મારી એક વિશાળ સાળા

બની ગઈ. હું ગમે તે કામે નીકળ્યો હોઉં પણ તે બૂઝીને કંઈને કંઈ કારીગરી ને કૌતુક જોવામાં જ તટ્કીન થઈ જતો. તેથી મારી બુદ્ધિને જરૂર લાગ થયો. પણ આવી વ્યવહારશ્યતાનાં માડાં પરિણામ પણ કવચિત્તે મારે ભોગવવાં પડ્યાં.

કોઈ કોઈ ઋતુમાં સાધુઓનાં અને બિખારીઓનાં ઘાટાં અમારી પોળમાં આવતાં. કોઈ બાવાઓ ચિપીયા ખખડાવીને માગતા ત્યારે બીજા મીઠાં મધુરાં ગીત પણ ગાતા :

“સનીઆ સન નહિ હો...ડના

સન છોડે પત્ત મન

સિયા મોરી રામ લોલા

રામલીલા રે જગવાન મિલા.”

કોઈ બિખારણો પેટ કે છાકરાં બતાવી માગતી ત્યારે કોઈ કાળજી કારી નાખે એવાં કટુણુજનક આકંઠ કરતી તેવાં કોઈનાં ગીત સાંભળવામાં કે તેમના હેઠાર નીરખવામાં હું મગ્ન થયો હોઈશ ત્યારે મને રમણમાઈ સાથે એક ઓટલા પર એડેલો જોઈને એક બિખારણો કંઈકે વાતે વળગાડ્યો અને બાઈએ કમ્મરે પહેગેલી ચાંદીની સાંકળી એણે સિક્કતથી સેરવી લીધી. પછી મેં ધણી શોધી પણ તે કંઈ જડે ? થોડા વખત પછી મારા પિતા મુંઝઈથી આવ્યા ને તેમને આ કિસ્સાની ખબર પડી ત્યારે માસીઆ આગળ તે તફ્ફી જોડ્યા : “શું કરવા આ છાકરાંને કંઈ પહેરાવો હો ? કોઈ દહાડે ધરણીને લીધે એમના જ્વનનું જોખમ થશે.”

મારા સૂતા મગજનો બીજો બનાવ તો અને જ ઘણો ત્રાસદાયક થયો. રેલવેનું એન્જિન તે કાળે મને વધારેમાં વધારે ચમત્કારિક હતું. તેથી બને ત્યારે તેની છેક નજીક જોભા રહીને તેની જુદી જુદી ચાવીઓ ફેરવાતી જોઈ હું ખૂબ નવાઈ પામતો, કવચિત્તે તેમાંથી કારમાં સિટી વાગતી કે વરાળ કે ધુમાડાના જોટા નીકળતા તેથી હું ખુશ

૧. એક વખત રતન તલાવના ગરનાળા પર પાણી ભરવાને એક રખાનાનું ઝેંજિન આવતું જોઈને હું અને મારો એક બહેરો-મૂંગો થી જ્યંતિલાલ તળાવની પાળેથી ટેકરો ચઢી તારની વાડ પકડી જિનની છેક નજીક ઊભા રહ્યા. ઝેંજિન આવતું હતું ત્યારે પૈડા ચે કંઈક પથ્થર મોટા અવાજ સાથે કચરાયો તેથી તે બાળતમાં વેના એક બે પોલિસ તપાસ કરવાને તરત આવી પહોંચ્યા. મારો કુરો પણ વિચક્ષણ સાથે તેમને જોઈને એકદમ નીચે ઊતરીને છેક ચાલ્યો ગયો. પણ હું તો ઝેંજિનનાં આંતરિક રહસ્યો નીરખવામાં તેની અંદરની લાલ લીલો બત્તીઓ જોવામાં એટલો બધો તત્ક્ષીન પેલો કે મારી બોચી પર પોલિસનો કારમો પંજો પડ્યો ત્યારે જ સફાળો ચમક્યો. પોલિસ તો મને જ આ પથ્થર મૂકનાર તોફાની ડકરો ગણીને સ્ટેશન પર દોરી ગયો. હું પણ કવશે ખેંચાતાં છેક જ ભરાઈ ગયો. સ્ટેશનના દરવાજા આગળ ઊભો રાખીને કોઈ અમલદારે ડક અવાજે મારી જડતી લઈ પથ્થર વિષે મને પૂછ્યું. મેં તે બાળ-માં મારું સંપૂર્ણ અજ્ઞાન જણાવ્યું ત્યારે મારી પાસેથી ખરી વાત દાવવાને તેણે મારા કાન પર વાળકૂચી લમાવવાની ધમકી આપી. હું ૧૧ બીકથી ઠરી જ ગયો. એવામાં મારા બહેરો-મૂંગો સાથીએ મારે ૧૨ ખમર આપી તે પરથી પાસેના મ્યુનિસિપાલિટીના નાકાદાર મામા શણેકરામ સ્ટેશન પર દોડી આવ્યા અને તરત મને ઊડાવીને ઘેર રઈ ગયા.

આવી રીતે બહાર, શહેર, બજારમાં જ્ઞાન ને અનુભવનો સંચય કરવાને એકલ વીર થઈને ધૂમતો, તો મનમમતા દોસ્તો સાથે પેટભરીને આનંદ પ્રમોદ પણ કરતો. રોજિંદા નિશાળના બંધનમાંથી બીજા બે છોકરા છૂટા હતા. એક તો બહેરો-મૂંગો જ્યંતિલાલ અને બીજો મન-સુખરામનો પૌત્ર ધર્મસુખરામ, તેને પણ મારી માફક ઘેર લાણાવવાને સનાતની લેખક નગીનદાસ સંઘવી ખાસ રોકવામાં આવેલા. ધરના બહુતર-ને કામમાંથી પરવારીને બને તેટલો વખત ધર્મસુખની વિરાળ

દેવીમાં - ત્રણ માળ ને ઉપર અગાથીમાં - અમે ત્રણે મોઝથી રમતા વિહરતા અને ગમન કરતા. ધર્મસુખને વખતોવખત મુલ્યમિત્રી વિધવિધ રમતોનાં અન્યથા બેઠાં યત્રો કે ચિત્રો મળનાં તેને ખેલવામાં અમને મગ પડતી. ક્યયિત બહાર રમવા પણ અમે ત્રણે સાથે જ જતા. સાતનાલી દાન કે ગિલ્લીદંડા, લમરડા કે લખોટીના દાવ પણ ધણું ખરું સાથે જ ખેલતા આ બધા રોજના વહેવારને કીધે આત્મકથાની સાથે હું અને ધર્મસુખ જ સંસારોથી સારી રીતે વાતચીત કરતા, તેથી અમારી વિચિત્ર ત્રિપુટી આખી ન્યાતમાં સહેજે પંકાઈ.

માસીબાએ આમ હરવાફરવાની બહોળી છટ આપેલી છતાં પોતે ધર્મચુરન હોવાથી મારા પર ધર્મના સંસ્કાર પાડવા ચૂકતાં નહિ. કોઈક વાર તહેવારે મને મહાદેવનાં કે નારાયણદેવનાં દર્શન કરવા માસીબા લઈ જતાં. ક્યયિત સાંજે ઘરમાં સોઈ' તો મને હાલકેશ્વર મહાદેવમાં કે ડાહીસક્ષમી લાઈબ્રેરીના મેડા પર ભાઈજીવ સાક્ષીની રામાયણ, મહાભા-નતની કે કોઈ પુરાણની રસીકી કથા સાંભળવા લઈ જતાં. કથામાં માસીબા એક દિવાલ સરસાં દરવાર ખેંચીને ગૌમુખીમાં માળા રાખીને ફરવ્યા કરતાં, ને જો મને ગ્રંથ આવે તો એક ચુટીડું ખચીને જાગૃત કરતાં. ધીમે ધીમે રામ-સવયુની, શિવપાર્વતીની અને કૌરવ-પાંડવોની પાતોમાં મને રસ પડતો ગયો પણ યમપુરાણ ને ગરુડ પુરાણમાં પાખી-ઓને મારે ફરમાવેલી શૈરવ નર્કની બબંકર સખઓનાં વર્ણન સાંભળતો ત્યારે મારા ફવાદાં ગભાં થતાં ને રાંત તેનાં સ્વપ્નાં આવતાં.

આવા બધા સંસ્કારોથી મારી કલ્પનામાં અનેક દેવદેવીઓનાં ચિત્રો તરવરતાં. જટામાં ગંગા ધારણ કરી ને ગળે સાપ વીંટળાળી ધ્યાન ધરતા મહાદેવ અને તેમની સાથે નિરંતર સંવાદ કરતાં પાર્વતી, હજાર સુખવાળા શેવનાથ પર નિરંતર પોદતા ને સંખ, ચક્ર, ગદા ને યમ ધારણ કરતા વિષ્ણુભગવાન ને તેમની સેવા કરતાં લક્ષ્મીજી, રાક્ષસોનો સંહાર કરતાં જગદંબા કાલિકામાતા, જંદર પર સવારી કરનાર મંગળ-

તિ ગળનન ગણપતિ ને લાંબા પૂંછડાવાળા લંકા જાળનાર મનુસન
નુમાન મારી કંપનામાં રમ્યા કરતા.

એવામાં એક કારમા અદ્વિમાતથી હું જન્મી થયો. ઘરના આંગ-
ણમાં બોલેલા એક પાડોશી છોકરા સાથે મારી મેડીની અગાશી પર
બોમો રહીને હું કંઈક સંતાકૂકડી જેવી રમત રમતો હતો. ઓગિતો તે
ઓટલાના એક થાંભલા પાછળ સંતાઈ ગયો. હું તેને શોધી કાઢવાની
લતમાં ઉપરના કડેરા પર હાથ મૂકીને વધારે પડતો નીચો વળ્યો. જોત-
જોનામાં ધપાક લઈને નીચે પડી હું બેથુદ થયો. દાકતરી તપાસમાં
હાથ કુંણીમાંથી કોતરી ગયેલો જણાયો. તેથી પાટીઆ સાથે સખ્ત
પાટો બાંધીને મને આશરે એક મહિનો માસીઆએ સખ્ત જખ્તા નીચે
રાખ્યો. તે અરસામાં જ બાહ્યદ માસની જાગવનની સખ્તાદ બેસવાની
હતી. તેથી માસીઆના ફરમાનથી હું સાતે દિવસ સવારથી સાંજ સુધી
જાગવતની કથા સાંભળવા બેઠેલો. શરૂઆતમાં તો બહુ રસ ન પડ્યો.
પણ વામન, વૃસિહ અને રામના, તથા વિશેષ તો કૃષ્ણના અવતારી
પરાક્રમમાં ને તેમની રાક્ષસીલામાં મને ગળ્ગનો રસ પડ્યો. તેની
લગની એવી લાગી કે પછીથી મેં હાઈસ્કૂલ છોડી ત્યાં મુખી સવાર
સાંજે કે બપોરની રજામા જાગવતના દશમ રકંધની થોડીબહુ કથા
સાંભળવાને હરણુદાળ મારીને હું પહેંચી જતો.

મારી નિર્બંધ આઝાદીનો કાળ પૂરો થતાં પહેલાં સન ૧૯૦૦—
૧૯૦૧માં શ્રવણેશુ દુકાળ પડ્યો. વરસાદની અઝત દાખવવા માંડી ત્યારે
ગામડાંની ને નગિયાદની સ્ત્રીઓનાં ટોળેટોળાં મેદુલાને મનાવવા તેનાં
અસંખ્ય સ્તુતિગીત મેઘગંભીર સ્વરે ગાતી અમારી શેરીઓ ગળવતી.
સારી રિયતિના લોકોએ સર્વસંહારક માતાજીને સંતુષ્ટ કરવાને નવચંડી
ને સચ્ચંડીના યજ્ઞ દેર દેર આદર્યા, ત્યારે ધોના ધુમાડાથી ને બાહ્યોના
ગ્લોકોચ્યારથી વાતાવરણ ગાંધ રહ્યું. ચકલે ચકલે યજ્ઞમાનોએ ચળકતી
તલવારથી જૂરાં કાળાં વધેરીને નાનાં બાળકોને ને લિખારીઓને પ્રસન્ન.

કર્તા. આવા અગણિત ઉપાય કરતાં પણ વરસાદનું ફેરું ન પડ્યું તેથી તત્કારીખને કાળે પાને સન ૧૯૦૦નો (સંવત ૧૯૫૬) દુકાળ ચડી ગયો.

લાખો માણસો પોતાનાં ખેતર ને ઘરઝૂંપડી સૂતાં મુઠ્ઠી વખાનાં માર્યાં દુકાળ શેટલાની શોધમાં આવી નીકળ્યાં — તેથી ગામના ખંધા શાહુકારોએ ને જમીનદારોએ સરકારી મહેસૂલ જરીને કેટલીયે સૂતી પડેલી જમીન હાથ કરી લીધી. બુખની વેદના સમાવવાને કાંઈએ કંદમૂગ તો કાંઈએ કંઈ ધાસનાં ખીજ પર દહાડા કાઢ્યા. કાંઈએ બીખ માંગી ખાધું તો કાંઈએ સરકારી કામ પર રંગૂતી જણ ચોખા આરોગ્ય. આવું કાસું પાકું વખતે કવખતે ખાવાથી હળસે માણસ કમોતે તરફડીને કે કાલેરાથી પિડાઈને મરી ગયાં. ત્યારે દોરના ધાસનું તણખણું ક્યાંય ન જડે, તેથી ઘણાં વધારે દોર મરી ગયાં.

મારી નાનકડી દુનિયામાં પણ બીજા કાળે ડાડીઆં કર્યાં : એક પૈસાને બદલે ત્રણ પૈસે શેર દૂધ થયું અને મણુ ધીનો ભાવ રૂ. ૧૬૫ સુધી ચઢ્યો તેથી અમારા લોકો ચોંકી ગયા. ગામડે પડતી ધાડોની અને ગામમાં થતી ઘરફેડાં ચોરીઓની ખજાર સાંભળતાં મોટેરાની માફક અમે બાળકો પણ ચમકતા. બિખારીઓનાં અને સાધુ ફકીરોનાં ઝૂંડ પોળમાં જોતરી પડતાં ત્યારે તેમને ચોર ધારીને બધા ચેતીને ચાલતા. અમારી તો સાંકળી ચોરાયેલી તેથી મને તો ખાસ ચાનક અપાતી. કાંઈ કાંઈ દુકાળીઆને વાઈ આવતું તે શેરીમાં ચતાપાટ પડીને મોંમાંથી ફીથુના ગોટા કાઢતા ત્યારે અમારાં કાગળ નાસથી ફફડી જતાં.

એક દિવસ અમારી પોળને નાકે સરિયામ રસ્તા પર અમે ખેડા જતા ત્યારે એક વિચિત્ર સરખસ પસાર થયું. ચકલાસીના કાંઈ માયામારે ક્ષત્રિય આગેવાને પોતાને સાર્વભૌમ રાજા તરીકે જાહેર કરેલો ને સર- ૧ કારની સામે બંડ પોકારવાને તેણે સેકડો માણસોને જમા કરેલા. તે પરથી તે અમેસરને ચુરકેટાટ બાંધીને પોલિસવાળા ગાડામાં ધાસી સર- કારી કચેરીએ લઈ જતા મેં જોયા. તેની પાછળ તેના કેટલાક સાગરી-

તોને હાથે ઢીઝો પહેરાવીને પગપાળા દોરવામાં આવતા હતા. ને ખીજ ચકલાસીના ને ગામના લોકો પાછળ ચાલતા હતા.

ચકલાસીના બંડના આવા લયંકર આગેવાનોનાં સાક્ષાત દર્શન થતાં ગામડાંની આવી જનૂની પ્રજાથી અમે ખૂબ ગભરાવા લાગ્યા. તેવામાં વળી અગાઉ એક નાગર શાહુકારને લાડવા જમાડવા પછી સુવાડીને પછી ખાટલે બાંધી કાપી નાંખેલા તેની વાત સાંભળતાં અમારાં હિત ખીકથી થીજી જતાં. તેથી હોંગ વેચતા પઠાણથી અને ચિપીઆ ખખડાવતા બાવાથી, તેમ ધારીઆ ને ડગિા લઈ ફરતા ક્ષત્રિયો અને વાધરીથી અમે બહુ જ ખીતા.

દુકાળથી ત્રાસીને જેમ ખેડૂતો ઘર ને સીમ છોડીને નાસી ગયા તેમ કેટલાંય માખાપે પોતાનાં ઘર તેમ જ છોકરાંને રખડતાં મૂકી દીધાં. આવા કાળમાં ખ્રિસ્તી પાદરીઓને, જૂખ્યાં છોકરાંને ને કાઈ મોટાંને ઓટલો ને રાટલો આપીને વટાળવાની સોનેરી તક સાંપડી તેના પરિણામે નડિયાદથી ડભાણુને રસ્તે સન ૧૯૦૧ના અરસામાં ખ્રિસ્તી મિશનનું દેવળ, ઉદ્યોગશાળા ને દવાખાનાનાં મકાનો બંધાતાં ગયાં અને તેની આસપાસ ખેચાર ગોરા અને સંખ્યાબંધ ખ્રિસ્તીઓની વસાહત જન્મતી ગઈ. આવી વટાળ પ્રવૃત્તિ સામે બંધ બાંધવાને થોડાં વરસો પછી બહુકરામ મહેતા ચંદુલાલ દેસાઈ, કૃષ્ણચંદ શાહ, ગોકળદાસ તક્ષાટી વગેરે સેવાભાવી નાગરિકોએ મળીને નોંધારાં હિંદુ બાળકોને મફત રહેવા ને બાણુવાની સગવડ આપવા માટે હિન્દુ અનાયાશમની સ્થાપના ડભાણુ બાગોળે જ કરી. રામતલાવડી તરફ ફરતાં કે દોહતરામના ખેતરમાં જતાં અમે બાળકો મિશનનાં પહેલાં મકાનો જોતાં થયાં અને દૂરથી તેના સુંદર બગીચા ને સુખસગવડ જોઈને આનંદ પામતાં.

દુકાળને પગલે કોલેરા ને પ્લેગના રાક્ષસી રોગ ફેલાયા. આવાં વખતમાં મારા જેવા આઝાદ બાળકને નડિયાદમાં સાચવવાનું અશક્ય લાગ્યું. તેથી માસીઆએ તેમની બાણેજ ને મારાં જરા દૂરનાં ફાઈલીરા-ગવરીને ઘેર આણુંદ મને રવાના કર્યો.

કુઆ રણુહોખાઈ મામલતદારની કચેરીમાં નોકરી કરતા. તે રોજના પાસે જ નાના ઘરમાં રહેતા. તે વખતે એ ઘર ને રાહેરની વચ્ચે નર્મ ઉજ્જડ વેરાન હતું, તેથી અંધારી રાત તો અમને ખાવા ધાતી. કુઆનો સ્વભાવ જેવો તીખો ને સખન હતો તેવાં જ ફાઈ મીટ્ટાં ને વફાલ સોપાં હતાં. તેથી કુઆના આદેશને વશ થઈને થોડું વાંચતો ને ખાઈ ઘરને ખૂણે કુઈની હંફાળી ડાયામાં જ લપાઈ રહેતો.

આશુદનું એક મીટ્ટું રમરણ મારા અંતરમાં તરે છે. ધણું ફરીને મામલતદાર જેવા કોઈ અધિકારીના માનમાં કંઈ જલસો ગામમાં થયેલો ને તેમાં ફાઈની સાથે દૂ ગયેલો. સંગીતકાર ખર્વેએ કનકતારા, વીણાવેલી વગેરે નાટકનાં કંઈક ગાયનો દાર્મોનિયમના સર સાથે પૂરા હાવખાવથી લલકારેલાં તેમાંનું એક તો હજી યાદ છે :

એક દિન મહેલ ને માળિયાં
એક દિન ૭૫૨ ખાટ
એક દિન સવા ના મળે,
ખૂખ્યાં ન મળે ભાત.

ફરી ફરીને નવી રીતે ઉલટાવી ઉલટાવીને ખર્વેએ આવાં અનેક ગીત છક મોડે સુધી ગાયેલાં. મારા શુદ્ધિવાદી માનસની મરૂમૂમિમાં સંગીતના આનંદનાં ઝાંટણાં થયાં તેથી મને અપૂર્વ આનંદ થયેલો.

પેટલાદના નાગરો સાથે અમારે વધારેમાં વધારે લમવહેવાર હતો. તેથી માસીઆ કાણુમોકાણે ત્યાં જનાં ત્યારે કોઈક વાર મને સાથે લઈ જતાં. તેવે પ્રસંગે માસીઆ તેમના દમોસના લાલ લૂગડાને ખદ્દે કાળો પોમયો પહેરતા. ગાડીમાં પીવાનું પાણી અને આખખોરો કે પ્યાલો ?

૧. પદોળા પટની ગાળ કડીઓ સાંકળીને ખતાવેલાં ખાસ પ્યાલા તે વખતે મુસાફરીમાં વપરાતા. કડીઓ લાંબી ખેંચીએત્યાદે પ્યાલો ધાય તેમાં પાણી પીવાય ને પાણી દબાવતાં મોટી કડીમાં બધી સમાઈ જતાં તેને ખીસામાં મુકાય.

તે સાથે રાખતાં, મને માસીયા નવી ચોરણી (જેને અમે તુમન કહેતા) ઝમલું ને ઝીંકની ટોપી પહેરાવતાં તે હું હોંશથી પહેરતો. આણુંદ સ્ટેશને તે વખતે રેલ્વેના પાટા પસાર કરવાને તેની નીચે બોંયરું બનાવેલું તેના અધારામાં મારી આંગળી પકડીને માસીયા મને દોરી જતાં. ગાડીમાં સફર કરવાની મને મજા પડતી તેના કરતાં પણ પેટલા દમાં નવાં છોકરાં સાથે રમવાની અને નવે નવે ઘેર આવતાં ભોજન આરોગવાની એમ મજા પડતી.

માસીયાને કદી સોગર્દા કે પાનાં રમતાં જોયાં નહિ, પણ શ્રી-વશ્લબના વખતથી રોતરંજનાં મહોરાની એ ત્રણ પેઢીઓ ધરમાં વસાવેલી. તે રમવાનો માસીયાને કવચિત શોખ ઘઈ આવતો ત્યારે તે રમતાં મને શીખવતાં. પછી ધર્મસુખને ઘેર એ રમત આવી ત્યારે હું તેનો એકો ગણાતો અને બધા હરીફોને સહેલાઈથી માત કરતો.

રાતે વાળુ કર્યા પછી અમે શિયાળાની તાપણીએ તાપતાં ત્યારે માસીયા ધણીવાર તેમના રાજકોટ ને અમદાવાદના પાછલા કાળમાં હુમકી મારતાં. ટપાલની ને બીજી લૂંટફાટની, તેમના ‘મરનાર’ પતિનાં ને ‘હાકારા’— ટપાલીઓનાં સાહસ ને ચલાતનની ગાથાઓ તે શોખથી સુચાવનાં. આ બધું સમજ્યું ન સમજ્યું સાંભળીને હું સંઈ જતો ત્યારે મારા મગજમાં આકાશવાસી દેવદેવતાઓની સાથે લૂંટારા ને ધાડપાકુઓ અને તેમને પકડનાર થર સાહેબો અને અમલદારોનાં ચિત્રોની હાર-માળા પસાર થતી.

પેટલાઈથી માસીયાનાં સગાંની સાથે કોઈવાર તેમના મસીઆઈ ભાઈ અમારે ઘેર આવતા. મોટી સફેદ મૂઝાવાળા, ભરાવદાર ચહેરાવાળા અને સિંહ જેવી ગર્જના કરતા ઝવેરભાઈ આવતા ત્યારે અમારી ખડકોની પાટ ને હોંચકો બધું ભરાઈ જતું ને પેટલાઈ-નડિયાદના જૂના ને નવા આચારવિચારોની જોશીલી ચર્ચાઓ બુલંદ અવાજે ચાલતી. તેમાં કોઈ વાર માસીયાના ભાઈ—ભૂંગળાની લાંબી સાંકળી ખખડાવતા બહેરા નારણભાઈ—ટપકી પડતા અને બધાં જોયે સ્વરે બોલતાં ત્યારે

હોવાથી કોઈ પણ વિષયમાં દોષ ગણાતાં મેં આ બદનામી જૂંસી નાખવાનો નિર્ધાર કર્યો. રમતગમનને અને મોજમગનને છોડી દઈને સમી સાંજે ને મોડી રાતે મેં ગણિતના દાખલા ગણવા માંડ્યા, દિવસનો દીવો કરી તેના મોગરા પાડતે પાડતે મેં કોપીચૂક પર કાળમુખો બસેનો કિત્તો ફેરવવા માંડ્યો. દરેક વિષય પર એકાગ્ર યવાની અને ધીરે ધીરે પણ આમૂલાત્ર તે સમજવાની કુદરની વૃત્તિએ મને સહાય કરી. પહેલા ૭ મહિના પૂરા થતાં જ પરીક્ષા થઈતેમાં બધા વિષયમાં સરસ માર્કે પાસ થઈને મેં બંધી એજ ધોઈ નાખી. હવે એક નમૂનેદાર મહેનતુ ને શુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી તરીકે હું પંકાયો ને વરસની આખરે સહૃદ્દાઈથી ત્રીજા ધોરણમાં ચઢી ગયો.

તે જ વરસે મુજબમાં ટ્રાંટરોડ આગળ બાલચંદ્રની ચાલમાં રહીને પિતાજી ટ્રાંટ મેડિકલ કૉલેજમાં ત્રીજું વરસ બાજુતા હતા. તેમની રહેવા જમવાની સગવડ સાચવવાને પહેલી જ વાર મણિયા નાના રમણુ-બાઈને લઈને મુજબ ગયાં. મારા બંને કાકા સાકરલાલ અને પોપટલાલે પિતાજીની સાથે પહેલી જ વાર રહીને સંયુક્ત કુટુંબ ગુખનો અનેરો આનંદ આખવા માંડ્યો. આવો સંયોગ આસરે દોટક વરસ આજી રહ્યો. તે દરમિયાન ત્રણે બાઈઓની વચ્ચે જે પરમ સ્નેહ સંબંધ બંધાયો અને મણિયાએ પિતાજીની તેમજ તેમના બંને બાઈઓની જે અનન્ય ભાવથી સેવા કરી તેથી તેમની વચ્ચે રહેલો કંઈક શુદ્ધાઈનો ભાવ નાજૂડ થયો અને અમારા બંને કુટુંબ વચ્ચે નવી એક — દિલી જામી ગઈ.

૧. મણિયા મુજબ ગયાં ત્યારે પિતાજીના અતિશય આશ્ચર્યને વરા થઈને જ કાકાએ બંને કાકાને તેમની સાથે જમવાની છૂટ આપેલી. પછી મણિયા સવારે સાવ વાગ્યામાં પૂરી રસોઈ કરીને પિતાજીને જમાડી દેડેજ વંદ વિદાય કરવાં અને બંને કાકા દરેક વાગે જમવા બેસતા ત્યારે મણિયા જરમ ચોટલી કરીને તેમને પીરસવાં — એ બીના બંને કાકા હજી ભાવપૂર્વક ચાક કરે છે.

સામાજિક

વિભાગ

સંસ્કૃતિ

સામાજિક

સંસ્કૃતિ
વિભાગ

એ જ વરસની આખરે પિતાજી મેડિકલ કોલેજની ત્રીજી વરસની પરીક્ષામાં, સાકરલાલ એલએચ. બી. માં ને પોપટલાલ બી.એ. માં પાસ થયા. તેમની સાથે પહેલી જ વાર એ ગુજરાતી સત્રારીઓ, વિદ્યા-બહેન નીલકંઠ ને શારદાબહેન મહેતા બી.એ. માં પાસ થયાં તેથી એ સાલ નૂનન ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સીમાચિહ્ન રૂપ બની છે.

મારા પિતા ને પોપટલાલ આગળ ભણવા મુંબઈમાં રહ્યા ત્યારે સાકરલાલ વકીલાતનો ધંધો કરવાને સન ૧૯૦૨ના આરંભમાં નડિયાદ આવ્યા મુંબઈમાં પિતાજી સાથે તેમની જે નવી એકદિલી જામી હતી તેને લીધે તેમણે ગામમાં આવતાં જ મારા ભણતરની તપાસ કરી. તેમણે સરકારી સ્કોલરશીપની બીજે વરસે - સન ૧૯૦૩માં લેવાતી પરીક્ષા માટે મને તૈયાર કરવાનું નક્કી કર્યું અને તે માટે ખાસ શિક્ષણ લેવાને સવારે ૬ સાંજે તેમને ઘેર મેં જવા માંડ્યું.

નિશાળના ભણતરમાં હું પૂરો એકો થઈ ગયો હતો ત્યારે વળી આ નવી કસોટી મારે માથે આવી પડી સાકરલાલનો સ્વભાવ જેવો પ્રેમાળ તેવો ઉગ્ર હતો. “સોડી વાગે ચમચમ, વિદ્યા આવે ધમ ધમ” એ વિચારના હોવાથી તેમણે મારા પર હાથ ચલાવવા માંડ્યો. મારા જેવા શાંત સ્વભાવના ને ઉલોગી વિદ્યાર્થી માટે આ અનુભવ નવો હતો. મારી ખુદી જીભી તેમ ઠંડી હતી. તેમની બીજા મારા દિલમાં જોડી વસી ગઈ તેથી ઉતાવળે કંઈ સમજાય જ નહિ, ને આવડતું હોય તે જૂકી જવાય. છતાં ધીમે ધીમે તેમના સ્વભાવથી હું ટેવાતો ગયો તેમ તેમનો જીડો વાત્સલ્ય ભાવ પારખતો ગયો. વળી પ્રેમાળ કાકી નૌતમગવરી મારા આવા દિલ પર વાત્સલ્યભાવ સીંચીને મને મીઠો દિલાસો આપતાં વરસની આખરે કાકાની કડક કસોટીમાંથી પણ નું પસાર થયો ને ત્રીજા ધોરણમાં પણ પાસ થઈને વહેરવાડની નિશાળને મેં રામ રામ કર્યા.

બીજું વરસ (સન ૧૯૦૩) જીવડતાં હું સરકારી હાઈસ્કૂલમાં ચોથા ધોરણમાં દાખલ થયો. મોગલોની જૂની કચેરીનું વિશાળ યોગાન,

પહેળાં પગધિયાવાળું મુખ્ય મહાન, તેનાં બેઠા ઘાટના વિસાળ ઓસ-
રીવાળા ને મુધ્ધળ દવા ઉગ્મસવાળા અભાસ ખંડ, રેતી પાથરીને
આપામનાં અનેક સાધનોથી સુસજ્જ સરસ કસરતશાળા - આ બધું
પહેલી જ વાર જોઈને હું ધણો જ ખુશી થયો. જે સંસ્કૃત ભાષાના
શ્લોકો નાનપણથી યજ્ઞ જ રસથી હું રોજ સાંભળતો અને બોલતો.
તે પહેલી જ વાર શીખવાનું પણ મને બહુ જ ગમ્યું. દાઘદારીગરી
જોવાના શીખને લીધે ડોંછળિનો નવો વિષય પણ આનંદદાયક લાગ્યો.
વળી શિક્ષક વર્ગમાં સવારે દાખલ થના ત્યારે જોભા થઈને “મુઃ-
મોનીંગ, સર !”^૧ કહેવાનો રિવાજ હતો તેથી શિક્ષક ને વિદ્યાર્થી-
બંધુઓ વચ્ચે અવનવી તિરાદરી મેં આ નવી શાળામાં અનુભવી.

આ બધાય આનંદદાયક સંયોગોની મારા પર અણધારી અસર
થઈ. જેટલાં જે વરસમાં અવનવા બહુનરના ભાર નીચે માડું મગજ
છેક જ દગાઈ ગયું હતું નિશાળમાં ને કાકાને ઘેર શિખવાતા બધા
વિષયો પર પ્રભુત્વ મેળવવાની તાલાવેલીમાં હું ચોપડીઓનો કીડો બન્યો
હતો. હવે ખૂબ આવી ચડાવેલા મારા મગજની કમાન નવી શાળાના
સુરમ્મ વાતાવરણમાં ઓથિતી છટકી અઈ. હું નમ્ર સાંન એકમાર્ગી
વિદ્યાર્થી મટીને મારા વર્ગનો વધારેમાં વધારે તોફાની છોકરો બની
ગયો !

અમારા તત્ત્વજ્ઞાની ચોક્કસી માસ્તર વર્ગમાં દાખલ થના કે બધાની
સાથે હું પણ જોભો થઈ જરા ઓર જોશીલા અવાજથી “મુઃ મોનીંગ,
સર !” બોલતો. અમે થોડા તોફાની વિદ્યાર્થી તેમના ચહેરાના અને
ખાસ તો ટાપીના રંગદંડ પરથી તેમને પડીઆ માસ્તર માંહોમાંદ
કહેતા. તેમના સત્કાર સમયે જ આ તોફાની વિચારમગજમાં ધોળાનાં
હું જેમ તેમ હસ્તું દાખો રાખતો. થોડી વારમાં અમારું જે ત્રણ
વિદ્યાર્થીઓનું હસતું વારાફરતી છસકી જતું ને ચાલના વર્ગમાં ઓથિતું
અઠાસ અટહાસ કરતા તેથી કેટલીયે વાર માસ્તર વર્ગમાં બાંકડા

પર અમને જાણાં કરતા. પણ જોએ જોએ વળી સાચીઓ સાથે ઓર ઈશારા કરીને કંઈ ને કંઈ ચેનચાળા કરતા તેથી અનેક વાર મને નીચેના પહેલા વર્ગમાં પાટલી પર જમા રહેવાની સખ થતી.

જેમ મારા તોફાનમાં કંઈ ઝેર નહોતું તેમ મારી સખથી મને કંઈ પસ્તાવો નહોતો થતો. રોજખરોજની આવી સખઓ હું મોજથી પી જતો. પહેલા વર્ગમાં જમા રહેતાં કંઈ માનહાનિ લાગતી નહિ એટલું જ નહિ પણ કદી નહિ જોયેલાં અવનવાં પ્રાણીઓનાં ચિત્રો ત્યાં જોવાનાં મળતાં તેથી હું ઓર રાચતો. “નાગાને કુલે આવળીઓ જાગ્યો, તો કહે કે જાંવડો થયો !”

મારી ટોળીની મસ્તી આ વર્ગથી જ મર્યાદિત થતી નહિ. બીજા ખાસ વર્ગોમાં ને શાળા સમસ્તમાં પણ તે ફેલાવવા અમે તત્પર રહેતા. ખાસ કરીને કાર્પેન્ટર માસ્તરના ફોઈમના વર્ગમાં તો અમને ઓર તાક્ષાવેશી થતી. ચિત્રકળાનો વિષય અમને બહુ જ ગમતો તેથી શાળા બરખાસ્ત થયા પછી પણ અમે વિધવિધ આકૃતિઓ દોરવામાં મશગુલ રહેતા. વયોવૃદ્ધ મુરતી માસ્તર મોમાં ખાનનો ફૂલો વાગોળતા અને લાલ રંગની પિચકારીઓ મારતા અમને આનંદ આપતા. તપખીરોઆ રંગની છેક ગોળાકાર ટોપી તે પહેરતા તેથી તે અમારી નજરે સરકસના જાંગલા જેવા લાગતા વળી જરા તોતડું બોલતા તેથી એ છુદા પૂરેપૂરા હાસ્યજનક લાગતા. અમારા તોફાનથી કે બૂધચૂકથી તે ગુસ્સે થતા ત્યારે માથા પર જોરથી ધબ્બો મારવાના શોખીન હતા. તેમના આવા હુમલાનો જાણે પ્રતિકાર કરવાને અમે હાથમાં રાખેલા કંપાસની આશી જાંવી ધરતા તેથી માસ્તરનો હાથ ચંબી જતો અને અમે દરસી પડતા.

આવાં ધોંગાણાં કરવા છતાં હું હાથમાં ટુંશિયાર રહ્યો. વરસની આખરે મોઢા ધોરણમાં ટોચ નજરે પાસ થઈ ગયો. વળી જે પરિક્ષા માટે કાદા જે વરસથી મારા પર જહેમન ઉઠાવના હતા તેમાં પહેલે

નગરે પાસ થઈને મેં ચાર વરસ માટે માસિક રૂ. પાંચની શિવચરિત્ર મેળવી. વરસની આખરે નાનાણમાં પિતા મુંબઈથી આવ્યા ત્યારે મારી ફતેહના સમાચાર સાંભળીને તે ખુશખુશાલ થઈ ગયા. મારા પર વારી જઈ તેમણે કંઈક બેટઈનામો મને આપ્યા. તે વખતે રાજ સવારે અંદર, અખરોટનાં કટેલાં દૂધ ને મગજની જોળી મને મળતી. પિતાજીના માનમાં મીઠાં બોજન પણ પીરસાનાં, જને કાકા આ આનંદોત્સવમાં ભાગ લેવાને ઘણી વાર ઘેર આવતા અને પિતાજી સાથે ખૂન નરમગરમ ચર્ચાઓ કરીને ઘરને ગમતના.

સન ૧૯૦૩ના તોફાની વરસમાં હું રમતગમતનો ખૂબ રસિયો થયો. પાડોશના કે ન્હાનના છોકરા સાથે સાતનાળી દાન ને ગિફ્ટી-દંડા, ખોખો ને ફુતારૂ, લખોટી કે ભમરડા, આ બધી રમતો હું શોખથી રમતો. પતંગ ઉડાડવાનો હું શોખીન હતો તેથી સંકેતિના દિવસોમાં તો સાંજે મારી ને બીજા મિત્રોની અગાસીઓમાં જામે રહી હું પતંગ ઉડાડતો અને બીજાના કટાવ નીરખવામાં તાલીન થતો. હોળી ધૂળેટીના દિવસોમાં હું પિચકારીઓ જરી જરીને ફોરતો પર રંગ છાંટતો ત્યારે મારાં કપડાં પણ હીક હીક રંગ ને કાદવથી રંગાનાં. તે દિવસોમાં ગોઠ ઉમરાળીને અને મિજાની ઉડાવના ત્યારે જ અમારી હોળી સાર્થક થતી.

તે કાળમાં મારું શરીર એટલું એકવડું ને નજીશું હતું કે મારી ખાતી પર તરી આવનાં દાડકાંથી હું નામચીન થયેલો. વળી હું કાવા-દાવામાં તે દાયચાલાણીમાં છેક જ કાચો હતો તેથી કેટલીય રમતોની ઝડીઓ જામતી તેમાં દારીને નિવમ પ્રમાણે મોટા છોકરાના ચૂંબા ખાતો.

રતન તલાવના મેદાનમાં ક્રિકેટ ને રાઉન્ડસ રમવા તાતિ ભાઈ-ઓની મોટી ટુકડી જતી. તેમાં મારા જને કાકા ને બીજા જુવાનો પણ ભાગ લેતા. કથયિત કેટલાક પાવરધા ખેલાડીઓ ફૂટબોલના ગોળા છેક છેત્રે મુઠી ઉગળના કોર્ષક જુવાનીઆ ખિસકોલીની ચપગ-

તાથી ઝાડ પર ચઢી જઈને આંબલીપીપળી રમતા. આ બધી રમતોમાં હું થોડો થોડો ભાગ લેતો. મોટે ભાગે પ્રેક્ષક તરીકે જ હું મોટેરાની રમતોનો આનંદ લૂંટતો.

આ કાળમાં શેરીની છાકરીઓ જે રસીલી સંગીતમય રમતો રમતી તે મારી અગાસીમાં જિભા રહીને જોવામાં મને મજા પડતી. સાતિબોજન કે લમ પ્રસંગે કન્યાઓનું મોટું જૂથ જામતું અને તેમનાં ઝાંઝરના ઝમકારથી ને ગીતના સરોદથી આખી પોળ ખાજી જાતી.

લખા પંડ્યા, આંકરી કાંકરી, સંતાકુકડી વગેરે રમતો હોંસીલી કન્યાઓ રમતી. તેમાંથી લખા પંડ્યાનું ગીત મારા કાનમાં હજી ગૂંજે છે. કન્યાઓ એ ટુકડીમાં વહેંચાઈ જતીઃ એક પોતાને ટેકાણે જાબી રહેતી, બીજી કંઈ કડીઓ ગાતી દૂરથી પહેલી ટોળીની પાસે આવતી. પહેલી ટુકડી કંઈ કડી ગાઈ તેનો જવાબ આપતી — બીજી ટુકડી પાછી જતી ને વળી બીજી ગીત ગાતી ગાતી પાછો આવતી. આ રહ્યો તેમનાં રમજી ગીતનો નમૂનો :—

બીજી : ઓ લખા પંડ્યા, ઓ લખા પંડ્યા,
તમે કેટલા ભાઈ કુંવારા લાલ
અચકો મચકો કારેલી.

પહેલી : અમે લગને લગન કુંવારા લાલ
અચકો

બીજી : તમને કંઈ એન ગેરી ગમશે લાલ
અચકો

પહેલી : અમને ... એન ગોરાં ગમશે લાલ
અચકો

બીજી : એ ગેરીને ચું કરશે લાલ ?
અચકો

પહેલી : અમે નિત્ય ઘરેણાં પહેરાવશું લાલ
અચકો

આ ઉપરાંત કન્યાઓ દિવાળીએ મસ્તકાઈમાતાના ગોખમાં દીવા કરતી ને તે માટે તેજ ઉઘરાવવા નીકળતી ત્યારે ગાતી :

આમે જવાની માતા, તેજ પુરાવો
તેજ પુરાવે તેને તેર ઈર્ષા આવે
ધી પુરાવે તેને ઘેરા બેટા આવે
પાણી પુરાવે તેને પાણકા આવે.

રોજ સવારે કેટલીક કન્યાઓ ઘેર ઘેર ફરીને સૌઆઅવતી સ્ત્રીઓને કંકુના ચાંદલા કરતી — એક સંક્રાંતિથી જીજી સુધી રોજ તેર સ્ત્રીઓને ચાંદલા કરવાનું વન લેતી. કેઈ દિવસ પૂરી સ્ત્રીઓ ન મળે તો ગાયને પણ ચાંદલો થઈ શકેતો. વન પૂરું થાય ત્યારે તેર સ્ત્રીઓને તે કંકાવદીમાં કંકુ ભરીને આપતી.

અપાડ મદિનામાં કન્યાઓ ગૌરીજન કરતી અને તેમનાં મીનથી અમારી ગેરીઓ ગાજતી :

ગોરમાનો વર કેસરીઓ
ને નદીએ ન્હાવા જાય રે ગોરમા.
પગે પિત્તળની પાવડી
ને હમ હમ કરતો જાય રે ગોરમા.

ગૌરીજન કરતી કન્યાઓને તેમનાં સાસરીઆં તરફથી પાંચ દિવસ સુધી મુકાફીલા મેવાના બંધ્યક થાળ મળતા તેમાં મને વધારે રસ પડે. પણ અમારા કેઈ ઘરમાં કેઈ કન્યા જ નહિ તેથી આવા મેવાની મોજ કરનાર જોગ્ય કુમારોની મને જાણ અડેખાઈ આવતી.

નવરાત્રિની નવે રાત્ર ને લગ્ન પ્રસંગે અમારી શેરોમાં સુદાગણી સ્ત્રીઓ ને મદમરી કન્યાઓ બેગી મગીને સુરીલા ગરબાને લીટોળે અમારા દિલને લીચોળતી. તેના શબ્દ વાદ નથી પણ તેનો રસ મનમાં રહી ગયો છે.

કન્યાઓનાં ગીતગરુખામાં પ્રેમવ્રતને જો રસ તરવરતો તે યુવતીઓનાં ઘંટની વાતો અને ટીખળમાં રેલાતો. તેમના અંગત સંપર્કથી હું છોક જ બાકાત રહેતો તેથી કવચિત કંઈ જમણુવાર કે લમને પ્રસંગે તેમને જોવા ને સાંભળવાની તક મળતાં હું ખુશી થતો. તેમના મનોભાવ ને મોજશોખ વિશે મારા દિશોર હૃદયમાં હવે કંઈક મોહક જિજ્ઞાસા અમકવા લાગી.

નડિયાદમાં દોલેરાના વાવર ચાલતાં મને એક વખત પિનાછના મામા ઝવેરભાઈને ઘેર પેટલાદ થોડાં અડવાડીયાં માટે મોક્ષવામાં આપ્યો. ત્યાં પણ કાદાની સૂચના પ્રમાણે શિષ્યવૃત્તિની પરીક્ષા માટે રોજ લખવાવાંચવાનું મેં ચાલુ રાખ્યું અને બાકીનો વખત ન્યાતના કિશોરો સાથે રમત ગમતમાં ગાળતો.

તે વખતે ગોવર્ધનરામનાં પુત્રી જ્યોતિષહેન થોડા જ વખત પર વૃદ્ધ મામા ઝવેરભાઈના પુત્ર સાથે પરણીને સાસરે આગ્યાં હતાં. સત્તારના પહોરમાં નોકરો પાણીના હાંડા ચૂંચા પર ચઢાવતા ત્યાં દેખરેખ રાખવા એ બહેન હમેશ આવતાં. હું પણ એ જમાતમાં બની ગયેલો હોવાથી તેમને વખતોવખત હું મળતો ત્યારે તે હળીમળીને મારા પર મીઠો બગિનીભાવ વરસાવતાં.

આવા જ કારણસર ફરીવાર મારે ફોઈ હીરાગૌરીને ઘેર — આ વખતે ખેડ-જવાનું થયું ત્યારે તો મારું મગજ વધારે જાગૃત થયું હતું. અહીં પણ પરીક્ષા માટે વાંચવાલખવાનું ચાલુ જ રહ્યું ને તે ઉપરાંત હું સ્થાનિક શાળામાં પણ દાખલ થયો. અહીંયાં પહેલી જ વાર માણુલટની કથા સાંભળીને હું છોક થયો. “વૈશંપાયન એણી પેર જોડ્યા, સણુ જનમેજયરાય” — એ વચનથી સડ કરીને બહુ માણુ પર તેમના હાથની વીંટીઓ અજ્ઞ હથોટીથી ખખડાવતા ને અભુજનની, બીમસેનની કે એવી ગાથા તેમની જોસીલી બાનીમાં સુણાવતા. બાકી, ફરીવાર મારા દિલ પર કુઆના તીખા યુરસાની ને ફોઈના અપાર વાત્સલ્યની જોડી છાપ પડી.

ખેડા હોડતાં એ જમાનાનો એક સાદાશ્વિક અનુભવ થયેલો. માસીઆએ મને નડિયાદ તેડી લાવવાને અમારા પાડોશના એક બ્રાહ્મણને મોકલેલા ગામના જગનમાં ઘેઘાગાડીનો ભાવ પૂજતાં ગાડીવાને આડ આના કશા ત્યારે એ બ્રાહ્મણે જ દેખા. ગામ હોડીને મહેમદવાદની સડકે ચાલતાં વળી બીજાને પૂજ્યું, તેણે પણ જ આના કશા ત્યારે મારા સાથીએ ચાર દેખા. એમ કરતાં અઘ્ધા ઉપરાંત રસ્તો ટાપી નાંખ્યો ત્યારે ટપાલની ગાડીની ચોટી કરનારો ઘોડેચાર મળ્યો. તેણે કહેવન કહી: " ડોશી ને સવાર સાથે ને સાથે." છાપરા ગામ પાસે એ અધારી રાતે કાળીઆવાળા માણસોનું એક જૂથ દેખાયું ત્યારે અમારાં હાથનું મગડી ગયાં. એમ કરતાં એ બ્રાહ્મણે મારા જેવા નાના હોડરાને સાન માર્ધિ પૂરા ચક્ષાવીને મહેમદવાદના દીવા દેખાડ્યા ને માસીઆએ બીજે દિવસે ગરમ પાણીથી મારા પગ ઝારીને મને તાજો કર્યો.

આ કાળમાં પણ ધાર્મિક વિધિઓ, કથાઓ અને ઉત્સવોના જોડા સંસ્કાર મારા મન પર પડતા ગયા. હવે સંસ્કૃત બાણવાધી રામ-રક્ષાનું રતોત્ર શીખીને તેનો રોજ સવારે હું પાઠ કરતો.

ધાર્મિક તહેવારોમાં પણ વધારે જાગૃત બનીને મેં ભાગ લેવા મોકલ્યો. મહાશિવરાત્રિને દિવસે મોટાકાકા હરિશંકર રાતભર પલાંડી ચાળીને હાટકેશ્વર મહાદેવની પૂજા કરતા ત્યારે મંથરાતે એકવાર તો હું આશ્રિમાં અચૂક હાજરી આપતો. તે દિવસે દરેક મહાદેવની ખાસ મૂર્તિને પાંચખીમાં બેસાડીને, ને તેની ઉપર ચમ્પર દોળાતે, બધાનો સામટો વરધોડો કાઢવામાં આવતો, તેમાં હું શ્રદ્ધાપૂર્વક સામેલ થતો. જન્માષ્ટમીની રાતે મારી મેડીએ લાલજની પિત્તળની મૂર્તિનું બાવયો પૂજન કરી અને તેટલો વખન હું જાગરણ કરતો. નવરાત્રિ દરમ્યાન ખામાને ઘેર માતાનું પૂજન થતું ત્યારે હું બાવપૂર્વક દર્શન કરવા જતો. દશેરાને દિવસે બ્રાહ્મણ પાલડીઓમાં જવારા ખોસીને સ્વલ્પ જાગરમાં થઈને કાળક્રમાત્માનાં દર્શન કરવા જતા ત્યારે એ કૂચમાં હું પણ

સામેલ થતો. પાસેના મેદાન પર શમીપૂજન ને ઘોડદોડની શરતો થતી. તેમાં ફાંકડો સાફ પહેરી અને ઝળહળના સાજથી ચણુગારેલા ઘોડા પર સવારી કરી, બાબાસાહેબ^૧ હરીફોને હરાવીને ઘણીવાર વિજય ડંકો વગાડતા. ક્ષત્રિય કાળના શ્રાતનના એ અવશેષ જોઈને મારું હૈયું ગર્વ અને આનંદથી ફુલાતું.

આ ગાળાના એક શુભ અને એક અશુભ બે સામાજિક પ્રસંગોની જાંડી છાપ મારા દિલ પર પડી. સન ૧૯૦૧માં દોલતરામ પંડ્યાને ઘેર તેમના ભત્રીજા નયનસુખલાલનાં^૨ લગ્નની ઉજવણી ભરપૂર રજવાડી ભક્ષકાથી કરવામાં આવેલી. દોલતરામ લુણાવાડામાં દીવાન હોવાથી ત્યાંના રાજા પણ તે પ્રસંગે પધારેલા. તે જ વખતે પહેલીવાર ક્રિસ્ટનની ઝળહળતી બત્તીઓ મેં જોઈ, ને ત્રામેશિનની ગોળ ચૂડીઓમાંથી ઝરતુ સંગીત સાંભળ્યું. વરઘોડા ને દારખાતું, લગ્નમંડપ ને જમણવાર — બધામાં દોલતરામની શ્રીમંતાઈ ઝગારા મારતી.

તે જ વરસે મારી પાડોશના પ્રાણશંકરનું લગ્ન ગોકુળશ પંડ્યાના વંશનાં કન્યા વિમળા સાથે થયેલું ત્યારે કન્યાની વય ૧૧ વરસની હતી. દુર્ભાગ્યે એક વરસ પછી પ્રાણશંકરને કેસેરા થયો. પિતા અચાનક નડિયાદ હતા તેમણે સેવાભાવથી રાતદિવસ જહેમત ઉઠાવીને બનતી દાકતરી મદદ કરી પણ જીતજીતામાં પ્રાણશંકર અવસાન પામ્યા ને ૧૨ વરસની વિમળા વિધવા બની.

મધરાતે પતિ મરણ પામ્યા ત્યારે વિમળા ભરનિદ્રામાં હતી. પહેલી સવારે તેને જગાડીને સાસરે લાવવામાં આવી પહેા ફાટતાં ન્યાતનાં

૧. વિહારીદાસ દેસાઈના પ્રપૌત્ર ભગવાનદાસ દેસાઈ, બાબાસાહેબના નામથી ઓળખાય છે.
૨. મુંબઈમાં પંડ્યા એન્ડ કંપનીના નામથી દાયકાઓથી તે સોલિસિટરની પેઢી ચલાવે છે. સમાજસેવાનાં અનેક કામમાં તે હમેશાં બનતો વખત ને ભાગ આપે છે.

બધાં સર્ગાએ પ્રાણસંકરને ઘેર રોકકળ કરવા માંડી. બીજાએ રાવા ફટવાનું ગજળનાક તાડવ જમાવ્યું. થોડા દિવસ પછી ત્યારે વિમળાની ચૂડી ફેડીને હમમ પાસે તેના વાગ ઉનારવામાં આવ્યા ત્યારે કડુષતાની અરધિ આવી. હિન્દુ સમાજમાં વિધવાની કાયદર પાતનાનું આ પહેલું હૃદયભેદક દૃશ્ય મેં જોયું અને તે વખતે જે દારમાં રુદન મેં સાંભળ્યાં તે આટલે વરસે પણ મારું કાળજું વીધે છે.

મામાપે છેક પહેલેથી જ મને માસીજાને સોંપેલો. તે બંને મળતાં ત્યારે મારા પર વાતસલ્ય વરસાવનાં, પણ એકકેને વેવલા લાગણીવેદા દાખવવાની ટેવ નહોતી. પિતાનું વ્યક્તિત્વ મારી બાળદષ્ટિએ ધર્મ જોજીયું લાગતું. તે જરા પાતળા ને ત્રિંચા હતા. મુંઝાઈથી પાટલ પહેરીને આવતા ને નડિયાદમાં ચિખાઉની માફક ટીકું ધોતીઈ પહેરીને તે લાગે ઝગલે આસતા. તેમની ઝીણી તેજસ્વી 'આખો કવચિન મંબીર જાનીને કાક શાસન કરતી ને કવચિન ટીખળી બનીને હાસ્ય વિનોદ રેલાવતી.

શાળા કાળમાં જ હું તેમને વધારે ઓળખતો થયો. ઘેર આવતા ત્યારે પાસે એસાડીને તે મારા જાણતર વિષે સવાલો પૂછતા ને રોજ થોડો વખત અંગ્રેજી લખાવતા, તાપના દિવસમાં બપોરે ચાર વાગ્યા સુધી બહાર રમવાની બાંદી કરતા, કોઈકે વાર હું ગાખડી મારી ક્યખતે નાસી જતો ત્યારે પાછા ફરતાં સખન કપકે કે હળવે મેથીપાક આપતા.

તેમનો ખાસ આગ્રહ તો મને અંગ્રેજી લખાવવાનો હતો. ત્રીજા બોધા ધોરણમાં હતો તો પણ મારી આગળ શેક્સપિયરની નાટ્ય કથાઓનું અંગ્રેજી પુસ્તક છટાથી વાંચના અને મને વંચાવતા, રાખ્દે રાખ્દે સમજાવના ને ફરીફરી સવાલો પૂછીને તે પાકું કરાવતા. "વેની-સના વેપારી"ના નાટકમાં આવેલી પોર્સીઆની વાત કકડે કકડે ધસી જઈ ધીરજથી તેમણે મને પૂરી શોખવેલી. આવી મજાજમારીમાં જો પહેલ વખત યદિ જતો તો 'All work and no play makes Jack

દલીલોમાં ઊતરીને તેને સમજવવાને જ્યાં શ્રમ લેતા. ખાસ કરીને કાકા સાકરલાલ સાથે પિતાજી વાગ્યુદ્ધ કરતા, તેમના કંઈક જૂના વિચારોની સામે ઊકળીને બોલતા, તેનો કાકા આવેશથી જવાબ આપતા. તે તેનું પિતાજી ખંડન કરતા - ત્યારે મને ગમ્મત સાથે જ્ઞાન મળતું. ત્યારથી કંઈક જૂના અને નવા વિચાર વચ્ચેનો ભેદ મને સમજવા લાગ્યો. ને હું પિતાજીનો અંકગ પદ્મપાતી બન્યો.

નડિયાદમાં પિતાજીની સર્વશ્રેષ્ઠ જાહેર પ્રવૃત્તિ તો નાગર યુવક સમાજ હતી. ન્યાતમાં સભાસંબંધીનો કંઈ ભેદ રાખ્યા વિના પિતાજી ઘેરઘેર ધૂમીને સમાજમાં જુવાનોની જરૂરી કરતા ને તેમને ધર્મપુરીના મકાનમાં ભેગા કરીને ચર્ચાઓ કરતા. તેમના સહકારથી સાંજે પાંચવણ જણુની સભા આગળ ગંભીરપણે તે બાપણુ આપના ને બધાને બાપણુ આપવા આગ્રહ કરતા. વાર્ષિક મેળાવડામાં ન્યાતના સ્ત્રીપુરુષોને ભેગા કરી તેમની આગળ સંગીત અને મુખપાઠના કાર્યક્રમ તે યોજતા. તેમાં જુવાનોની સાથે અમે કિશોરો પણ વક્તૃત્વશક્તિ અને નટવિદ્યાની તાલીમ લેતા. રંગમાં મંડંગ તરફથી સંસ્કૃત શિખવવાને સવારના વર્ગો શરૂ થતા તેનો અમે બાળકો લાભ લઈ સંસ્કૃત શ્લોકોના સુમધુર સ્વરથી શેરીઓ ગાનવના. એક ગૃહસ્થની મદદથી પિતાજીએ મરળનું પુસ્તકાલય શરૂ કર્યું. તેમાંથી પુસ્તકો લઈને વાંચવાની સગવડ સર્વેને મળી.

સન ૧૯૦૩ના ઉનાળામાં પિતાજીએ ઓચિંતો મને પણ સમાજમાં બાપણુ - ને તે પણ અંગ્રેજીમાં - કરવાનો દુકમ ક્યો. તે માટે સ્ત્રી કેળવણીના વિષયની પસંદગી પણ તેમણે કરી દીધી. મોટા આગળ બોલવાની મેં ઘણી આનાકાની કરી તે વ્યર્થ ગઈ. ને તેમણે જ શિખવેલી શેક્સપિયરની નાટ્યચર્ચાના આધારે અંગ્રેજીમાં જ દૃંક બાપણુ લખવા તેમણે સ્વચ્છું. તે મુજબ સ્ત્રી કેળવણીના પિતાજીએ સમજાવેલા ફાપદા ગણાવીને તેના દર્પાન તરફ પોર્ચિઆની આખી વાન દૃંકમાં મેં ઉતારી ઉઘટે સમાજની સમામાં એ દૃંકો લેખ જેમ તેમ વાંચીને હું બેસી ગયો અને ઉદાર ઓનાઓના ધન્યવાદ પામ્યો.

a dull boy - ' 'હાકરો નહીં' . જાણે ને રમે નહિ તે જડ થઈ જાય ' એ સૂત્ર ને આપો યજ્ઞાવીને ઉચ્ચારના અને મને બહાર રમવાને હોડી મૂકના. પણ જો જાણતી વખતે મારું મન ચરવા જાય કે તરત જ —

“ Work while you work
And play while you play ”

‘ કામ વખતે કામ ને રમત વખતે રમત ’ એમ ભુલ્લંદ અવાજે પોદારીને એકામ થવાની ચાનક આપના.

પિતાજીની પાસે અંગ્રેજ શીખનાં તેમના તરફ માનવ ધનું. તેમના રમતગમનના શોખને લીધે તેમના તરફ પ્રેમ વધતો. મુંબઈથી આવના ત્યારે ક્રિકેટના બોલ એટ રટંચ — કંઈ ને કંઈ સાધન તો લાવના જ. વળી મેદાન પર અમારી બધાની સાથે તે ક્રિકેટ રમના તો ઘરની મેડીમાં મારી સાથે રખરનો દડો શોખથી ખેલના; કાંઈ બોલ ચૂકે કે ઉત્સાહથી ઝીંકે તો અટ્ટહાસ્યથી આપો ખંડ મળવના.

પિતાજી વિદ્યાર્થી તરીકે શરીરશાસ્ત્રી હતા તેમ સ્વભાવે માનસ-શાસ્ત્રી હતા. કોઈવાર શોખથી મને બેસાડીને જાણે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિથી મારા હાથપગ ગાયું ને શરીર કામળ સ્પર્શથી તપાસતા, મીઠી મમતી વાતો કરતા, મને તેવા કુટુંબીઓની પણ મગ્નક કરતા, ને નવા વિચારોનો બોધ આપતા. તે વખતે જ્યાં બેઠકાવ વીસરીને મને એક સ્વતંત્ર બાળમિત્ર તરીકે સંબોધતા, મારું સ્વમાન ને ગૌરવ વધારના ને નવા પથે પ્રગતિ કરવાને પ્રેરતા.

ગામગામના મિત્રો સાથે પિતાજી વિવિધ વિષયોની ચર્ચા કરતા તે પૂરી સમજ્યા વિના પણ સંભળવાની અને ઘણી મજા પડતી સામા વિચારના લોકોને દાખલા દલીલો આપીને સમજાવવાનો ને મનાવવાનો તેમને ઘણો શોખ હતો—એટલે સુધી કે કાંઈ અવગચંડા લોકો તેમને ચિદ્વચાને જ એકલી વાત કરના ત્યારે તેની સાથે, બોગપણથી લાંબી

નરિયાદના સાર્વજનિક જીવનથી પણ પિતાજી અનુસયા નહોતા. ટ્રેન્યુએટોની એક સભાની કંઈક ચર્ચામાં તેમણે છટાદાર બાબત કરીને સર્વેને મુગ્ધ કરેલા. અગાઉ ૧૯૦૨ની અમદાવાદની રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસમાં નરિયાદથી પ્રતિનિધિ મંડળ મોકલવાના પ્રચારકાર્યમાં તેમણે ઝુકા-વેલું જોવર્ધનરામે એક નાનકડી સભામાં પાકી ચરોતરીઆ બેલીમાં કોંગ્રેસનું કાર્ય સમજાવેલું અને એક એક રૂપિયાની ફી ભરી એ એકકમાં જવા એલાન કરેલું. પિતાજીએ મને પણ કોંગ્રેસમાં સાથે જવાની આશા આપેલી. પણ છેવટે મારો કંઈ વાંક પડવાથી મને છોડી દઈ પોતે, જોવર્ધનરામ ને બીજા પ્રતિનિધિઓની સાથે કોંગ્રેસમાં ગયેલા.

સન ૧૯૦૩ની આખરે હું બન્ને પરીક્ષામાં પાસ થયો ને પિતાજી દાકતરની છેલ્લી પરીક્ષામાં નપાસ થઈ ઘેર આવ્યા. છતાં મારા વિજયથી ઘરમાં જે આનંદોત્સવ થયો તેના પર તેમની નિષ્ફળતાની જરીએ ધેરી ળાયા તેમણે પડવા ન દીધી. એવાં ને એવાં જ ચમકદાર પ્રેમજ નયન, દ્રંબી મૂછો પર રમતું એતું ને એતું જ મીડું હાસ્ય, એવો ને એવો જ આનંદો સ્વભાવ, એ ને એ જ શાંતિ ને સમાગ્નના મુધારાની ઉદાત્ત બાવનાઓ, એવી ને એવી જ વાદવિવાદની ઝડીઓ, એવો ને એવા જ અકંગ આત્મવિશ્વાસ ને આશાવાદ — આ બધું જોઈને અમે સર્વે ખુશી થયા. “ જુઓને! આવતા વરસમાં જ પાસ થઈ ને ઈસ્પિતાલ કાઢીશ ને ગરીમ દર્દીઓની પણ દવા કરીશ ” એવાં વચન આપીને તે મુંબઈ ગયા.

સન ૧૯૦૪માં મુબઈમાં તેમ નરિયાદમાં પણ પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો. દોહતરામના ખેનરમાં તેમના કુટુંબની સાથે મહિંગા ને અમે બે ભાઈઓ ધાસનો માંડવો નાંખીને રહ્યાં. મુંબઈથી પિતાજી અમને સાવચેતી રાખવા ચાનક આપના ને પોતે દાકતર હોવાથી તેમને વિરે નિશ્ચિત રહેવા લખતા.

પણ જર શિયાળામાં એક દિવસ સવારે દાદા મુંબઈનો તાર સર્ઈ ને અમારે માંડવે આવ્યા. પિતાજીને પ્લેગ થવાની ખબર આપી ને

મણિયાં ને માસીયાને સાકરલાલ સાથે મુંબઈ જવા સૂચ્યું. મણિયા
પર તો જાણે વીજળી પડી હોય તેમ તે દગલો ઘઈ ગયા. પણ માસીજ
દિમન રાખીને તે જ રાતે બનેને સાથે લઈ પિતાજીને જોવા ઊપડી ગયાં.
એ ત્રણ દિવસમાં જ ફરી વાર વયોરુદ્ધ દાદાએ જ માંડવે આવીને
પિતાજીના અવસાનના સમાચાર અમને જે બાઈઓને આપ્યા. નિઃ-
શીમાં પડેલી જ વાર હું પોકિપોક મૂકીને રોયો. પિતાજી સાથે મારે
કંઈ એર પ્રેમસગાઈ જંધાઈ હતી. હવે કેમ જીવશે ને બચાશે એ
ચિંતાએ મારું કાળજું ફેરી નાખ્યું.

માસીયા ને મણિયા પાછાં ઘેર આવ્યાં ત્યારે વળી એમની
સ્થામવસ્ત્રમાં સજ્જ થયેલી શોકમૂર્તિઓ જોઈને મારા દુઃખથી અવધિ
આવી. અમારાં છુટાં દાદીમા મંગામા ૯૫ વરસની ઉંમરે તેવામાં જ
સિધાવીને દુઃખમાંથી છૂટ્યાં.

પિતાજીની માંદગીની વધુ ખબર પછી જાણવામાં આવી બધા
વિદ્યાર્થીઓ સાથે પિતાજી બાવખસા આમળ રહેતા. ત્યાં પ્લેગના ડોંદર
પડ્યા કે તરત જ બધાને માટે મલાડ રહેવાની ગોઠવણ કરવા તે
ગયેલા. ત્યાંથી પાછા આવવાને રેલગાડી પકડતાં તેમને દોડવું પડ્યું ને
મુંબઈ આવનાં સાધનના સાધાર્માં નાની વેળ દુખવા લાગી. અમાર્માં
થાકનું કારણ ખાર્ફું, પણ તે પ્લેગની જ માંક હતી. બધાની સાથે
મલાડ જતાં તે બરાબર પટકાયા. મિત્રોએ ખડા પગે આ પરમજી
બિરાદરની સેવા ને દવા કરી. એ ત્રણ દિવસે માંદગી મંબીર બની ત્યારે
જ તેમણે ઘેર તાર કર્યો વડીલોએ ત્યાં જઈને તેમની ચાકરી કરવામાં
બાકી ન રાખી. પણ જીવલેણ પ્લેગ આગળ કાઈનું શું આવે?

અંતકાળે સાકરલાલ જરા બહાર જતા હતા ત્યારે પયારીવજ
પિતાજીએ તેમને ઓચિંતો ઇશારો કરી બોલાવ્યા. તેમનાં લક્ષણ જોઈ
કાકાએ પૂછ્યું : “કંઈ કહેવું છે ?” પિતાજી એટલું જ બોલ્યા : “છાક-
રાને સાચવતો - બચાવતો.” પછી શાશ્વત નિદ્રામાં તે પોદી ગયા.

પ્રિય દર્શનની ઉપા ઊમી,
પણ ન પડ્યાં જ સવાર એમનાં.

૭. કુમારની ધર્મસાધના

એકત્રીશ વરસની વયે પિતાજીના અવસાનની મારા કુટુંબજીવન પર ઘેરી અસર પડી. ભરજીવાનીમાં વિધવાવસ્થાનું કારમું દુઃખ મણિયાને માથે આવી પડ્યું. ઘરમાં માસીબા, આંખની કીકી સમાન દીકરાનો જીવનદીપ ઓલવાતાં છેક જ ડડળી ગયાં. રોજના દિલ કંપાવનારાં રુદનથી ધરની હવા વિષાદમય બની ગઈ. મૃતાત્માના તર્પણ માટે યતા નિત્યના ને માસિક વિધિ ને ભોજનના કર માથે પડ્યા. કમાણીની એકની એક આશા નષ્ટ થતાં ધરમાં આર્થિક વિટંબણા વધુ સાલવા લાગી.

જૂના ધરમાં દુખિયારા જીવન અને ન્યાતીકા રિવાજનાં વાદળ ઓવાતાં મારો આઝાદ જીવ મૂંગળાવા લાગ્યો. હવે મેં નિયમિત રીતે નવા ધરની સંપૂર્ણ શાંતિમાં રહીને એકાગ્રપણે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. ધરના મોટા દીકરાની જવાબદારી માથે પડતાં હું ઘણો જ વધારે ગંભીર બની ગયો. પિતાજીના મરણથી જન્મી થયેલાં માસીબા, મણિબા, ને કાકાએ વધારે વાત્સલ્યભાવ મારા પર વરસાવવા માંડ્યો.

મારું શરીર વધારે સુદૃઢ થતાં અને સમગ્ર જીવનશક્તિ ખીલતાં હું કિશોર મટી કુમાર બન્યો અને વધારે નિશ્ચયબળથી ને વિચારપૂર્વક જીવન ડગ ભરવા લાગ્યો.

આર્થિક કારણસર એ જોકના વરસમાં બંગલાની મોટી મેદી મારે માટે રાખીને બાકીનો બધો ભાગ મામલતદારની કચેરીના એક કારકુન બાઈલાલ વ્યાસને બાડે અપાયો. જોતજોતામાં તેમની સાથે

મારે ને કુટુંબીઓનો સ્વભાવ મળી ગયો. રાતે જાગવન, ઓખાદરનું વગેરેનું મારાચણ અમારા જૂના ધરમાં આદરીને તેમણે બને કુટુંબી સ્ત્રીઓને આધ્યાત્મિક આશ્વાસન આપવા માંડ્યું. ને વરસની આખરે પહેલે નંબરે પાસ થઈ મેં પણ વડીલોનાં દિવ દાર્યાં.

તેમનો સત્સંગ થયા પછી છઠ્ઠા ધોરણમાં (સન ૧૯૦૫) બહુ તોર વરસની વયે સાડા પાંચ જ દલાકની ઊંઘ હું પૂરતી મણતો. રાતે દશ વાગે સૂઈ સવારે સંતરામની નોખત વખતે સાડા ત્રણ વાગે જાડીને વાંચવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. આટલો વહેલો જાડવાને માટે પૂરો આધાર વ્યાસજી ને તેમનાં માયાળુ પત્ની પર જ હું રાખતો. દિવસનો દીવો સજાગાવી અને મને વાંચવા બેસાડીને તે જતાં. કોઈવાર “રાયજી દિરટરી” જેવું બહારનું અગ્રેજી પુસ્તક વાંચતાં હું દીવો બળતો મૂકી જાંધી જતો — એક બે વાર તો ફની જાડી વાટ ઓચિંતી સજાગી જતાં કાઢિયામાં બહાર કાઢેલો ત્યારે તે બહાર પતિપત્નીએ જ મને બચાવી લીધેલો.

છઠ્ઠા ધોરણ દરમ્યાન મારા શરીરની માફક મારી શક્તિ ને વ્યક્તિત્વ વધુ ખીલતાં ગયાં. શરીર બરાતાં ને હાડકાં ઢંઢતાં હું સૂકા કડી મરીને ઊંચો તેમજ જાડો થયો. વર્ગમાં હું ‘ધર્મખરુ’ પહેલો નંબર રાખતો તેથી મોનીટરની પદવી પામતો. છતાં જરાયે સુંવાળા ને સુખવાસી બનવાને બદલે હવે જાડામાં જાડા કાપડનો હું શોખીન બન્યો. તે કાળમાં પંકાચેલું બહુક જાપનું ધોતીકિં હું આમહપૂર્વક પહેરતો ને ત્રીજી પાતળી કપડાં પહેરનારની હાસી કરતો. હલકા જાડા આમજાના સ્લીપર હું પહેરતો ને આંટણુ પડવાથી ન પહેરતાં ત્યારે ઉધાડા પગે જ કપાટાખંધ ચાલવામાં ગૌરવ માનતો.

તે વર્ગમાં મારા જેવો જ ગંજીર, એકમાર્ગી ને બુદ્ધિયાળી સાથી મને મળી ગયો. મહુધાના અંબાલાલ પટેલની સાથે મારી દિલોગત દોસ્તી બંધાઈ ગઈ. એટલે સુધી કે તે ગામની જૂની સરકારી હોરટેલમાં રહેતા ત્યાં પણ પહેલી વાર તેમને જ મગવા જતો. પછી તો

11મ બહાર નવા મકાનમાં હોસ્ટેલ ફેરવાઈ ત્યારે ત્યાં તેમને હું મળવા
જતો. મોડાસાના મોહનલાલ ગાંધી ને વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી અને ગાંધી-
ના 'ભાઈચંદ' સાથે દોસ્તી થઈ તે જીવનપર્યંત ટકી રહી.

તે વરસમાં જૂના માસ્તરની બદલી થતાં નવા માસ્તર તરીકે
હુરતના નાગર રાજેન્દ્ર દલાલ આવ્યા. સરકારી શિક્ષકની અકલ રીત-
ભાત કારે મૂકીને જોડા પગેથી કાઢીને ને ટોપી ટેબલ પર મૂકીને તે,
મોંમાં સોપારીના ટુકડાનો દેકારો બોલાવતા જાય ને નિયત વિષયને
બાબુએ મૂકીને રાજકારણ ને સમાજજીવનની જોડલા સમાચારની રસીકી
ચર્ચા કરે જાય. આવી અલકમલકની વાતો કરનાર માસ્તર પર હું
દીવાનો બન્યો. તે અમારી જ પોળમાં ગોવર્ધનરામના બીજા ધરમાં
રહેતા હોવાથી તેમનો સંપર્ક સહેજે વધતો ગયો. તેમજ તેમની મમતા
મારા ને અંબાલાલ પર પણ એટલી બધી વધી કે એક વાર કોઈ વિદ્યા
ર્થીએ અમારી બન્નેની ટીકા કરી ત્યારે માસ્તરે આખા વર્ગમાં બુલંદ
અવાજે કહ્યું કે : “હું તમારા બધાને વિષે ત્રીશ ત્રીશ લીટીનો અને
યાત્રિક અને પટેલ વિષે સાઠ સાઠ લીટીનો નિબંધ લખી શકું એમ
હું.” શિક્ષકની આવી તલસ્પર્શી સમજ ને લાગણી પિછાનીને બધા
ટીકાકારો બોંદા પડ્યા.

આ શિક્ષકના પ્રેમને લીધે જ ગોવર્ધનરામના કંઈક સત્સંગનો
અણમોલ લાભ મને મળ્યો. શાળાના વાર્ષિક સંમેલન પ્રસંગે
મનોરંજન કાર્યક્રમ યોજાયો તેમાં મારે અગ્રેજી “મેકમેથ” અને
સંસ્કૃત “વેણીસંહાર” નાટકમાંથી; ગોવર્ધનરામના પુત્ર રમણિકરામને
સરસ્વતીચંદ્રમાંથી; બીજા કોઈને બર્કના એક બાણમાંથી — આમ
અમારે અનેક મુખપાઠ કરવાના હતા. તેની તૈયારીઓ અમે ગોવર્ધન-
રામના સાક્ષરજીવનમાં જ કરતા, તેથી સહેજે તેમને કવચિત મળી
જતા. એક વાર તેમના લેખનખંડમાં અમને બધાને રાજેન્દ્ર માસ્તરની
સાથે જોડેલા જોઈ તે પાસે આવ્યા ને દીબગમાં આંખો ચગાવી અમને
પૂછ્યું : “તમારામાં વધારેમાં વધારે તોફાની કાણ છે ?” અમે બધાએ

માસ્તર તરફ જોઈું એટલે સાક્ષરશ્રી અમારી સાથે ખડખડાટ હસી પડ્યા તેમનાં હાથેશ મુજબનાં આગળ પાછળ વીંટળાયેલાં ગરમ કપડાંની વિચિત્ર વેશ જોઈને મને નવાઈ લાગેલી. પણ તેમનાં નિરભિમાની સાદસ સ્વભાવની અને વાતસત્યપૂર્ણ મીઠી મુખમુદ્રાની જાંડી જાપ પડી.

આમત્રા ધોરણમાં સંસ્કૃતના એક શિક્ષક શબ્દે શબ્દે શ્ર ઉમેરીને અગત્યે તેમના વિષયની ને પોતાની ટેકડી ઉઘાવના. તેથી આ વર્ગમાં સપ્તે જેવા જન્મસિદ્ધ શિક્ષકે અદ્ભુત રસવૃત્તિથી મને સંસ્કૃત શીખવવા માંડ્યું તેથી હું સંસ્કૃત સાહિત્યનો વિશેષ રસિયો બન્યો. અમારી પરસ્પર પ્રીત એટલી વધી ગઈ કે તે મને ઘેર કુસુમમાલાના નવા પાઠ શીખવા બોલાવના, ને બહુ જ બીજીવત્થી અને ઉદાર દિલથી પાર્વતીના તપ વિશે કુમારસંભવના શ્લોક કલાકો સુધી મને શીખવના. જતાં મેં તેમને કંઈ દક્ષિણા આપવાનું વિચાર્યું નહિ તેમ તેમણે કંઈ લેવાનું કસપેલું નહિ.

જુના ધોરણમાં પહેલે નંબરે પાસ થઈ હું મેટ્રિકના વર્ગમાં દાખલ થયો ત્યારે મને સાક્ષર કેશવલાલ ધ્રુવ પાસે ગુજરાતી શીખવાનો વિગલ લાભ મળ્યો. સરસ્વતીચંદ્રનો એક પાઠ શીખવનાં તેમણે વાક્યો વાક્યના શબ્દ ને વ્યાકરણનું, તેમાં વ્યક્ત થતા મનુષ્યસ્વભાવનું અને બદલાતાં બાવનું કેવું બારીક પૃથકકરણ, કેવી મીઠાશથી કરી બતાવેલું તે હજી મગજમાં રમે છે. શાળાના અને હોસ્ટેલના નિયામક તરીકે તેમની કેટલીક નીતિરીતિ અમને નાપસંદ હતી. પણ ગુજરાતી બાષા-સાહિત્યના શિક્ષક તરીકે તેમનો જોટો જડવો મુશ્કેલ છે.

મેટ્રિકના વર્ગમાં ખગોળશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર ને યંત્રવિદ્યાના નવા વિષયો અમારે શીખવા પડતા. એ જમ્યાયને સિદ્ધ કરીને શાળાની પરીક્ષામાં સહેજે પસાર થયો. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા આપવા પહેલ્લી વાર હું અમદાવાદ ગયો ત્યારે જદનો ફિલ્મો ને ત્રણ દરવાજા, મિલનાં

આકાશિયાં ભૂગળાં અને બળરોની ભરચક મેદની - આ બધું જોઈને હું તાજુબ થયો. પણ મારું મગજ પરીક્ષાના ભાર નીચે દબાયેલું હતું. તેથી કામ પૂરું થતાં તરત જ હું નડિયાદ પાછો ગયો. પરિણામ જણાતાં નડિયાદના વિદ્યાર્થીઓમાં પહેલે નંબરે હું પાસ થયો તે માસિક રૂ. ૨૫૫ ની પર્સીવલ સ્કોલરશીપ મેળવીને હું કંઈક સ્વાસ્થી થયો.

આમ બહુતરમાં તો આગળના રાહે મારી પ્રગતિ ચાલુ રહી. તેની સાથે ધાર્મિક સાહિત્યનું વાંચન ને ચિંતન આદરીને મેં આ વરસોમાં મારું આંતરજીવન પલટવા માંડ્યું. માસીજાના સંસ્કારથી અને શાંતિના ધર્મચારથી ધાર્મિક કલ્પનાઓનું એક માળખું મારા મનમાં રચાયેલું હતું તે સામાન્ય સદાચાર ને સંયમ પ્રેરતું, પણ દૈનિક જીવનથી અલગ ને અતિરિક્ત રહેતું. હવે જે ધાર્મિક શ્રવણ-વાંચનનો નવો ક્રમ મેં શરૂ કર્યો તેનાથી મારા સમગ્ર જીવનનું રૂપાંતર થવા માંડ્યું.

તેની શરૂઆત નવા બાફેલ વ્યાસજીની કથાવાર્તાથી થઈ. બાગવતનું પારાયણ જે બાવવાહી લટણ અને સ્વરના જે આરોહ અવરોહથી તે કરતા તેની મારા દિલ પર છાપ અંકાતી ગઈ. પુરાણીની કથામાં તો હું વિશેષે કૃષ્ણની રાસલીલા અને દેવી ચમત્કારો પર જ મુગ્ધ થતો, ત્યારે હવે અમારા ધરના ગંભીર વાતાવરણમાં હું કૃષ્ણ-ઉદ્ધવજીના અને નહુષ-જહનુરતના સંવાદો પર વારી જતો. ઓખાહરણમાં ઓખાના પ્રેમના કરતાં તેની તપસ્યા પર હું વધારે એકાગ્ર થતો. અને આવા વિષયોની ચર્ચા ક્યાકાર વ્યાસજી સાથે થતાં તેનાં ગંભીર રહસ્ય હું અંતરમાં ઉતારતો.

વ્યાસજી જ્ઞાનપિપાસુ હતા તેમ ભક્તિમાર્ગ પણ હતા. સવારે તે સાંજે નવા ધરના દેરાસર આગળ બેસીને તે ભક્તિની ધૂન લગાવવામાં તસ્લીન થતા :

“હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ, કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે,
જે નમ જે નમ - - - - - ૩ ૩”

આવી ધૂન કિરતાવ ને મંજરાં સાથે તે લગાવતા. તેમની ભક્તિમાં રથૂળ ભૂતિની પૂજા ગૌણ જનતી. સચરાચર સર્વવ્યાપી જગ-નિયંતા પર તે ચિત્તને એકાગ્ર કરતા. મને આવી વિશુદ્ધ માનસિક ભક્તિનો એવ લાગતો ગયો તેમ હું પણ આવી ધૂનમાં તેમની સાથે સામેલ થતો ગયો ને પછી એકલો પણ હું ફાવે ત્યારે ધૂન લગાવતો ગયો.

તેમની આ ભક્તિ જે નવા સાહિત્યના વાંચનથી પ્રેરાયેલી હતી તે તેમણે મને આપવા માંડ્યું. વડોદરાના શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગના મૂળ આચાર્ય નૃસિંહાચાર્ય તે વખતે વિદાય થયા હતા. પણ છોટાલાલ ભાસ્તર, પ્રો. કણીઆ ઉપેન્દ્રાચાર્ય વગેરે તેમના શ્રદ્ધાળુ પ્રચારકો “મહાકાળ” “પ્રાનઃકાળ” વગેરે માસિકો અને બીજી સાહિત્ય પ્રકટ કરતા તે વ્યાસજી પાસેથી પ્રેરણાને મેં વાંચવા માંડ્યું. ને તેથી મને નવો પ્રકાશ લાધવા માંડ્યો.

આ સાહિત્યમાં કંઈ છુદ્ધિ, જ્ઞાન કે જાણના ચમત્કાર નહોતા. તેમાં પ્રો. મણિલાલનો છુદ્ધિવૈભવ કે ઉદાત્ત શૈલી નહોતાં કે ગોવર્ધન-રામના આધ્યાત્મિક સંવાદ કે સ્વપ્નસૃષ્ટિ નહોતાં. છતાં જગવદ્ગીના, વેદાંત વગેરે આર્થ મથોનો સાર બહુ જ સરળ જાણમાં ને શૈર્ષિકા જીવનના દૃષ્ટાંત સાથે આ સાહિત્યમાં અપાતો. તેથી સામાન્ય વાંચક વર્ગના અંતરમાં તે સહેજે જીતરી જતું અને તેના જીવન પર અસર પાડતું.

દૂંકમાં આ સાહિત્યનો મને આ સાર સમજાયો : બાહ્ય જગત નશ્વર છે. એ સંસારનાં સુખદુઃખ પરથી ઈન્દ્રિયોને અને ઈન્દ્રિયો પરથી મનને વિરક્ત કરીએ તો અંતરમાં વિરાજતા પરમાત્માનો — સત્, ચિત્, આનંદનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે. આ પ્રક્રિયાને ખિન્નવવાને દરેક સાધકે રોજ પોતાનું ચિત્ત બાહ્ય સૃષ્ટિ પરથી ઉઠાવી લઈને આત્મા પર એકાગ્ર કરવું ને તે માટે પોતપોતાના અધિકાર ને વૃત્તિ પ્રમાણે જ્ઞાન ભક્તિ ને નિષ્કામ કર્મના માર્ગે પ્રયત્ન કરવા. માણસને અદિર્મ્ય મરીને અંતર્મુખ થવાનો, બાહ્ય સંસારી સુખને બદલે આધ્યાત્મિક પરમ આનંદનો ઉપભોગ કરવાનો — આવી માનસિક પ્રવૃત્તિથી સંસારનાં

દુઃખનું નિવારણ કરવાનો — બોધ અનેક રીતે અપાતો. પ્રાકૃત વાંચકના મનમાં આ ઉપદેશ ઉતારવાને એક સરલ દ્રેકે ગવાતી :

જે જેનું ચિંતન કરે તે તેમય થઈ જાય,

કીટ ક્રમરના સંગથી ક્રમરરવરૂપ થઈ જાય.

આ સોદો સરસ અધ્યાત્મધર્મ મારા પૂર્વ સંસ્કારને લીધે મારા અંતરમાં સહેજે વસી ગયો. સંસારી સંસર્ગથી અલિપ્ત રહેતા મારા એકાંતી છત્રને અંતર્ધુન થવાનું તદ્દન સહેલ હતું. જગતથી પર ઇન્દ્રિય — ઇન્દ્રિયથી વૃત્તિ — વૃત્તિથી મન — મનથી આત્મા — આત્માથી પરમાત્મા — આ સીડી મને સીધી ને સરલ લાગી, ને તે પર ચાલિશ ચિંતન મનનથી હા પગલે છેક ટોચ પર ચઢી પરમાત્મ મેળવવાને હું પ્રવૃત્ત થયો તે માટે જ પ્રાકૃત મૂર્તિપૂજા તેમ જ પ્રાર્થના ભક્તિને હું શ્રેષ્ઠ સાધન રૂપ ગણતો.

તેની સાથે એ ઉપદેશ પણ હું લેતો ગયો કે બાલ્ય જડ ને ચેતન જગત પણ પરમાત્મા ને પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ છે તેના નશ્વર સ્વરૂપની નીચે તે જ અમર તત્ત્વ સચરાચર છે. હવે નવાં આધ્યાત્મિક ચરમા પહેરીને સર્વત્ર, સારા તેમજ ખૂરા માણસમાં, સુંદર વન ઉપવનમાં તેમ જ ખાળકુંડીના કાદવકીચડમાં, એક જ સત્ય શિવ મંગલ સત્ય નિદાણી હું સાચો અભેદમાર્ગી થવાને ઉચુક્ત થયો.

પ્રચલિત ધર્મોચાર ને કૃતિઓને હવે હું નવી દૃષ્ટિથી નીરખવા લાગ્યો. રાજ સાંજે દાટકેશ્વર મદાદેવનાં દર્શન કરવા જતાં તેના ઝોટલા પર બોક્ષા વડીલો ને જુવાનોને ઠહામસ્કરી કરતા જોઈને હું ચિડાતો. તેમની ઉપેક્ષા કરીને મદાદેવ ને પાર્વતીમાં તેમ જ મણુપતિ ને હનુમાનમાં એક ને અદ્વિતીય પરમાત્મ શક્તિનું જ દર્શન કરવાનો હું પ્રયાસ કરતો. લમ ને મરજની જૂની વિધિઓનો હું વિરોધી ન બન્યો પણ તેને મૌન મણીને તેના આધ્યાત્મિક તત્ત્વનો જ ઉપાસક બન્યો.

આવી મનોદશામાં આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે મેં ખીન માર્ગ પણ લેવા માંડ્યા. સંતરામના મંદિરમાં તે કાગમાં એક સાધુ જનકી-

દાસ આવતા. સામાન્ય દષ્ટિએ તો આ ને તમાકુ ન પીવાની પ્રતિમા લોકો પાસે લેવાવના. પણ તેમની મૂળ ભાવના વૈરાગ્યમય અધ્યાત્મ ઇવન ખિલવવાની હતી. વ્યાસજીની જ મારફતે તેમના આગમનની જાણ થતાં તેમનાં દર્શન કરવા ને કથા સાંભળવા હું ગયો કે તરત જ તેમનો શ્રદ્ધાળુ ભક્ત બની ગયો. મારા વર્ગમિત્ર પટેલને પણ મહારાજને ત્યાં હું લઈ ગયો તે પછી તો ત્યારે તે ગામમાં આવતા ત્યારે અમે નિશાળ પૂરી થતાં જ સીધા તેમની કથામાં જ જઈને બેસતા. ભાગવતના અગિયારમા સ્કંધના શ્લોકો તેમના શિષ્યો મુમુક્ષુર સ્વરે માતા ને તેના પર મહારાજ સુંદર પ્રવચન કરતા તેમાંથી અમે અધ્યાત્મરસનું પાન કરતા.

મહારાજ પાછા બીજે ગામ ઊપડી જતા ત્યારે આધ્યાત્મિક શાંતિ મેળવવાને અમે બન્નેએ મોટા કુંભનાથના એકાંત ને રમણીય સ્થાનક પર જવા માંડ્યું. ત્યાં પહોંચતાં જ અમે બે જુદાં જુદાં મંદિરના ગર્ભદ્વારની બહાર બેસીને ધ્યાનસ્થ બનતા. પાંચ દશ મિનિટથી વધતે વધતે અડધા કલાક મુંઘી અમે અંતર્મુખ બનીને સચ્ચિદાનંદનો સાક્ષાત્કાર કરવાને પ્રયાસ કરતા. આધ્યાત્મિક ચિંતનથી વિશુદ્ધ બનીને અમે નવી આંતરિક શક્તિ ને પ્રેરણા મેળવતા.

કુંભનાથ મહાદેવમાં સચ્ચુ ઈશ્વરને બહાર નિરંજન નિરાકાર પરબ્રહ્મ પર જ હું ધ્યાન કરવા લાગ્યો. પ્રાકૃત ભક્તિના આગલા કાળમાં,
 શાન્તાકારં જુજગસયનં પદ્મનાભં સુરેશમ્
 વિશ્વાધારં મનસદસં મેઘવર્ષુ શુભાંગમ્
 લક્ષ્મીકાન્ત કમલનયનં યોગિભિર્ધ્યાનયમ્યમ્
 વદે વિષ્ણુઃ ભવભયહરં સર્વલોકૈક નાથમ્

— એ મારું પ્રિય ધ્યાનગીત હતું. તે વખતે રોષ નાગ પર પોદેલા ને સંખ ત્ર્યંક ગદા પદ્મયુક્ત વિષ્ણુની મૂર્તિ મારા મનમાં રચવા હું પ્રયત્ન કરતો. પણ હવે મારી નવી સચ્ચિદાનંદની ભાવનાને અનુરૂપ બીજા શ્લોકનું હું રટણ કરતો :

યં ધ્યાના વરુણેન્દ્ર રૂઢ મરુતઃ સ્તુન્વન્તિ દિવ્યૈઃ સ્તવૈઃ
વેદૈઃ સાંગપદ્મમોપનિષદૈઃ ગાયન્તિ યં સામગાઃ
ધ્યાનાવસ્થિત તદ્ગતેન મનસા પશ્યન્તિ યં યોગિનો
યસ્માંતં ન વિદુઃ સુરા સુરગણાઃ દેવાય તરમૈ નમઃ

આ શ્લોકમાં ઈશ્વરના કોઈ સાકાર રૂપનું વર્ણન નથી. ધ્યાના વરુણ રૂપી અનેક દેવી સ્ત્રવો જેનું દિવ્ય ગીતથી સ્તવન કરે છે તે દેવના દેવને તે ઉદ્દેશરૂપ છે; વળી જેનો પાર કોઈ સુર કે સુરગણ પામી શકે નહિ એવા ખરા દેવનું યોગીઓ એકાગ્ર ચિત્તે ધ્યાન કરે છે. છેલ્લા શબ્દો મનમાં હું બોલતો ત્યારે કોઈ તપોવનમાં બેઠેલા યોગીઓની હરોળમાં હું પણ બેસીને ધ્યાન કરતો હોઉં એવી કલ્પનામાં રામતો. સચ્ચિદાનંદ પરબ્રહ્મ સાથે તાદાત્મ્ય સાધનાં મારા બ્રહ્મરંધ્રમાંથી ચિત્ત અને આનંદનો પ્રકાશ મારા સારા ચે અંતર્દોહમાં રેલાતો અનુભવવાનો હું પ્રયાસ કરતો.

આવી જ અત્યંત ગંભીર મનેટ્સિથી અમારા કુળના કાશીવિશ્વનાથ મહાદેવમાં શ્રાવણ માસમાં હું પૂજન કરવા જતો. ન્યાતના ખીજત ચે ધણા બાઈ જુદા જુદા મહાદેવમાં પૂજન કરવા જતા. પણ ત્યાં જતા આવતાં કે મહાદેવની પૂજન કરતાં કંઈ ગંભીર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ તે કવચિત્ત સેવના ત્યારે હું તો પૂજન કરવા નીકળું ત્યારથી પાછો ઘેર આવું ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક ચિંતનમાં જ નિમગ્ન રહેતો ને કોઈ પણ તેમાં વિશેષ કરે તેની હું તિરસ્કારપૂર્વક ઉપેક્ષા કરતો.

મને જનોઈ દેવામાં આશ્ચર્ય તેની સંસ્કૃત વિધિ હું સમજી શકેલો નહિ, પણ ગાયત્રી મંત્ર ને સધ્યાને મારી નવી દૃષ્ટિથી મેં સમજી લીધી. ત્યારથી ભગવાન સૂર્યનારાયણને પરબ્રહ્મના ઝગદગના પ્રતીક રૂપ ગણીને તેના પ્રાણદાયક પ્રકાશની સ્તુતિ કરતો.

સન ૧૯૦૬માં મહાશિવગતિને દિવસે હું સવારથી જ યતેશની સાથે કુંભનાથ મહાદેવની જગ્યાએ જોડી ગયો. ત્યાં બપોર સુધી વખતો—

વખન ધ્યાન કરવામાં અમે બને તેટલો વખન ગાળ્યો. તે દિવસે પૂરો ઉપવાસ કરવાનો જ નિશ્ચય કરીને હું ઘેરથી નીકળેલો. પછી મહાદેવના હમેશના વરધોદાની પરવા કર્યા વિના હું યાત્રીને સાંજે ઘેર આવ્યો ત્યારે બ્રૂખથી મારો ચહેરો ઊતરી ગયેલો. જાઈને મણિયાએ મારી સામે ફળાહાર ધર્યો તે હું તરત જ ઝાપટી ગયો. આમાં શારીરિક નબળાઈ તો હતી જ, પણ જૂનવાણી વરધોદાની અને સ્વૂત ઉપવાસના પાત્રનની ઉપેક્ષા કરીને મેં નવી આધ્યાત્મિક દષ્ટિ દાખવી.

‘મહાકાળ’નાં લખાણોમાં આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે ધ્યાન ભક્તિ કરવાની, તેમ શારીરિક સ્વાસ્થ્ય મેળવવાને માટે પ્રાણાયામ કરવાની નિયમિત શાસોન્નિવાસ કરવાની, અમુક વાર ખોરાક ચાવવાની, અમુક વખત પાણી પીવાની વગેરે અનેક સૂચનાઓ પણ અપાતી છોટાસાલ માસ્તરે પોતે આવી પ્રક્રિયાઓ સેવીને અસાધ્ય ગણાતા ક્ષયરોગ પર અંકુશ મેળવ્યાનું ત્યારે મેં સાંભળેલું તે વિશે પણ હું જેમ વધુ વાંચતો ગયો તેમ કંઈક કંઈક આચરતો ગયો.

આવું આંતરિક ને બાહ્ય જીવન ગાળનાં અને રોજ રોજ સંતરામ ને કુંભનાથ જતાં કુદરતી રીતે મારામાં ઉત્કટ વૈરાગ્યવૃત્તિ જામી ગઈ. જાનકીદાસ મહારાજનો આદર્શ તો મારી નજર આગળ તર્યાં જ દરતો. કુંભનાથમાં પણ ઠાઈ સાધુઓ રહેતા તેમનો સત્સંગ દરતાં હું ગૌરવ અનુભવતો. તેમના ઠાઈ અપ્તરંગી સાધુ સૌયકર્મ કર્યા પછી અડધા દસાક સુધી માટીથી દાથ મસળીને ઘોતો તેના તરફ મને માન થતું. બીજા સાધુ ધણા જ શાણા ને સુશીલ દેખાતા ને તેમને પંથે પગવાની મૂક પ્રેરણા મને આપતા. ખરેખર જો પરબજનો સાક્ષાત્કાર જ ખરો પુરુષાર્થ હોય તો પછી સંસારની અનેક ઉપાધિઓમાં શા માટે જરા વાર પણ જકડાઈ રહેવું જોઈએ ? જો મને જાણપણથી જ માયાનો લેપ ન થયો હોય ને સાચું જ્ઞાન વહેલું ચલું હોય તો શા માટે સાધુ કે સંન્યાસી બનીને મારે જીવનભર પરબજની અદાલેક ન જગાવવી ?

આવા વિચારો મારા મનમાં ઘોળાતા ને આવી ધૂન મનમાં જામેલી. તેવામાં એક વડીલે કંઈ કાણુસર મને તમારો માર્યો ત્યારે એકદમ ધર છોડી સંન્યાસ લેવાનો વિચાર આવેલો. સાધુનો અંચળો કે સંન્યાસીનું કમંડળ સંસારત્યાગ કરવાને મને હમેશ પ્રેરતાં.

પણ માણસને જીવાત્મા છે તો શરીર પણ છે. તેને જીવિ છે તો હૃદય પણ છે. તેને હિર્વાગ્રામી સૂક્ષ્મ ભાવના છે તો સંસારી સ્થૂળ વાસના પણ છે. આ પરસ્પર વિરોધી તત્વોનો સંગ્રામ એ જીવન છે.

મારો આત્મા ગમે તેટલો પરમાત્મસ્વરૂપ થવા મથતો તો પણ તે સ્થૂળ શરીરમાં જકડાયેલો હતો. વેરાગી સંન્યાસનાં સ્વપ્નાં રચવા છતાં પણ હું સ્ત્રીમય સંસારથી નિરંતર ઘેરાયેલો હતો. મુરાણુની બાધામાં કહીએ તો મન્દ્ર તપ કરે ત્યારે અપ્સરાઓ તેનો ભંગ કરવા આવે. શુકદેવજીને લક્ષ્યાવવા રંભા, ને વિશ્વામિત્રને મોહિત કરવા મેનકા હંમેશાં આવી ને ઊભી જ રહે એ સનાતન સત્યનો સર્વની માફક મને પણ અનુભવ થયો. કુમારાવસ્થા ખીલતાં મારા હૃદય ને શરીરમાં નવું લોહી જામતું ને ફરતું થયું ને તેથી મારી ધર્મસાધનામાં દૂરદૂરથી દેખાતા કંઈ કંઈ દરેક અને તેમાંથી ઉદ્ભવતાં સ્વપ્નોથી કંઈ કંઈ વિશ્લેષ થતો ગયો.

શાંતિ સંસ્થાના પ્રત્યક્ષ પ્રતીક રૂપ શાંતિભોજન સમાજ જીવનનું વધારેમાં વધારે આકર્ષક સ્વરૂપ હતું. તે વખતે શાંતિનાં સ્ત્રીપુરુષ તથા બાળકોનો મોટો સમૂહ રેશમી વસ્ત્ર અને મુયોગ્ય આજીવન સજ્જ એકત્ર થતાં. પુરુષો અને સ્ત્રીઓ એ જુદી પંગતે ગંદા રસ્તા સાફ કરીને પાણી ઈંટીને પાટલા પર બેસતાં. જને હરોળમાં પત્રાળાં પર ભોજન પીરસવાને પુરુષો જ રોકાતા. જરા મોટા થતાં—ને જનોઈ દીધા પછી તો હમેશાં—હું જન્મવાને તો પુરુષોમાં જ બેસતો. પુરુષોની પંગતમાં બેસવા માટે ન્હાઈને માત્ર અગ્રોડીકે—રેશમી સોળું—પહેરવાનો અને ખીન્ના કોઈ માણસ કે અસ્પૃશ્ય વસ્તુનો સ્પર્શ થાય તો ફરીથી ન્હાવાનો રિવાજ હતો. આવી રીતે જદંબદની માફક અગિયાર તો નહિ પણ

છ સાત વખત કડકડી ટાઢમાં મારે ન્હાતું પડેલું તેના કુળ રૂપે બળિયાં, ચાક વગેરે માપસર પિરસાતી વાનીઓ જોઈતા પ્રમાણમાં મેગરી થકતો. પૂર્વજ ધેસા જનીના મતના મોટા મામા માણેકરામ જેવા વડીલો આવી પરચુરણ ચીત્તેને બહોલે વધારે ધી ખાવાનો જ આગ્રહ કરતા અને પોતે બરપૂર ટાંકાં તણુકડીઓને ને છ છ લાડુ આરોગીને માર્ગ ચીંધતા. તે જન્મવામાં તેમ પીરસનામાં પણ ઉદાર શુદ્ધિ દાખવના. કોઈ હા હા કે હું હું કરે તો પણ વધારે પીરસના. સામી સિંહ ગર્જના સાંભળે ત્યારે જ અટકતા. વળી જન્મણુવારમાં જાતમાતની જે વાનીઓ ધેર કવચિત જ મળતી તે બરપદે આરોગવાની મને ખૂબ મળ પડતી.

ત્યારે સ્ત્રીઓની પતંગમાં પીરસવા રહેતો થયો ત્યારે જાતમાતનાં ઘરેણાંથી અને રેશમી કપડાંથી શોભતી સુંદરીઓની સેવા કરવાનો અણુમોલ લક્ષ્યો હું લેવા લાગ્યો. સંયોગવશાત્ આ સમાજથી દૂર રહેલો તેથી તેનો જરાયે સંપર્ક સાધતાં હું બહુ જ સરમાતો અને તેમનાં શુક્રમાર કે જગજગમાન શરીર ને તીરછાં નયનગાણ, લમ-વિવાહની રસીકી વાતો અને તેમના કામણુગારા હાવભાવ નજીકથી જોવા-સાંભળવાથી અનેરો આનંદ હું અનુભવતો. અગણ્યા સ્ત્રીત્વ વિશે જાગતી જિજ્ઞાસા સંતોષવાને માગું ચિત્ત કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ પર કરતું અને તેમને કંઈ વાનીઓ પીરસનાં તેમની સાથે સંક્રાંતિથી થોડું જ ખોલતો. ધીમે ધીમે લમના કે બીજા સામાજિક પ્રસંગે સ્ત્રી સમૂહનો સંપર્ક સાધવાને જનતી તક ઝડપતો અને તેની ઊણપ પૂરવાને તેમનાં સ્વપ્નોમાં રાચતો.

૧. કાંસાની વાટજીઓમાં અગ્રમાગ્રમ ધી હટ્ટે પીરસાઈ તેમાં થોડું પાણી નાખી ખૂબ ઢલાવતાં ઉપર ધીને ચક્રો બાજતો તેને ટાંકું કહેતા.
૨. લાંકડાઈ લાટ પીરસતા ત્યારે તેનો બૂકો કરી ને તેમાં કંસાર ભેગવીને તેમાં ખૂબ ધી નાંખતાં કંડીમાં તે જલું કરી જઈ આ તૈયાર નિદાનને તણુકડી કહેતા.
૩. આ વિષયમાં એક લૌકિક શ્લોક જાણીતો હતો : હાં હાં દયાન, હું હું દયાન, ન દયાન સિંહગર્જના (હા હા કે હું હું કોઈ કહે ત્યારે પીર-સવું. માત્ર સિંહગર્જના કરે ત્યારે જ બસ કરવું.)

આ સર્વેને હું સલામત અંતરથી જ નીરખતો છતાં તેમની મોહિનીની જોડી અસર મારા કોમળ દિલ પર થતી. કવચિત કોઈ ગજગામિની પ્રોઢા પર, તો કવચિત કોઈ નવપલ્લવિન નવોઢા પર, કોઈ કામણુગારી કન્યા પર તો કોઈ મદમાતી નવયૌવના પર હું દૂરથી નજર નાંખી મુગ્ધ થતો, તેમનાં ઝાંઝરના ઝમકાર સાંભળીને બારીએથી મીટ માંડતો, તેમનાં મોહક સ્મરણને મનમાં સંઘરતો અને તેમની પ્રેમ પૂજનાં સ્વપ્નેમાં મહાલતો. વળી પાછો સંતરામમાં જઈ જનકીદાસને સાંભળતો કે કુંભનાથમાં જઈ ષ્ણપ્થાન કરતો ત્યારે આ બધાં અવાસ્તવિક સ્વપ્નાં દિલમાંથી સરી પડતાં ને રાતે સૂતી વખતે જાગે કોઈ એકાંત મઠમાં નવો સાધુ બનીને હું ધસધસાટ જોઈ જતો.

આવા સર્વોગી વિકાસમાં ને શાળાના અભ્યાસમાં હું રોકાયેલો હતો તે અરસામાં અંગભંગની ચળવળ સારા દેસમાં ફેલાતી મઈ. નાનકડા નડિયાદમાં પણ તેના પડવા પડવા માંડ્યા. મોગલકોટના યોગાનમાં ઉપરા-ઉપરી સભાઓ થવા લાગી, તેમાં ક્યાં ક્યાંથી વક્તાઓ અને મંગીતકારો આવીને આપણી પુરાણ પવિત્ર માનુષ્યમિતે પરદેશીના બધનમાંથી મુક્ત કરવાની ઘોષણા કરવા લાગ્યા. સ્વરાજ સાધવાને સ્વદેશી માલ અપનાવવાની અને પરદેશીનો બહિષ્કાર કરવાની તે હાકલ કરવા લાગ્યા. સર્વે દેશભક્તો ગ્રામન જગાવવાને “વદેમાતરમ્” નું રાષ્ટ્રગીત છુલંદ અવાજે લલકારવા લાગ્યા.

આ સભાઓમાં શ્રીનાઓની મેદની જામતી મઈ ને ગામના કોઈ કોઈ નવજુવાનો પણ પ્રચારકાર્યમાં ભગતા ગયા મોકળદાસ બાપુ ને કૃષ્ણદ શાહ, મગનભાઈ ચતુરભાઈ ને અદુકશંકર જોશીનાં બાપજો કરીને પ્રગતે પાનો ગઢાવતા. તે પૈકી મગનભાઈના કાપણુની અસાધારણ છટા ને તેમની લાગાનો પ્રસાદ અને પ્રવાહ અત્યંત મોહક ને અસરકારક લાગતાં. અર્વે જેવા સંગીતકારો વખતેવખત દેશભક્તિનાં ગુજરાતી ગીત હાથોનિયમ જગજાતા પૂરા સાજ સાથે અજબ આવેશથી ગાઈ મારા દિલને નવી પ્રેરણા આપતા.

લખવાની જેની પ્રેરણા થઈ તેની મને કદી ન થઈ. હું તો આ દૃષ્ટિકોણ વિશેષથી પર થઈને મારા નિત્યજીવનમાં પાછો લીન થયો.

સન ૧૯૦૫માં મારો વિવાહ તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીની પુત્રી કુમુદ સાથે કરવામાં આવ્યો. આમાં મારી યત્તિ કે ઇચ્છાનો સ્વાલ જ નહોતો. કન્યાની માતા મુલ્યવંતજીને ને મણિયા સરખી વધે એક જ પોળમાં પાડેરામાં જીછેલાં. રાજગરોજનાં “જેનપણાં” ને લીધે જ આ સંબંધ યોગ્યયો, ને વડીલોની આજ્ઞા માથે ચલાવીને હું મોઢા ધરતો જમાઈ થયો.

પછીથી રિવાજ મુજબ વાર તહેવારે સાસરે જમવા જતો ત્યારે મનસુખરામ, તનસુખરામ ને કવચિત બીજા જમાઈ કાંતિલાલ પંડ્યા વગેરેના પરિચયમાં હું આવતો ગયો. પછીના વરસમાં તનસુખરામના પુત્ર અને મારા જૂના મિત્ર ધર્મસુખરામનું ફાઈમાઈથી લગન થયું, ને તેમાં નવા જમાઈ તરીકે મને મદાસવાનું મળ્યું. કાચી વયના ગરીબ કુમાર તરીકે શ્રીમંત ધરના સંબંધથી હું મનમાં કંઈકે દુઃખાતો ને ગૌરવ અનુભવતો. છતાં મારા મગજની આસપાસ જડાયેલો વંશઅમય અધ્યાત્મ લાવતો મજબૂત કિસ્સો અડોબમ રહ્યો મારા અનર્થવનનો પ્રવાહ તો મીનીતી દિશામાં જ અરુખલિત વહેતો રહ્યો.

વયોદૃઢ મનસુખરામને બીજા સંબંધીઓ સાથે સાંજે ફરીને પાછા આવના કોઈ વાર સંખ્યાકાળે જોયેલા. માથે મોટી કાળી ભરાવદાર પાઘડીથી મટેશું તેમનું ગૌર સંબંધોળ વદન, કાતરેલી સફેદ મૂઝ, ઝોલી સતારીત્ર આંખો, અકડ પાતળું શરીર અને ઝડપી આસ માન ઉત્પન્ન કરતાં. અમે બાળકો તેમને નમીને પ્રણામ કરતા. જવાબમાં તે સહેજે કોડું નમાવીને જાહુ જ ધીમેથી “આયુષ્યમાનુભવ” (જીવતા રહો) કહેતા પસાર થતા. હવે તેમને નહંકથી મગનાં તેમની વાનચીન તો મિતાફરી જ રહી—કવચિત તેમાં મમનાની છાંટ વરનાતી.

તનસુખરામ વધારે સાવસ રવભાવથી હસીપુસીથી વાતચીત કરતા. ખરો આનંદ તો મારા જૂનામિત્ર ધર્મસુખરામને ત્યાં સંબંધ થવાથી

મને યથો. તેમની સાથે છૂટથી વાર્તાવિનોદ કરીને હું હમેશાં ખુશી થતો. દોલતરામને મંળિયાના માસા તરિકે નાનપણથી કવચિત જોયેલા. હાથી જેવા બળદ જોડેલા તેમના રજવાડી સિંઘરામમાં માસી આંરત-લક્ષ્મી સાથે એક વાર હું ઝાણુના સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં ગયેલો. શિયાળાની સખ્ત ટાઢનું નિવારણ કરવાને વ્યાધ્યર્થના બનાવેલા મુંવાળા ધામળાં અમે ઝોઢેલા. કવચિત તે મનસુખરામને મળવાં જતાં ત્યારે છૂટી પાટલીનું ધોતીઉં પહેરણુ ને ટોપી પહેરી, રસનાની ધૂળના ત્રાસથી બચવાને નાકમાં રૂમાલ દાબીને સપાટાબંધ ચાલતા તેમને જોતો અને પ્રણામ કરતો. પણ તેમનો નિકટ સંબંધ સાધવાની તક તો હવે જ મળી.

મેટ્રિકના વરસમાં દોલતરામની દીવાનગીરીને ગામ લુણાવાડે ખીજા છોકરાની સાથે હું પણ ગયો. રસ્તે ગોધરે જતાં હાઈસ્કૂલમાં હેડમાસ્ટરનો હોદ્દો ધરાવના કાકા પોપટલાલે વાતસહ્યથી મને નવાજ્યો. પછી ઘોડાના ટપ્પામાં બેસીને લુણાવાડે હું પહોંચ્યો ત્યારે તો દોલતરામની મોટી દુવેલી, ને ગૂંજના અનેક મહેલ ને બંગલા જોઈને હું અંમઈ ગયો. દીવાનની તહેનાતમાં નોકરો, સિપાઈઓ ને અધિકારીઓનો મોટો કુફલો ખંડે પગે ઊભો રહેતો. દીવાન સાહેબ એક રાડ પાડ્યા તો બંધાનાં કાગળાં ફફડી જતાં તેમના વૈભવશાળી ને મુખવાસી ઘરની મહેમાન-ગીરી થોડા દિવસ બોગનીને અમે ગંધા સવાના થયા.

૧. કેણેજ કાજ દરમ્યાન અમારી નાજર બ્રાહ્મણ સમાજનું કાર્ય કરતાં દોલતરામનો મને વધારે અંબવ પરિચય થયેલો. ગોવર્ધનરામને સુધા-રૂઝ ગણીને તેમની સખ્ત દીકા તે કરતા. એક વાર તેમને સહાનું પ્રમુખ સ્થાન લેવાનું કહેવા ગયો ત્યારે તેમજે ગોખળી ના પાડતાં કહ્યું : “રુમાનો પ્રમુખ તો પ્રમૂર્ખ ગણાય. કારણ કે સવામાં કોઈ ગમે તે બોલે ચાલે તેની જવાબદારી પ્રમુખની જ ગણાય.” આમ છતાં તેમજે વડતાલ સ્વામીનારાયણ મંદિરના એક વિષયલેખક મદારાજને પદગ્રહ કરવામાં અને મંદિરને હાઈકોર્ટ સુધી લડીને તંદર દૂર જણાવવાને વરસો સુધી ખૂબ જહેમન લેવાવી હતી.

મેટ્રિકની પરીક્ષાને યાંક્યો મારા મિત્ર રતિલાલના ધાખામાં આંત્રી વાંચવા બેસ્યો ત્યારે બાબુના ઘરની અગાથીમાં જોવર્ધનરામ આંટા મારીને હાથરી કસગત કરતા, હમેશ મુગ્ધ હુથી તે અમારા પર મીઠું હાસ્ય વેરતા તેથી અમે રાજ થતા.

બધાવ સાક્ષરોમાં જોવર્ધનરામ વધારેમાં વધારે પ્રેમજ હતા. મન-મુખરામ વધારે પ્રભાવશાળી છતાં અન્યા સામના. દોહનરામની દીખળી આંખોમાં તેમની અટપટી મુલ્લદીગીરી સહેજે પરખાતી. મૌરવર્ણના જીંઘા ને પોસાતા શરીરના છગનલાલ પડપાને તો દૂરથીજ જોનાં સૌમ્ય સ્વભાવના સજ્જન લાગતા.

સન ૧૯૦૬ની આખરે મેં મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી ત્યાં મુધીમાં કૌટુંબિક પરિસ્થિતિમાં કેટલાક ફેરફાર થયા હતા. કાકા પોપટલાલ ક્યારનાયે પરમામ શિક્ષકની નોકરીમાં જોડાયા હતા. તે સાલના જૂન માસમાં સાક્ષરલાલ પૂનાનો સરકારી લીગલ સીમેમ્પ્લસરની આફિસમાં નિમાયા અને તેમનું પર અગ્રાવવા નાનીઆ પલ્લુ સાથે અર્ધાં તેથી વરસતી આખરે જૂના ઘરમાં એકલા દાદા જ રહેતા. તેમની ખખર કાઢવા અને બનતી સેવા ઉઠાવવા હું અને રમણભાઈ કોઈ વાર જતા. દાદા તે વખતે પલ્લુ ઇવન કેવી ગંભીરતાથી ઇવન અને અર્ધાં બાળકોને કેવો કડક શોધે આપતા તે તેમણે સાક્ષર-લાલને તે જ સાલમાં લખેલા કાગળ પરથી જણાય છે. “પ્રથમ આપણું કામ પડી બધું; રોજગાર છે તો સૌ પૂછો. સૌ પૈસાનું છે.” એ શબ્દોમાં તેમનો ગિંદગીનો કડવો અનુભવ તેમણે વર્ણવ્યો. પછી કોઈ ખુદર સામેજ દિવસના અંદાર ક્વાક કામ કરતા તે જણાવીને અને, “મોરલ દવાસ થી” માંથી સીમર, બેકન, નેપોલીઅન તે વાંસિઅન રાત દિવસ કેવી સખત શમગીરી કરતા તેના ઉનારા દાંડીને તેમને લખ્યું : “વજી હવિ દવપગમ કખે છે :

‘ નાગર નર હારે નહિ, હારે હોય હનન
એ કહેવન સાચી કરી, ધન્ય ધન્ય મહિપતરામ. ’

— તમે કામમાં ફાવી શકો એમ છો. મંડ્યા રહી યશ મેળવશે
...જિલ્લેથી કામમાં મંડ્યા રહેવાથી માણસ શું ન કરી શકે ?...તમારી
મા (નાનીમા) ત્યાં છે તો સારું છે...મારા કરતાં વધારે જિલ્લે અણાવે
એવી છે. મમતી છે કામમાં મંડ્યા રહી તમને દાખલો આપે એવી છે.
ટુંકમાં બધું અનુકૂળ છે, માટે દિવિગત્ય કરશો.....

“ સાખ ગાયત્રીનું કામ આરંભ્યું છે...લેઈ એમું છું. તે કરે છોડ્યું
છે. આમલ — ૬૬ જોઈએ. ”

વરસની આખરે મેટ્રિકની પરીક્ષામાં હું પાસ થયો. એટલે
અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં ને તેના હાનાસયમાં દાખલ થવાને મેં
અરજીઓ કરી તે મંજૂર થતાં પૂરતી શિષ્યશક્તિની હાંકથી નવા શહેરમાં નવું
બાથુવા તૈયાર થયો. માસીખાના, મણિખાના ને દાદાના આશીર્વાદ લઈને,
તેમજ ઘરના મદદારને તેમજ સતી માતાના શીક્ષણને પ્રણામ કરીને મેં
વનનર્તી વિદ્યાય શીધી નવા સ્થાનમાં નવો જીવનપંથ કાપવાને હું અમદાવાદ
સ્વાના થયો.

૧. આ કામજ પરીધી દાદા અને તેમની પેઢીના મારા વડીલો કેવી કારમી
મરીમાઈમાં જીવન બ્યતીત કરતા, તેવી અવસ્થામાં જતાયે દીન કે
હવારા યમા સિવાય પોતાની માન્યતા મુજબ કેવી કર્તવ્ય પરાયણતાથી
પોતાનાં માયત્રી જેવાં ધર્મકર્મ આચરતા, વહેવાર સાચવવાને મુમ
અશુભ પ્રસંગે ખમે તે ભોગે જ્ઞાતિ ભોજનનો જારે ખાંચ કરતા —
એનો વિચાર કરતાં આજે નવાઈ થાય છે. સેંકડો વરસની યુગમી ને
કંગડીસયન દરમ્યાન પેટી દર પેટી તેમજે અખર મુસીખતો વચ્ચે
સંસ્કાર જીવનની જથ્થાત ઝીલી ઝીલી જલતી રખી તેથી ન તે નવા
અનુકૂળ સયોજોમાં ધીમે ધીમે અનેક સ્વરૂપે પ્રગલ્ભા પામી છે.

૮. અમદાવાદનું કોલેજ જીવન

સન ૧૯૦૭ના આરંભમાં નડિયાદી જીવનને તિત્તાંજલિ આપીને હું અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરની કોલેજમાં ભણવા ગયો ત્યારે મારે આઝાદ જીવ નવી વિશાળ સૃષ્ટિમાં ઝોર આઝાદીથી વિહરવા લાગ્યો. તે વખતે એલિસબ્રીજ રોશનની પાર નાના માદ્યપુરના ગામડા સિવાય નહીં જ વસતી હતી કોલેજની ચારે પાસ નજર પહોંચે ત્યાં સુધી વિસ્તરતાં લીસાં ખેતરો ને વૃક્ષોની હારમાળા, ડાંગરાસયની પાછળના ધૂળીઆ રસ્તા પર ગામડાના ખેડૂતોનાં માડાના દેશરા, મિલમજૂગની રબારીઓની અને તેમનાં ગાય બેંસ જાંટ ને ઘેટાં બકરાંની વણખારો, અમાગ ચોગાનમાં આવેલું ક્રિકેટનું વિશાળ મેદાન, આ બધું કુંભનાથ મહાદેવના રસિયાને જોતવિંત જ ગમી ગયું. ચોગાનની વચ્ચે ગગનચૂંબી સિખરવાળા કોલેજના અવનવી દળના મકાન આગળ અમારી નડિયાદની હાઈસ્કૂલ તો ગામડી શાળા જેવી લાગી. ડાંગરાસયના એક માળના પાલડી પનાના લાંબા મકાનમાં અમારા ઓરડા ને સાદો સરસામાન સંગીન અભ્યાસ માટે અનુકૂળ લાગ્યાં. અહીંયાં દિવેલના ટાડીઆને રુખસદ આપીને મીણુજતીની રોશનીથી વાંચનાં મેં નવો ઉત્સાહ અનુભવ્યો.

બધુંચે નવું હતું; પણ ન્યાનનાં બંધન તો ત્યાં જઈએ ત્યાં હોય જ. અહીં ગુજરાત ઉપરાંત કાઠિયાવાડ ને દક્ષિણ પણ વડનગરા નાગર વિદ્યાર્થીઓ આવતા હોવાથી વરસોથી તેમની ઈલાયદી નામર

કલ્પ સ્થપાયેલી હતી. ખીજા વિદ્યાર્થીઓ માટે મુજરાતી ને કાઠિયાવાડી કલ્પ હતી ને દરેકનાં જુદાં રસોઈ ને વાસણ હતાં.

નાગર કલ્પમાંથી રોજ સવારે દૂધ પીવા મળે ને જે વખત જમણુ મળે, તેનો નોકર ઓરડી વાળે ને પાણી બરે. હજી મને ચા પીવાની ટેવ નહોતી તેથી નડિયાદના ખીજા સાથીઓની માફક મારે કંઈ ખીજી ખટપટ કરવાની નહોતી. કોઈ નોકર કે રસોઈઓ ગેરહાજર રહે ત્યારે અમે જાતમહેનતથી સફાઈ કરતા ને રંધતા. અનાવડતને લીધે કવચિત જાત કે ખીચડી નીચેથી જળા જતાં અને ઉપરથી કાચાં રહેતાં કે રોટલી વિવિધ આકારની ને જાડીપાતળી થતી ત્યારે દસીખુશીથી ચસાવી લેતા.

આ કલ્પમાં ખાસ કરીને કાઠિયાવાડ ને સુરતના વિદ્યાર્થીઓના નિકટ પરિચયમાં આવવાનો પ્રસંગ મળ્યો. કલ્પનો રસોઈઓ કાઠિયાવાડનો જ મળતો ને તે મશાલેદાર અડદની દાળ જનાવતો તેને અમે દૂધપાક ફૂડીને શોખથી આરોગના જુદી જુદી બોલીની ગમ્મત ને ચર્ચા વારંવાર કલ્પમાં જામતી. યુ ને બદલે અમે શુ બોલના તેની કાઠિયાવાડી બાઈઓ સખત ટીકા કરતા. વળી કેટલાક તો ખી.એ.માં જે ત્રણ વાર નપાસ થઈને અહીં વરસોથી રહેનાં દાદા જની બેઠેલા—કોઈ તો જે ત્રણ છોકરાંના બાપ પણ હતા. કેટલાક પરણેલા હતા ત્યારે કેટલાક ખીજા પરણવાની તૈયારીમાં હતા. આવી ટોળીમાં હવે સ્ત્રી જાનિ અને પ્રેમ વિશે ગર્ભિત કે ખુદ્દાં કટાક્ષ કે મર્મ વાક્યો હું સાંભળતો થયો.

હોસ્ટેલમાં વર્ણની જુદાઈ તો હતી જ, પણ વર્ગની જુદાઈ સાક્ષી નહિ. પરંતુ એક દિવસ કોઈ જુદી દુનિયામાંથી ૧૬-૧૭નો એક વિદ્યાર્થી હોસ્ટેલમાં રહેવા આવ્યો. તેનું શરીર મુડોળ અને હાટ-પુટ હતું. પણ તે એટલો બધો ગોરા હતો અને તેણે બધાંથી જુદાં એવાં—પૂરાં વિજ્ઞાપતી કબૂનાં પાટલન, કોટ, કાલર અને હેટ ઈ. પહેર્યાં હતાં કે તેથી તે અંગ્રેજ શુવાન જેવો જ લાગતો. વધારે નવાઈની વાત તો એ હતી કે તે પોતાના મુંદર પલંગ અને અનેક ટૂંકા અને

ખિન્નરાઓ ભરીને ભારેભાર સરસામાન લાગ્યો અને સાથે પોતાના ખાસ નોકર લાગ્યો તેથી હોસ્ટેલમાં તેની સુખસગવડ માટે માગ પર એક છેડે જે આખી ઝોરડીઓ રોકવામાં આવી. દેખાવમાં કે રસાલામાં ગોરા સાહેબ જેવો ને હતો, તેમ તે ખીજા વિદ્યાર્થીઓથી તદ્દન અનડો અને અદુલો રહેતો જમતો અને ફરતો. વધારે નવાઈની વાત તો એ સાંભળી કે એ મેટ્રિકમાં નાપાસ થયેલો છતાં તેને અપવાદ તરીકે કોલેજમાં ભણવાની છૂટ આપવામાં આવેલી. થોડાં અઢવાડીયાં કે મહિના આવા બાદશાહી દમામથી રહીને એક દિવસ તે રવાના થયો. વાત-ચાનમાં જાણવા મળ્યું કે તે તો શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈ હતા અને તેમના કાકાના ઓચિંતના અવસાનને લીધે તેમણે અભ્યાસ શરૂ કર્યો તેવો જ લગભગ પૂરો કર્યો હતો.

છવનમાં તેમ અભ્યાસ વર્ગમાં નવી આઝાદીનું દર્શન થયું. અહીં વડીલોના શબ્દોના અંકુશ રહ્યા નહિ તેમ શિક્ષકોના ટુંકારા કે અપમાન સહેવાનાં હતાં નહિ. સૌ એક વિદ્યાર્થીઓ આમળ અધ્યાપક (પ્રેફેસર) જોઈ બ્યાસપીઠ પર ચઢીને સળંગ કલાકેક લાપણ આપના ને રસેટના જંગી પાટીઆ પર આકથી બોધ વાક્યો લખના. માત્ર કોઈ વિદ્યાર્થી અવાજ કે તોફાન કરતા કે આમળ બેઠેથી જે ચાર સીવિદ્યાર્થીનીઓ તરફ કંઈ ચાળા કરતા ત્યારે જ તે કોઈને વદના કે ધમકાવતા.

અંગ્રેજ આચાર્ય હર્સ્ટ અમને અંગ્રેજી શીખવતો પણ નેનો ચહેરો ધણો જ સૂકો અને બદસ્ત હતો ને તેનો અવાજ અત્યંત ધીમો અને કંઈક હતો તેથી તેનું શિક્ષણ અમને છેક જ કંટાળા ભરેલું લાગતું.

સાદર થી આનંદચંદર અમને સંસ્કૃત નાટક શીખવતા. કચિન કોઈ શ્લોક, પ્રસંગ કે પાત્ર પર તે ખીજતા ત્યારે અમને ખૂબ મગ્ન પડતી. બાકી ઘણી વાર કંઈ તૈયારી કર્યા વિના જ તે વર્ગમાં આવીને પાનાં ને પાનાં મગજગથે જતા તેથી અમને ચીક ચડતી.

અમે આફ્રીન હતા તો અમારા ઇતિહાસના અધ્યાપક ક્રિમિ-સેરીએટ પર. ઓસના ઇતિહાસનો નવો વિષય તે એવી સરલ રસીકી જાનમાં ને એવા મીઠાકાલા સૂરથી સમજાવતા કે તેના મુખ્ય મુદ્દા સહેજે અમારા મગજમાં ઝિતરી જતા.

કેલેજમાંથી છૂટનાં જ હું પહેલાં તો મેદાન પર ક્રિકેટ રમવા જતો. પણ થોડા વખતમાં ટેનિસનું રોકેટ લાવીને એ નવી રમતનો વધુ રસિયો બન્યો. ઘણાખરા ખેલાડીઓ કતાનના સફેદ જોડા પહેરીને રમતા મને આ ખરેખર પોસાતો નહિ તેથી હું ખુલ્લે પગે જ રમતો. વખત જતાં એ રમતમાં હું પાવરધો પણ થયો. જહાર ફરતાં પણ મારા સરતા જગડા આમડાના રત્નીપર મને ડંખતા તેથી કંઈ પહેર્યા વિના જ કોલેજમાં ફરતો તેથી “અમદાવાદી હોલમુદ્” પહેરનાર ઉઘાડપગા તરીકે હું મારા મહળમાં પડાયો.

અહીં પણ રાતે પાચેક કલાક જ સુવાનો આગ્રહ હું રાખતો. પણ વહેલું ઉઠાડનાર કોઈ નહિ હોવાથી રાતે અગિયારથી પણ મોટે સુધી હું વાંચતો. છેક મોટે સુધી વાંચનાર થોડા મહેનતુ વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે હરીફાઈ ચાલતી. મારો નંબર ઘણુંખરું પહેલો રહેતો—ગાફી બીજો ત્રીજો તો ખરો જ.

વાહન પહેવારનાં કોઈ સ્વરૂપ સાધન ન હોવાથી થોડા જ વિદ્યાર્થીઓ રોજબરોજ શહેરમાં જતા. સિનેમા નહેાનાં ને આખા સત્રમાં એકાદ વખત કોઈ નાટક એવા જતા. ડાહ્યામાઈ ધોગસાઈનું “વીજ્ઞાવેલી” નાટક જોઈને હું મુગ્ધ થયેલો ને—

‘મુખે મૂવ સંસારમાં બાબ્યવંત કુંબાર
ચિંતા બાંધી માકડે.....’

એ કડી ક્યાંય સુધી મારા મનમાં રહી રહી ને એવું સાદું શ્રમિક જીવન ગાગવા મને પ્રેરતી.

તે વખતે દૈનિક પત્રો નહોતાં, છતાં કોઈ વખત પ્રેમાશાઈ હોલની સભાની ખજર વખતસર પડી ત્યારે વિદ્વાન અગ્રેસરોને આંબળવા હું જતો. પહેલા જ વરસમાં ૧૦મી મેને દિવસે ઘાઘા લાજપતરાય ને અગિતસિંગને સરકારે દેશપાર કરેલા તેથી દેશભરમાં રાજકીય વાતાવરણ ગરમ થયેલું. વરસ આખરે કેમિસ સુરતમાં બરાવાની હતી તેથી તેના અગ્રેસર તરીકે અંબાલાજી સાકરલાલ વ્યાખ્યાનો આપતા. કૃષ્ણિન તેમને સભામાં જોયેલા ત્યારે તેમની બારે પાંચડીથી મહેતું બરાવદાર ગૌર વદન, તેમની ઠરેલ ડહાપણુભરી વિદ્યાગ આંખો, તેમની આઠી તળપડી બાપા અને વિદ્યુદ્ધ વહેવારિક મુદ્દા - એની ગોંડી છાપ મારા પર પડેલી.

એ જ વરસમાં કદાચ રાજકીય ગરમીને કીધે જ અગ્રેસર મિન્સી-પાલ સાથે વિદ્યાર્થીઓને ચક્રમક ઝરી. ૫૩૭૬ વિદ્યાર્થી માધુભાઈ કૃત્તીશ્વરની આગેવાની નીચે જુવાનીઆઓએ હડતાલ પાડી ને આકથો ચોતરફ લખ્યું : "Hirst is worst" - હર્સ્ટ નિમૂષ્ટ છે. તે વખતે કોલેજની વ્યવસ્થા શહેરની એક કમિટીને હસ્તક હતી. તેના આગેવાન તરીકે ગોવિંદરાવ પાટીલ રમણભાઈ નીલકંઠ વગેરે કોલેજમાં સમાધાન કરવા આવેલા. મામતો પતી ગયા પછી તેમને કદી ત્યાં જોયા નહિ.

એ જ અરસામાં હોરટેજમાં કંઈક ચોરી થઈ તેની તપાસ કરવાને પોલિસના માણસો આવી ચડ્યા. પૂછપરછ કરતાં ને કંઈક જણતી લેનાં ગુનેગાર પકડાયો નહિ કે મુદ્દામાત્ર મળ્યો નહિ. છેવટે કોણુ ગણે શાધી અમારી કલ્પના છેક નાના નોકર - છોકરાને ગુનેગાર માનીને પોલિસે તેને તપાસવા માંડ્યો. નિર્જન મેદાન પર ચર્ચ જર્ચને હમેશની રીત મુજબ પોલિસે તે છોકરાને મારવા કીધા અને છેવટે તો તેને જોધો કટકાવીને અંધશ્રુઓ કરી નાખ્યો, તેથી વળી પોલિસના તંત્રની સામે મારી જૂની નફરત ઓર વધી ગઈ.

રાજકીય અગવળોને એક રમૂશ પડ્યો એક વખત અમારા છાત્રાલયમાં પડ્યો. એક રાત્રે એવી ગોંડી અફવા આવી કે દાદાભાઈ નવરોજી અવસાન પામ્યા છે તરત જ એક કચ્છી રીખણી વિદ્યાર્થી

અંતરીઆ થોડાં સાગરીતને લઈ ને દરેક ઝોરડીએ ફરવા નીકળ્યો. બીજે દિવસે ઉઘાડે માથે સરધસ કાઢી નદીએ રનાન કરવા સૌને તે સમજાવવા લાગ્યો. તે પાંચ-દસને એક ઠેકાણે બેઠા કરીને ફાટા સાદે, લાંબા હાથ કરીને કહે : “હિન્દના દાદા ગયા ! એ તે શું ટેવલ પરથી ફોડર પડી ગયું છે કે ખડીઆમાંથી શાહી ઢળી ગઇ છે—એમ સમજો છો ? આ તો બારે થઈ છે...” પણ સવારે તો અફવા ખોટી ઠરી એટલે સરધસ ન નીકળ્યું.

થોડી વારમાં નવીસવી કોલેજની અને છાત્રાલયની, નવી સુખ સગવડની ને ટેનિસની રમતની મોહિની દિલ પરથી સરવા લાગી. ફરીવાર મારું આંતરજીવન બહારના સ્થૂળ સંયોગોથી પર થઈને જૂની આધ્યાત્મિક દિશામાં વહેતું થયું પણ તેમાં કેટલાક મહત્વના ફેરફાર થવા લાગ્યા.

નડિયાદ છોડ્યું તે પહેલાંથી જ ચન્દ્રશંકર પંડ્યાએ મને એની ખેસંદનાં કંઈક પુસ્તકો આપેલાં. તે બહુ જ રસથી વાંચતો ગયો ત્યારે તેમાં શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગના મુજ સિદ્ધાંત નવી જોરદાર દલીલોથી પુરવાર કંજા જોઈને હું ખુશી થયો. પુનર્જન્મ ને કર્મના નિયમ ખેસંદે સહમ શરીરની દષ્ટિથી સામ્રીય રીતે—ચિત્રો આપીને સમજાવેલા. હિમાલયમાં વસના લોકોત્તર સિદ્ધો અને મહાત્માઓના ચમત્કારની વાતો રવાનુભવને આધારે રજૂ કરીને તેમણે મને હેરાત પમાડ્યો. વળી દુનિયાના બીજા ધર્મોની સાથે આર્યધર્મના આદેશનો સમન્વય સાધીને તેણે આખી દુનિયાના સર્વમાન્ય આધ્યાત્મિક વારસા તરીકે, ધ્યાન ને સમાધિના માર્ગની તારીફ કરી તેથી મારી જીવિત ને દિલ વિશાળ થતાં ગયાં. જૂના ધ્યાન—ભક્તિના માર્ગને આગ્રહપૂર્વક સાધવાને નવી શ્રદ્ધા ને પ્રેરણા મળ્યાં.

ખેસંદના પેગમમાં નવું સગીન તત્ત્વ સામાજિક સેવા અને સુધારાનું કનું. વડોદરાના પ્રચારકો શારીરિક, માનસિક, નૈતિક ને આધ્યા-

ત્રિમુક ઉન્નતિની વાતો જ નિરંતર કરતા, પણ સમાજ મુધારા વિશે ભાગ્યે જ કંઈ લખતા. ત્યારે જો આર્થ જુમિને એસંટ ખરા નિગરથી ચાલતાં તેની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને સજીવન કરવાને સારુ મધ્યકાલીન રીતરિવાજોને નાબૂદ કરવાનો પ્રયત્ન સમસ્તને સર્વાંગે મુખી ને સમૃદ્ધ કરવાનો અને પશ્ચિમની પ્રજાઓની દરોગમાં તેને ઝગકાવવાનો તે નિરંતર પ્રેરક બોધ આપતાં. બાગલમ ને ફર્ગિયાન વૈધવ્યની ગુલામી બેઠીઓ તોડવાની તેમણે હાકલ કરી. પંચમો અને અંત્યજોનું અદ્વિતપદ્મ, અજ્ઞાન ને કળાસિધન નાબૂદ કરી તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનું તેમણે એજ્ઞાન કપું. લમ મરણની ધાર્મિક વિધિઓને તેમણે સકારણુ ગણી તો પણ તેનાં ચાતુર્ય વિશુદ્ધ કરવાનો પેગામ આપ્યો. હાલની અસંખ્ય શાંતિ-પેટા શાંતિઓના વાણ તોડીને અને ગરી-બેરી વહેવારને ભેદ સુદ્ધક ગણીને ચાર જ વર્ષે ગુણુ કર્મ મુજબ રચવાની તેમણે શિખામણ આપી, એકંદરે એસંટ ને તેના કાર્યકરોએ વિશાળ દૃષ્ટિથી અને જાંડી દેશદાઝથી સર્વદેશીય સામાજિક મુધારા ને સેવા કરવાનો જ આદેશ રજુકની ભાષામાં આપ્યો તે પિનાજના પૂર્વ સંસ્કારને લીધે મારા દિલમાં સહેજે જોતરી ગયો. હવે આપણી પતિન પ્રાપ્તનો આધ્યાત્મિક તેમ સામાજિક મુધારો ને મેવા કરવાની તમન્ના મારા અંતરમાં જગૃન થઈ.

ભાવનાઓનો નવો સમન્વય મારા મનમાં વજાતો હતો. નેત્રામાં ચોપાસ ફેલાતી રાજકીય હવાની પણ અસર થતી અર્ધ સન ૧૯૦૭માં લાલા લાજપતરાય જેવા પરમ દેશબક્તને સરકારે આપણુદીથી દુર સ્વદેશમાં ધકેલી દીધા તેની કારમી ચોટ મારા દૂંળા દિલમાં લાગી. વળી, અંગ્રેજ રાજના પ્રતીક સમો જે ગદ્યરૂપ હર્સ્ટ, આનંદરાંકર કે કોમિસેરીએટના ખૂટ સાફ કરવાને કાયક નહેનો તેને પરગળ્યે અમારી યાત્રી પર કોલેજના વડા તરીકે દોકો બેગાડેલો. તે અમને હલકા ગણી અમારું અપમાન કરતો અને અમારા વિદ્યાર્થી જીવનને રૂખનો. દેશ-બંધમાં આવા અંગ્રેજોએ જમાવેલા બુદ્ધી શાસનની સામે જંદ જગતી

ભારત માતાની જાંજીરો તોડવાની ટિજક, ત્રિપિનચંદ્ર પાસ ને અરવિંદ ધોષની ધોષણા મારા અંતરમાં વસી ગઈ. વરસની આખરે સંપૂર્ણ સ્વરાજ, સ્વદેશી માટે બહિષ્કાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વગેરે મુદ્દા પર ગુજરાતમાં જ મુસ્લિમ કોંગ્રેસ તૂટી ત્યારે અમ જીવાન વિદ્યાર્થીઓ આ ત્રિપુટીના જ પક્ષપાતી બન્યા. એ કોંગ્રેસના વરાયેલા પ્રમુખ રાસગિદારી ધોષનું જે જાણણ ત્યાં વંચાયું નહોતું તે મુંબઈનાં પત્રોમાં પ્રગટ થતાં ચન્દ્રશંકરે નડિયાદમાં પૂરી છટાથી અમને વાંચી સંભળાવ્યું, છતાં હું તો તેમની વિરુદ્ધ પક્ષમાં જ રહ્યો.

સન ૧૯૦૮ના વરસમાં વાત આગળ વધી. એપ્રિલ માસમાં કાયદ જીવાન ખુદીરામ બોઝે અંગ્રેજ રાજને નાબૂદ કરવાની નેમથી અંગ્રેજો પર પહેલો બોમ્બ ફેંક્યો. કોરટમાં અતિમ સજા થતાં તે યુવકરત્ન દ્વાયમાં ગીના લઈ અને વદેમાનરમ્ભો પોકાર કરતો ફાર્સીને માંચડે ચડ્યો. દેશને ખાતર જન આપનાર એ યુવાનની તારીફ ટિજકે કરી તે માટે તેમને પકડીને સરકારે મુંબઈની દ્વાઈકોરટમાં કામ ચલાવ્યું આ બધાય અવનવા બનાવોના રોજરોજના હેવાસ અમારા જાત્રા-લપમાં ખૂબ રસથી વચાતા. ટિજકે જે દિંમન અને ચતુરાઈથી સરકારી અધિકારીઓની ઊલટ તપાસ કરી તેના પર અમે આફરીન થતા. છેવટે ન્યારે ન્યાયમૂર્તિ દાવે ટિજકને ૭ વરસની સજા ફરમાવી ત્યારે અમારા દિલમાં સરકારની સામે લ્હાપ લાગી. ચોપાસ અમારા કાનમાં તો ટિજકના વિગ્રયવંત શબ્દો જ ગળુકના રહ્યા : “હું એટલું જ કહેવા માગું છું કે ન્યુરીના અભિપ્રાય છતાં હું મક્કમપણે માનું છું કે હું નિર્દોષ છું. જગનના ભાવિ પર (સરકારથી) વધારે મદાન શક્તિઓનું સાત્રાજ્ય વર્તે છે. કદાચ ઈશ્વરની એવી ઈચ્છા હશે કે હું સ્વતંત્ર રહું તે કરતાં હું સદન કરું તેથી જ મારું ખોય વધારે સારી રીતે પાર પડે.”

1. “All I wish to say is that in spite of the verdict of the jury, I maintain that I am innocent. There

આ રાષ્ટ્રે અમારા કાનમાં મૂંઝતા હતા તેવામાં જ અમે સાંભળ્યું કે ટિંગકને નજીકની સાબરમતી જોવામાં જ પૂરવામાં આપ્યા છે, તેમની સગની સામે દેશભરમાં જંગી પેકારો થાય છે, મુંબઈના કામદારોએ ૭ દિવસની હડતાલ પાડી છે અને અમદાવાદ શહેરના લોકોએ પણ હડતાલ પાડી છે. તરત જાગ્રદાયના હિરેરાએલા વિદ્યાર્થીઓએ આ મહાપુરુષના કારવાસની સામે વિરોધ જાહેર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સેંકડો વિદ્યાર્થીઓએ હિંદાડે માથે મૂક સરઘસ કાઢીને સાબરમતી નદીએ જોડે રનાન કર્યું. કાલેજમાં હડતાલ તો ન પડી પણ આનંદ-શંકરના સંસ્કૃતના વર્ગ દરમ્યાન અખ્યાત નામના વિદ્યાર્થીએ ટિંગકને લાવખીની અંજલિ આપવાને પાડીઆ પર એક સંસ્કૃત શ્લોક રચીને લખ્યો તેની હેતુ કહી યાદ છે: તિલ્લ ત્વ તિલ્લજેડસિ તલિલ્લે: । તિલ્લ તુ સારા જગનના તિલ્લ - જીવજીવ છે. વર્ગમાં આવનાં આનંદશંકર શ્લોક વાંચીને મૂઝમા હત્યા. પછી કંઈ બોલ્યા સિવાય વર્ગનું કામ તેમજો પનાયુ, છેલ્લે તેમજો પાડીઆ નરક નગર નાખીને કહ્યું: "ગૃહસ્થો! આ શ્લોક સત્ત્વમાં દુઃખેટલું જ કહીશ કે નમારે રાજકીય બાબતમાં જગત કોણાકલથી દૂર રહેવું જોઈએ. શાંતિથી તમારે રાજકારણનો ભુદ્ધિપુર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈએ." આવા વાપડા બોલ સાંભળીને અમે નિરાશ થયા. અમારાં દિલ સરકારની સામે ધૂધવાઈ રહ્યાં.

પછી તો જંગાળમાં કામદાર અંગેજો અને તેમના અમલદારો પર ફટકાટ બોમ અને ખિસ્તોલો ફેટવા લાગી. સરકારે સેંકડો દેશબંધોને ગિરફતાર કરીને ફેટલાયને ફાંસીને લાંકડે ચડાવ્યા. ઘણા વધારેને આદામાનના કાળા પાણીએ ધોકેલા. પાલ, અરવિંદ વગેરે આગેવાનો જેલમાં પુરાયા. સરકારી દમનનો કારડો દેશભરમાં વિજાઈ રહ્યો. ને વખતે અર-

are higher powers that rule the destiny of things and it may be the will of Providence that the Cause which I represent may prosper more by my suffering than by my remaining free."

વિદની બ્રહ્મંદ વાણી મારા કાનમાં ગૂંછ રહી: “દેશના ઈતિહાસમાં એવી ઠોઈ ઘડી આવે છે કે જ્યારે બીજી બધી પ્રવૃત્તિ - તે ગમે તેટલી સારી ને ઉદાત્ત હોય તો પણ-માતૃભૂમિની સેવાના સર્વોપરિ કાર્યને આધીન જ ગણવી જોઈએ. આપણા દેશમાં આવે સમય આજે આવ્યો છે. તમે અબ્યાસ કરો તો માતાની સેવા કાજે જ. તમે પૈસા કમાઓ તો તે માતાની સેવા માટે જ. જો તમે પરદેશ સંચરો તો પણ પાછા આવીને માતૃભૂમિની સેવામાં જ જીવન સમર્પણ કરો.”

આ ગુરુ વાક્ય મારા દિલમાં એટલું જોડું વસી ગયું કે તે ફકરો મેં મારી નોંધપોથીમાં ઉતારી લીધો ને ફરીફરીને ગોખતો ગયો. હવે ધર્મસાધના ને સમાજસેવાની સાથે દેશની સ્વરાજસિદ્ધિનો મંત્ર પણ મારા ખમીરના નાણાવાણામાં વણાતો ગયો.

અમદાવાદમાં તે વખતે સ્વરાજ અને સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ બે એક વરસથી પૂર જોશમાં ચાલતી હતી. કૃપાશંકર પંડિત, દા. હરિપ્રસાદ ને તેમના બાઈ પ્રાણુલાલ, પ્રોતમરાય, મગનભાઈ ચતુરભાઈ ને પ્રો. સ્વામીનારાયણ જેવા જુવાનો તે વખતે અંબાલાલ સાકરલાલ ને જીવણલાલ ખેરિસ્ટર જેવા આગેવાનોને ખાડીઆમાં વેદ સનાતન ધર્મ સભાના કાર્યક્રમ અંગે મળતા. બગમંગની લડત દેશભરમાં જામતી ગઈ ત્યારે આ સર્વેએ બેગા મળીને સ્વદેશી મિત્રમંડળની સ્થાપના કરી અને શહેરમાં સ્વરાજનું આદોષન જમાવવા માંડ્યું. પછી તેમાં ગોવિંદ રાવ પાટીલ જેવા બીજા આગેવાન ને રામમોહનરાવ જયવંતરાવ, ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ ને શકરરાવ સેવદ જેવા જાણુ સમાજના અને બીજા અનેક ઉત્સાહી જુવાનો જોડાયા.

તેમાં વેગ લાવવાને માટે “સ્વદેશ ઈર્ષન”ના નામથી પહેલી નાની પુસ્તિકા પ્રાણુલાલ નજરાયે પ્રકટ કરી. પ્રો. જવે તે વખતે સંગીતના વર્ગ ખાડીઆમાં ચલાવતા તેમણે અને બીજા બાઈઓએ ગુમરાની સ્વદેશ ગીતો જોશીલા મૂંઝી સજામાં ગાવા માંડ્યાં. મિત્રમાં કામ શીખવા આવેલા કેટલાક બંગાળી બાઈઓ વહેમાનરૂપ ને બીજા

બંગાળી ગીત સભામાં જુલંદ અવાજે ગાવા લાગ્યા, ત્યાંથી સ્વદેશીની સભાઓમાં ચેંકડો ને હમ્મરો માણસોની મેદની જનમવા માંડી. નવનુવાન દાં ચંદુલાલ દેસાઈ તે વખતે માંદગીને લીધે કાલેજ છોડીને અમદાવાદમાં રહેતા હતા. તે પણ આ આદિજનમાં જોડાયા અને યુગરાત્રીમાં પૂરતાં દેશાભિમાની ગીત ન હોવાથી તેમણે પ્રસંગ મુજબ વખતોવખત નવાં ગીત રચવા માંડ્યાં, તે તરત જાહેર સભાઓમાં ગવાઈને લોકપ્રિય થતાં ગયાં ને સ્વદેશ કીર્તનની વખતોવખત પ્રકટ થતી નવી આવૃત્તિઓમાં છપાતાં ગયાં.

આ બધી સભાઓનું પ્રમુખપદ અંબાલાલ સાકરલાલ અને જીવજીલાલ ખેરિસ્તર જેવા પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનો લેતા ત્યારે રોજિંદું કામ કૃપાશંકર અને દાં હરિપ્રસાદ સંભાળતા. અંબાલાલની સલાહથી આ ચળવળને વહેવારિક સ્વરૂપ આપવાને પહેલાં પગલાં કૃપાશંકરે લીધાં. તેમણે પૈસા-ફંડના સંચાલક અંતાણ કાળેને અમદાવાદમાં બોલાવીને તેમના તળેમામના કાચના કારખાનાનો માસ અને વેચવાની ગોઠવણી કરી. તેમ જ બંગાળ કેમિકલ વર્ક્સની દેશો દવાઓ અને બીજા સ્વદેશી માસ વેચવાને સ્વદેશી સ્ટોર (બંડાર) ઉઘાડવાની વ્યવસ્થા તેમણે કરી. એ બંડાર સ્વરાજ ને સ્વદેશીની લડના પ્રતીકરૂપ બન્યો. અંબાલાલ સાકરલાલ પોતે જ સ્વદેશી જન ચુસ્તપણે પાળના^૧ ને સ્વદેશી ધર્મનો રોજબરોજ ઉપદેશ આપતા. કાળજળથી બંડાર પર લોકોની બારે ધરાકી વધતી જ ગઈ.

સન ૧૯૦૮માં બંગાળમાં બોંબલુગ શરૂ થયો અને દિગ્ગજને લાંબી સળ થઈ તેવામાં જ દિંદદેવીના ચિત્રની જે કક્ષપના કૃપાશંકરે^૨

૧. તેમની ગેરહાજરીમાં તેમના દીવાનખાનાના કાચ પર મફલતથી પરદેશી કાપડ ચોડાયેલું હતું. પાછા આવતાં તે કાપડ લોઈને તે રીસે ભગવા ને તે કાપડ તેમણે બતે જ ચીરી નાંખ્યું હતું.
૨. કૃપાશંકર મુખ્યત્વે કરીને આ બધી પ્રવૃત્તિમાં જ રુચીપામ્યા રહેતા તેમના મંડળ તરફથી એક પુસ્તકાંશય પણ રાર થયું તે હાલ દાદાશાઈ

અને પ્રો. ખર્વેએ સાથે મળીને કરેલી. તેમાં હિંદ મેથાનો કેશકલાપ દિમાલયને સ્થાને વિખરાયેલા હતા, એક હાથ સિંધ સુધી પહોંચીતો. અને બીજા ખંગાળ સુધી લંબાયેલા હાથમાં ત્રિશુળ હતું. ચિત્રની નીચે 'જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદિપિ ગરીયસી' એ શબ્દો લખેલા હતા. આ ચિત્ર કલાકાર મનજીભાઈ ચીનરીને તૈયાર કર્યા પછી રવિવર્મા પ્રેસમાં છપાઈને પ્રકટ થયું, ત્યારે તેની હજારો નકલ ચોટે ને ચકલે - ગુજરાતમાં ને દેશભરમાં પ્રસરી. પછી અવનવા કલાકારોએ એમાં મનગમતા

લાયઝેરીને નામે કાયમ રહી છે. અસલ આ લાયઝેરી સ્વદેશી મિત્ર-મંડળના નામથી જ બોળખાતી. પરંતુ એક વાર દુપારા કર આનંદરા'કર ધ્રુવ પાસે 'વસંત' પત્ર લાયઝેરીને બેઠ તરીકે મોકલવાનું કહેવા ગયા ત્યારે એ મંડળના જહાસ રંજને લીધે આનંદરા'કરે જરા આનાકાની કરી અને કંઈક નવું નામ પાડવાની ચૂચના કરી. તેથી જો લાયઝેરીનું 'દાદાભાઈ નવસેહ લાયઝેરી' એવું નામ પાડવામાં આવ્યું. હાલ તે પાનકોર નાકે આવેલી છે અને મ્યુનિ. કોર્પોરેશનના વહીવટ હેઠળ છે. વળી 'ઉદબોધન' માસિક પણ એ મંડળ તરફથી થોડાં વરસ સુધી પ્રગટ થયું. આ પ્રકાશન ને સ્વદેશ કીર્તનને અંગે જ તેમને ઘેર જડ-તીઓ પણ થઈ. પણ તેની સાથે એક છપી કામગીરીમાં પણ તે રોકાયેલા હતા. સ્વદેશી ભાષાર શુદ્ધો મૂકવાનો પહેલો સમારંભ થયો તે જ દિવસે તેમને 'શુક્તિ કોન પથેર' - એ નામનું એક બંગાળી પુસ્તક ટપાલમાં મળ્યું તેમાં બોંબ બનાવવાની રીતનું વિવરણ હતું. તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આણુ દના નરસિંહભાઈ પટેલે કર્યું, અને તે 'વન-સ્પતિની દવાઓ' 'ચંદ્રકાનો ઇતિહાસ' વગેરે પૂંઠાં નીચે મોહનલાલ કામેશ્વર પડયાએ નવસારી પાસે એક જંગલમાં છપાવવાનું રાખીને છપાવ્યું. તેની નકલો મહેસાણામાં છપી રાખેલી ત્યાંથી દુપારા કર વખતોવખત તો અમદાવાદ લાવીને વહેલી સવારે લોકોનાં ઘરમાં ને દુકાનોમાં નાંખી આવતા. ઉપર આ પ્રવૃત્તિનો બેદ પોલિસે શોધી કાઢ્યો ત્યારે તેમાં રોકાયેલા નરસિંહભાઈ પટેલ અને ખેડાના પૂંજસાઈ પર કામ ચાલ્યું હતું, પણ તેને અંગે દુપારા'કરની ધરપકડ થઈ નહોતી.

કાપાસ કપડાં-કોઈએ કિંદ મૈયાને જાળવવાની માફક સિંદના વાહન
હિમ્મત મિસાલીને તેની છબી ચીનરી-ને તે છબીનાં દર્શન કરીને પ્રગ-
ટાવેલી સ્વરામ્યાની સગત પાર ઉતારવાને પ્રેરણા મેળવતા.

તાડિયાદમાં નથર સંસારથી વિરક્ત થઈને હું અધ્યાત્મ સાધનાનો
કાપાસ બન્યો હતો. તેમાં આત્મા વડે આત્મામાં સ્થિર ને શાંત થવાનો
સંપૂર્ણ નિર્લસિવાદ હતો. એસટે અતરની સંપૂર્ણ અનાસક્તિ કાયમ
રાખીને અમોઘ આત્મશક્તિથી સ્ત્રીઓ અને અદ્ભુતોનાં, દસિન અને
ખીડિતોનાં કુઝામ ફેડવાની પરમાર્થી પ્રવૃત્તિ કરવાનો મંત્ર આપ્યો. હવે
દેશગણતોએ અને શહીદોએ જારત માનની મુલામોની મેડીઓ લેવાનો
પરમ આદેશ આપ્યો. આમ સમાજસેવાનો અને સ્વદેશ મુક્તિનો
એમ ધરવાનો આદર્શ અનરમાં જોતો ગયો. કિન્દ મૈયા એ જ પરમ
પૂજ્ય આરાધ્ય દેવતા, સમગ્ર જારતખુમિ એ જ માનનું વિશાળ મંદિર,
તેનાં તેરીસ કરોડ સળાનોની સેવા અને મુક્તિસંગ્રામ એ જ પન્મ
ધર્મ, તેને માટે જ નિરંતર ખ્યાન ને તપ કરવું-એ આદર્શ હવે
સંપૂર્ણ જાણ્યો.

સિંહ પર સવારી કરતી ત્રિશ્વધારી હિન્દમાતાનું ચિત્ર ઠામ ઠામ દેખાતું. તે માતા જ અંતરમાં પ્રત્યક્ષ થઈને તેનાં કરોડો બાળને મુક્ત કરવાને પ્રેરતી. નકરા નિવૃત્તિમાર્ગો સંન્યાસી જનવાને બદલે શરૂ રાજકીય ને સેવાભાવી સૈનિક થવાની ભાવના હવે ઘણી જ વધારે મોહક ને પ્રેરક લાગતી.

જનની જણુ તો ભક્ત જણુ,
કાં દાતા કાં શર
નહિ તો રહેજે વાંઝણી
પણ મન ગુમાવીશ નર

—આ ગીત ઠામઠામ હું સાંભળતો. તેનો સાર ગ્રહણ કરીને અઢાળુ ઈશ્વરભક્ત તેમજ શરો દેશભક્ત થવાના મનસૂઆ હું કરતો.

નડિયાદમાં મારા આદર્શોના ખ્યાનમાં વિશ્લેષ આવતા તેના કરતાં અમદાવાદના કોલેજ જીવનમાં ઘણા વધારે આવતા. અહીં તો શિક્ષણ ખંડમાં જ આઝાદ સ્વભાવની યુવતીઓ આવીને બેસતી. તે રંગબેરંગી કપડાં અવનવી ઢબથી પહેરતી ને ઉધાડા માથા પર વાળની ઝોર દાપટીપ કરતી તેથી તેમની જુવાની વધારે આકર્ષક લાગતી. વળી રતનાવલિ ને કુમારસંભવ જેવાં સંસ્કૃત નાટકો અમે શીખતા તેમાં ઠામઠામ સ્ત્રીઓનાં અંગેઅંગનાં અને તેમની પ્રેમકક્ષાઓનાં રસીલાં પણ અવિનયી અને બેશરમ વર્ણન આવતાં. તેની સમજૂત આપનાં અધ્યાપકો કુદરતી સકોચથી નીચું જોઈને થોડુંક વિવરણ કરી સંતોષ માનતા. પુરાણા ગુરુઓ વિદ્યાર્થીઓને અષ્ટાંગ યજ્ઞયર્થ પાળવાની સલાહ આપતા, છતાં આવાં નરાતર ધૃંગારિક પુસ્તકો શીખવતા એ અજુગતું લાગતું. વળી અમારા અધ્યાપકો આવા સાહિત્યનું શિક્ષણ આપતી વખતે મોહક યુવતીઓને અમારી સાથે કેમ બેસાડતા એ આશયો સમજાવતું નહિ. એકંદરે આવા સાહિત્યના યાંચનથી દિક્રામાં અવનવો ફોબ થતો.

કોલેજમાંથી છાત્રાલયમાં જઈને વિવિધરંગી મિત્રો સાથે વાન-
ચીનમાં હું પડતો ત્યારે કાઈ ને કાઈ રીતે તેમાં પ્રેમ દુઢાણુઓ ટપટી
પડતી. ક્રિકેટનાં ખેલાડી મંડળોમાં તો બિખરત રસની છટથી દુઢાણુ
થતી. મારા જેવા કાઈ તેની રસ કે જિજ્ઞાસા બતાવતા તો મોટેરા તેની
ઓર દેકડી ઉઠાવીને પોતાના વિશાળ અનુભવની વધુ વાનગીઓ પીર-
સતા. વાર્ષિક મેળાવડો થતો ત્યારે તેમાં તો પ્રેમનાં ગીનની ઝડીઓ
વરસતી. “કહેજે રે વાદળી! વાન પ્યારીને” — એ ગીન એક વિદ્યાર્થી
હરજીવનદાસ કોટકે^૧ એવા મધુર સ્વરે ફરી ફરીને ગાયેલું કે તે મારા
મગજમાં યુગ્મ્યાં કરતું. નાકટશાળામાં જે જતા તે ત્યાંથી વળી બીજાં
આવાં ગીત ને સંવાદનું નવું સાહિત્ય લઈ આવતા, નવી વાતો અને
મજકરીઓનો મસાલો પૂરો પાડતા. એક નબળા મનનો વિદ્યાર્થી પ્રેમની
પીડાથી લગભગ દીવાનો બનીને મંબીર માંદગીમાં ચપડાયો તે પડથી
અમારા વાનાવચ્ચ પર ઘેરો પ્રકાશ પડ્યો.

પહેલા વરસની આખરે પરીક્ષા આપવા હું મુંબઈ ગયો તેમાં
પહેલે નંબરે પાસ થઈને મેં સારી શિષ્યવૃત્તિ મેળવી. બીજો વરસે પણ
પર ગૂમકું નીકળવાથી દોઢેક મહિનો ઘેર રહ્યો ત્યાં નાગણુમામાંએ
આસ્તેક્ષનાં પોતાં મૂકીને સાંજે ક્યો. કામચલાઉ પ્રિન્સીપાલ આનંદ-
શંકર રજા મળૂં કરીને પરીક્ષામાં બેસવા દીધો ને ફરી વાર મુંબઈમાં
પરીક્ષા આપીને હું ટોચ નંબરે પસાર થયો.

પહેલી વાર હું મુંબઈ ગયો ત્યારે લાખો માણસોની વસ્તી, મે
બાણુ કુટપાયરી વાગી વિશાળ સડકો, આલિશાન મકાનો, જેસ ને
વીજળીના દીવાની દારમાળા, ઘોડાથી રસ્તા પર ચાલતી અવનવી ટ્રામ,
ચોપાટીથી કોઝાળા સુધી વિસ્તરેલો દરિયો અને છેક જોયે મહાબાગ^૨

૧. હરજીવનદાસ પંડીત કાળમાં રાજકોટના દીવાન થયા હતા. તેમના
કુટુંબીઓ હાલ કોટક એન્ડ કું. નામની વેપારી પેઢી મુંબઈ વગેરે અને
રાહેરમાં ચલાવે છે.

હીઝ પર બાંધેલાં આઠ સાથે વાતો કરનાં મકનો - આ બધું જોઈને હું સાનંદાશ્રયમાં લીન થયો. કાળાધોડા આગળ આજના મ્યુઝિયમના રથાન ઉપર બાંધેલા વિશાળ મંડપમાં પરીક્ષા આપવા જતાં ડોટના રસ્તા ને મહાસયો, રસ્તા વચ્ચે ફટો કુવારો ને આંખને ચકરી આવે એટલું જાંચું રાજગાઈ ટાવર જોઈને હું ચકિત થયો. રાતે ગેઈટી થિયેટરમાં નાટક જોવા જનાં ભોરીજંદર ને મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીના વિશાળ ચોગાનમાં જાંચે ઝગારા મારતા ખૂણ દીવા જોઈને હું અંતર્ધ ગયો.

એની જ જાંડી ડાખ ગેઈટી થિયેટરમાં જોયેલા મુજરાતી નાટક મંડળીનાં નાટકોની મારા મગજ પર પડી. એ નાટકનો ભપકો જોનાં અમદાવાદનાં નાટક છેક શિખાઉ અને ગામડી લાઆં. 'એરિસ્ટર' ને બીજાં અનેક નાટકો અને વખત મુંબઈ જનાં જોયેલાં. તેમાં બાપુજીના અભિનય પર અને તેથીયે વધારે જ્યારંકર (સુંદરી)ના અસહ્ય સૈણ દાવભાવ ને મધુર ગીતો પર હું મોહિત થયેલો.

‘કહેજો નને સભારતી વિષપાન એ કંગી હતી.’

‘કોઈ દૂધ દ્યો દિલરંગી.’

‘મોંઝરી બચ્ચાને બળનાં ઉગારી
દીધો મોક્ષ મનેન્દ્રને તારી.’

... ..

‘સર્વાંગે સુંદર લાભી જરી
પણ એક જ ખોડ લરી.’

—આવાં આવા કંઈક ગીત મનમાં જાંડાં જાનરને ક્યાંયે સુધી મારા મગજમાં સ્થાવરતા રહ્યાં.

૧. આ ગીત મને બહુ જ પ્યારુ લાગેલું, કારણ કે રજારીના વેરામાં દૂધ વેચતી સ્ત્રીને રંજમૂમિ પર નિહાળીને વરસો સુધી નડિયાદની મારી રોડીમાં દૂધ વેચવા આવતી કેટલીક કદાવર અને મોહક રજારંગીની યાદ તાજ થયેલી.

પરીક્ષા પૂરી થયા પછી થોડા દિવસ મુંબઈમાં નિરાંતે રહેતાં ત્યાં વસતા નડિયાદના નાગર મંડળનો વિશેષ પરિચય થયો. બાગમાસીના અવસાન પછી બામા જ તેમનું ઘર ગિરગામમાં મોરારજી ગોકળદાસની ચાકમાં ત્રીજે માળ ચલાવતાં. ત્યાં દાદીની પ્રેમલ છાયા નીચે રહેવાની અને બહાર માસા ઝવેરભાઈ સાથે હરવા ફરવાની અને નાટકો જોવાની ખૂબ મજા પડી. એ જ માલિકની ખીજ આલીઓમાં ચન્દ્રચંદર પંડ્યા, અંબાલાલ જાની વગેરે પિનાચના જ સંરક્ષારથી ધડાયેલા જુવાનો રહેતા તેમણે પણ મને પ્રેમથી સત્કાર્યો. વળી પાસે આવેલા ચીના બાગમાં સસરા તનમુખરામ પણ ભાવિક સ્વાગત કરતા. તેમની જ થોડાગાડીમાં રોજ પરીક્ષા આપવા જતો. સન ૧૯૦૭માં, પહેલાં ગોવર્ધનરામ ને પછી થોડા માસમાં જ મનમુખરામ ગુજરી ગયેલા, તેથી તેમના દીવાનખાનામાં અનેક દેશી રાજ્યોના દીવાનોની હારમાળા જોવા ન મળી. છતાં તે ધરનો રાજવંશજ જોઈને અને તેની મહુમાનગતિ આખીને હું ધણો હરખાયો.

ઈન્ટરની પરીક્ષા આપીને ૧૯૦૮ની આખરમાં કાકા પોપટલાલને મળવા હું સહેજ ભ્રમ્ય જતર્યો. ખી. એ. માં લેવાના અંતિમ વિષય વિશે પૂછતાં મેં અંગ્રેજી સાહિત્ય પસંદ કરવાનો અને પછી હાઈસ્કૂલના શિક્ષક થવાનો મનસ્સો જણાવ્યો. પોપટલાલે નવા જમાનાને અનુરૂપ વિજ્ઞાન બજાવવાનો મને આમંત્ર કર્યો. જવાબમાં હા બજીને મેં ગુજરાત કોલેજમાં વિજ્ઞાનના ચથાર્થ અભ્યાસ માટે અપૂરતાં સાધનોની મુસોબત રજૂ કરી. તરત તેમણે કહ્યું : “તો જા મુંબઈ અને માસાને ત્યાં રહીને બજા.” આ સૂચના તરત મારે ગળે જતરી. મુંબઈમાં એન્ફીન્સ્ટન કોલેજ ધણી દૂર અને ખર્ચાળ હોવાથી સાધન સંપન્ન એવિયર કોલેજમાં જ બજાવવાનો મેં તરત નિશ્ચય કર્યો. વડીલોએ અને માસાએ સંમતિ આપી. તેથી ૧૯૦૯ના આરંભમાં અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજને તિલાંજલિ આપીને મુંબઈની નવી સ્ટ્રિટમાં બજાવાને. મેં નવપ્રયાન કર્યું.

૯. મુંબઈની તાલીમ

નડિયાદને મુકામને અમદાવાદ થઈ મોટું ઉદ્યોગપ્રધાન શહેર, પણ બને ખેતી ને હાથકારીગરીના માધનો વેપાર કરીને જ જામેલાં, એક જ બીજામાં ઢાળેલાં નગર ગણાય. ત્યારે મુંબઈ વધારે વસ્તીવાળું, વિસ્તૃત ને વળી તૈદન નવી જ ભૂમિકા પર રચાયેલું શહેર. અહીં વિવિધ ઉદ્યોગ ને ધંધા માટે જુદાં જુદાં બજારો ને લતા ખરા. પણ દરિયામાં પર્યટન પૂરીને બનાવેલી નવી ધરતી પર નવા માળા અને ચાલીએ બધામાં તેમાં વિવિધ ન્યાયના અને ધંધાદારી લોકોનો અનુપમ શંભુમેળો જામેલો. આ શહેરની વસાહત અંગ્રેજ રાજકર્તાઓના છત્ર નીચે રચાઈ, તેમણે કેટલાયે તળાવને પૂરીને વિશાળ ચોતરા બનાવ્યા; કેટલાયે નવા બાગબગીચા ખોલ્યા; ધોળીતણાવ ને દારૂમાર્કેટથી પાસવા બંદર ને કોલાબા સુધીનો વિસ્તાર અંગ્રેજી રૂબે વસાવ્યો; તેમાં સરકારી મકાનો ને અંગ્રેજી બેંક ને પેટ્રીઓ, હોટલો ને બજારનાં બચ્ચ મકાનો બનાવ્યાં; વિશાળ રાજમાર્ગ, ચોતરા ને ખુલ્લાં લીલાં મેદાન રચીને તેની મેનક જગદાવી.

સન ૧૯૦૬માં હું મુંબઈ રહેવા ગયો ત્યારે આ નવું શહેર એટલે નવા વાંધા સમૂહ હતું. ગિરગામના લતામાં મોરારજી યાજ્ઞમાં રહેતાં નવો જ સેન્ટ્રલસ્ટેશન ચોપાટીથી ગોળપીઠા સુધી બંધાતો દેખાતો. દરિયાને હજી વધારે પૂરીને કોલાબા ને મલખારદીલનાં બે પાંખાં બેડી

દેવાની ખર્ચાળ યોજનાઓ જોરશોરથી ચર્ચાની કોણસાના જેસ પર વીજળી સક્તિનું આક્રમણ થતું હતું. વીજળીની બત્તીઓ સર્વોત્તમ વિસ્તારમાં હતી. ટ્રામગાડીઓ ઘોડાને બદલે વીજળીથી ચલાવવાના બલુકારા વાગતા હતા. નવા સેન્ડહર્સ્ટ રોડ પર નવાં તોર્નિંગ મકાનો બધાનાં હતાં. અમારી પાડોશમાં જ સર થયેલો નવો અમેરિકા-ઇન્ડિયા સિનેમા નવા સિનેમા યુગની આગાહી આપતો હતો. નવી જૂની ઘોડાગાડીની જગ્યાએ નવી મોટરો સપાટાબધ આવતી હતી ને ટેલિફોનની પશુ સરઆન થતી હતી. આવો નવો યાંત્રિક યુગ મુંબઈમાં આવતો હતો ત્યારે હું એ શહેરમાં બસવા ગયો.

ગિરગામના કાતામાં નડિવાદના ઘણા સમા સંબંધીઓ દાખલાઓથી વસેલા. તેમાં મેરારજી ચાલને ત્રીજે માળે આસાનો વાસ બહુ જ સગવડવાળો હતો. તેની અગાથીમાં કોલા રહેતાં મારી નજર ફર મુદ્દર ચોપાટી ને મક્કખારદીક નરક પહોંચતી તેથી ત્યાં મને બહુ જ ગમી ગયું. વખત જતાં ચોપાસની ગીચ વસ્તી અને ખુશ્ખાં શાંત ગ્રામીકોનો અભાવ મને આકર્ષતો. પણ સુદાં જામાની છત્રછાયા નીચે મસીઆઈ બાંકુઓ સાથે જાણે મારા જ કુટુંબમાં રહેવાનું પૂરેપૂરું જોઈ ગયું.

મુંબઈ આવતાં પહેલું કામ ઝેવિયર કોલેજમાં મારું નામ દાખલ કરવાનું હતું. ખ્રિસ્તી ઇશ્વરિક ધર્મના જર્મન પાદરીઓ આ કોલેજ ચલાવતા. તે પૈકી પ્રિન્સિપાલ ફ્રેકમેનને પહેલો મળ્યો. નખર્થી શિખ સુધી સફેદ ખૂલતો જન્મો પહેરીને સફેદ દાદી ઝુલાવતા તે આચાર્ય બહુ જ સુદાં ને બહેરા હતા. છેક પાસે જઈને વાત કરતાં મને હન્ટરની

૧. ઇશ્વરિક ધર્મનો ફુનિયાસરમાં પ્રચાર કરવાને એ ઝેવિયર પાદરીઓનો એક સંઘ મધ્યકાળમાં રચાયેલો તેના સુરેષો કવનમર ધર્મ-રોવાનું અને ન પસંદવાનું કલ લેતા. આ પંથના વિદ્વાન સરેશો ઝેવિયર કોલેજના અધ્યાપક હતા.

પરીક્ષામાં ફીઝિક્સમાં મળેલા માર્ક તેમણે પૂછ્યા. મને સોમાંથી પાંસઠ મળેલા તેથી તે સતોષ પામ્યા. મારું કુળનામ યાસિક હોવાથી તેમણે જિજ્ઞાસાથી મારા દાદાનું નામ પૂછ્યું. મેં “ઝવેરીલાલ” કહ્યું એટલે, “પેલા નામાંકિત ઝવેરીલાલ હમિયાચંકર યાસિકના તમે પૌત્ર છો ?” એમ તેમણે પૂછ્યું. તેનો ઉત્તર મેં નકારમાં આપ્યો. છતાં બી.એ.ના રસાયનશાસ્ત્રના વિભાગમાં મને તેમણે નરત દાખલ કર્યો.

એ કોલેજના બધા પ્રાધ્યાપક સાધુ જીવન ગાળતા ને ત્યાં કોઈ સ્ત્રી વિદ્યાર્થીનીને દાખલ નહોતા કરતા, તે મારી ધર્મવૃત્તિને ગમ્યું. વળી ફીઝિક્સનો વિષય જાણ ને છુદ્દ ફાધર હાન શીખવતા. તે જેટલા હેંશિયાર તેટલા જ રમૂજી હતા. મુશ્કેલ વિષયને બહુ જ સરલ ભાષામાં સમજાવવાની કલા તેમને હસ્તગત હતી. રસાયન શાસ્ત્રના અધ્યાપક જીવાન ફાધર સીર્ષ એ વિષયમાં વિચારદ હતા, પણ અત્યંત ગંભીર અને જરા અનડા હતા. તેમની સાથેય મને તો દીક ફાવી ગયું. સંસ્કૃતનો વિષય એક જર્મન પાઠશી શીખવતા તેથી ઘણી નવાઈ લાગી. અનુભવથી માલમ પડ્યું કે તેના ઉચ્ચાર ને વાંચનશૈલી ઘણી જ વિચિત્ર અને દ્વાસ્થપ્રદ હતી. તો પણ વ્યાકરણ ને ભાષાનું તેમનું જ્ઞાન સંગીન હતું. કોલેજના પુસ્તકાલયનાં બધાં કપાટ સવારે અડધાએક કલાક ખુલ્લાં મુકવાનો રિવાજ હતો તેથી મેં તેનો લાભ લેવા માંડ્યો. બધી રીતે કોલેજ મને ગમી ગઈ ને મારો અભ્યાસ પૂર બહારમાં આગળે ધપતો ગયો.

અમારા વેરાગી અધ્યાપકો કોલેજના પોતાના ઓરડામાં જ બહુ સાદાઈથી સતા, રહેતા, ને વિદ્યાર્થીઓને મળતા. તેમનું રસોડું અને ભોજનખંડ બાજુના મકાનમાં હતાં. ત્યાં સવારનો નાસ્તો લઈ કોલેજમાં સાગ્ર નવને સુમારે તે આવી જતા. તેમના બપોરના જમણનો ઘંટ અટ્ટી વાગે વાગતો. તેથી અમારી કોલેજ સાગ્રદશથી અટ્ટી સુધી ચાલતી. અગિયાર-બાર વાગે શરૂ થતી બીજી કોલેજોને મુકાબલે આ વખત શરૂઆતમાં મને બહુ જ સાલતો. નવ વાગ્યાથી છુશછુશ જમીને

સાઠ નવેક વાગે ઘેરથી નીકળતું, ગિરગામ એક રોડથી ખેડેશ્વર યત્રને કાલજાદેવી ગેહનો આખો ગરતો વીધી ધીમીનવાવ આગળ કોલેજ મુધી ગરમીમાં ને વરસાદમાં આવતું, દસ વાગે પુસ્તકાલયના ખંડમાં જઈ ચોપડીઓ વાંચવી ને પસંદ કરવી, પછી અહીં વાઝા મુધી કોલેજમાં કાણીને ખરા તાપમાં ઘેર જતું, આ બધું પહેલાં બહુ જ અગવડ કરેતું લાગ્યું. પણ મુંબઈના દાદરા ને દ્રામથી તેમ આ નવા સમય પત્રકથી હું સપાટાબંધ રેવાઈ ગયો. પછી તો કોલેજ છૂટ્યા પછી સાંજે છ-સાત વાઝા મુધી ખાણી નોરેવ અભ્યાસખંડમાં વાંચવાની લહેજત મેં બોજવવા. માંડી ત્યારે આ કાર્યક્રમ આશીર્વાદ સમાન લાગ્યો.

ધરના મોટા દીરાનખાનામાં જ એક બાલુએ ટેબલપુરથી મુકીને મારૂ અભ્યાસગૃહ મેં બનાવ્યું. ખુરશી પર બેસીને હું કંટાળેના ત્યારે વચમાં બાંધકા દીયકા પર બેસીને વાંચતો. અહીંયાં પણ રાતે અગિયાર કે બાર વાઝાથી સવારે પાંચ-છ મુધી સુવાનો નિયમ ચાલુ કર્યો. તેથી કોલેજમાં નિયત કરતાં તેમજ બદારથી મળનાં પુસ્તકો સપાટાબંધ વાંચતો ગયો.

મુંબઈમાં મારા અભ્યાસનો મૂળ પાયો પાકે ક્યાં પછી મેં નડિયાદના મિત્રો અને બીજા મર્યાદાઓ તરફ ધ્યાન આપવા માંડ્યું. સર્વે મિત્રોમાં ચન્દ્રશંકર પંડ્યા જ મારા વિકાસમાં સૌથી વધુ રસ લેના. જોનજોતામાં અનેકવિધ વિચારની તેમની પ્રોત્સાહક વાતો અને ચર્ચાઓની મને અગત્ય મોહિની લાગી. તે જ મને એક રવિવારે યુનિવર્સિટી મુવકોના એક મંડળમાં—‘યુનિવર્સિટી સમાચાર’—દેરી ગયા. તેમાં નૃસિંહ દાસ વિભાકરે દ્વિતીય અમેજમાં સમીક્ષા તૈયાર કરેલો આગત વરસનો દેવાલ છટાદાર સંદેશમાં વાંચ્યો તેથી હું આશ્ચર્યચકિત થયો. પછી તો દર રવિવારે સવારમાં સમાચાર બાંધેલાં અને ચર્ચાઓ સંભળવાનો હું પાકો રસિયો થયો. તેમાં નડિયાદના બધુંજો ઉપરાંત ડૉ. કન્યાલુદાસ

ને નગીનદાસ સોલિસિટર, મનસુખલાલ માસ્તર ને વિભાકર, અતિ-સુખશંકર ત્રિવેદી ને મોહનલાલ દવે અને પછીના વખતમાં કનૈયાલાલ મુનશી ને શંકરલાલ એકર-વગેરે અનેક બાઈઓ નિયમિત ત્યાં આવતા. ખાસ પ્રસંગે નરસિંહરાવ દીવેદીઆ ને કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી ને જયસુખલાલ મહેતા,^૧ મણિશંકર રાનજી બટ (કાન્ત)^૨ ને મૂળજી ફુલ્કરજી વેદ વગેરે સાક્ષરો અને લેખકો પધારતા. આ બધા વખતોવખત વિવિધ વિષયો પર વિવિધ દૃષ્ટિથી વિદ્વાત-ભર્યાં અને વિચારપૂર્ણ બાપણો અગ્રેજી ને ગુજરાતીમાં આપતા, તેમાં અદ્ભુત જ્ઞાન અને વિચારોની જે સામગ્રી પીરસાતી તેથી મારું માનસ ત્વરિત ગતિથી પોપાતું અને ખીલતું ગયું.

આ સર્વેનાં અંગત ઓળખાણુ થયાં કે તરત જ મુંબઈની મુઘા-
૨૬ સંસ્કૃતિના ઉત્તમ-આદર્શ રૂપે મેં મનસુખલાલ માસ્તરને પિછાળ્યા.
 તેર વરસે પિતા ગુજરી ગયા પછી માસ્તર મુંબઈમાં ગોડળદાસ તેજ-
 પાલ ઓડ'ગમાં રહીને અને કોલેજ કાળમાં ખાનગી શિક્ષણ આપીને
 ૧૯૦૭માં બી. એની પરીક્ષામાં પાસ થયેલા. તે જ સાલમાં બક્તિ-
 માર્ગમાં પ્રાર્થનાસભાજી અને સમાજસેવામાં આર્યસભાજી, દા.બ
 ખાડવાળાનાં જ્યેષ્ઠ પુત્રી તારાબહેન સાથે તે પરપુર્યા હતા. બહા કાકટ-
 રની સરકારી નોકરીને અંગે વારંવાર તેમની બદલી થતી હોવા છતાં
 તેમણે તારાબહેનને મેટ્રિક સુધી બાણાવીને તેમની ઈચ્છા મુજબ માસ્તર
 સાથે પરણાવેલાં. માસ્તર કોઈ સમાજ કે પંથમાં બળ્યા નહોતા પણ

૧. જયસુખલાલ મહેતા હિન્દી વેપારી એજન્ડરના કાયમી મત્રી તરીકે દાયકાઓ સુધી કામ કરતા. ગુર્જર સભામાં તેમણે "Psychology of sex"- નાતીય સંબંધનું માનસ શાસ્ત્ર-વિષે બાપણુ કરેલું. તે પરથી અમે ઘણા મિત્રો હેવલોક એલિસના શાસ્ત્રીય મંચથી પહેલી જ વાર પરિચિત થયા હતા.
૨. મણિશંકરને શિયાળામાં મગજની ખીમારી થતી. એક દિવસ મુલતવી રહેલી સભામાં મત્રીએ ચર્ચા ચાલુ રાખવાનું સૂચન કર્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું 'ઈશ્વરને પૂછીને આ કાર્યક્રમ ઘડ્યો નથી. સભા બરખાસ્ત છે.'

સાગ નવેક વાગે ઘેરથી નીકળવું, ગિરમામ બેઠે રાહથી બ્રહ્મેશ્વર ધર્મને કાવજાદેવી ગેડનો આખો રસ્તો વોધી ધોત્રીનવાવ આગળ કોલેજ સુધી ગરમીમાં ને વરસાદમાં ચાલવું, દસ વાગે પુસ્તકાલયના ખંડમાં ૧૪ થોપડીઓ વાંચવી ને પસંદ કરવી, પછી અદી વાચ્યા સુધી કોલેજમાં બહોને ખરા તાપમાં ઘેર જવું, આ બધું પહેલાં બહુ જ અગવડ ભરેલું લાગ્યું. પણ મુંબઈના દાદરા ને દ્રામધી તેમ આ નવા સમય પત્રકથી હું સપાટાજંધ દેવાઈ ગયો. પછી તો કોલેજ છૂટ્યા પછી સાંજે ૭-સાન વાચ્યા સુધી ખાલી નોરવ અભ્યાસખંડમાં વાંચવાની લહેજન મેં બોગવવા માંડી ત્યારે આ કાર્યક્રમ આશીર્વાદ સમાન લાગ્યો.

ધરના મોટા દીવાનખાનામાં જ એક બાલુએ ટેબલપુરથી મુઢીને મારું અભ્યાસગૃહ મેં બનાવ્યું. પુરણી પર બેસીને હું કંટાળેનો ત્યારે વચમાં બાંધકા હોયકા પર બેસીને વાંચતો. અહીંયાં પણ રાતે અગિયાર કે બાર વાગ્યાથી સવારે પાંચ-૭ સુધી સવાનો નિયમ ચાલુ કર્યો. તેથી કોલેજમાં નિયત કર્યાં તેમજ બદારથી મળનાં પુસ્તકો ૨ સપાટાજંધ વાંચતો ગયો.

મુંબઈમાં મારા અભ્યાસનો મૂળ પાયો પાકો કર્યા પછી મેં નડિયાદના મિત્રો અને બીજા પ્રવૃત્તિઓ તરફ ધ્યાન આપવા માંડ્યું. સર્વે મિત્રોમાં સુન્દરાંકર પંડ્યા જ મારા વિકાસમાં સૌથી વધુ રસ લેના. જોતજોતામાં અનેકવિધ વિચયની તેમની પ્રોત્સાહક વાતો અને ચર્ચાઓની મને અજબ મોહિની લાગી. તે જ મને એક રવિવારે ગુજરાતી યુવકોના એક મંડળમાં—‘ગુર્જર સમાજ’—દોરી ગયા. તેમાં નૃસિંહ-દાસ વિજાપુરે કીર્ત્ય અંગ્રેજીમાં—અખી—તૈયાર કરેલો આગલા વરસનો દેવાન છટાદાર શૈલીમાં વાંચ્યો તેથી હું આશ્ચર્યચકિત થયો. પછી તો દર રવિવારે સવારમાં સમાજના બાપણો અને ચર્ચાઓ સાંભળવાનો હું પાકો રસિયો થયો. તેમાં નડિયાદના બહુઓ ઉપરાંત દા. કન્યાણદાસ

ધીરજથી તે જવાબ આપતા. વળી દેશના મોટા મોટા રાજકીય અને સામાજિક અગ્રેસરોના જીવનકાર્ય અને સંદેશ વિશે ધણી મહત્વની માહિતી તે મને આપતા. વખતોવખત ધણા સવાલોની જણાવટ થતાં મારા સામાન્ય જ્ઞાનમાં સંગીન વધારો થતો અને દરેક વિષય પર પદ્ધતિસર વિચાર કરવાની પ્રેરણા મળતી. અમે બન્ને ધણા જ ચર્ચા-ધેક્ષા હતા તેથી તેમને સવામાં કે જમવામાં મોકું થતાં તેમનાં પત્ની વસંતમાને ધણી અડચણ પડતી કે રીસ ચડતી. પણ પ્રિય પત્નીનો રોષ વહોરી લઈને પણ મારી શંકાઓનું સંપૂર્ણ સમાધાન કરવાને તે ધણી જ ચીવટથી પરિશ્રમ ઉઠાવતા.

મારી માનસિક પ્રગતિ સંતોષકારક લાગતાં તેમણે મને લખવાને અને પછી જાણણું કરવાને આનંદ આપવા માંડી. તેમના જ આગ્રહથી ‘સમાલોચક’ માસિક માટે અકબર વિશે એક અંગ્રેજી લેખનું ગુજરાતીમાં મેં જાપાંતર કર્યું. પછી અમારી નડિયાદની સમાજ તરફથી ‘નાગરવિકાસ’ નામનું હસ્તલિખિત માસિક પ્રગટ થતું તેનું તંત્રીપદ તેમણે મને સોંપ્યું. તે પત્રમાં નિયમિત રીતે હું જે લેખ લખતો તેની ચર્ચા કરી તેના ગુણદોષ મને ધીરજથી તે સમજાવતા. આવી રોજિંદી ચર્ચાથી મારી લેખન પ્રવૃત્તિ અને લેખન શક્તિ વધતાં ગયાં.

મુંબઈના મારા પહેલા જ વરસમાં “જુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા” વિશે એક વિસ્તૃત લેખ અંગ્રેજીમાં મેં રજૂમાં લખીને પ્રથમ તો નડિયાદના નાનકડા સમાજ આગળ તે વાંચ્યો. વિજ્ઞાનમાં અનુસરવામાં આવતો, ભૌતિક અનુભવના પાયા પર રચાયેલો જુદ્ધિમાર્ગ, અને ધર્મ માત્રમાં અમુક પયગંબરનાં કે ગ્રંથનાં વચનોને સ્વયંસિદ્ધ ગણીને તેના પાયા પર રચાયેલો શ્રદ્ધાનો માર્ગ—આ બે જ્ઞાનમાર્ગોનું મેં વિવરણ આ લેખમાં કર્યું. દરેક માર્ગની તરફની અને વિરુદ્ધની દલીલો મેં રજૂ કરી અને તેનો વિચાર કરીને જુદ્ધિયુક્ત શ્રદ્ધાનો કંઈક વચલો માર્ગ લેવાનું ઉપસંહારમાં મેં જણાવ્યું.

મુંબઈમાં આવીને આ બાપણુ વાંચ્યા વિના મોટેથી જ આપવાનો મેં નિર્ણય કર્યો. કેટલીયે વાર ઘરની બોલત આગળ જુદા જુદા મુદ્દા પર અંગ્રેજીમાં હું બોલી ગયો. પછી કંઈક દિંમન આવતાં મારી કોલેજની ચર્ચાસભામાં મુખ્ય મુદ્દાનું ટિપ્પણ હાથમાં રાખીને મેં પહેલી વાર આ વિષય પર મોટેથી સગંગ બાપણુ કર્યું. જૂલચૂક વિના મનમાં ઘૂટેલું બધું કડકડાટ હું બોલી તો ગયો. માત્ર નીચું જોઈને જ બધું બોલ્યો, તે વિશે સભાના પ્રમુખે વાજગી રીતે ટકાર કરી. પછી તે જ બાપણુ મેં ગુજર સભામાં કર્યું ત્યારે વધારે આત્મશ્રદ્ધાથી બોલ્યો. પછી તો ગુજરાતીમાં લખવું ને બોલવું વધારે સહેલ થઈ પડ્યું. પણ આ લેખન અને બાપણુની કળા નડિયાદના સમાજની અને ગુજર સભાની શાળામાં હું શીખ્યો તે માટે મારે ચન્દ્રશંકરનો જ અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનવો ઘટે છે.

“બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા” વિશે બાપણુ એ માત્ર એક નવી કક્ષાનો પ્રયોગ જ નહોતો. મુંબઈમાં થતા મારા માનસિક વિકાસનું તે એક સીમાચિહ્ન હતું. નડિયાદમાં ને અમદાવાદમાં આત્મા અને પરમાત્માની મૂળ માન્યતાઓથી સજાર ભરેલું મારું ધાર્મિક જીવન ક્રિય:સાધક અધિકારી વર્ગના અને એની બેસંઠના ઉપદેશ અનુસાર શ્રદ્ધાના પાપા પર જ રચાયું હતું. ઈન્દરના વર્ગમાં સંસ્કૃતમાં ન્યાયશાસ્ત્ર અને અંગ્રેજીમાં (Logic) તર્કશાસ્ત્ર કંઈકે શીખ્યો અને હવે તેના પ્રયોગ રસાયનશાસ્ત્રમાં હું કરવા લાગ્યો, તેથી અનુભવપ્રણિત બુદ્ધિમાર્ગ મારી નજર આગળ પ્રત્યક્ષ થયો. શ્રદ્ધાના સનાનન માર્ગના હરીફ રૂપ હવે આ બીજો માર્ગ

૧. કોલેજની ચર્ચા સભામાં પ્રો. કે. ટી. શાહે સરસ્વતીચંદ્ર વિશે બાપણુ આપેલું ત્યારે મને નવાઈ લાગેલી. નડિયાદના નામર સિવાય બીજા કોઈ તે મહાઅંધ વિશે શું સમજે? એવા અભિપ્રાયની રાંધાનું નિવારણ પ્રો. શાહે છટાદાર ને વિદ્વતાપૂર્ણ બાપણુ કરીને કરેલું આ સભામાં પણ નડિયાદવાસી તરફે ચર્ચામાં હું બોલ્યો, ત્યારે પણ નીચું જોઈને બોલ્યો તેની પ્રમુખે દીક્ષા કરી.

દેખાયો અને જન્મેની તુલના કરવાનો વિચાર મને સૂઝ્યો. અલગત મારા લેખમાં શ્રદ્ધાના તેમજ શુદ્ધિના - જન્મે માર્ગનું મહત્ત્વ મેં પિછાન્યું હતું. શ્રદ્ધાના જૂના માર્ગને તિલાંજલિ આપવાનો ઇશારો સરખો તેમાં નહોતો. છતાં શુદ્ધિના - કે વિજ્ઞાનના જે નવા માર્ગે દુનિયાની ભૌતિક પ્રગતિ થઈ રહી હતી તેનો સાક્ષાત્કાર મુખ્યધર્મમાં થતાં તેનું મૂલ્ય હવે મારી નજરે જરૂર ધણું વધી ગયું.

મુખ્યધર્મમાં અમદાવાદ જેવા કોઈ મંદિરે જવાનું નહિ, એકાદશીનો ઉપવાસ હું કરતો નહિ. ભક્તિ ને ધ્યાનના રાહ છેક વિસારે પડ્યા તેથી ધાર્મિક શ્રદ્ધાનું મૂલ્યાંકન નિઃશંકે ઓછું થયું. પણ તે છેક ઓસરી ગયું નહિ. ધિયોસોફિકલ સોસાયટી તરફથી સનાતન ધર્મ પરીક્ષા લેવાતી તેથી તેનાં નિયત થયેલાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરીને હું એ પરીક્ષામાં જોકે, ને તેમાં પાસ થઈને મેં ઇનામ પણ મેળવ્યાં. અમારી આશીના ને ચીના બાગના માસિક નરોત્તમ શેઠ બેસંટના ગુણપૂજક હતા. તેથી અમારા નાગર મંડળમાં તેમના વ્યક્તિત્વ અને કાર્યની તારીફ થતી. બેસંટ પોતે બાપજી આપવા મુખ્યધર્મ આવે છે એમ જાણીને હું ધણો પ્રોત્સાહિત થયો. પછી ગેઈડી ધિયેટરમાં તેમનું બાપજી સાંભળીને તેમના ધાર્મિક આદેશ કરતાં તેમના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ અને અસાધારણ વકતૃત્વકક્ષા પર હું આકર્ષીત થયો. વરસો સુધી હું તેમનું “ધિયો-સોફિસ્ટ” માસિક નિયમિત વાંચતો અને એ પ્રનાપી સાખી દુનિયામાં પરિભ્રમણ કરતે કરતે જે નોંધ લખતાં તે વરસો સુધી વાંચવાનો રસિયો હતો. પણ તેમાં સિદ્ધાંતપૂર્ણ કરતાં વ્યક્તિપૂર્ણ વધુ હતી. તેમણે ઉપદેશના ધ્યાન - ચિંતનનો વિસારે પડેલો માર્ગ મેં ફરીથી ન અપનાવ્યો, પણ તેમના સામાજિક ને રાજકીય આદેશ તરફ હું વધારે ખેંચાયો.

તે અરસામાં જેલમાંથી છૂટીને અરવિંદ ધોષે “કર્મયોગિન” પત્ર પ્રગટ કરવા માંડેલું. ટિળકના કારાવાસ અને મિન્ટોના સુધારા પછી રાજકારણમાં જે ગજળ ઠંડી આવી હતી, તેને ફેડવાને અરવિંદ વિરલ પ્રયાસ કર્યો તેમના પત્રની ખાસ ખૂબી એ હતી કે જ્ઞાતકાળના કૌરવો

જેવા આજના પદેથી શાસકોની સામે કૃષ્ણ અને અર્જુનની વીરતાથી સંગ્રામ ખેલવાને તે પ્રજાને એવાન કરતા. તેમના લેખોમાં રાજકારણની સમીક્ષા ધાર્મિક દૃષ્ટિથી કરતા. ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને આવેશથી રાજકીય સુક્તિ માટે લખવાને તે પ્રેરતા. આવા લેખો હું બાહુ જ ઉત્સાહથી વાંચતો ને તેની છાપ મારા અંતરના ઝંડાણમાં પડતી.

આવા અનેક સંરેકારોથી મારો માનસિક વિકાસ ધર્મ રહ્યો હતો. તેવામાં જ એક અણુધાર્યા સંયોગથી મારું સુપૃષ્ઠ હૃદય સફાળું નગ્ન થયું ને મારું આંતરજીવન નવા રંગે રંગાયું.

મારા વાસની સામે જ એ જ માળ પર અમદાવાદના નાગર વિદ્યાન ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી રહેતા. તે અમારી સભામાં ડોઈ વખત આવતા, તેમને ત્યાં આનંદચંકર કવચિત જોતરતા, ને તેમને મળવા અન્દશંકરની સાથે હું કવચિત જતો. તેમનાં નિઃસંતાન પત્ની બામાને મળવા અમારા ઘરમાં આવતાં જતાં તેથી અમારા કુટુંબ વચ્ચે સારો ધરોળો હતો. એક દિવસ તેમની અગ્રાણીમાં એક રૂપાળી કુમારિકા ફરતી દેખાઈ તેથી જરા નવાઈ લાગી. થોડા જ દિવસમાં ઉત્તમલાલનાં એ બાળેજ રમણચંદેન બામાને મળવા, છોકરાં સાથે રમવા, અમારા હોથકા પર ખૂમવા અને મારી સાથે પણ વાતો કરવા આવતાં ત્યારે તેના વિશ્વક્ષણ રવજાવ ત્રિપે કુદરતી ગિરાસા મારા દિલમાં જાગી. તરત જ નાણી લીધું કે તેર ચૌદ વરસે નિશાળેથી જોડી જઈ ને એ વિવાહિતા બહેન લગ્ન પહેલાં થોડા માંહેના મુંબઈ મામાને ત્યાં મોજ કરવા આવ્યાં છે. પહેલાં તો મારા શુદ્ધિમય જીવનની જાંચી અગ્રારી પરથી તેમના પર મીઠી પણ કટુશ્યામળ નજર નાંખવાની એંડોશીય કરી પણ તેમના રાજિંદા આનંદ કલ્પોલથી અને મીઠી વાતોથી મારી કૃત્રિમ અવગા

૧. તેમનું ખટું નામ માલવિકા, પણ ઘરમાં ને બહાર બધાં તેમને રમણ-રમણચંદેન એ નામથી જ ઓળખતાં.

ને બેફીકરાઈનાં પડળ સપાટાખંધ તૂટી ગયાં ને તેમની કાલીથેલી વાતો મને ગમતી ગઈ.

તેમની દેહલતા પાતળી ને જીંચી હતી. તેમનો ગૌર વણું બબકતો સોનેરી નહિ, પણ શીળો યુવાળી હતો. હરણુ જેવાં તેમનાં ચંચળ ને વિશાળ નયનમાંથી તોફાની તેજના અંબાર ફૂટતા. તેમનો સ્વભાવ મશ્કરો ને રમતીઆળ હતો. તે બ્યારે હસતાં ત્યારે તેમની આંખો, તેમના પાતળા હોઠ, ને સ્વચ્છ દંતકલિકા હસતાં ઢાગનાં તેમના કરતાં વધારે સર્વાંગ સુંદર અને સુવિકસિત બીજી અનેક કન્યાઓ મેં દૂરથી જોયેલી. પણ સર્વેની કાળી કામણુમારી આંખો શરમથી નમેલી જ રહેતી ને જરા વાત કરતાં તો સંગમણીના છોડની માફક તેમની બધી કળા સંકેલી લેતી. પણ રમણુબહેનની આંખમાં કામણુ કે મદનું, ખોટી શરમ કે કૃત્રિમ સ્ત્રીચરિત્રનું નામ જ નહિ. તેમનાં સાફ નિર્મળ નયન અમારા પર તે નિર્દોષ બાવે ઠારતાં અને બધાની લાડકી બહેન બનીને તેમનાં દિલ જીતી લેતાં. વળી, જુદાં બામા પર કે યુવુવંતબહેન પર, નાનાં બાળકો પર ને સમોવડો કન્યાઓ પર તે નિર્બ્યાજ નૈસર્ગિક વહાલ વરસાવનાં તે જોઈને હું તાણુચ થતો. ખરેખર, પરિણીત જીવનને હિંમરે જોએલાં રમણુબહેન મારા એકમાર્ગી શુદ્ધ જીવનમાં દાખલ થયાં તેથી મારું હૃદય વધારે પ્રકુલ્લ અને આનંદી થતું ગયું અને તેમના માધુર્ય ને વાતસલ્ય બાવથી તે મારાં જીવનબરનાં ધર્મનાં બહેન બની ગયાં.

કોઈવાર તે ધીમે પગલે ડાહ્યાડમરાં થઈને આવતાં તો કોઈવાર છૂટા બીના વાગ ફરકાવતાં દોડતા. કોઈવાર છોકરોને બેમાં કરીને તેમની સાથે તે શાણી રમતો રમતાં તો કોઈવાર તેમને દીવ્યકા પર બેસાડીને બેકામ ગતિથી દીવ્યોળનાં કોઈવાર “સતનું ચિત્ત ચિંતન રે કરવું”- એવું મનગમતું ગીત ખુલ્લા અવાજે તે લલકારતાં, તો કોઈવાર મારી પાસેથી કંઈ ચોપડીઓ લઈ તે સમજવા માગતા. કોઈ તેમના લગ્નની કે પેમકાપેમકીની વાત કરતું તો તેની જીમ અજીમ ફાગથી તે બંધ કરી દેતા અનેક વિષયમાં તે મારી ગિલટ તપાસ કરતાં

તો કેટલીય વાર હું તેમની ચકાસણી કરતો. ક્યારેય તેમનું બહુનર બધે થવાથી ગંભીર ને કંઈક ગમગીન થતાં ને પછી તરત કોઈ બાળકને વફાલ કરીને હસતે હસતે નાસી જતાં. ;

આવાં વિરલ રમણજીને સ્ત્રીસમાજ સામે બધે કરતાં માંડ હૃદયનાં દાર ખોલી નાખ્યાં. સ્ત્રીહૃદય અને સ્ત્રીજીવન વિશે પ્રત્યક્ષ સંપર્કને અભાવે જે કુતૂહલરત્તિ હું દાખવતો તેને શેજિંદા વાર્તાવિતોદયી તેમણે ઓગાળી નાંખી. બધીયે કન્યાઓનાં ટુંકાં મન ને સંસારી જીવ, કપડાં ધરણીના શોખ અને લગ્નજીવનના કોટ વિષે જે પૂર્વામ્લ મારા મગજમાં જામ્યા હતા તે તેમણે વાળીમૂડીને સાફ ક્યાં તેમની વિવિધરંગી ઝાંઝિંદી વાતોએ મને સ્ત્રીમાનસનો ઉપાસક અને સ્ત્રી શક્તિનો પૂજક બનાવ્યો. સ્ત્રીઓના સંસ્કારથી અલ્પિત રહેવાને સ્ત્રી હૃદયના નિર્દોષ કુટુંબી રનેહનો પહેલો પરચો આપ્યો. પિતૃપ્રેમથી અકાળે વચિત થયેલા અને બીજા વડીલો વિષે બેદરકાર રહેલા કુમારને તેમણે નિઃસ્વાર્થ બગિની પ્રેમનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો. પછી વીજળીની માફક જેવાં તે એક દિવસ જીનરી આવ્યાં હતાં તેવાં જ તે ઓચિંતાં અદસ્ય થઈ ગયાં.

બીજે વરસે બીજી એક નાની બહેન મારા જીવનમાં દાખલ થઈ. સન ૧૯૧૦માં મોટા કાકા હરિશંકર ગુજરી ગયા. દોઢેક માસમાં તેમનાં પત્ની શય્યાગારલક્ષ્મી અવસાન પામ્યાં. તેમનો શોક પાળવાને અને ઉત્તરક્રિયા કરવાને તેમના પુત્રપુત્રીઓનું વિશાળ કુટુંબ મંડળ નડિયાદમાં બેગું ચડ્યું. પત્નીથી રત્નમાં હું પણ ઘેર ગયો અને કાકાની ક્રિયામાં મદદ કરવાને તેમને ઘેર મેં જવા માંડ્યું. થોડો જ વારમાં કાકાનાં પુત્રી ચતુરલક્ષ્મીના સારાચે બાળગોપાળ સાથે હું સહજમાં દુબી ગયો. બધાને ધણું ખર્ચ આગલી ખડકીના હોંચકા પર જ બેમાં કરીને મળતો, રમતો અને રમાડતો. નાના બાળુ ને બાળ કાકિસ સાથે અવનવાં ધિમાણાં કરતો, નાની નવનીતને હસાવીને રમૂજ કરતો. માત્ર

ક્રોધ અને તેમની મોટી દીકરી ઉમંગ સાથે હું ઝડપણી વાતો કરતો. ચૌદ વરસની ઉમંગનાં લખનાં તો અગાઉ હું પેટલાદ ગયેલો. તેના સસરા શ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગમાં ભળેલા તેથી તે પ્રસંગે મહા-કાળના તંત્રી છોટાલાલ માસ્તરને પણ પ્રત્યક્ષ મળીને હું બહુ ખુશી થયેલો. પણ હવે આ નવોદા યુવતીને મળ્યો ત્યારે મને જાણે નવી જ દિલસોજ ને પ્રેમાળ બહેન મળ્યાનો આનંદ થયો.

ઉમંગનું ધઉંવણું જાંચું શરીર, પાતળું અને સપ્રમાણ હતું. કુટુંબના સરકાર અને શ્વશુરધરની વાતનાને લીધે તેનાં જાંડાં ગયેલાં વિશાળ નયન નમેલાં રહેતાં. માત્ર તે વાન કરતી કે હસતી ત્યારે તેની પ્રેમજ્વળોત પરખાતી. જ્યાં હરેફરે કે કામ કરે ત્યાં ચોપાસ સ્નેહનો મધુરો રસ તે રેલાવતી. સાસરીઆંના ત્રાસને લીધે તેના કપાળ પર ચિતાની કરચલીઓ પડવા માંડી હતી. પણ અધુરે દુઃખ એ તપસ્વિની હસતે ચહેરે ધર્મભાવનાથી સફી લેતી અને સર્વત્ર તેના અંતરનો સૌમ્ય નિશ્ચલ પ્રકાશ પાથરતી.

આવી બહેન મારા સ્નેહજૂખ્યા અંતરમાં સહેજે વસી ગઈ. કાકાના ધરમાં ફરતાં કે કામ કરતાં, વહેલી સવારે રસોઈ કરતાં કે જમણુવારની ધમાકમાં હું તેને શોધીને તેનું અતર પિંજાનવા પ્રયાસ કરતો. આવી પ્રેમાળ ને મહેનતુ યુવતીને કોઈ સાસુ કે નણુદ રંગડે એ વિચારથી હું સળગી જાતો. આવો ત્રાસ તે કેમ મૂંઝે મોઢે સહન કરે છે એ જાણવા હું તકસતો. પણ ઉમંગ તો સાસરીઆંની વાતને રમનમાં હસી કાઢીને કંઈકે ભણુવા વાંચવાની જ વાત મારી સાથે છેડતી. હું કોઈક વાર તેને કંઈ ચોપડી વાંચવા આપતો તે વાંચીને તેની કંઈક ચર્ચા કરતી. તેનો ભણુવા વાંચવાનો શોખ અકાળે રૂંધાઈ ગયો તેનું મને ધણું દુઃખ થતું. પણ એ તો તેની શાસ્ત્રી ડાહ્યામરી વાનોથી મારા આવેશને શાંત કરતી અને આ સંસારની વાતનાને તરી જઈને સચરાચર ભગવાનની પ્રાર્થના કરવાનો બોધ મને આપતી!

ઉમંગની સાથે આવી વાતો કરતાં અને તેનાં બાંકુઓ સાથે ગેર

કરતા હું સારા કુટુંબનો ગ્રેમી બન્યો. ગર્ધાયનું ઘોઘી મને સોજીલું અને મીઠું લાગ્યું—બધાનો સ્વભાવ બહુ સરળ ને પ્રેમાળ લાગ્યો—સારા કુટુંબ સાથે મારું દિવ પહેલો જ વાર એકતાર થયું. ક્રિયાકાંડ પૂરો થતાં ઉમંગ પહેલો જ સાસરે જવા ઝીપડી ત્યારે રેશન પર તેને વિદાય આપવા હું ગયો. એને લઈને માડી ઝીપડી મઈ ત્યારે ખરા બપોરે મને અધકાર વ્થાપેલો જણાયો. ઘડીભર મારું દિલ ઘેરા દુઃખ ને નિરાશામાં ડૂબી ગયું. વળી થોડા દિવસ તેનાં નાનાં ભાઈબહેનો સાથે ગમ્મન કરીને મેં દિવાસો મેળવ્યો. બધાં પરવર્ષાં ત્યારે પાછો મૂળા સંસારમાં હું એકલવાયો રખડ્યો થઈ ગયો !

કોલેજ અને મુજરસભાની બહારની વિદ્યાળ દુનિયાની પ્રવૃત્તિઓ જોવા જાયવાને હું તત્પર રહેતો. “રુડ્ડન્ડસ બ્લપર હૂડ” (વિદ્યાર્થીમંડળ) તરફથી દર રવિવારે સવારે વડઝવર્થ રોડી વગેરે અગ્રેજી કવિઓ ને સાહિત્ય વિશે સર નારાયણ ચંદાવરકર પ્રવચન કરતા તે સાંભળવા ધણીવાર હું જતો. ચંદાવરકર વડી અદાક્તના ન્યાયાધીશ પદેથી નિવૃત્ત થઈને ૧૯૦૧માં રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના પ્રમુખ ચુંટાયા હતા. રાનાડે અને તેલંગ જેવા અસહી સુધારકોનો વારસો શોભાવવાને ચંદાવરકર કંઈક કંઈક પ્રવૃત્તિ કરતા. રવિવારનાં તેમનાં પ્રવચનો રસીલાં, બોધદાયક અને મનનીય હતાં. એક વાર તેમને જોવા પછી ઘણી વાર સાંજે તેમને ને સમાજ સુધારાના બીજા અણેલા નદરાજનને સાથે ઠાનડી ઢળના સફેદ ફેંટા પહેરીને દરીઆ કિનારે ફરતા જોઈને હું રામતો. નદરાજન તેમનું સાપ્તાહિક ચલાવતા તે ઉપરાંત “ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા” જેવાં પત્રોના લેખક તરીકે નામાંકિત હતા. કોંગ્રેસના જૂનપૂર્વ પ્રમુખ હોવા છતાં ચંદાવરકર રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં કંઈ જ ભાગ નેદોતા તેના તેથી હું નવાઈ પામતો.

વિલ્સન કોલેજની એક સભામાં જઈને અરપરર્થ વર્ગ વિશે એક બાણ્ય સાંભળતાં તે વર્ગની દાલાદી અને ઉત્તતિના સવાલ તરફ મારું ધ્યાન પહેલી જ વાર ખેંચાયું. દેશબંધી વગેરે ને અડકાય એવું

સુઝાઈની તાલીમ

વિધાન ધાર્મિક ગણી મેં માનેલું અને પાળેલું તેથી દેશભક્ત ગોખ
પ્રમુખપણા નીચે મનુ સૂત્રેદારે “અરુપશ્ય” વર્ગની ઉન્નતિ”
જુસ્સાદાર બાપજી કયું ત્યારે મારા મગજમાં નવો પ્રકાશ પડ્યો. ગોખ
પ્રારંભમાં સૂત્રેદારને ધન્યવાદ આપીને તેમની કાચી વયને અનુ
આવેશને ક્ષમ્ય ગણ્યો. પછી તેમના બાપજીમાં તેમણે અદ્ભુત
ઉદ્ધારનો ત્રિવિધ કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો:—(૧) તેમનાં બાળકોને કેળવ
આપો (૨) લાયકાત વધનાં તેમને યોગ્ય નોકરી અને ધંધામાં રા
તેમની આર્થિક ઉન્નતિ સાધો અને (૩) આ બંને પ્રક્રિયાના પગ
ફે તેમની સામાજિક સ્થિતિ સુધારો. દક્ષિણી પાઘડી ને લાંબા
પાટલૂનમાં સજ્જ થયેલા ગૌરવજી ગોખજીએ વિદ્યાર્થીઓથી શ્રી
જરેલા સભાખંડમાં આવા સ્પષ્ટ મુદ્દાનું જે વિશુદ્ધ અને પ્રોત્સ
હાન બાપજી કયું હતું તે આજ સુધીમાં સાંભળેલાં સેંકડો બાપજીમાં સ
નોખું તરી આવે છે.

તે કાળમાં કાલ્યાદેવી રોડ પર હિન્દ કો-ઓપરેટીવ સ્ટોર
ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે એક જગી સભા થઈ તેમાં હિન્દના ઉત્કૃષ્ટ ન
સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીની સિદ્ધગર્જના સાંભળી. મોહી—મિન્ટો સુ
વિષે કંઈનની પાર્લામેન્ટ આગળ કેમિસનો પક્ષ રજૂ કરવાને તે વિ
ચિત ગયેલા. ત્યાંથી પાછા આવનાં તે સુઝાઈ કિતર્યા ત્યારે એ બડા
સંચાલકોએ તેમને ઝડપી લીધા. તેમની જીવંદ વાણી સાંભળીને હું
આનંદોત્સાહથી પુલકિત થયો. પ્રયંડ રસિયાની પશ્ચિમી સત્તાને પૂ
નવચેતનવંતા જપાને થોડાં વરસ પર (૧૯૦૫માં) હરાવેલું તેનો દા
આપીને તેમણે જણાવ્યું કે હવે પૂર્વમાં સ્વતંત્રતાના સોનેરી મ
ઉગ્યા છે, અને એશિયાના બીજા દેશોની આફક હિન્દુસ્તાન
૪ પરદેશી શાસકોને હઠાવીને સ્વરાજ મેળવશે.

૧. આ પલુ સ્વદેશી બંડાર હતો. પહેલો સ્વદેશી બંડાર સન ૧૯
ડિસેમ્બર માસમાં બેરીંગની સામે બંધાયેલો. તેનું ઉદ્ઘાટન દાદા
ખડકતાની રંગે: ૧ મજબૂત થો. જ. નત

તે દાગની જોક સર્વોત્કૃષ્ટ સજા દક્ષિણ આફ્રિકાના દિન્દીઓની દાડમારી વિષે પોકાર કરવાને ટાલિનહોલમાં મળી હતી. પૂરા વિલાયતી વેચમાં આવેલા આગાખાન, પારસી ફેટો અને લાંબા કેટમાં સજા થયેલા ને ભરાવદાર થોળીઆ અને ચરમાંની આરખાર ચમકતી આંખોથી શોભના ફિરોઝશાહ મહેતા, દેશસેવાને ઇવન અર્પણ કરનાર ગોખલે, દીનશ વાચ્છા ને દા. ભાદ્રચંદ્ર, દક્ષિણ આફ્રિકાથી ખાસ આવેલા પોલાક અને શહેરના અનેક અગ્રિસંગે—સર્વેને એ સભામાં એકત્ર લેવાનો અનન્ય લાભ અને મળ્યો. આવે પ્રસંગે આવા વિશાળ સભા મંડપમાં પણ સગવડ ભરેલી જ્યાં સહેજે નહોતી મળતી. તેથી છ વાગ્યાની સભા માટે ચન્દ્રશંકર વગેરે મિત્રો સાથે હું જે—ત્રણ વાગે ખુરશી રાખીને બેઠો, તેથી પ્રસિદ્ધ વકલ.ઓને નજીકથી નીરખવાને અને તેમનો ચબ્દેશબ્દ સાંભળવાને હું જાગ્રપ્રણી થયો.

આ સભા ક્ષેત્રક વિવાદમય વાતાવરણમાં મળી હતી. શહેરના અગ્રિસંગે દિન્દીની પ્રજાસમસ્તને સ્પર્શતા આ સલાહ પર સભા મેળવવા શેરીફને વિનંતિ કરેલી તેને તેણે રાજકીય અર્થાનો વિષય ગણીને નકારેલી. તેથી બરાબર ૭ વાગે ખીસાની ઘડીઆળ બેઠને ફિરોઝશાહ જામા થયા, ત્યારે તેમણે પહેલું જ વચન મુલાવ્યું: “હું મુંબઈનો શેરીફ નથી.” આ ટીકાર સાંભળીને સારી થે સભાએ તેમને નાગીઓના અવાજથી નવાજ્યા. પછી તેમણે સભાનો હેતુ સમજાવીને આગાખાનને પ્રમુખસ્થાન લેવા વિનંતિ કરી. પાંચ—સાત મિનિટના ટૂંકા બાવણમાં આખા સલાહ ને પ્રસંગનો નિયોગ સચોટ બાષામાં આપીને ફિરોઝશાહે સર્વેને મુગ્ધ કર્યા.

પછી જે બાવણ થયાં તેમાં મહત્વનાં જે હતાં: એક તો પોલાકનું અને બીજું ગોખલેનું. પોલાકને ગાંધીજીએ ખાસ મોકલેલા તેથી તેમણે આફ્રિકાના દિન્દીઓની સ્થિતિ વિષે સ્વાનુભવપૂર્ણ વિમનવાર અને કઠીબફ બોધદાયક વ્યાખ્યાન કર્યું. ગોખલેએ એક રાજપુરુષ તરીકે દિન્દીઓના દુક ને માગણીઓના મુદ્દા એક પ્રાધ્યાપકની યૈવીથી તાર-

વાને તે વિષે હિન્દી સરકારની ગુન્હાઈતિ બેદરકારીની સખન ઝાટકણી કાઢી. ગાંધીજીને બખ્ય અંબલિ આપતાં તેમણે કહ્યું : “મી. ગાંધીમાં એવું કંઈ સત્ત્વ ■ કે જેમાંથી વીરા અને શકિદા સર્જાય છે.”^૧ આ શબ્દો વરસો સુધી મારા મગજમાં રમી રહ્યા ને તેના પાપા પર મારા દિલમાં ગાંધી-બક્તિનો પૂંજ પછીથી રચાયો.

ખી.એ.ના અભ્યાસ દરમ્યાન અર્થશાસ્ત્રના વિષયમાં અમે જ્ઞેન રટુઅર્ટ મીક્સ, કાર્લ માર્ક્સ, કોમ્ટ વગેરે અર્થશાસ્ત્રીઓના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરતા. આ સર્વેમાં મને મીક્સની વિચારમરણી ને ઉદાત્ત બાવનાઓ બહુ ગમી ગયાં. તેથી તેના તકલાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રના મૂળમંથો ખાસ મેગજીને તેનાં પાનાં હું ઉચ્ચાવી મચેલો. તેને વિષે ચર્ચા થતાં કાઈ મિત્રોએ તેની “આત્મકથા”^૧ “સ્વતંત્રતા”^૨ અને “સ્ત્રીઓની પરાધીનતા”^૩ વિષેનાં પુસ્તકો વાંચવાની ખાસ બક્ષામણુ કરેલી. તેના પિતા જેમ્સ મીલે ઈસ્ટ ઈન્ડીઆ કંપનીની નોકરી કરતે કરતે “ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો ઇતિહાસ” લખીને તેમાં અંગ્રેજી રાજનીતિની કડક સમીક્ષા કરેલી ને તેનો પુત્ર જ્ઞેન મીલ કંપની સરકારની નોકરી કરતો હતો તે દરમ્યાન ૧૮૫૭નો અજબો થયેલો—આ બધું જાણવાથી તેનું બધું સાહિત્ય વાંચવાની ઉત્કંઠા જાગેલી. વળી, તેની વિચારધારાને જ અનુસરીને એલેલો અને બેસન્ટ આગલા કાગમાં નાસ્તિકવાદી ને ઉદ્ધામ સમાજવાદી બનેલાં તેથી તેનાં દૂઠાં પ્રચાર-લક્ષી ને પ્રેરક પુસ્તકો વાંચવાને હું તલપાપડ થયેલો.

સન ૧૯૧૦ની આખરે ખી. એ. ની પરીક્ષાની તૈયારી કરવાને નડિવાદ હું વાંચવા મચેલો ત્યારે મીક્સનાં એ અબીજ પુસ્તકો મને મળ્યાં.

૧. ‘Mr. Gandhi is made of the stuff of which heroes and martyrs are made.’
૨. Autobiography.
૩. Liberty.
૪. Subjection of Women.

તેથી આખો દિવસ પરીક્ષા માટે પાઠ્ય પુસ્તકો વાંચતો અને મોડી રાતે ઉઝગરો કરીને પણ મીઠાનાં પુસ્તકો હું અદ્ભુત રસથી વાંચતો. તેની આત્મકથાની મારા મગજ પર ઘણી જ જોડી અસર થઈ. દરેક વિષયનો સામ્રીય ભૌતિક દૃષ્ટિથી તર્કશુદ્ધ વિચાર કરવાની તેમજ જૂની સામાજિક શ્રેણીની સામે લડત ચલાવવાની પ્રેરણા મને એ પુસ્તકોમાંથી મળી.

આગળ એસટની આત્મકથા વાંચેલી. તેના ધાર્મિક લેખોના કરતાં તેના પૂર્વાશ્રમના લઘુવયનસંગ્રામ માટે હવે મને ઘણું વધારે માન થયું. તેના ગુરુ મીઠાનાં જ પુસ્તકો વાંચતાં નવી વિચારસરણી વધારે મળી હતી. તેથી ધર્મ અને શ્રદ્ધાનું પશ્ચું એકંદરે ઘટ્યું; સ્વર્ગનું ભુદિવાદનું અને વૈજ્ઞાનિક સમાજશાસ્ત્રનું પશ્ચું વધારે બારે થયું. પણ હજી મીઠા - બ્રેડેનો ભૌતિક ભુદિવાદ મારા મગજમાં ખીજ દશામાં જ હતો. તેથી શ્રદ્ધાળુ વિચાર ને શ્રદ્ધિગત આચાર આજુ રહ્યાં. ચન્દ્ર-શંકરે હાથેમાં બંને પરસ્પર વિરોધી સાગતા વિચારોનો સમન્વય કરવાની ટેવ પાડી હતી તે હજી કાયમ રહી. પણ જૂના વિચારપૂંજમાં નવી આવનાનું ખીજ પડ્યું ને ઊગવા લાગ્યું. તેનો વિકાસ થતાં—માનસિક મંથન ને જીવનસંગ્રામ જામવાની ધડીઓ ગચ્છવા લાગી.

૧૦. આત્મમંથન

બી. એ. ની પરીક્ષામાં મારી કોલેજમાં પહેલા નંબરે હું પાસ થયો. નિયમ મુજબ માસિક રૂપિયા પચાસની “દક્ષિણા ફેલોશિપ” મને મળી. આગળ બાણુવાની ચરતે જ આ શિષ્યવૃત્તિ મળતી, તેથી મેં રસાયનશાસ્ત્રનો ચાલુ વિષય લઈને એમ. એ. નો અભ્યાસ કરવાનું નક્કી કર્યું. “ફેલો” તરીકે બી. એ. ના વિદ્યાર્થીઓને પ્રયોગશાળામાં દર અઠવાડિયે બેએકે કલાકે હું માર્ગદર્શન આપતો અને બાકીનો વખત મારો અભ્યાસ કરતો.

સાથે સાથે કાકા સાકરલાલની ખાસ સલાહથી વકીલ થવાને સારું એમએલ. બી.ના વર્ગમાં સાંજે દોઢ-બે કલાકે જવા માંડ્યું. એ વર્ગે એફફીન્ડન કોલેજમાં ચાલતો. તેના બધા મકાનમાં રોજ કાપડાનાં બાવણો સાંભળવાની અને પછી બેંડ સ્ટેન્ડથી ચોપાટી મુધી દરિયા કિનારે મિત્રમંડળ સાથે હરવા ફરવાની બહુ મજા પડતી. કાપડાના અધ્યાપકો પૈકી એ બહુ જ ગમ્યા; એક એરિસ્ટર મુસ્લિમ અને બીજા એરિસ્ટર જયકર. પૂરા પારસી લેખાસમાં સળંગ થયેલા મુસ્લિમ જન્મ-સિદ્ધ શિક્ષકની શૈલીથી પોતાના વિષયના બધા મુદ્દા સફાર્થી રજૂ કરતા; ઉપરાંત તેની છાપેલી નકલો દર વ્યાખ્યાન કરતાં પહેલાં વિદ્યાર્થીઓમાં મફત વહેંચતા. જયકર પૂરા અંગ્રેજી ટાઈ-કોલર સજીને હિન્દુઓના કાપડા વિષે અને તેના આધાર રૂપ સ્મૃતિઓ વિષે અત્યંત વિદ્વાંપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો પ્રેરક ને મીઠી જગ્યાનમાં આપતા. વરસની

આખરે હું પહેલી એવએવ ગ્રીની અને ૧૯૧૨ની આખરે છેલ્લી પરીક્ષામાં સફળાર્થી પાસ થયો. કાયદાનો અભ્યાસ કંઈ એકાગ્રપણે કર્યો નહિ તેથી તેની પરીક્ષામાં કંઈ ખાસ નામના મળી નહિ.

સન ૧૯૧૧થી કોલેજ નરફથી સારું વેતન મળતું થયું. હજી માસાને ત્યાં જ રહેનો હોવાથી ઘર ચલાવવાની જવાબદારી માથે પડી નહોતી. પૈસાની કંઈ છૂટ થતાં મેં પહેલી જ વાર ચક્ષમની કારનાં ઝીણાં ધાતીઓ અને કંઈક કિંમતી ગરમ કાપડો શોખ કર્યો. દારી-વાળાં ખૂટ અને સારી બેગસોરી ટોપી પણ મેં પહેરવા માંડ્યાં. કાંઈ વાર મિત્રો સાથે સિનેમા જોવા જતો. કોલેજ સુધી હજી હું ચાલતો જ જતો. સાંજે ત્રણ (કાયદાના) કલાસમાં જવાને ઘણી વાર હું દ્રામમાં બેસતો, પણ પાછો ઘેર આવતાં દરિયાની સહેલ કરી દ્રામના પૈસા બચાવતો. રાતે બેઠક વાગ્યા સુધી અભ્યાસની ને બહારની ચોખ-ડીઓ હું વાંચે જતો. એકંદરે મારું જીવન ખુબજ રહ્યું તો પણ નડિયાદની સાદાર્થમાં મુંબઈગંગ મોજશોખનાં કંઈક તત્ત્વો બળતાં ગયાં.

સન ૧૯૧૧માં મારે નવી ને સર્વેક્રમ દેસ્તી મુંબઈના ગર્ભ-થામંત નવજીવાન શંકરલાલ બેંકર સાથે બંધાઈ. શંકરલાલ સાહિત્યનો અત્યંત વિષય લઈને વિદ્યસન કોલેજમાંથી બી. એ. પાસ થયેલા, પછી વિદ્યાન લઈ એમ. એ. પાસ થવા સારું અમારી કોલેજમાં તે બજીતા. મેં પણ ફેલો થઈ તે જ વિષયનો અભ્યાસ ચાલુ રાખેલો, એટલે અમે પ્રયોગશાળામાં સ્વાભાવિક રીતે મળતા થયા. અગાઉ ગુર્જર સભામાં કવચિત મળતાં થયેલી ઝોળખાણ હવે પાડી થઈ. થોડા જ વખતમાં વિદ્યેને ધાર્મિક ને સામાજિક વિષયની ચર્ચાઓ ખૂબ આવેશથી અમે કરવા માંડી. આવી વાતો કોલેજમાં પૂરી ન થતી તેથી અમે દરિયા કિનારે સાથે ફરવા જતા અને ગરિબારે સવારે ગુર્જર સભામાં મળતા. હું તેમને ચર્ચામાં ભાગ લેવા અને બાણી આપવા બહુ સંમત થતો. પણ તે સ્થાનાનો તે આગદપૂર્વક પ્રેરનાર કરતા. ઘણું ખરું સભા

શરૂ થયા પછી તે ચૂપચાપ આવીને બેસી જતા અને મિત્રોના હક્ક-
પ્રદર્શની છટકી જતા.

.. શંકરલાલે મુખ્યધર્મના ધાર્મિક અને સમાજ સુધારાના અદિલન પર
સરસ પ્રકાશ પાડ્યો. આગલા કાળમાં લોકમાનસમાંથી મૂર્તિપૂજનનું
બૂત દાઢવા માટે દર રવિવારે સાંજે પ્રાર્થના સમાજમાં ત્રાણછની મૂર્તિને
દોરાથી લટકાવીને તેના પર ફટકા મારવામાં આવતા. આવા ઝવઝૂલી
પ્રચારના જમાનામાં બેઠેલાં, તે મૂર્તિપૂજના સુસ્ત વિરોધી થયેલા.
તેમના પિતા ચોપાટી પર ચાંચ બંગલો, થોડાં ઘર ને સારી મૂડી મૂકીને
ગુજરી ગયેલા. તેમનાં માતૃશ્રી અને કુટુંબીઓ જૂના સામાજિક રૂઢિ
રિવાજમાં મગ્ન હતાં. પણ તે તો જૂની રૂઢિના કઠેર વિરોધી હતા અને
પોતાના સિદ્ધાંતોને જીવનમાં આચરવાનો આગ્રહ રાખતા. તેમણે
સંસ્કૃતને બદલે ફ્રાન્સીસો અભ્યાસ કરેલો. સરસ્વતીચન્દ્રની દોડાણવાટી
અને સંશયાત્મક મનોદશાની ટીકા ને મશ્કરી કરતા. પણ મણિલાલના
'યુગાબસિદ્ધ' પુસ્તક પર તે આફરીન હતા. તેમાં રમાના પત્રો તો તે
ફરી ફરીને કવચિત મારી આગળ પણ વાંચી ફીદા થતા. નવા અંગ્રેજી
કવિઓ શેક્ષ્પીર ને કિટસના તે યુજ્જ્વાલુરાગી હતા અને મીઝ ને રપેન્સર
જેવા છુદિવાદી લેખકોનાં પુસ્તકો ગ્રામ્યથી વાંચતા.

મીઝનાં થોડાં પુસ્તકો મેં તાજેતરમાં બાવપૂર્વક વાંચેલાં હોવાથી
અને બીજાં તેમની પાસેથી લઈ વાંચતો હોવાથી અમારો પાટો એકદમ
બેસી ગયો. હિદામ વિચાર ને અનુભવોની રસધાર છું તેમની પાસેથી
પીતાં થાકતો જ નહિ. મારા રોજના સંસર્ગથી સળંગ વિચાર કરવાની,
લખવાની અને બાળણુ આપવાની મારી શક્તિ પર તેમને શ્રદ્ધા બેઠી.
ગુર્જર સમાના મિત્રમણમાં ચન્દ્રચંદર વગેરે મિત્રો ગોવર્ધનરામની
જૂતવાણી વિચારસરણીના તેમને લાગતા. માત્ર માસ્તરનું સુધારાવાદી
માનસ તેમને ગમતું. પણ તે પાકી વયના પરણેલા કુટુંબી ગૃહસ્થ હતા,
તેથી મારા જેવા હિદામ વિચારના ~~જીવાત સાથે તેમની~~ સરસ જેડી
જામી ગઈ.

મારા શ્રદ્ધાળુ માનસમાં મીલે નવા વિચારનાં શ્રીજ રાખ્યા હતાં, તે શંકરશાસ્ત્રી રોજિંદી દોસ્તીથી ને પ્રેતસાદક ઉત્તેજનથી સપાટાબંધ પીલવા માંડ્યાં. જૂના વેદાંતીઓને અનુસરીને મૂર્તિપૂજન કે સાતિધર્મને, જૂના વિધિવિધાન ને રૂઢિઓને, તેના અંતર્ગત શુભ માટે નહિ પણ પ્રાકૃત-સમાજના આચારવિચારને સ્થિર અને શુદ્ધ રાખવા માટે હું યોગ્ય ને જરૂરી ગણતો. હવે નવા જ્ઞાન ને વિચારણાને પરિણામે મને જણાયું કે આ વિધિ-રૂઢિઓ ધર્મના સિદ્ધાંતોનાં કલ્પાણુકારક પ્રતીક રૂપ નથી રહ્યાં પણ સમાજના માનસને જૂનકાલીન, પ્રત્યાધાતી, અને વહેંચી ખનાવનાં અને સમાજમાં ભયંકર પાખંડ અને દુષ્ટાચાર પોષનાં તેથી તેનો સામે વિચાર અને આચારથી કદર જોહાદ ચલાવવાની દરેક પ્રામાણિક ને ભુદ્ધિશાળી માણસની ફરજ અને સમજાર્થ. ગોસાઈજીના મંદિરના બહારવાર, માત્ર કોઈ વ્યક્તિના દુર્ગુણના જ નહિ પણ અંધ-શ્રદ્ધાના સામ્રાજ્યના સીધા પરિણામ રૂપ જણાયા. હવે જીવનના સર્વે ક્ષેત્રમાં ભુદ્ધિહીન અંધશ્રદ્ધાની સામે યજ્ઞ ચલાવવાની સર્વે વિચારવંત માણસની ફરજ સમજાર્થ.

આવા વિચારો કરતાં અમે કંઈ નવાં જણવાદી બન્યા નહોતા. તે જ વખતે અમે એમર્સન ને શેક્ષ્પીયરનાં અંધો વાંચતા, તેમાં આલેખેલા આધ્યાત્મિક અને મગનવિકારી વિશુદ્ધ ભાવો પર અમે વારી જતા. આ જગતના સૃષ્ટા તરીકે સાકાર સચણુ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ અમે તકેશુદ્ધ નહોતા ગણતા. છતાં પ્રત્યેક જીવાત્મામાં, અનંત પ્રેમ ને શક્તિનો અનુભવ કરવાની શક્યતા અમે પિછાનતા. માત્ર બાહ્ય જગતમાં અને ભૌતિક સૃષ્ટિમાં જ્યાં નિર્ણય ભૌતિક, વાસ્તવિક, વૈજ્ઞાનિક, અને સામાજિક દૃષ્ટિથી જ કરવાનો અમે આગ્રહ રાખતા. સામાજિક નીતિ અનીતિનો વિચાર કોઈ પયગંબર કે અંધને આધારે નહિ પણ સમાજમાં વસતાં

૧. શેક્ષ્પીયર Ode to Intellectual Beauty તેમને બહુ જ પસંદ હતું. તેની કેટલીક દ્રુત તે મારી આજય બહુ જ ભાવપૂર્વક વાંચતા. આ કાળમાં આ પુસ્તકોની મને તેમણે ભેટ કરેલી.

સ્ત્રીપુરુષોના વાસ્તવિક સુખને અનુવક્ષીને જ કરવો જોઈએ—સત્ય, શાંતિ, પ્રામાણિકતા વગેરે બધા સદાચાર સમગ્ર સમાજના હિતની દૃષ્ટિથી જ પાળવો જોઈએ—જાળવમ કે ફરજિયાત વૈધવ્યની રૂઢિઓ સ્પષ્ટ રીતે સ્ત્રી સમાજના હિતને ધાનક છે તેથી કાંઈ સ્મૃતિકાર કે ધર્માચાર્યને નામે તે એક થડી પણ ટકાવવાં ન જોઈએ—સમગ્ર સમાજના હિત કે સ્વતંત્રતાને નુકસાન ન પહોંચે તેટલી સ્વતંત્રતા દરેક માણસ ભોગવે ને જ્યાં જુદા જુદા માણસ કે વર્ગનાં હિત પરસ્પર-વિરોધી હોય ત્યાં મોટામાં મોટી સંખ્યાનું વધુમાં વધુ હિત^૧ સધાય તે રીતે જ સામાજિક, આર્થિક ને રાજકીય નીતિનિયમો ધડવા જોઈએ—એવા સિદ્ધાંત અમે અપનાવ્યા હતા—વેદ કે સ્મૃતિથી સ્થાપિત સિદ્ધાંતોને આધારે નહિ પણ સાક્ષાત અનુભવને આધારે સાચું જ્ઞાન તારવો—આધ્યાત્મિક વિષયમાં આંતરિક અનુભવ મુજબ અને બાહ્યજીવનમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી આચરો—જૂનકાલીન દેવદેવતા અને ગુરુ-મથો પરથી નજર ઉઠાવી સામે સાક્ષાત જીવના કરોડો માણસો પર મીઠ માંડો—તેમનાં સાચાં સુખ ને સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિથી જ વિચાર ને આચાર કરો—એ આદેશ અમ આપવા સાચા.

કુનિયાને સુધારવા ઇચ્છનારે પોતે જાતે જ સુધરવાનું હોય છે. મારી બોલચાલમાં કે વિચાર—ચર્ચામાં જૂના ધાર્મિક સરેકાર બ્યક્ત થતાં જ શંકરલાલ ખડખડાટ હસીને કે મીઠો કટાક્ષ કરીને મને સુધારતા. પણ મારે માટે વિચાર કરતાં આચાર બદલવા વધારે મુશ્કેલ હતા. નડિયાદના આચારવિચારને વરેલા નાગર યુવાનને નવો પંથ કાપતાં કેટલાયે જૂનાં બંધનોને તોડવાં પડે અને કેટલાંય સર્ગ સહોદરનો વિરોધ વહોરવો પડે. છતાં મારી નવી વિચારસરણી દઢ થતાં હું કેટલાંક પગલાં

1. "Greatest good of the greatest number." — આ સિદ્ધાંત મુજબ બધા સામાજિક અને આર્થિક સવાલોનું નિરાકરણ બેન્યામ ને મોટા જેવા જુદિવાદીઓ કરતા. તેમના કાળ પછી કુનિયામાં આ સિદ્ધાંત સર્વમાન્ય થયો છે.

નિશ્ચયપૂર્વક લેતો ગયો.

મુંગઈમાં નામરોએ પારકા પાણીની તો છૂટ મૂકી હતી, પણ હોંટલોમાં આ પીવાનો રિવાજ નહોતો. અચાનક અમદાવાદના પર્ગ-નગરાય મેઢા અમારી કોલેજમાં ભણીને વિદ્યાવન જવાના હતા, તે પ્રસંગે તેમને વિદ્યાવમાન આપવાને અમારા જ વર્ષમાં આ પાણીનો મેળાવડો ગોઠવાયો. વિદ્યાર્થીઓ તરફથી મેં સર્વેની શુભેચ્છા દર્શાવી, ને તેમણે અનુરૂપ જવાબ વાળ્યો. તે વખતે ઈરાનીની આ પીરસાઈ તે મેં જાણથી પીધી બીજે જ દિવસે અમારી નાગર આલીઓમાં આ વાત ફેલાઈ. જેણે પૂછ્યું તેને મેં રોકડું પરખાવ્યું. ત્યારથી ઈરાનીની દુકાનોની મહેમાનગતિ હું ચાખતો થયો.

પારકા પાણી પીધા પછી જમણીતોયે બાધ ક્યાં સુધી ટકે ! કોલેજની હોસ્ટેલમાં એક મિત્ર ચીમનરામ આચાર્યને ત્યાં આ પીવા અને તેમનાં મધુર ગીત સાંભળવા તો હું ધણી વાર જતો. હવે દક્ષિણી વિદ્યાર્થી મિત્રે મને જમવા બોલાવ્યો. પહેલાં તો ધણી વાર ચોખ્ખી ના પાડેલી. પણ હવે તો જૂનાં બધેનો તોડવાને હું તલસતો હતો. તેથી આ તક તરત મેં ઝડપી લીધી. પાછા મુંગઈના નામરવાડામાં આ વાત જાણી—પાછું લોકોએ પૂછ્યું તેમને ખરી વાત કહી દીધી. પછી તો શંકરશાહને ચોપાટીને બગેસે મેં જ્યાં માંડ્યું અને નિરાતે બોજન લઈને મોડી ગત સુધી ચર્ચાઓ કરવા માંડી.

આગળ વધનાં ઘરમાં જ ધર્મજી ઘવાનો પ્રસંગ આવ્યો. રગ્નમાં નાડિયાદ હતો ત્યારે એક દિવસ મેં ગાયત્રી-સંખ્યા બધે કરવાનો પાકો નિશ્ચય કર્યો. ન્હાઈને પાટલે બેઠા પછી સંખ્યા માટે મૂકેલો પાણીનો ખાલો ને તરબાણું મેં જાણુએ મૂકાને મણિત્રા પાસે જમણીની યાળી માગી. શ્રદ્ધાળુ મણિત્રાને મારા આવા વર્તનથી જલ્દી જ રીસ ચઢી. બે વેણુ તે ગુસ્સામાં બોલ્યાં, પણ બીજું શું કહે કે કરે ? બિચારા કહેવા કાળીઓ ગળી ગયાં પણ હામડી આસ્તિક મહીને હું છેક

નાસ્તિક થયો તેથી અમારી વચ્ચે અંતર વધી ગયું, અમારા સંબંધમાં કાયમની ઠંડી આવી ગઈ.

ફિદિનાં બંધન તોડવાને એ જ વરસમાં મેં એક નવું પગલું લીધું તેથી મારા કુટુંબમાં ને સારી ન્યાતમાં બારે હિંકાપાત મચી ગયો. વડીલોએ મારો વિવાહ ત્રિપાઠી કુટુંબની કન્યા સાથે કરેલો તે મેં ફરજ સમજીને માન્ય રાખેલો. પણ થોડાં વરસમાં તો મારા હૃદય ને છુદ્ધિ પર કંઈક નવા સંસ્કાર પડી ગયા. હું સ્ત્રી જાતિ તરફ બહુ-માન ધરાવતો—કેટલીક સ્ત્રીઓને હું માતા અને ભગિની તરીકે પૂજતો. પણ ક્રમશઃ તરફ કંઈજ બાવ મારા દિલમાં જાગ્યો નહોતો. તેને દાસી ગણીને પરણવા હું ચાહતો નહોતો. તેમ મારા વિચાર કે બાવ સમજીને તે મારી સહચારિણી થઈ શકે એમ મને લાગ્યું નહિ. આવા સંયોગોમાં અમારા લક્ષ્યો અમે બન્ને દુઃખી જ થઈશું, એમ મહિનાઓની વિચારણા પછી મને ચોક્કસ લાગ્યું. છેવટે અનેક શાળા મિત્રોની સલાહ લઈને મેં તેના પિતા તનસુખરામને એક પત્ર લખીને આ સંબંધમાંથી બંનેને છૂટા કરવાની વિનંતિ કરી. એ નિર્બળ શરીરની ને નરમ સ્વભાવની, સુશીલ ને રૂપવતી કન્યાનો કંઈ જ દોષ મારા દિલમાં વસેલો નહિ—મેં સ્વયંવેલો પણ નહિ માત્ર સંસ્કાર સ્વભાવ ને માનસના ગંભીર અંતરને જ દોષ દર્શાવે તે આ વિવાહ—સંબંધ સમજાવવાં કે શોક કરવા મેં તેના વડીલને આજ્ઞા કરી.

કોઈ પણ સમજી સમાજમાં આવી નાની વયમાં જોડાં જોડાય નહિ—ને બૂઝથી જોડાવાં હોય તો બન્ને પક્ષની પરસ્પર સમજથી તે સહેલાઈથી રદ થાય. પણ અમારી ન્યાતમાં વિવાહ તોડાય જ નહિ. એ દિવાજ બંને પક્ષના વડીલોનાં અંતરમાં જોડા વસેલો. વળી ત્રિપાઠી કુટુંબ શ્રીમંત ને પ્રતિષ્ઠિત હતું, તેથી તેની આખર પર મારો કાગળથી કાઢ પડેલો જણાયો. ગમે તેમ હોય, મારી જાણ મુજબ મારો કાગળ જે દિવસે તનસુખરામને ઘેર પહોંચ્યો તે દિવસે રાધાનાં ધાન એમ ને એમ રહ્યાં. સર્વેને બારે આઘાત લાગ્યો ને શોક પગાયો.

બીજી પાસ મારા શાણા કાગળની ખતર મણિયાને ને સાદરલાલને પડી, ત્યારે તે તો ગુસ્સાથી લાલપીળા થઈ ગયા. થોડા જ વખતમાં કાકાને હુકમ મળતાં હું મણિયાની સાથે વસાઈ ગામે તેમને મળવા ગયો. આખી રાત તેમણે મને સમજાવ્યો, ધમકાવ્યો, મારું ક્રાંદન કાઢ્યું. મારા બહુનર અને મુંઝવણના મિત્રો વગેરે બધા પર તેમણે પિસ્તાળ પાડી. જવાબમાં મેં મારો મુઠ્ઠો અનેક વાર નમ્રપણે છુટી છુટી રીતે રગૂ ક્યો. પણ તેમણે તે ધ્યાનમાં જ ન લીધો તો પછી તેમના મગજમાં તે કેમ જિતરે? છેવટે મારો કાગળ પાછો ખેંચી લેવાનું અને એ કન્યા સાથે લગ્ન કરવાનું મારી પાસે કળ્પ કરાવવામાં આવ્યું ત્યારે જ મારો પીછો છોડવામાં આવ્યો. વડીલોના ફરમાન મુજબ તરત જ મેં નવો કાગળ તનસુખરામને લખી મોકલ્યો.

આટલેથી આ પ્રકરણ પત્તું નહિ. સામા પક્ષે વાંધો લીધો કે બીજા કાગળ વડીલોના અત્યાચારને વશ થઈને મેં મારી મરજી વિરુદ્ધ લખ્યો છે તેથી તેની કંઈ જ કિંમત નથી. પછી હું સાંડાકુત રહેતો હતો ત્યાં વયોદ્ધ દાદા મને ખાસ સમજાવવા આગ્યા. મારી ખરી રાજપુત્રીથી લગ્ન કરવામાં સંમતિ દર્શાવવા તે મને આમહ દરવા લાગ્યા. આ તો મારે માટે હદ થઈ, મારા ઘરમાં કંકાસ થયો. મણિયાની આંખો આંસુથી છત્તકાઈ પાડેલીઓ વિસામણમાં પડ્યા હું ધર્મસંકટમાં ભોંસાયો. છતાં તરત તો મેં નમતું ન આપ્યું.

પણ દાદા ગયા પછી મણિયાના કલ્પાંતની અવધિ આવી. તેમણે જ આ વિવાહ ગોઠવેલો તેથી તે મારી સામે ખૂન અકળાયા. તેમણે છેવટનું શસ્ત્ર ઉગામ્યું. એક દિવસ સવારે ઘર છોડી જવા તે તૈયાર થયાં. “ક્યાં જાઓ છો?” એમ મેં પૂછ્યું તેના જવાબમાં તેમણે કહ્યું : “ફાવે ત્યાં, તારે મન તો હું મરી જ ગઈ છું!” આથી મને કાળ પડી. મણિયા ફોલોલવાડો પૂરે એ વિચારથી હું છેક જ ગજરાઈ ગયો હું નમી પડ્યો. તેમની મરજી મુજબ કાગળ લખવાનું અને હસતે

ચહેરે લમ કરવાનું મેં કમૂઝ કયું. ત્રીજો કાગળ તનમુખરામને મળ્યો ત્યારે જ તેમને સતોષ થયો.

આ દુઃખદાયક ચર્ચા દરમ્યાન મારા કુટુંબની પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. સન ૧૯૧૧ ની આખરે નડિયાદમાં બણીને રમણભાઈ મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પાસ થયા. હવે તેમને પણ કોલેજમાં બણાવવાને માટે મણિબાએ મુંબઈ આવીને અમારી બન્નેની સાથે રહેવાનું ઠરાવ્યું. હિનાવળમાં શોધ કરતાં ગિરગામ રોડ પર મેજેસ્ટિક સિનેમાની બાજુ પર બે ઓરડીનો એક વાસ મેં બાડે રાખ્યો. ત્રણ વરસે માસાનું ઘર છોડીને કુટુંબ સાથે નાની કાટડીમાં હું રહેવા ગયો.

જે ક્ષણે ઘર ચલાવવાનો બોલો મારે માથે પડ્યો, તે જ વખતે મેં એક અવિચારી પગલું બધું. ઓચિંતું મને મન્યું કે વિજ્ઞાનના વધુ અભ્યાસમાં મને રસ નથી તેથી નત્વજ્ઞાનનો વિષય લઈને એમ. એ. નો અભ્યાસ મારે કરવો. જેનો વિચાર કર્યો તેવો જ મારી કોલેજના વડાને મેં લખી બણાવ્યો. પછી ખગર પડી કે જો મેં વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ નામનો પણ ચાલુ રાખ્યો હોત તો ખીજે વરસે પણ ફેલો તરીકે મારી એ જ શિષ્યવૃત્તિ ચાલુ રહેત. પણ મારો કાગળ મળતાં જ કોલેજના દફતરમાંથી મારું નામ કાઢી નાખવામાં આવ્યું પછી બહુ જ પરતાઈને વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવાની માગણી મેં કરી પણ તે બ્યર્થ નીવડી.

આ સંયોગોમાં કાયદાના ખીજ વરસના અભ્યાસ દરમ્યાન મારે કંઈક કમાવાની ફરજ પડી છાપાની જાહેરખગરો જોઈને મેં ઠામડામ દોડવા માંડ્યું. માંડવી ને બાત ખગરમાં કંઈકે ધરના દાદરા ચઢી ઊતરીને કંઈકે શેઠ-શેઠાણીને ખાનગી શિક્ષકની નોકરી માટે હું મળી આવ્યો. કડવા મીઠા, ઠંડી બેફીકરાઈના કે વિવેક આવકારના કંઈકે કંઈકે બોલ મેં સાંભળ્યા. છેવટે કંઈ પત્તો ન લાગ્યો.

એક દિવસ ‘મુંબઈ સમાચાર’ પત્રમાં બાષાંતર કરનાર ને હેવાલ

અમદાવાદમાં તે વખતે હમનભાઈ બી. એ. ના વર્ષમાં અભ્યાસ કરતા. પરીક્ષામાં પાસ થઈ તેમને સગોડે મુંબઈ રહી એલએલ.બી.નો અભ્યાસ કરવો હતો. તે માટે તેમણે સારું ઘર રાખવામાં મારી મદદ માગી. રમણુભહેન સાથે એ મુંબઈ આવશે એ જાણીને હું બહુ જ ખુશી થયો. એ પ્રેમલ યુગલ નજીક રહેવાના વિચારથી હું બહુ ખોતસા-હિન થઈને પાછો રવાના થયો.

ખીજી વખત વડોદરાની સાહિત્ય પરિષદનો હેવાલ લેવા મને મોકલવામાં આવ્યો. અમાઉ ગુજરાત કોલેજની ફિક્કટની ટુકડી આનંદ-શંકરની આગેવાની નીચે વડોદરા મેચ રમવા ગયેલી ત્યારે હું સાથે જોવા ગયેલો. આ વખતે બધા પ્રતિનિધિઓની સાથે માયકલાસ સર-કારનો મહેમાન જન્યો. કવિ ને નાટ્યકાર રણુભાઈ ઉદયરામના પ્રમુખપણા નીચે પરિષદ કોલેજના વિશાળ હોલમાં મળી. 'મદારાગ્ન સયાજીરાવે પરિષદ્નુ ઉદ્ઘાટન કયું'. દીવાન મનુભાઈ નરસિંહરાય, બજ-વંતરાય ઠાકોર, રમણુભાઈ નીલકંઠ, કેશવલાલ મુવ વગેરે ઘણા સાક્ષરો પરિષદમાં હાજર હતા. ત્યાં દા. સુમન્ત ને સારદાજહેનને દૂરથી પહેલી જ વાર જોયાં, તેથી હું ઘણો ખુશી થયો. બંને બર જુવાનીમાં અત્યંત મુંદર સાચ્યાં. દાકતર વો આમતેમ ફરતા હતા ત્યારે કોઈએ ઝાળા-ખાવેલા. સારદાજહેન વ્યાસપીઠ પર જ બેઠેલાં તેથી તેમને વધારે સારી રીતે જોયેલાં. દાકતરનું પ્રતાપી હિલત ખમીર તે વખતે બરાબર પારખેલું નહિ. પણ સારદાજહેનની હિત્સાહી મંગલમૂર્તિના ત્યારથી જ હું ડાહ્ય-પૂજક જન્યો. માત્ર તેમના પ્રત્યક્ષ મિલનનો લાભ તે વખતે મને ન મળ્યો તેનો અસતોષ રહી ગયો.

આ કાળમાં ગુજર્ સભામાં અને અમારા મિત્રમંડળમાં ખીજો એક સિનારો ચમક્યો - કનૈયાલાલ મુનશી. તે વખતે તે એડવોકેટની પરીક્ષા માટે વાંચવામાં એકાગ્ર હતા. અમારી પાસે નહી મોરારજી ચાલમાં જ તે રહેતા. અમારી સભાની ખબર પડતાં તે એક રવિવારે

આત્મા દેહ અને પાતળા શરીરમાં યમકની તેજસ્વી આબો, હૃદી પાટલીરાગું ધીનડિ, વિદ્યાગ કપાગ ઉપર ધસી આવતા વાગનું એક સદીડિ — આ ખડું ભેદને આજિમાની અને બુદ્ધિયાળી વ્યક્તિત્વની ળાપ તરત પડી. પણ ત્યારે ચર્ચા દરમ્યાન મીમેથી દેવતા પામે ક્રેમા સ્ત્રીને તેમજે જ્ઞાપે દાય દસાત્મા વિના કે આબો ચમત્ત્વા સિવાય બેમ સ્વરે ચમકદાર અમિષ્ઠ માતાનો ધીપ વરસાત્નો ત્યારે હું રતબા ચર્મ મયો. તેમનામાં માસનરનું કુદરતી ગૌરવ કે પ્રેરક ઉત્સાહ નદોનાં વિભાકરના સ્વરના આરોહ અવરોહ કે જોરદાર દાવમાવ નદોના. ચંદ્રશંકરની જન્મે પદ્મની સમનોય વિચાર દરવાની દષ્ટિ નદોની. પણ તેમની તીવ્રી પારવાળી બુદ્ધિ, તેમની દર્શીતોની અસરકારક રજુઆત, તેમની બાવાનો પ્રાસાદિક પ્રવાહ અને નિમવાત્મક વ્યક્તિત્વ — આ નવાં તત્ત્વોની પહેલે જ સપાટ સર્વેના ઉપર ગાંડી ળાપ પડી નિકટ સંપર્કમાં આવતાં તેમની અને ચક્રસાત્ર વચ્ચે કેટલુંક સામ્ય જાણાયું. નડિયાદીઓની સાદારી દગની જ્ઞનો વિચારસમ્પ્રદી અને આડંબરી લેખનશૈલી પર જન્મે નવા મિત્રો સખત કટાક્ષ કરીને કે મૂઝવ દારવ વેરીને અગતે ધડીમર મૂઝા કરી દેતા. પણ ચંકરતાત્ર કદર સુધારા પાદી દતા ત્યારે મુનશી એકંદર સરસક પદ્મમાં દતા. આર્પ સમાજના પદ્મપાની જનીને મુનશી વેદ — ગીતાનાં અને પ્રાચીન આપોનાં ગુપ્તમાન કરતા. પણ ઉત્તમ સમાજોની માનવ સેવાની ઉત્કટ બાવતા તે થોડી જ દાખવતા. એકંદર પાવરધી બુદ્ધિના અવતાર રૂપ તે સાત્મા. પણ તેમની બુદ્ધિ ને નિમયજગના પ્રમાણમાં તેમના દિલની ગતિ અતાન જ રહી

પ્રાર્થના સમાજની પ્રવૃત્તિમાં ફેરફાર ચર્મ ગવા. દર રવિવારના પ્રવચનકાર ચંદાવરકર ઘરડે ઘડપણ હંદોર રાત્તવનુ દીવાનપદું સ્વીકારીને રવાના થયા. તેમની વિદાય પ્રસંગે જાહેર સભામાં નવી પદ્ધતિના સ્વીકારની બધી જવાબદારી તેમનાં પત્ની પર દોળીને તેમજે સર્વેને દસાવેલા. પણ તેમના નરક માટે માન તો હવે ધડી ગયું. તે દિવસથી

જૂના માણ ન્યાયાધીશ અને માણ ટ્રેવિસ પ્રમુખનો મુંઝવણના જાહેર જીવનમાંથી અસ્ત થયો.

તે કાળ દરમ્યાન અર્થશાસ્ત્રની જગ્યા પછી સમ્રાજ્યને વિજ્ઞાપકથી બે મુજરાની મુલાકાત પાછા કર્યા. બન્નેએ પ્રાર્થના સમાજમાં પહેલાં બાપજી આપ્યાં પ્રો. કે. ટી. શાહ અને મનુ સમેદારે પોતાની વિદ્વતા અને પ્રતિભાનો પરચો મુંઝવણની વિદ્યાર્થી આગમને આપ્યો. બન્નેએ બરપૂર આકાશ ને હકોકતો ટાંકીને અને બીજા દેશો સાથે સરખામણી કરીને હિંદની નિકુટ આર્થિક હાલતનું ચેતું ચિત્ર દોર્ધુ. પણ પ્રો. શાહના હુકાળા દિલનો રણકો તેમના બાપજીમાં વાગતો ત્યારે સમેદારના બોલમાં તેમની તેજસ્વી શુદ્ધિ શક્તિ જ પરખાતી. અસ્પૃશ્યોની અવદયા વિશે અગાઉ બોલતાં જ આવેશ તેમણે દાખવેલો તે હવે આસરી ગયેલો લાગ્યો. થોડા જ વખતમાં પ્રો. શાહે કોલેજના વર્ગોમાં, વર્તમાનપત્રોમાં અને માહિનીપૂર્ણ પુસ્તકો દ્વારા પોતાની વિમુનિતો લાઝ દેશને આપવા માંડ્યો. ત્યારે સમેદાર દાવકાઓ સુધી મોટા વેપારમાં નિમમ રહેવાથી જાહેર જીવનમાંથી અદશ્ય થઈ ગયા.

પ્રાર્થના સમાજની પાસે આવેલા માધવદાસ રઘુનાથદાસ^૧ હોલમાં સસાર સુધારા મંડળની સભાઓ બરાલી. શંકરશાસ્ત્રની પ્રેરણાથી એક દિવસ ત્યાં મહુમ તેજગના પુત્રનું બાપજી સાંભળવા ધૂં મયો. જૂના સુધારવાદી જાગ્રેકર પ્રમુખરથાને હતા. સભાનું રીનગ વાતાવરણ જોનાં

૧. આ શ્રદ્ધસ્થે સન ૧૮૭૧માં ૪૧ વરસની વયે વિધુર થતાં શસ્ત્ર ગોસ્વામી પત્રમાં વિધવા સાથે વિવાહ કરવાની જાહેરખબર પ્રકટ કરી. તેમનો ઓળખીતો જીવાન વિધવા ધનકોર તેમને પરજૂવા સૈપાર થઈ. સુધારકોએ આ પહેલો વિધવાવિવાહ થોળને મોટી નામના મેજવર. માધવદાસે જીવનભર વિધવાવિવાહનો પ્રચાર કરવાને પુષ્કળ પ્રયત્ન કરેલા અને તેમણે ગિરનામ પરના પોતાના જંગલનું નામ "વિધવાવિવાહ હોલ" રાખેલું. અનેક વિધવઓનાં લગ્નના મૂંઝા સાક્ષી બનીને આ દોલે; પોતાનું નામ સાર્થક કર્યું છે.—જુઓ નવલસામ ત્રિવેદી ૧૪ સમાજ સુધારાનું રેખાદર્શન, પાન ૭૪-૭૮.

જ સુધારાનો જૂનો જુરસો સમી ગયેલો લાગ્યો. તેવગનું બાપણ ટાડું હીમ જેવું લાગ્યું. બાપણ ચાલતું હતું ત્યારથી જ સંકરલાલે મને ચર્ચામાં ઝુકાવવા અને સુધારા માટે જોરદાર દલીલ કરવા પાનો ચલાવવા માંડ્યો. બધું જોતાં ને સાંભળતાં મને કંઈ પ્રેરણા થતી નહોતી. છતાં સંકરલાલ છુટ્યા અને બાંજેકરે જ્યારે સિદ્ધાચાર મુજબ ચર્ચા ખુલ્લી મૂકી ત્યારે હું એકદમ ઊભો થયો અને દશેક મિનિટ સુધી મૂનતા અવાજે અને આવેશમય વાણીમાં સુધારાને સફળ બનાવવાને વધારે સક્રિય અને જોરીયાં પગલાં કરવાનો મેં આગ્રહ કર્યો.

ગ્રહર પ્રગ્ન આગળ બાપણ કરવાની શરૂઆત પણ આ અવસામાં જ મેં કરી. ચન્દ્રચંદ્રની સાથે 'સર્વન્ટસ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટી'ના હિંદ સેવક સમાજના કાંદાવાડીના જૂના મકાનમાં હું કોઈક વાર જતો. હોળીના દિવસમાં બોલાતા અપરાધો બંધ કરવાની જૂના સમાજ સુધારકોની નેમ હતી. તે પાર પાડવાને સન ૧૯૧૧ની હોળીને પ્રસંગે એ સમાજના આગેવાન છ કે. દેવધર અને એન. એમ. જોશીએ સુધારકો, આર્થસમાજીઓ અને બીજા સાથીઓના સહકારથી 'હોળિકા સંમેલન કમિટી'ની રચના કરી. બીજા મિત્રોની સાથે હું તેમાં જોડાયો. હોળીના દિવસોમાં ભૂલેધર અને કુંભાર ટુકડામાં લગ્નમાં બ્યાસપીઠ રચાયાં અને રાતે વિવિધ વક્તાઓનાં બાપણ ગોઠવાયાં. સ્વામી નિત્યાનંદ અને પરધુભાઈ શર્મા, ચન્દ્રચંદ્ર ને ભારતર વગેરે મિત્રોની સાથે હું પણ દશ વીસ મિનિટ બેઠણ વાર બોલી ગયો. કોઈ લોકો બેસે, કોઈ ચાલતા થાય અને બીજા આવીને ઊભા રહે—આવી ખુલ્લી ગ્રહર સભામાં બોલવાનો મારો આ પહેલો જ અનુભવ હતો. શ્રીતાઓ સાથે મારો તાલ બેડો નહિ. પણ પ્રસંગને અનુરૂપ કડીબદ્ધ બાપણ પહેલી જ વાર કરીને મેં સતોષ માન્યો.

આ કામસર હિન્દ સેવક સમાજના કાર્યાલયમાં જતાં આવતાં તેના પ્રણેતાઓના જિંદા સંસ્કાર મારા અંતરમાં પડ્યા ગયા. તે સર્વે બી.એ. જેવી જિંદી પરીક્ષા પાસ થયેલા અને પછી કમાણી કરવાનો

લોભ છોડીને તેમણે દેશસેવાનું જીવનન લીધેલું. સમાજ રૂ. ૪૦-૫૦નો જે દરમાથો આપે તેના પર જ તેમને કુટુંબનો નિર્વાહ કરવાનો રહેતો. બહારથી ખીજ કંઈ કમાણી કરવાની બંદી હતી. રાજકીય સંન્યાસીઓની જે દ્રવ્યના મેં અમદાવાદમાં રચી હતી તે આ દેશસેવકોમાં મૂર્તિમંત થયેલી જોઈ. હું પણ ખીએ. પાસ થયો હતો ને વૈરાગી હતો. તો મારે આ સમાજમાં કેમ ન જોડાવું?—આ સવાલ હું મારી જાનને પૂછવા લાગ્યો.

સન ૧૯૧૧ની આખરમાં પહેલી વાર હું સંકરજ્ઞાનની સાથે માસ્તરને ઘેર ગયો. તે વખતે હાજીભાઈ લાલજીભાઈની કંપનીમાં દોઢસો રૂપિયાના પગારે માસ્તર નોકરી કરતા ને દાદીશોક અગિયારી લેનમાં જેઠા નારણના માળામાં રહેતા. એ માળાને બોંબનળીએ ધોળે દિવસે પણ અંધારું જ રહેતું. અમે જેમ તેમ સીડી શોધીને ઉપર ચઢ્યા. ખીજે માળે વચલી રવેશની બજે બાલુએ માસ્તરની એક એક ઓરડી હતી. તારાજહેન ઘણું મહિને પિતા દાઠ ખાંડવાળાને ઘેરથી બાળ ચન્દ્રકાન્તને લઈને તરતના જ આવેલાં. આવા શુભ પ્રસંગે તેમનાં દર્શન કરવા ને તેમનું સ્વાગત આપવા અમે બન્ને રતેહજૂમ્યા જુવાનો ગયેલા. મિત્રો આવં ત્યારે પડદા પાછળે બરાઈ જવાને બદલે કુદરતી માનવનાથી સર્વેનું સ્વાગત કરવાની ટેવ ડાકટરની પુત્રીઓને પડેલી હતી. તેથી તારાજહેન અનેરા સમાન ભાવથી મિત્રો સાથે હળનાં મળતાં-તેથી જ અમે માસ્તરની ગેરહાજરીમાં તારાજહેનને મળવા ગયા.

સ્ત્રીઓના શિક્ષણ અને સમાનતાનો પહેલો સાદાત્કાર મને તારાજહેને કરાવ્યો. મુંબઈની જોર્ડિંગમાં બાલુલા માસ્તર અને પ્રાર્થના સમાજ પિતાને ઘેર જોછરેલાં તારાજહેને ધર્મમંદિરમાં કે ધરના દેગસરમાં દેવદેવીઓની દર્શન—પૂજા કરેલી નહિ—કોઈ ન્યાતજનના ધર્મવિધિમાં કે રૂઢિચિવાજમાં તે બળેલાં નહિ. જે મૂંઝાસીન ધાર્મિક સંસ્કારોથી મારું જીવન આરંભથી જ ગંઝાયેલું હતું તેનાથી બન્ને અલિપ્ત અને અરપસર્પ રહ્યાં હતાં. તેથી દાકતરના ધરમાં તારાજહેન ,

છોકરાઓની માફક બાપ્યાં—છોકરાઓની સાથે પૂરી સ્વનંત્રતાના અને સમાનતાના વાતાવરણમાં જીવ્યાં. પુરુષવર્ગની માફક તે જાહેર સભામાં ને મેળાવડામાં જતાં. કાંઈ વડીલોના શાસનથી નહિ પણ સ્વયંજી પ્રેરણાથી જ માસ્તર સાથે તે પરણ્યાં ઘરરખુ ગૃહિણીને છાજે એવી વ્યવહારકુશળતાથી તે ઘર ચલાવતાં, પોતાનાં નાનાં ભાંડુઓને માતૃભાવથી ઉછેરતાં ને જાહેર પ્રવૃત્તિમાં ખનતો ભાગ લેતાં. ‘અ-યો-ન્ય ટેરી-ન્યૂનતા પૂરે અનુગ્રણ દંપતી’—એ ભાવના આ જોડીમાં મને પ્રત્યક્ષ થતી લાગી ને તેથી હું તેના પર અંતરના ઉમળકાથી વારી ગયો.

અમે ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે તારાજહેન રસોડામાં બેસીને અમારા સ્વાગતની તૈયારી કરતાં હતાં. અમને જોતાં જ તેમણે બેઠે બેઠે જ વિશાળ આંખો ચગાવાને મીઠું સ્મિત કરીને અમને આવકાર્યાં. તેમને નમન કરીને અમે પાસે હોંચકા પર બેઠા. તારાજહેનનું શરીર જરા નખળું પડ્યું હતું, પણ તેમના વદનની મીઠાશ, ખટમીઠી ખોલીની મોહિની, મળકમશ્કરીની લહેજત અને હૂફાળો સ્નેહભાવ—એવાં ને એવાં જ હતાં. કલાકેક અમે કુટુંબની ને બહારની કંઈ કંઈ વાતો કરી, નાસ્તો કર્યો અને ખૂબ દસીને વિતોદ કર્યો. તદ્દન સાદી ઓરડી ને સાદો ઉપહાર. નહિ સ્પ્રીંગવાળા સોફા કે ટેબલ—નહિ કંઈ ફૂલ કે શણગાર. થોડાં અઠવાડીયાં પર માતૃત્વને પામેલાં તારાજહેનના માતૃપ્રેમ પર અમે બંને જીવાનો મુગ્ધ ઘર્ષને અને અમારા દિલનો કેટલોય ભાર હળવો કરીને આનંદથી પ્રકુલ વદને ઘેર ગયા.

ખીજે વરસે શંકરચાલ આગળ બાજુવાને બેંગલોર ને પછી ઇંગ્લેન્ડ ગયા. પછી માસ્તર દંપતી સાંટાકુટમાં મારા જ અંગણમાં ચંદ્રશંકરની જગ્યાએ રહેવા આવ્યાં. માસ્તરને તો જોયા ત્યારથી એક માર્ગદર્શક મિત્ર તરીકે અપનાવ્યા જ હતા. હવે તારાજહેન પાડોશી થયાં ત્યારથી સર્ચાં જહેન ખતી થયાં અને તેમનાં ભાઈમહેનો મારાં કુટુંબી અન્યાં. બેંતાલીસ વરસ પછી પણ એ મીઠા સંબંધ કાયમ છે એ જોઈને હું રાચું છું.

૧૧. દેશસેવાનું જીવનવ્રત

કલ્યાણની પરીક્ષા પસાર કરીને સન ૧૯૧૩ના આરંભમાં મુંબઈમાં જ વકીલાત કરવાનું મેં નક્કી કર્યું. તેથી સાન્ટાક્રુઝ છોડીને મુંબઈમાં રહેવાની મને જરૂર પાડી. જમનભાઈ માટે પણ ઓરડી શોધવાની જ હતી. સદ્ભાગ્યે ગિરગામ ટ્રામ જંકશનની પાસે, સરીઆમ રસ્તા પર છતાં સહેજ બીતરમાં, પહેલે અને ત્રીજે માળે બે વાસ મળી ગયા તે મેં તરત રાખી લીધા. જમનભાઈ દંપતી તરફ સવિશેષ બાવને લીધે તેમને વધારે હવા અગવાળાવાળી ઉપરની ઓરડી મેં આપી ને નીચેની મેં ગળી. સાંટાક્રુઝથી સામાન ધાવીને મલિયા અને રમણભાઈ સાથે હું ત્યાં પહેલો રહેવા ગયો. પછી રમણજીદેન અને તેમના પતિનું સ્વાગત કરીને તેમને ઘર માંડવામાં મદદ કરી.

એક્ઝેલ. બી.ની ડીગ્રી મળે ત્યાર પછી જ રીતસર વકીલાત શરૂ થઈ શકે. મારા પિતૃાઈ કાકા બાનુશંકર યામિક તે વખતે મગગામની પોલિસ કોર્ટમાં દુભાવિવાના હોદ્દા પર હતા, તેમની સલાહથી મેં થોડો થોડો વખત તે કોર્ટનું કામ જોવામાં ગાળવા માંડ્યો. બીજી પાસ જમનભાઈને કાયદાના વર્ગમાં છેક સાંજે જ બે કલાકે જવાનું હતું, તેથી દિવસનો થોડો ધણો વખત તેમને સંજોડે મુંબઈ શહેરનાં જાણીનાં સ્થાનકો ને જગીયા દેખાડવામાં ને તેમની સાથે પાલતવા જ દરથી ચોપાટી સુધી ફરવામાં હું ગાગતો. સાંજે રમણજીદેન એકલા હોય ત્યારે

તેમની સાથે કોઈવાર ફરવા જતો ને દરિયા કિનારે જમનભાઈને મળીને સાથે અમે ઘેર આવતાં. રાતે કોઈવાર તેમની સાથે નાટક-સિનેમા જોવા જતો તો કોઈવાર તેમને ઘેર રનેહની તાપણીએ તાપવા ખેસતો. આવા રોગિદાં સમાગમથી તેમનું નિર્જીવ સહજીવન જોઈને અને તેમનો ભરપૂર મિત્રભાવ જોગવીને હું ખૂબ જ પ્રકુલ્લ રહેતો.

હવે રમણજીહેનનાં કંઈ નવાં રૂપગુણ મારા દિલમાં વસવા લાગ્યાં. પહેલાં મસ્તાન કુમારિકા તરીકે તે મોજામાં અને મનસ્વી શિષ્ય હતાં. વયગાળામાં શ્વશુરગૃહની નવોદા ગૃહિણી તરીકે મારાં વહાલસોયાં જાગિતી બન્યાં. હવે મુંબઈમાં તેમનું સ્ત્રીત્વ વિકસનાં તેમનામાં સુંદર માતૃભાવનાં દર્શન મને થવા લાગ્યાં. કેવી આસાનીથી અને આનંદથી તે રસોઈ અને ધરકામ આટોપતાં, તેમનું ઘર કેવું સ્વચ્છ અને સુધર રાખનાં, અતિથીઓનો કેવો બાવિક સત્કાર કરતાં, કંઈક અડચણોને પ્રસંગે મારાં માતાજી અને કુટુંબની કેવી આનંદોત્સાહથી સેવા કરતાં, ને તેમના પતિની બધીયે સેવા કેવા હુકાળા પ્રેમથી કરતાં—આ બધું જોનાં હું રસના ઘૂટણ પીતો. છતાં અનુકૂળ પ્રસંગે બહાર ફરવામાં અને બધું જોવા જાણવામાં અને અલ્લકમલકની વાતોં કરવામાં તે કેવી મોજ માણુનાં અને બીજા સાથીઓને કેવો આનંદ આપનાં! તેમના મનોહર વદન પર માતૃહૃદયના કામળ ભાવ વિકસતા જોઈને હું રાચતો— બાવિ માતાને મારું હૃદય નમ્રભાવથી નમતું અને તેમના પ્રેમાળ હૃદયમાં નાનકડું સ્થાન મેળવીને હું આગમ્યશાળી બનતો.

આવા નિત્ય જીવનની ઘટમાળ સ્થિર થનાં કંઈક બુદ્ધિયુક્તા દષ્ટિથી રમણજીહેનની જીવનસીલા હું નીરખવા લાગ્યો. તેમની જીભરાતી જીવનશક્તિ માટે મને માન થતું, તેની સાથે તેમના વિકાસની અચૂક-મર્યાદાનું પણ મને જ્ઞાન થતું. પૂરું યુગ્મગાત્રી પણ તે બણી શકેલાં નહિ તેથી બહુ વાંચવાનો શોખ ખીસેલો નહિ. હાઈસ્કૂલે તો તે મરેલાં જ નહિ તેથી તેમની શુદ્ધ કુસ્તરી રીતે અણુવિકસિન રહેલી. અમદાવાદમાં કોઈ સમા કે મેળાવામાં તેમને જવાની ટેવ નહિ તે મુંબઈમાં શી રીતે

પડે ? પડોશમાં એવી કાઈ બાઈ નહિ કે જે તેમને બહારની પ્રતિષ્ઠામાં જેવી જાય. સાંજે તો ધણુંખરું મામા ઉત્તમલાલને ઘેર જ જઈને તે સેવા ને ગમ્મન કરતાં. પછીના વરસમાં અમે બન્નેએ ઘર બદલ્યા ત્યારે દૈનિક સંબંધ ઓછો થતાં તેમને વિશે મારી માન્યતા વધારે ૨૫૪ ને ૬૬ થઈ. તેથી એક અગણ્ય ગહેનના પત્રના રૂપમાં " મુંઝરી-સુખોધ " માસિકમાં લેખ પ્રગટ કરીને મેં મારા દિલની વરાળ કાલવી તરત જ હમનખાઈની હાજરીમાં એ લેખ મેં તેમને સ્લાઈડને વંચાવ્યો ત્યારે તેનો મર્મ તે સહેજે સમજી ગયાં. ત્યારે પણ તેમનું ઘર મારા દિલનો વિસામો હતું. સન ૧૯૧૪ની આખરે હમનખાઈએ મુંબઈ છોડ્યું ત્યાર પછી જ તે દંપતીના મીઠા સંબંધની ખોટ મને સાક્ષતી રહી.

સન ૧૯૧૩ના દેહુઆરી માસમાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો પદવીદાનનો સમારોહ થયો કે તરત એકએક જી.ની છાપેલી ડીમી મને મળી ગઈ. મુંબઈમાં વકીલાત કરવા સારું હાઈકોર્ટની સનદ પણ મેળવવી પડે, ને તે મારે જે પાંચસો રૂપિયા ભારે ભરવા પડે તે મારી પાસે નહોતો. સદ્ભાગ્યે નનસુખરામે ધણી જ ઉદારતા દાખવીને એ રકમ આપી તેથી હાઈકોર્ટની સનદ હું મેળવી શક્યો. વળી વકીલના ધંધાને અનુરૂપ કપડાં પહેરવા જોઈએ, તેથી હવે પાટલૂન ને શર્તી કાળો કોટ તૈયાર કર્યા. માથે ટોપી ન ચાલે તેથી બારે અમદાવાદી પાપડી મેં કમને પહેરવાનું શરૂ કર્યું. આવા નવા લેઆસમાં સજ્જ થઈને જાગે નવી શિક્ષણ સંસ્થામાં બહુવં ના ઉમંગકાથી રોજ દ્રુમમાં ખેરીને હું મજગામની પોલિસ કોર્ટનાં પત્રચિપાં ગણવા લાગ્યો.

એ મકાનના દરવાજામાં દાખલ થતાં યોગાનમાં સાધાગ્રણ કે કંગાલ, કપડાં પહેરેલા માણસોનાં નાનાં નાનાં ટોળાં દેખાતાં. હું સીધો વકીલોની સુખસગવડવાળી ઝોરડીમાં જઈને બેસતો, ને ચોપદારનો

૧. આ પાપડીને સુશ્તી ને મુંબઈના મિત્રો ખડખડું કહેતા, પણ નડિયાદના સંસ્કારને વશ થઈને મેં આ બારેશલ પાપડી કચેરીમાં પહેરવા માંડી.

પોઠાર સાંભગતાં બાનુશંકરની ચોથા મેજિસ્ટ્રેટની કોરટમાં હાજર થતો. બપોરની રજા પડતી ત્યારે હું તેમની સાથે ઘરનો નાસ્તો આરોગતો, વકીલોની ઓરડીમાં ચા પીતો, પછીથી બારે કેસની સુનાવણી જે કોરટમાં હોય તેમાં થોડી વાર ખેસતો, અને સાંજે કોરટના સાંભળેલા કિસ્સા પર વિચાર કરતો ઘેર જતો. આખો દિવસ બને તેટલો શક્ય મારીને ફરતો અને વાતો કરતો, પણ કોઈ અસીલ મારા તરફ ખેંચાતો નહિ, ને ખીસામાં ફીડિંગ પડતું નહિ.

તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે અહીં તો કાગકુનના સ્વાગમાં ફરતા કુલુઆ દલાલને રોકવાથી જ કેસ મળે. મેલાં કપડાંવાળો એક જુવાનીઓ સહેજમાં મળી ગયો. તેણે દર કેસ પર ચાળીશ ટકાની ને માસિક વીસેક રૂપિયાના પગારની માગણી કરી તે મેં કવશે સ્વીકારી. કાયદા મુજબ તો આવા માણસને દલાલી આપવી એ ગુનો ગણાય. પણ બધા જ વકીલો કાયદાનો ભંગ કરીને જ કાયદાના રક્ષકનો ધધેા કરતા હોય ત્યાં મારાથી બીજું શું થાય ?

આ ધોરણે પહેલાં તો મને મારામારીના કેસ મળ્યા. મરીબ લોકોની ગંદી ચાલીઓમાં કંઈક દિલાસો મેળવવાને કોઈ લોકો સાંજ પહે દારૂ પીએ અને પછી નિશામાં ગાંઠ થઈને બેડે, મારામારી કરે અને સામસામી ફરિયાદો માંડે. આવા કેસમાં ફરિયાદી કે આરોપી મને પાંચ રૂપિયા આપે તેમાંથી એ રૂપિયા મારા કારકુનને આપીને હું કામ ચલાવતો. કેસની સુનાવણી શરૂ થતાં એની વાત નીકળે - બન્ને કહે કે મને સામાએ માર્યો અને હું નિર્દોષ છું. કોઈને સખત વાગ્યું હોય તો સામાને કંઈક સજા થાય, બાકી નાનાં ચાઠાં કે સોળ ખરાં કે ખોટાં બન્ને દેખાડે. ન્યાયાધીશ ઘણુંખરુ બન્નેના કેસ ખોટા ગણી કાઢી નાંખતા - કવચિત કોઈને કંઈક હળવી સજા કરતા.

નવાઈની વાત એ હતી કે મેજિસ્ટ્રેટ, વકીલો અને અસીલો બધા જ મરાઠી જાણતા હોવા છતાં અમે બધા અંગ્રેજીમાં સવાલ પૂછતા ને

કેસ ચલાવના. મેજિસ્ટ્રેટ સુકદ્દા અંગ્રેજીમાં આપના ને બધા બોલ કે લખાણના તરબુમા અંગ્રેજીમાંથી મરાઠીમાં ને મરાઠીમાંથી અંગ્રેજીમાં થતા. પણ અડીયાં વકીલોના વેશ અને બધી બોલચાલ કૃત્રિમ, મેજિસ્ટ્રેટના વિધાયતી લખકાદાર ડોગદમામ કૃત્રિમ, કહ્યા દલાલો પેટ ભરવાને કેસ જીત કરે તે કૃત્રિમ, અસીલોની વાતો અને વકીલોની દલીલો મોટે ભાગે કૃત્રિમ—બધું જ કૃત્રિમ હોય ત્યાં ભાષા પણ કૃત્રિમ હોય તેમાં શો નવાઈ?

મને થોડો વખત બધું નવું નવું લાગ્યું ત્યાં સુધી કંઈક મળ પડી. પણ થોડા વખતમાં બધાય બનાવટી નાટકની પાછળ મુબઈની અંધારી કોટડીઓમાં ખદબદના ગરીબ કામદારો અને ગરીબોની કારમી કંગાલિયત, દારૂની લત, જુગાર ને આંકફરકતા અખાડા, સ્ત્રીઓનાં ક્ષીન્નતા અને અધોગતિ—આ હૃદયભેદક ઘટનાઓ દેખાવા લાગી. કોઈ વખત ભયંકર ધરફાડ ચોરી કે ખૂનના, બ્યભિચાર ને સ્ત્રી હરણના કિસ્સા વિગતવાર હું સાંભળતો ત્યારે મારું કાગજું વલોવાઈ જતું. સમાજશિક્ષણની શાળા તરીકે આ કોરટ થોડા મહિના ગમી—દુઃખેસુખે વરસ તો ત્યાં પૂરું હતું. પણ પૈસાની પૂરી પ્રાપ્તિ ન થઈ—તે થવાનો કંઈ સંભવ ન દેખાયો, તેથી આ કોરટ છોડીને બોરીખંદર પાસે આવેલી બીજી ફાજદારી અદાલતમાં નસીબ અજમાવવાનો મેં વિચાર કર્યો.

તેવામાં જ વળી મોરારજીની જે ચાલમાં મુનશી રહેતા હતા તેમાં તેમના જ માળ પર સારા હવા ઉત્તમવાળી એ ઝોરડી મળી ગઈ તેમાં હું રહેવા ગયો. બાજુ પર ત્રણ ઝોરડીઓમાં રહીને મુનશી દારૂકોરટમાં વકીલાત કરતા. વળી તે જ માળ પર રણજીતરામ મહેતા રહેતા તે સર પ્રજાશંકર પટેલ્લીના રહસ્યમંત્રીનું કામ કરતા. ઉત્તમશાલ પણ સાંતાકુઝ છોડીને આ મકાનમાં પહેલે માળ રહેતા. બીજી ચાલીઓમાં માસા, ચન્દ્રશંકર વગેરે સંબંધીઓ તો રહેતા જ હતા. આમ ફરી વાર મનગમતા વિદ્યાગો અને લેખકોના નિત્ય સમાગમમાં રહેવાનું મને મળી ગયું.

નવું ઘર રાખ્યું, તેમ વકીલાત રીનસર કરવાને માટે એક ઓફિસ રાખવાની પણ જરૂર જણાઈ. કંઈક ખર્ચ પડતાં જુવાન વકીલ બાલ ગંગાધર ખેરને તેમની પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટની ઓફિસે મળ્યો અને બાકું નક્કી કરીને તેમની સાથે બાગીદારીમાં મેં તેમની ઓફિસ રાખી. ખેર તે વખતે સોલિસિટરની પરીક્ષા માટે વાંચતા અને હાઈકોર્ટના અધિન્યાયધીશ બીમનને ઘેર વાંચવાનું કામ પણ કરતા. તેથી ઓફિસમાં તે થોડું જ ખેસતા. કવચિત નોટીસો લખતા અને કોર્ટમાં કવચિત કંઈક કામે જતા. આમ રમોલ કોઝ કોર્ટ ને કોર્ટની ફાજલારી અદાલત પાસે સરસ ઓફિસ મેળવવાને હું બાબચાણી થયો.

કિલ્લાની અદાલતનું ચોગાન પ્રમાણમાં સાંકડું લાગ્યું, ત્યારે ન્યાયાધીશની અદાલતો મજગામ કરતાં મોટી હતી. અહીં ખરી મજા તો મોટા ફાજલારી વકીલોને મળવાની પડી. કાનૂના અને બાલુભાઈ, નરીમાન ને વીકાજી—એ બધા ભારે કેસ લઈ સરસ કમાણી કરતા ને બહુ જ ફાજલાર કપડાં ને ચકચકતાં ખૂદ પહેરીને અચીલો પર છાપ પાડતા. કાનૂના અને બાલુભાઈ લાંબો કોટ અને દેશી પાઘડી પહેરતા ત્યારે નરીમાન ને વીકાજી નખથી શીખ સુધી કાલર-ટાઈ-હેટ પહેરીને છોટા સાહેબ બની જતા. અદાલતમાં ખેસતો ત્યારે ઓફિસના કે વિશ્વાસપાતના કેસમાં તેમની બેલટપાસ અને દલીલો કરવાની હુશિયારી પર હું ફીદા થતો. પણ અહીંઅધિ મુંબઈના નિકૃષ્ટ અને પાતળ જીવનનો જ પરચો મળ્યો. સફેદ ડાકુઓ, વેશ્યાઓ અને હરામખોરોની ગીરદો વચ્ચે ફરતા હું ચૂંગળાતો.

ગોળગાં ઈસ્ત્રીબંધ કપડાંમાં સજ્જ થયેલા કજીઆ દલાલોએ, પોતે મુંડા કે મુંડાગીરીના ભોમીઆ હોવાથી આ અદાલતમાં સહેજે સામ્રાજ્ય જમાવ્યું હતું. તે જ મુંબઈના ગુન્દાઈન વર્ગના પરિચય સાધીને અસીલોને હાથ કરતા—વકીલોને કેસ સોંપતા અને આરોપ

૧. સન ૧૯૩૭માં તે મુંબઈ ઈલાકાના પત્રપ્રધાન થયા ત્યાર પછી બાલા સાહેબ ખેર હલેવાયા.

પૂરવાર કરવાની કે ઉઠાવવાની યોજના સમગ્રવના-ખોટા સાક્ષીઓ બિભા કરતા અને ખરાને ફેડતા-પોલિસ દાદાઓનું મનરંજન કરીને કેસના માળખાને ધડમૂળથી ફાવે તેમ મચડતા-ગમીન ન મળી શકે એવા કેસમાં ગમીન અપાવના ને કોઈને ખોટી રીતે પુરાવીને બદનામ કરતા-વકીલોને મોટા ગનાવના કે જૂએ મારના-નિર્દોષ આજરદાર માણસોને બચકર ગુનામાં સપડાવીને પૈસા પડાવવાની તરકીબ કરતા-દીવાની દાવાને ફાજદારી સ્વરૂપ આપી પૈસા જલદી આંચકી લેવાની યુક્તિ કરતા. બધી વાતે પૂરા આ કહેવાતા ગુમાસ્તા-દેવાને જો રીઝવે તો જ કેસ મળે-નહિ તો વા ને પાણી !

મને કોઈ ગુમાસ્તા મળ્યા; પણ તે મારા જેવા જ કાચા શીખાઉ હોવાથી મારું હૃદય ચાલ્યું નહિ. ફાજદારી અદાલતમાં મણીઆર કે હત્રપતિ જેવા વકીલોને મળતાં તેમની દોસ્તી થઈ ત્યારે તેમની સૂચનાથી સ્મોલ્ક કોઝ કોર્ટમાં હું ધસડતો ગયો. ત્યાં તો વળી જુદો જ ખેત્ર ! નાનાં લેણાંનાં કામ ત્યાં ચાલતાં-મોટે ભાગે નાના ખાતાનાં, પ્રેમિસરી નોટનાં કે પરચુરસુ દેવાનાં. તે અદાલતમાં અનેક ન્યાયાધીશ બેસતા-તેમાં તે વખતે કૃષ્ણલાલ ઝવેરી પણ હતા. દરેક અદાલતમાં ગજબની ગીરદી જામે ને કોલાહલનો તો પાર નહિ. તેમાં વાદી કંઈ ચોપડો બતાવે કે તરત પ્રતિવાદીને પુછાય-એક બે સાક્ષી આવ્યા ન આવ્યા, વકીલ કંઈ બોલ્યા ન બોલ્યા-તરત ન્યાયાધીશ ટ્રંક ચુકાદો આપી દે-અને અસીલ તે સમજે તે પહેલાં બીજાં કેસ ચલાવવા માંડે-મારા કંડા મગજને આ કામગીરી અત્યંત ઝડપી લાગી, ને મારો પાટો અસીલો કે ન્યાયાધીશ સાથે ન ચલ્યો. મોટે ભાગે નોટીસ લખી બે-ત્રણ રૂપિયા મેળવીને કે નજવા દીવાની ને ફાજદારી કેસમાં અર્જીતર્જી દોડાદોડ કરીને હું જેમતેમ મારું ગાડું ગજાવતો.

મુનશીના સંપર્કથી અને અપીલનું કંઈક કામ મળવાથી ૧૯૧૪ના વરસમાં મેં હાઈકોર્ટમાં જવા માંડ્યું. દરીઆ કિનારે આવેલા

એ-ભવ્ય મહાલયમાં ફરતાં મને ઘણો આનંદ થયો. ત્યાં વકીલોનો ખંડ પણ ઘણો વિશાળ હતો. જે વકીલ નવરા હોય તે આરામ-ખુરશીઓમાં બેસી વાંચતા, જીંઘતા કે તડાકા મારતા. ત્યાં લક્ષ્મીભાઈ શાહ ને ગોવિંદલાલ ઠાકોર જેવા મોટા ધારાશાસ્ત્રીઓને પહેલી વાર મળતાં મેં ગૌરવ અનુભવ્યું. ચંદ્રશંકર ત્યાં વકીલાત કરતા તેથી તેમણે દરેક અદાલતમાં ફરીને મને ન્યાયાધીશોની અને મોટા વકીલબેરિસ્ટરોની ઓળખાણ કરી આપી. અપીલ કોર્ટના વકીલો ઘણાખરા લાંબા કોર્ટ ને પાઘડી પહેરતા, ત્યારે બેરિસ્ટરો ને કોર્ટક વકીલો પૂર્ણ વિલાયતી કપડાં પહેરતા. અધાય ન્યાયાધીશો ને બેરિસ્ટરોને ગળે સફેદ અક્કડ દોડલો પહેરતાં જોઈને હું નવાઈ પામતો. અહીં સેતકવડ અને ઝીણા, ભુક્ષાભાઈ અને કાંગા જેવા બેરિસ્ટરોને અદાલતમાં અજબ કુનેહ અને વિદ્વત્તાથી દલીલો કરતા જોઈ ઘણી વાર હું હક થતો. તેમને મહિને દશવીસ હજાર રૂપિયા મળતા એ જાણીને વધારે ચકિત થતો. આ કોર્ટમાં શ્રીમંત અસીલો, વકીલો અને ન્યાયાધીશોની સોનેરી દુનિયામાં ફરતાં, રાજ્ય ભોજના દરચારના ગાંઠા તેલી જેવો હું લાગતો.

મૂળથી પૈસા અને મિલકતની કિંમત હું સમજેલો જ નહિ. તે મારા અભ્યાસ કે પુસ્તકમાં આંખે ચઢેલી નહિ - દિલમાં કદી વસેલી નહિ તેથી મૂડીદાગે માટે વકીલાત કરીને નાણાં કમાવાનો કસબ હું શીખ્યો નહિ. જિલ્લું જગત નંધર છે માટે તેની રિદ્દિસિદ્દિની જરાયે કામના રાખ્યા વિના માત્ર પરમાત્માનુ જ ચિંતન કરવાનો આદેશ મને નાનપણથી ધર્મગ્રંથોમાંથી અને સત્સંગીઓ પાસેથી મળેલો. તાજેતરમાં હું બુદ્ધિવાદી ને વાસ્તવવાદી થયો ત્યારે બહુજનસમાજનું જ કદપણુ સાધવાની નેમ સર્વોપરી ગણીને તેને માટે જ ત્યાગ અને પ્રવૃત્તિ કરવાનું વિચારતો. દાદાભાઈ, દિગ્ગજ, સાન્નિધ્યરાય અને અરવિંદે દેશઅક્ષિતની વેદી પર સર્વસ્વનું બલિદાન આપવાની પ્રેરણા આપેલી. વિચાર - વાણી - આચારની વચ્ચે એકચાક્ર્યના રાખવાનું સર્વે અગ્રિસરો ને આચાર્યોએ શીખવેલું. આવી રીતે ઘણેકા માનસ પર મૂડીવાદી વકીલાતનો રંગ ન જ બેઠો.

સંસારી લોકોની તકરારમાં સત્યનું ગ્રોધન કરવામાં ને ન્યાય મેળવવામાં મદદ કરી આજીવિકા મેળવવા હું કોરટમાં ગયેલો. પણ અહીં તો હારે ખરચ કરી પૈસાવાળા જ દાખલ થઈ શકે — તેમને બીજા શ્રીમતો કે કુટુંબીઓ સાથે તકરાર પડે ત્યારે તેમને દલ્દો અપાવવાનું પોતાનું બુદ્ધિબળ ને વ્યક્તિત્વ વાપરે તે જ ખૂબ કમાય. જ અટપટ નાણાં રળવા માગના હોય તે જ આવા કામમાં પૂરી મગજ મારી કરીને અસીલોનો ને પોતાનો લાભ સાધે. પણ ધનપ્રાપ્તિનું ધ્યેય જોજો સ્વપ્ને પણ અપનાવ્યું ન હોય એવા માણસનો આવા તંત્રમાં જરાયે મજ શી રીતે વાગે ?

આમ સર્વોપરી અદાલતમાં વિહરતાં મારા જીવનમાર્ગ છેક જ કુંઠિત થયેલો લાગ્યો. હાં તો જીવનનાં ધ્યેય ને દિસા મારે તદ્દન પલટાવવાં જોઈએ કે તેમાં થોડા દક્ષ છટ મુકવી જોઈએ. અથવા તો મારે બીજો જ માર્ગ મહશ્વ કરવો જોઈએ. આદર્શ વરસ બણીને જે ધંધા માટે હું તૈયાર થયો અને કુટુંબના નિર્વાહ માટે જે અપનાવ્યો તે છોડવાનું સહેલું નહોતું. તેથી નિર્ણય કરતાં દોઢેક વરસ નીકળી ગયું. તે દરમ્યાન જેવી તેવી વકીલાત — કે તેનાં ફર્ફાં ચાલુ રાખ્યાં અને તેની બહાર વિકાસના બીજા માર્ગ જોળવા લાગ્યો.

મુનશી જેવા તીવ્ર બુદ્ધિના અને પ્રવૃત્તિશીલ મિત્રના દૈનિક સંપર્કથી મને ધણો લાભ થયો. તે વખતે તેમનું ખ્યાન હાઈકોરટમાં સફળતા અને પ્રતિષ્ઠા મેળવવા પર જ એકાગ્ર થયેલું હતું. તે માટે રાતદિવસ તે જહેમન ઉઠાવતા, શરીર અને મગજને ખૂબ કસતા; આ ધ્યેય પાર કર્યા પછી જ બીજું બધું કરવાનું તે વિચારતા. રાજિંદા જીવનમાં તે ધણા મરકરા તેમજ ગંભીર હતા. કોઈ વિચાર કે વહેમ તેમને જૂઠો કે જૂનવાણી લાગતો તેને મર્મદાયક કટાક્ષથી કે ખડખડાટ હસીને કાપી નાખતા. જે કાઈ પાખંડી કે હરામખોર તેમને હાથ ચડી બાધ તો તેને ગ્રાંધે ચાલે બોડી નાખતા. બાકી, તેમને માફક આવતી

પ્રચારની તે સેવાની પ્રવૃત્તિ તે બહુ ગંભીરપણે કરતા. તેમની ન્યાતના મુધારાનું પત્ર તે ચલાવતા ને સાથે સાથે ‘વેરની વસલાત’ - પહેલી નવલકથા તે લખના; તેમના માસિકમાં મને પણ કંઈક લખવાને જોત-રતા ને તેમની નવલકથાનાં એક એક પ્રકરણ તૈયાર થતાં તેમ મારી ને રણજીતરામની આગળ સંજો તે વાંચી જતા.

મુનશીની નિશ્ચયાત્મક વૃત્તિની મારા પર જાંડી છાપ પડી. તે વેવલી ભક્તિમાં કે આકાશીઆ જ્ઞાનમાં માનતા નહિ. કર્મમાર્ગને જ તે વરેલા હતા; યોગ: કર્મસુ કૌશલમ્ ।- એ જ તેમનું મત હતું. તેમણે આકેલા જીવનમાર્ગે નિશ્ચયપૂર્વક તે પ્રયાણ કરતા. બહારના અંતરાયો તેમ જ અંતરના વિશ્લેષની સામે તે સખ્તાધર્મી સંગ્રામ ખેલતા. કંઈ ક્રોધ કે રાગદ્વેષથી તેમનું મન ચલિત થતું ત્યારે ગીતાના ઉપયુક્ત શ્લોકો મોટેથી બોલીને પોતાના સ્વભાવ પર અંકુશ મેળવતા. રોજ ને રોજ ધારેલાં કામ નિયમિત રીતે પાર પાડવાની તેમની અજબ શક્તિ મારા ઠંડા મગજને બહુ જ બોધદાયક અને પ્રેરક નીવડી.

અમારી વચ્ચે વિચાર ને વૃત્તિના ભેદ પણ સ્પષ્ટ હતા. સીઝર ને નેપોલીઅન, દયાનંદ સરસ્વતી ને અરવિંદ ધોષ જેવા લોકોત્તર મહાપુરુષોના તે પરમ પૂજક હતા, ત્યારે હું સામાન્ય જનતાને વરેલો હતો. તે હૂમા જેવા ચમત્કારિક પ્રસંગપ્રચૂર નવલકથાના રસિયા હતા ત્યારે મને માનસિક વિકાસની વેલ્સની કથાઓ વધારે ગમતી. વેદ-ઉપનિષદમાં અને પરશુરામ - ભૃગુસહિ વગેરે મહાજનોમાં ઝળહળતી આર્ય સંસ્કૃતિના તે ઉપાસક હતા. ત્યારે હું અર્વાચીન ભૌતિકવાદનો અને વર્તમાન પ્રજાની સેવાનો અનુરાગી બન્યો હતો. સંસાર મુધારાનું ને તેના અગ્રેસરોનું તે ઘણું જોણું મૂલ્ય આંકના - ચાલુ સાતિનાં મંડોળો મારફત ધીરી પ્રગતિ સાધવામાં વધારે માનતા. વળી, માર્ક્સ કે ચન્દ્ર-શંકર જેવા મિત્રોના જેટલું તેમના અંતરને હું પિંજાની શકતો નહિ. તેમના હૃદયના ભાવ પર જે અંધારપછેડો પડેલો લાગતો તે ધીમે ધીમે તેમની નવલકથાઓમાં જ ખૂંટતો ગયો. અલગતા કુટુંબીઓ પ્રત્યે

પોતાનો ધર્મ તે અણિશુદ્ધ પાળતા, પણ તેમાં માત્ર તેમની શુદ્ધ માન-
કક્ષિત જ રપટ પારખી શકતો.

બીજા પાડોશી રણુદ્ધતરામ પણ મુનશીને કે તેમને ઘેર મને
વારંવાર મળતા, ત્યારે અમે અનેકવિધ વિષયની ચર્ચા કરતા. તે મારાથી
દશ વરસે મોટા હતા પણ વડીલપણાનો જરાયે ડાળ રાખ્યા વિના
તે સમાનભાવથી મને પહેલેથી જ સત્કારતા. તેમના વિશાળ નયનમાં
ઊભરાતો નિઃસ્વાર્થ સ્નેહભાવ મને આર્કર્ષિતો અને પ્રેતસાદન આપતો.
કેટલાયે વિષયમાં હું ઘણા આવેશથી સખન વેચુ ઉચ્ચારતો, પણ તેથી
જરાયે ચિડાયા કે ગજરાયા વિના તે એક સાત્ત્વિક શિક્ષકની અદાથી
તેમની સર્વગ્રાહી દષ્ટિ અને સૌમ્ય વિચારો મારી આગળ રગૂ કરતા.
મારી યોજના કે વિચારશ્રેણીમાં જે કંઈ સારું સાજે તેને તે ઉમંગદાથી
વધાવી લેતા અને કંઈ જીણપ ધાજે તે બહુ જ સાંતિથી સૂચવતા. તે
ઘણા જ નમ્ર અને શાણા હતા, પણ જરૂરિ નરમ કે નબળા નહોતા.
પોતાના ઉદાત્ત અને વિશાળ અભિપ્રાય કે વિચારસરણી માટે તે સખન
આમદ રાખતા અને હું ગમે તેટલી સામી દલીલો કરતો તો પણ તે
મીઠાચાલરી દટતાથી પોતાના મુદ્દા મારા મનમાં ઠસાવવાને પ્રયત્ન કરતા.

હેક શરૂઆતમાં તેમની મહત્તા હું પૂરી પિંજનતો નહિ. તેમને
એક સાહિત્યરસિક લેખક ને વિવેચક તરીકે જ ઓળખતો. ગુજરાત
સાહિત્ય સભા અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના એક સરંચાપક તરીકે
તેમને મેં પછીથી ઓળખ્યા. ગુજરાતી પ્રગ્ન અને સાહિત્ય માટે તેમનો
વિરલ સેવાલાવી પ્રેમ મેં ધીમે ધીમે જ પારખ્યો. દેશ અને વિશ્વના
ઉત્તમ જ્ઞાન અને સાહિત્યને યોગ્યરૂપે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉતારવાને
તે તકસના. ગુજરાતનાં બાળકો ને સ્ત્રીઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને સાંતિ-
જનો, કલાકારો અને વેપારીઓ વગેરે સર્વે માટે વિવિધ પ્રકારનું
સાહિત્ય રચવાને કે તેમનું કલ્યાણ કરવાને જે કંઈ પ્રવૃત્તિ ગુજરાતના
ખૂણેખૂણામાં થતી તેની તે નોંધ લેતા અને તે સર્વેને આમળ ધપાવવાને
સૂચનો કરતા. સાહિત્યના સંશોધન અને જ્ઞાનના પ્રચાર માટે તે નિરંતર

નવી યોજનાઓ ઘડતા. ઝગતા ગુજરાતી લેખકો માટે હરનાફરતા એક સાનકોશ જેવા તે હતા. તેમને મળતાં હોમોશ દરેક વિષયના મારા સાનના સિમાડા વિસ્તરતા - રોજ કંઈ નવું સૂચન કે યોજના મેળવીને હું કૃતાર્થ થતો.

સન ૧૯૧૪ માં મારુ આવું મિત્રમંડળ જામવું હતું તેવામાં રણુછોડાસ લોટવાળાએ જૂનું 'અખબાર - ઈ - સોદાગર' પત્ર ખરીદીને તેને 'હિન્દુસ્થાન'ના નવા નામથી એક રાષ્ટ્રીય દૈનિક પત્ર તરીકે ચલાવવા માંડ્યું. તેના તંત્રી રતનલાલની સૂચનાને માન આપીને મુનશી અને મારતરની સાથે મેં પણ વારાફરતી તે પત્ર માટે અગ્રસેખો લખવાનું શરૂ કર્યું. ગુજરાતી દૈનિક પત્રમાં લખવાની પહેલી જ તક મને મળી તે મેં ખરા દિલથી વધાવી લીધી.

અમે 'હિન્દુસ્થાન'માં લખતા હતા તેવામાં જ - સન ૧૯૧૪ની આખરમાં - ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતમાં યશસ્વગી મેળવીને મુંબઈ ખંદેરે ઝાતર્યા. તે વખતે પહેલું યુરોપીય - અથવા વિશ્વયુદ્ધ - ઓગસ્ટમાં શરૂ થઈ ગયું હતું. તે યુદ્ધમાં સહાય કરવાને ગાંધીજીએ લંડનમાં જ સ્વયંસેવક દળની રચના કરેલી તે સંમળીને મને નવાઈ થયેલી. પણ અમે તો તેમને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દીઓના અમૂતપૂર્વ લડાયક તેના તરીકે અને સત્યાગ્રહના અમોઘ શસ્ત્રના પ્રયોગક તરીકે પૂજતા. તેથી 'હિન્દુસ્થાન'માં અગ્રસેખ લખતાં મેં ગાંધીજીને વનનમાં પધારતાં ઉત્સાહપૂર્વક વધાવી લીધા, તેમની આફ્રિકાની લડત માટે ભાવભરી અંજલિ આપી અને એવી આશા દર્શાવી કે તેમની અમોઘ સક્રિયતા અને તેમના નવા શસ્ત્રના પ્રયોગથી હિન્દના મુક્તિસંગ્રામને તે આગળ ધપાવશે.

ગાંધીજી ખીજ કોચિસી આગેવાનોના વિચારની લેખાસને તજીને ધોતીકે, ખંડી, કાઠિયાવાડી ફેટા ને ચંપલ પહેસ્તા તેથી તેમના તરફ મારું માન ઘણું વધી ગયું. જહાંગીર પિટીટ ને તેમના પત્ની જાઈજીએ

ગાંધીજીના માનમાં પાર્ટી આપી ત્યારે નમ્રતા અને સૌમ્યતા તેમની સાદી મૂર્તિ જાણમાં ઝીપસી આવેલો, અને માત્ર ફલાહાર લેવાનો તેમનો આગ્રહ પંક્તિયેલો. આથી તેમનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાને હું બહુ જ તકસીલો. તે માટે અણુધારી તક મને ઓચિંતી સાંપડી. તેમના માનમાં સાંટાકુઝમાં વીલર-વીલાના જણીતા મકાનમાં મેળાવડો થવાનો હતો તેનું આમંત્રણ મળતાં હું ત્યાં પહોંચી ગયો.

સમારંભમાં હું જરા મોડો પહોંચ્યો. તેમના માનમાં કંઈક બાપણુ ચાલવું હતું તે વખતે હું દાખલ થયો. ગાંધીજીની સૌમ્ય મૂર્તિ જોઈને હું મોહિત થયો. તેમનામાં મેં ગુજરાતના-ને દેશના-નવા અરવિંદ ઘોષ જોયા. તેમનું બાપણુ ઝીલવાને હું આતુર બન્યો.

માનપત્ર વંચાયા પછી ગાંધીજી જવાગ આવવા ઊંઝા થયા. આરંભમાં તેમણે વિનયપૂર્વક સર્વેનો આભાર માન્યો. માનપત્રમાં તેમનાં કરેલાં વખાણુને માટે પોતાની અયોગ્યતા દર્શાવીને ભવિષ્યમાં તેને લાયક થવાની શક્તિ પ્રજા આપે તે માટે તેમણે પ્રાર્થના કરી. એવાં જ બીજાં ઔપચારિક વચનો વિનયપૂર્વક બોલીને તે એસી ગયા. હું તો તેમનો નવો પેગામ સાંભળવા આવ્યો હતો. દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતનો કંઈ સાર-અંશજી સસ્તનતને કંઈક પડકાર-નવા સ્વાતંત્ર્ય સંઘ્રામની કંઈક રૂપરેખા-અરવિંદના જેવી કંઈક પ્રોત્સાહક વીર વાણી-આવું બધું સાંભળવાની મેં આશા રાખેલી તેથી હું સદંતર નિરાશ થયો. મારા દિલને એટલો બધો આઘાત પહોંચ્યો કે મારાથી સભા પૂરી થતાં મુંઘી બેસી શકાયું નહિ. હું તરત જ સભા છોડીને ચાલ્યો. રસ્તે માસ્તરના ઘર તરફ લગભગ દોડતો ગયો ત્યારે જે મળ્યા તેની આગળ મારી ધોર નિરાશા હું દર્શાવતો ગયો.

પછી મને ખજાર પંડી કે તેમના માનીતા ગુરુ ગોખલેલી સૂચના મુજબ તેમણે રાજકીય વિષય પર હાંસ્ય કંઈ જ ન બોલવાની અને વરસેક દેશભરમાં ફરીને સમગ્ર પરિસ્થિતિ નિહાળ્યા પછી ગોખલે સાથે

મહાત્મા ગાંધીજી
ફક્ત આશિર્વાદી પાછા ફરો ત્યારે

મસક્ત કરીને કંઈક કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, ત્યાર પછી મારું દિલ કંઈક શાંત થયું ને વળી બવિષ્યમાં તેમને સાંભળવાને આતુર બન્યો.

થોડા જ દિવસ પછી ગુજર્ સભા તરફથી ગાંધીજીના માનમાં સન્માન સમારંભ ગોઠવાયો. સમાના મંત્રી તરીકે મુનશીએ અંગ્રેજીમાં છટાદાર બાપણ કરીને ગાંધીજીને “અર્વાચીન ગુજરાતના શ્રેષ્ઠ પુત્ર” તરીકે ખીરદાખ્યાં. ઝીણાએ પ્રમુખસ્થાનેથી કહ્યું કે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દીઓની સફળ લડત ચલાવવાને ગાંધીજીનો આભાર માનીએ છીએ, પણ હજી તેમના ઘણાંયે અણઉકલ્યા સવાલોનો ફેંસલો કરવાને લડત આદરવા તેમણે અને આપણે તૈયાર રહેવું પડશે. પછી ગાંધીજીએ ઊભા થઈને “બાઈઓ અને બહેનો” શબ્દો ઉચ્ચારી ગુજરાતીમાં જ બાપણ શરૂ કર્યું. તેમાં આમજનતાને જગૃત કરવાને ગુજરાતમાં ગુજરાતી અને દેશભરમાં હિન્દુસ્તાની બાષા અપનાવવાનો તેમણે ખાસ આગ્રહ કર્યો. આથી અંગ્રેજીના શાખીન મુનશી જરા અકડાઈ ગયા. પણ મને તો ગુજરાતી બાષાનો પ્રયોગ બહુ જ ગમ્યો. અહીંયાં પણ તેમણે આફ્રિકાના કે દેશના કોઈ સવાલને છેડયો નહિ. પણ તેમના મૌનનું રહસ્ય હું સમજેલો તેથી નિરાશા થવાને બદલે તેમની ગુજરાતી ખોટી ઉપર હું આફરીન થયો. તેમનો સાદો પોશાક ને લીલાંસૂઝા ફળેનો આદાર જોઈને અમારા કોઈ સુધરેલા બાઈઓનાં નાકનાં ટેરવાં જરા જાંચાં થયાં. તેમાં પણ મને લોકસંપર્ક માટે આ રહેણીકરણી ધણી અનુકૂળ લાગવાથી હું ખુશી થયો.

ગાંધીજીએ દેશની સેવામાં સમગ્ર જીવન ને મિલકત અર્પણ કર્યો હતો, તેની મારા દિવસ પર ગંભીર અસર થઈ. ધાર્મિક તપ ને ત્યાગની મૂર્તિરૂપ અને આદર્શ દેશસેવકના અવતારરૂપ તે મને લાગ્યા. જે હિન્દુ સેવક સમાજનો વરસોથી હું અનુરાગી બન્યો હતો તેમાં જ જોડાવાનો તેમણે નિર્ણય કર્યો હતો—જે કે તેમના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વને લીધે તેમને પ્રથમ તો ઉમેદવાર સભ્ય તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. તે જ વરસમાં જ ગુજરાતીઓ અમૃતલાલ ઠક્કર અને કરસનદાસ ચીનજીઆ તે સમાજમાં

દાખલ થયા ત્યારે તેમના માનના મેળાવામાં હું ખાસ હાજર રહ્યો હતો. હવે ગાંધીજી જેવા નરવીરને મહાપુરુષે તેમાં મુકાબલું ત્યારે મારે તેમાં કેમ ન મેળાવું? આ સવાલ મારા અંતરમાં ફરીથી અમળાવા લાગ્યો.

સન ૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરીની ૧૬મી તારીખે ટ્રાંચી માંદગી બેગરીને જાખમે અવસાન પામ્યા. તેમની લગ્ન રમ્યાનવાયા પૂનામાં નીકળી, તેમની ચિના સમક્ષ લગ્ન અંજલિઓ અપાઈ, ગાંધીજી પણ તે વખતે શાંતિનિકેતનથી પૂને દોડી ગયા—આ બધા બનાવોના વિગતવાર હેવાલો છાપામાં પ્રગટ થના ગયા, તે બહુ જ આતુરપણે હું વાંચતો ગયો. તેમના જેવો દેશનો મોટો યાંત્રી પડ્યો તેથી હું ગમગનો થઈ ગયો. ચન્દ્રશંકર જેવા મિત્રો સાથે હું દિન્દ સેવક સમાજની ઓફિસે શોક પ્રદર્શન કરવા ગયો. જાખમેના અવસાનથી જાણે મારી અંગન જવાબદારી ધણી જ વધી પડેલી મને લાગી. એ સમાજના જૂના આગેવાનોને અને ખાસ કરીને હક્કરઆપા અને ચીનળીઆને નવા કુટુંબીઓ ગણીને હું વધારે મળતો હતો.

એવામાં મારા મનોમંથનને કારણે મારી વકીલાત લગભગ અટકી પડી. હાઈકોર્ટના કામકાજની ને બેરિસ્ટરોનાં લાપણોની મોહિની ઝોડી મઈ. હવે વકીલોના ખંડમાં હોંધવામાં ને ગંધા મારવામાં મારું જીવન એણે જતું લાગ્યું. તેથી કંઈ સંગીન પુસ્તકો વાંચવા માટે કોર્ટમાં આવેલી પિટીટ લાઈબ્રેરીમાં મેં જવા માંડ્યું. સ્વરાજની લડતમાં મોર્ગનદર્શન મેળવવા માટે દેશદેશના મુક્તિસંગ્રામો પર મેં મારું ચિત્ત એકાગ્ર કર્યું. નેપોલેયોનની ગુલામી સામે જર્મન પ્રભુએ આદરેલા સંગ્રામ વિષે ત્રણચાર ભાગનો એક મોટો ગ્રંથ ત્યાં બેસીને હું વાંચતો ગયો તેમ આવા સંગ્રામ ખેલવાને મારો આવેશ વધતો ગયો. પડી મેઝીની અને ગેરીઆઈડીએ ઓસ્ટ્રીઆના શાસન સામે જગાવેલી ઈટાલીની લડતનાં પુસ્તકો પણ મેં વાંચ્યાં. હબરીએ પણ કોસ્ટિકની સરદારી નીચે ઓસ્ટ્રીઆના જીતમનો આમે જગાવેલા નિષ્ફળ ખંડનું પ્યાન

પણ મેં વાંચ્યું. આ જુદું વાંચતો અને વિચારતો ગયો તેમ આપણા દેશનો કાયડો ભારી આંખ આગળ પ્રત્યક્ષ થયો. ખીજા દેશની મુક્તિ માટે આવા મહારથીઓએ આંવા જંગ આદર્શ, ત્યારે હિન્દની આઝાદી માટે કંઈ કેમ ન કરીએ? ખીજા ગમે તે કરે પણ હું કેમ ન કરું?

આ સવાલ દિવમાં ઘોળાવા લાગ્યો ત્યારે કેટલાક જૂના સંસ્કારો મદદ રૂપ નીવડ્યા. દેશસેવા માટે જીવન સમર્પણ કરવાનો અરવિંદનો આદેશ મનમાં તાજો થયો. રાજકીય ને સામાજિક મુક્તિ માટે ત્યાગ ને સમર્પણનો આદર્શ મારા સમગ્ર માનસિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિના સારરૂપ લાગ્યો. ધણી સહૃદય દેશપ્રેમીઓ પૈસા ને સુખસમૃદ્ધિની તૃષ્ણાને લીધે આવો રમણ રાષ્ટ્રધર્મ પાળતાં રોકાતા. પણ હેતુના બે વરસના અનુભવથી મને સાફ દેખાયું કે ધનપ્રાપ્તિને મારા અંતરમાં કે જીવનમાં કંઈ સ્થાન જ નહોતું, અને તેથી વકીલાતમાં મને રસ નહોતો, તો પછી શા માટે દેશસેવામાં જીવન સમર્પણ ન કરું?

પ્રેમજીવનની કે કુટુંબજીવનની કામના કેટલાય બુદ્ધિશાળી દેશ-ભક્તોને દેખીતી ફરજ બળવતાં રોકતી. મારા જીવનમાંથી તે કામના પણ અકાળે નષ્ટ થઈ હતી. આગલી સાલમાં મારું લગ્ન એક ફરજ ગણીને મેં કર્યું હતું. છતાં વિવાહિત કન્યા માટે પ્રેમની કંઈ સ્ફુરણ થઈ નહોતી. તારાબહેનના અને રમણબહેનના દેખનીજીવનનો હું સાર્ક અને પ્રેમી બન્યો હતો, પણ મારે ઘેર તો એવા પ્રેમની તાપણી તપન નહોતી - તપવાની નહોતી હું એકસો ને અડધો સંસારમાં રખડતો હતો. તો આવું ધનહીન અને પ્રેમહીન જીવન અતીત કરવાને બદલે દેશની આઝાદીની લડતમાં શા માટે હું ન ઝુકવું?

આવા વિચારો મારા અંતરમાં ઘૂંટાતા હતા, તેવામાં શંકરલાલ ત્રિવેદીયતી પાછા આવ્યા. તરત જ અમારી જુગતી જોડી પાછી ગમી ગઈ. શંકરલાલ એના એ નહોતા રહ્યા. હવે લાંબો કોટ ને રંગસોરી ટોપી કોરે મૂકીને પૂરા વિજાપની વેશમાં તે સત્જન થયા

હતા. તેમણે મોટી મોટરગાડી પણ વસાવી હતી. કલાના અને કવિતાના તે વધુ રસિયા થયા હતા. ક્રિસ્ટ ને શેલીના પ્રેમી હવે વીનસના જેવી ઓક ટળની મૂર્તિઓના આશક ગયા હતા. આનંદી અને મોજા જીવનના તે શોખીન થયા હતા તેમ છતાં પહેલાંની જેમ સુધારવાદી ક્રાંતિવાદી ને બાવનારાણી દેશભક્ત પણ તે રહ્યા હતા. તેથી મુંઝવે આવનાં જ મને તેમને ઘેર લઈ જઈ પરદેશના પ્રવાસની અમુક વાતો તેમણે કરી અને પહેલાંની માફક કંઈક સક્રિય કામ કરવાને મને તેમણે પ્રોત્સાહન આપ્યું.

હું પણ વકીલાતથી ધરાઈને કંઈ નવું કરવા આહતો હતો. તેથી કંઈ નવા કાર્યની યોજના ઘડવામાં હું પૂરા જિજ્ઞાસી બન્યો. ઘણી ચર્ચાઓ કર્યા પછી 'મોડર્નરીઝ્મ' જેવું સર્વદેશીય રાષ્ટ્રીય માસિક મગટ કરવાની સૂચના તેમણે કરી ને તે માટે જે ખર્ચ થાય તે આપવાની ખુશી બતાવી આ વાત મેં તરત જ ઝડપી લીધી. આ યોજના મારા રોજિંદા સાથીઓ આગળ મેં રજૂ કરી ત્યાં સુધીમાં સુનંદી તો સમર્થ ને બાવનારીય લેખક તરીકે મશહૂર થયા હતા. વળી ગુજરાતમાં તે નવા આદર્શનો પ્રચાર કરવા આહતા હતા. તેથી તેમણે નવું માસિક ચલાવવામાં પૂરો સહકાર આપવાનું કબૂલ કર્યું. રણજીતરામ સાથે મેં વાત કરી ત્યારે ગુજરાતી પ્રગતી સર્વદેશીય જાગૃતિ સાધવાની દૃષ્ટિથી તેમણે બહુ જ ઉમંગકારથી તે અપનાવી લીધી. પછી તે વિષે તેમણે બારોબાર સૂચનાઓ મારા પર વરસાવવા માંડી જોતજોતમાં અમારી ત્રણેની વચ્ચે મૈત્રી અને સહકાર જમાવવામાં આ માસિક અણુમોલ સાધન બની ગયું.

પછી અમે નવા માસિકનું નામ પાડવા બેઠા. ઇટાલીના કવિ દાન્ટેના 'નોવા વીવા' નવું જીવન — એ સૂત્રશબ્દ પર શંકરજ્ઞાન મોહિત હતા. આ શબ્દો ગુજરાતીમાં બોતરતાં 'નવજીવન' શબ્દ અમે સહેલાઈથી ધડી કાઢ્યો. ખીજા મિત્રોને અમારા નવપ્રસ્થાન માટે

આ નામ ધણું મુયોગ્ય લાગ્યું. વડીલ મિત્ર ઉત્તમલાલે ખુશ થઈને અમને આ શબ્દની ખાસ ખૂબી જણાવી કે જન્મે બાળુથી તે એક સરખો જ વંચાય છે !

આ નવું માસિક પ્રગટ કરવાનું અમે વિચારતા હતા તેવામાં જ મણિયા ગંભીર માંદગીમાં સપડાયાં. પિતાજીના મરણથી તેમના કેમળ હૃદયને જે ધા લાગ્યો હતો તે કદી રુઝાયો નહિ. તેમનું દિલ સોરાતું ગયું તેમ તેમનું શરીર ધસાતું ગયું. મારા લક્ષ્મીની ચર્ચાથી તે છેક જ પછડાઈ ગયેલાં. જીવલેણ લક્ષના રોગથી ધીમે ધીમે તેમનું શરીર ગળતું જતું હતું. ઉનાળામાં તે નડિયાદ ગયાં ત્યાં બામાએ અને સર્વે કુટુંબી-ઓએ ખડે પગે તેમની સારવાર કરી. છેવટે મેં માસમાં તે અવસાન પામ્યાં. છેલ્લા વખતમાં વિચાર અને સ્વભાવથી હું તેમનાથી ધણો અળગો થઈ ગયો હતો. ઘણી વાર તેમની સાથે તકરારો થતી. માત્ર લક્ષ તેમણે પરાણે કરાવ્યું તેનો શેષ મારા દિલમાં શમ્યો નહોતો. છતાં તે ગયાં ત્યારે પ્રેમાળ માતાના શય પર મારા દુખિયારા દિલમાંથી બે આંસુ સરી પડ્યાં

મણિયાના અવસાન પછી હું થોડા દિવસ નડિયાદમાં રહ્યો તેવામાં મુનશીનો એક કાગળ આવ્યો. તેમણે મણિયાના અવસાન નિમિત્તે દિલાસો પાઠવીને મારી પરિસ્થિતિની કડક સમીક્ષા કરી. છેવટે તેમણે મને સાફ જણાવ્યું કે આવી રીતે ધ્યાનહીન વકીલાત કરવાનો કંઈ અર્થ જ નથી - કાં તો મારે પૂરા એકાગ્ર ચિત્તે વકીલાત કરવાનો નિશ્ચય કરવો. જોઈએ, અથવા તો આર્યસમાજમાં કે હિન્દુ સેવક સમાજમાં જોડાઈને દેશસેવામાં એકાગ્ર થવું જોઈએ. આ સેનેરી શિખામણ મારા દિલમાં સોંસરી ઊતરી ગઈ. મણિયા ગયાં એટલે નડિયાદના રૂઢિગત જીવનને સાંધનાર છેલ્લો તંત્ર તૂટી ગયો. હવે તીરસ અને નિરર્થક વકીલાતને તિલાંજલિ આપીને નવું માસિક પ્રગટ કરવા અને દેશસેવામાં જીવન અર્પણ કરવા હું તત્પર થયો.

કંઈક અપીલનું કામ મળતાં મેં માસમાં હું મુંબઈ ગયો. શંકર-
જાલ અને મુનશીને મળીને તરત જ “ નવજીવન ” માસિક જુલાઈ
માસથી પ્રગટ કરવાનું મેં નક્કી કર્યું. તે નિર્ણયની જાહેરાત કરી
મિત્રોનો સદકાર માગવાને એક ટૂંકું કાડું મુનશીની અને મારી સહીથી
અમે છપાવ્યું અને સર્વે મુબેન્નકોને તે મોકલી આપ્યું. થોડાં અઢ-
વાડિયાંમાં માત્રમ પાંચું કે “ સત્ય ” માસિકનો નિશાલ કરવા તેના
તંત્રી મોતીલાલ દલાલ નેવાર છે, તેથી શંકરલાલે અને મેં તેમને મળીને
તે પત્રના હક્ક ખરીદી લીધા. જૂના ગ્રાહકોનો સંપર્ક કાયમ રાખવાને
માટે અમે માસિકનું નામ “ નવજીવન અને સત્ય ” પાડ્યું. તે માસિક
પ્રગટ કરવાને સરકારી પરવાનગી મળતાં અણુધાર્યો વિવંજ્ય થવાથી
આ માસિકનો પહેલો અંક જુલાઈ માસમાં જરા મોડેથી પ્રગટ થયો.

(૧૦૧)

નવજીવનની જાહેરાત અને તેના પહેલા અંકના પ્રકાશન વચ્ચે
જે મહિના વહી ગયા તે દરમિયાન જે મદરવની પરિપદો મળી મઈ-
પ્રથમ તો મેં માસની આખરે પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ નર-
સિંદરાવ દીવેદિયાના પ્રમુખપણા નીચે સુરતમાં મળી. પરિષદ માટે મેં
“ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય ” વિષે નિમંત્રણ લખી મોકલ્યો તે સ્વીકારાયો ને તે
ટૂંકમાં વાંચવાની તક મને મળી. તાજેતરમાં રાષ્ટ્રીય સંપ્રદાયના પ્રથમ
વાંચ્યા અને વિચાર્યા હતા, તેની અસર નીચે આ વિષય પસંદ કરીને
મેં તેનું નિરૂપણ કર્યું. “ ઓગણીસમી સદી એ રાષ્ટ્રીયત્વનો યુગ હતો
અને રાજ્યમાં તેમ જ સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ એ અર્વાચીન જનમનો
મહામંત્ર છે ” - એમ જણાવીને આ લેખમાં ગુજરાતી સાહિત્યની
સખત ટીકા કરી : “ ગુજરાતી સાહિત્યનું કંઈક દિગ્દર્શન આપણી પાસે
છે કે જે વાંચતાં ગુજરાત અને ગુજરાતીઓને માટે અભિમાન ઉત્પન્ન
ધાય ? અને આમ અવલોકનમાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિનો પ્રયોગ કરવામાં નથી
આવ્યો. તો દેશાભિમાની હૃદયના ઊદ્ગમના ઊત્તર સાહિત્યમાં દૃષ્ટિગોચર
નથી જ થાય ? ગુજરાતના જે જે યશસ્વી લેખકોનું (ગોવર્ધનરામ

અને મણિલાલ) આપણે સ્મરણ કરીએ છીએ તેમના સમયમાં પણ બંકિમચંદ્ર જેવા લેખકોની કલમમાંથી દેશાભિમાનનો જે જીરુસો વહેતો હતો, તે તેમના ચિંતનશીલ મગજને સ્પર્શ કરવા અસમર્થ નીવડ્યો અને પરિણામે તેમના આકર્ષક અને સુંદર લખાણોમાં પણ રાષ્ટ્રીય ચેતનનો પાસ જોઈએ એવો લાગતો નથી...પરંતુ જે મહાનકાર્ય ગુજરાતના પાછલા લેખકોએ નથી કર્યું તે ગુજરાતનું નવું લેખકમંડળ હાથ ધરશે."¹

એ પરિષદના સમય કાર્યનું અવલોકન કરી મેં નવા માસિકમાં લખ્યું: “પરિષદ હજી પ્રાચીન-મધ્યકાળના અવશેષ જેવી કેમ લાગે છે? ને...નવા જમાનાના જે જાવનાતરંગો જગતમાં અને કેટલેક અંશે દેશમાં ફરી વળ્યા છે, તેના ચમત્કારિક સ્પર્શથી પરિષદનું નિર્જીવ હાડપિંજર કેમ સજીવન થયું નથી? સાહિત્યમાં પણ વિચારોની નહિ પણ જાણ અને વ્યાકરણની ચર્ચા કરવામાં આવે...કમિટીઓ હવેના સાહિત્યની સુધારણા માટે નહિ પણ પાછલા સાહિત્યની શોધખોળ માટે નિમાય...એ સ્થિતિ દયાજનક છે.” સાથે એકમે યશસ્વી કાર્યની નોંધ મેં લીધી: “યુવાનો નવા યુગના અવતારરૂપ છે અને તેમની પહેલાંના કરતાં વધારે સહાય માગી તેમને પરિષદ સાથે જોડવાનું માન-સુરતની છેલ્લી બેઠકને ઘટે છે.”²

જૂન માસમાં મુંબઈ પ્રાંતિક રાજકીય પરિષદ પૂનામાં મળી. તે વખતે હિન્દ સેવક સમાજમાં જોડાવાનો વિચાર મારા મગજમાં ઘૂમતો હતો. તેથી પૂને જવામાં મારે ખાસ આશય તે સમાજની મધ્યસ્થ સંસ્થાને જોવાનો અને તેના અગ્રગણ્ય સભાસદોને મળવાનો હતો. વળી ગાંધીજી પણ ત્યાં જવાના હતા તેથી તેમનો પણ અંગત સંપર્ક સાધવાને હું આતુર હતો. વિશેષમાં પૂનામાં ગોખલેના મવાળ પક્ષની

¹ “નવજીવન અને સત્ય” પુ. ૧, અ. ૨, પાન ૫૩, ૫૬-૬૦

² “નવજીવન અને સત્ય” પુ. ૧, અ. ૧, પાન ૪૪

સાથે ટિળકનો જે બહાવ પક્ષ કામ કરતો હતો તેની નીતિનીતિની પાકેક થવા હું ઇચ્છતો હતો.

પૂનામાં સમાજના મકાનમાં ગાંધીજી સાથે રહેતાં મને તેમના નવા અનુભવ થયા. જે ઓરડીમાં તેમને ઉતારવામાં આવ્યા હતા તેમાંથી બધાં ટેબલ ને ખુરશી બાજુએ ખસેડીને તેમણે એક શેવંજી પર બેઠક જમાવી. બેરાકમાં માત્ર ફળાદાર જ તે લેતા - દૂધ કે ખાંડનું સેવન કરતા નહિ. વિશેષે તો ટિળકના પક્ષ સાથે સમાધાન કરી તેમને કેમિસમાં મેળવવાને તેમણે બનતી વાટાઘાટો ચલાવી પણ તે અફળ નીવડી. રાજકીય પરિષદમાં ગોખલેને અંગ્રજિ આપવાના ઠરાવ પર જ તે બેઠ્યા. તેમણે "શાંત ગંબીર સ્વરે રાજકીય દિલ્લયાલમાં ધાર્મિક જુરસો પ્રવર્તાવવાની સલાહનોને પ્રેરણા કરી. તેમણે જણાવ્યું કે આપણા ઠરાવોથી સરકારને અરજ કરવા આવ્યા છીએ અને કરીશું, પણ તે સાથે એ ઠરાવોના સંબંધમાં આપણે જે કરવાનું છે તે જો આગ્રહપૂર્વક કરીશું તો જ પ્રગ્તે લાભ થશે." આવા શબ્દોમાં ભાવિની સત્યાગ્રહની લડતના બાજુકારા અને સંભળાયા અને હું તેમની સાથે સમાજમાં જોડાવાને ઉત્સુક બન્યો.

તે જ સફર દરમ્યાન સમાજના પ્રમુખ શ્રીનિવાસ રાઘવીને મળીને હું બહુ જ પ્રોત્સાહી બન્યો. શાસ્ત્રીજી અસલ મદાસની હાઈ-સ્કૂલના શિક્ષક હતા. અંગ્રેજી ભાષા પર તેમનું પ્રબુત્વ અસાધારણ હતું. ગમે તે વિષય પર બાજણ કરતાં તેમના ગંબીર વિચારોથી, ભાષાના પ્રસાદથી અને રૂપેરી જેવા અવાજથી તે ઓતાઓને મુગ્ધ કરતા. દેખાવમાં તે ધણા ઊંચા ને બારે શરીરના હતા. તેમની ખરી ખૂબી તેમની ત્રીણી આંખોના તેજસ્વી ચમકારામાં અને તેમના મુક્ત હાસ્યમાં સમાયેલી હતી. સમાજમાં જોડાવા વિષે મેં તેમની સાથે વાત કરી, તે તેમણે બહુ જ વાતસલ્યભાવથી સાંભળી ને મને તે દિશામાં ધક્કું ઉત્તેજન

આપ્તું. સાથે તેમણે સમાજનાં શિસ્ત અને નિયમોની સમજણ આપીને પૂરા વિચાર કરી નિર્ણય કરવાની સલાહ આપી.

પૂનેથી મુંબઈ આવીને તરત નવા માસિકનો પહેલો અંક પ્રગટ કરવામાં શુંચાયો. અમારા લેખકમંડળમાંથી જ ઠરાવેલા વિષય પર લેખો મેળવવાની અમારી નેમ હતી, તે મુજબ મારા લેખ ને તંત્રીનેધિ લખી બધા લેખ એકત્ર કરી છાપખાનામાં મોકલ્યા—તેનાં મૂક સુધાર્યાં—અંક તૈયાર થતાં તે વાળીને પૂઠામાં લપેટ્યા—તેના પર શિરનામાં લખ્યાં—ટપાલ ઓફિસમાંથી ટિકીટો ઝઈ તેના પર ચોડી—અને પછી કાચખામાં અંક ભરીને ડાકખાનામાં પહોંચાડ્યા. આ બધાં કામ દર મહિને કરવાના વિચારથી કવચિત કંટાળતો, પણ આ કામ હાથ ધરીને મેં નવો જીવનમાર્ગ શરૂ કર્યો છે એવી પ્રતીતિથી હું હસતે ચહેરે જ રાતનો દિવસ કરીને બધું કાર્ય પાર પાડતો.

પહેલો અંક પૂરા થતાં અંતિમ નિર્ણય કરવાની ધડી આવી પહોંચી. નાનપણથી આટઆટલો વૈરાગ્ય કેળવ્યો અને આટલી ધર્મ સાધના કરી, સામાજિક અને રાજકીય ક્રાંતિ વિષે આટલું બધું વાંચ્યું ને વિચાર્યું, પૈસા કમાવામાં કંઈ રસ ન હોતો અને રોડજીવનમાં કંઈ દિલ્લગી નહોતી, માંધીજીના અને હિંદ સેવક સમાજના સંસ્કાર પડ્યા અને દેશસેવામાં અંપણાવવાના મનસૂયા કર્યા, નવું માસિક ને નવી લેખનપ્રવૃત્તિ શરૂ કરીને નવા જીવનકાર્યનું મંગલસાચરણ કર્યું—તો હવે દેશસેવા કરવાનો છેવટનો નિર્ણય કેમ ન કરવો ?

શાસ્ત્રીજીના છેલ્લા શબ્દો કાનમાં રમતા હતા. આ નવી પ્રવૃત્તિ કંઈ ચાર દિવસનું ચાંદરણું નહોતું. ત્રીજી રજા લઈને દેશસેવાનો અનુભવ લેવાનો આ સવાલ નહોતો. પદ્ધતિસર દેશસેવા કરવાને તો હિંદ સેવક સમાજમાં દાખલ થવું જ જોઈએ, તે માટે દેશસેવાનું જીવનવ્રત લેવું જોઈએ, વડીલાતને કાયમને માટે છોડવી જોઈએ, ધન પ્રાપ્તિ ને કુટુંબજીવનનાં બધાં સ્વપ્નાં હાથે મેચને માટે તિલાંજલિ આપવી

નોઈએ. મારો નિશ્ચય એટલો હિમ અને અચળ હોય તો જ મારે આત્મ
મન લેવું નોઈએ અને તે માટે મારું દિવ મારે પૂરેપૂરું ચકાસવું નોઈએ.

એક દિવસ સાંઠાકુચથી દરિયાકિનારા તરફ એકલો ફરવા નીકળ્યો.
પૈસાની તો મોઢિની રહી નહોતી એ તો સાફ હતું. પણ કોઈ સ્ત્રીનો
પ્રેમ કે કુટુંબસુખની કામના અને ડાઘાવી શકે એમ છે!—એ સવાલ
પર મારું મન કેન્દ્રિત થયું. મેં અનેક મુંઢરીઓની અને સ્ત્રીરત્નોની
છબીઓ મનમાં ફરવીને નિહાળી. અનેક બહેનો અને માતાઓનો પ્રેમ
યાદ કર્યો. હું અનેક દેવીઓનો પૂજક હતો, પણ કોઈની સાથે પરસ્પર
પ્રેમની જ્યોત દિવમાં અગ્નિ નહોતી. અનેક ઘરમાં દંપતીપ્રેમ ને
કુટુંબસુખ નિહાળીને હું રાચતો, પણ મારી કોઈ બેઠડી નહોતી—મારું
કોઈ કુટુંબ નહોતું. આ બધાં સંસારમાં હું એકલાવાયો છું એવું મને
ઘડીભર દુઃખ થયું. પછી જીવનના પ્રભાતથી એકથ વીર બનીને જે અનેક
સાધના અને અભ્યાસ કરને કરતે રાજકીય ફકીરી લેવાની લાવના મેં
કેળવી હતી, તે પરમજ્યોત જેવી મારી દષ્ટિ સમીપ અગ્નિ જોડી, અને
તેણે મારો બાવિ જીવનપંથ હિમલયો.

મેં જોયે આકાશ તરફ જોયું અને નીચે રેતાળ ધરતીને નિહાળી.
મેં સામે ધૂધવતા સાગરને પૂછ્યું, ને સામે જોએલાં ઉત્તુંગ તાલઢલને
નમન કર્યું. રસ્તે જતાં માનવમેદની પર મીટ માંડી અને સાગરતટે
રમનાં બાળકો સાથે આંખ મિલાવી. થોડી વારમાં આત્મમાં ચન્દ્રેખા
ખીલી અને તારાગણ દેખાયા તેના પર નજર ફેરવી સર્વે સરનોએ મને
એક જ જવાબ આપ્યો : શુદ્ધ સંશયને તજ દે, અને જમનની બધી
માયા છોડીને તારો દેશસેવાનો ધર્મ પાળવા તૈયાર થા !

બસ ! રાતે મુંઝઈ જઈ પડેલો સંકરચાલને ને પછી ખીન મિત્રોને
મેં મારો આખરી નિર્ણય જણાવ્યો. તેમની ચંકાનાં મેં સમાધાન
કર્યાં. રમણમાઈની આંખો આંસુથી છલકાઈ પણ મારો નિશ્ચય અફર
રહ્યો. થોડા જ દિવસમાં પૂને જઈને સાસ્ત્રીજીનું સાસન મેં સ્વીકાર્યું.
તેમની સમાજમાં હું દાખલ થયો.

૧૨. રાજકારણમાં પ્રવેશ

હું બીઆનો રાજ ને મિત્રોની રીસ વહોરીને હું સન ૧૯૧૫ના ઓગસ્ટ માસમાં મોરારજી ચાવડાનું મારું ઘર ઊડીને પાસે જ સેન્ડ-હર્ટ રોડ પર નવા બંધાયેલા હિન્દ સેવક સમાજના મકાનમાં રહેવા ગયો. કપડાંની જોડી, થોડાં પુસ્તકો ને પથારી જ મેં સાથે લીધાં. ખુરશીટોમલ કે વાસણકુસણ જેવો કંઈ પણ સામાન સાથે લેવાનો કે સંઘરવાનો મેં વિચાર જ ન કર્યો. વકીલાતનાં પાટલૂન બૂટ ને લાંબો કાળો કોટ ઊડીને અને ધોતીકે, હાફકોટ ને ચંપલથી સજ્જ થઈને મેં રસ્તા પર ચાલવા માંડ્યું ત્યારે મારો નવો અવતાર થયો હોય—હું આઝાદ બનીને આમપ્રજનની નજીક આવ્યો હોઉં એમ મને લાગ્યું.

તે પ્રસંગે મારા માનમાં એક વકીલ મિત્ર ત્રિકમલાલ દેસાઈએ મારું સન્માન કર્યું, ત્યારે મેં કહ્યું કે મેં કંઈ જ સુખ કે સ્વાર્થનો ભોગ નથી આપ્યો—માત્ર દેશની મુક્તિના કાર્યમાં ઝુકાવવાના અદ્ભુત આવેશને જ હું વશ થયો છું—ફરજ અને મનમમતા કામની એક-વાક્યતા સાધીને મેં મારા જીવનને વધારે પ્રકુલ્લ જ કર્યું છે. આવી મારી મનોદશા હોવાથી પાછું વાળીને જોયા સિવાય બાકી દેશસેવાના તાનમાં જ હું રાચતો. જે આત્મમંથન વરસોથી મારા દિલમાં ચાલી રહ્યું હતું તેનું નિરસન કરીને ઊજળતા ઉત્સાહથી નવા વિશાળ જીવનનું મંગલાચરણ કરવાને હું તત્કાલી રહ્યો.

સમાજના મકાનમાં ત્રીજો માળ મોટા સભાખંડમાં ચોપાસ

રાજકીય પુસ્તકો અને સરકારી પ્રકાશનો નવાં સીસમનાં કપાટોમાં ભરેલાં હતાં તેની જાણ બાળુએ કાચની પટ્ટીઓ બરીને ત્રણ ત્રણ ઓરડીઓ ખનાવી હતી. તેમાં પશ્ચિમની તરફ એક બાળુએ ચીનગી-આની અને બીજી બાળુએ ઠક્કરખાપાની વચ્ચેની ઓરડીમાં મને-ગોઠવવામાં આવ્યો. ત્યાં ટેબલખુરશી પર બેસીને મેં પ્રથમ તો મારા માસિકનું જ કામ કરવા માંડ્યું, સમાજને રસોડે સાથીઓ સાથે સાદું ભોજન લેવા માંડ્યું, સાદાં કપડાં પહેરીને નવા સાથીઓ સાથે નવા કામે શહેરમાં ફરવા માંડ્યું, રાતે ઓરડીમાં કે વિશાળ અગાસીમાં સૂવા માંડ્યું—ત્યારે નવા જમાનાના રાજકીય સાધુઓના મનમાં જોડાવાના અમોઘ આનંદથી મારું હૃદય છલકાઈ રહ્યું.

સમાજના સર્વે સભાસદોએ મને નાનો બાઈ ગણીને પૂરા બાવથી વધાવી લીધો. દરેક સભાસદને આરંભમાં તો પોતાના માનીતા વિષયનો અભ્યાસ કરવાનું કે ચાલતું કામ જોવા સમજવાનું જ હતું. હું તો મારા માસિકનું કામ જોડે લઈને આવ્યો હતો તેને અંગે સ્થાનિક સ્વરાજનાં અને બીજાં ખાનાના સરકારી હેવાલો મેં વાંચવા માંડ્યા. ઉપરાંત બીજા સભાસદોના વિવિધ કાર્યનો પરિચય મેળવતો, કુરસદને વખતે દેશભરનાં વર્તમાનપત્રો વાંચતો, નવા સાથીઓ સાથે હંડી કે ગરમાગરમ ચર્ચામાં જોડાતો, ને મારા જ્ઞાનમાં રોજ વધારો કરતો.

સમાજના વહીવટી આગેવાન દેવધર અને મુંબઈ શાખાના સંચાલક એન. એમ. જોશી—એ ગોખલેના જૂના અનુયાયી હતા. જે ત્રણ સભ્યોએ સન ૧૯૦૫માં ૧૨મી જૂનના રોજ પ્રાતઃકાળે ચુરુ ગોખલેની પાસેથી પૂનાની એક ટેકરી પર દેશસેવાની દીક્ષા લીધી હતી તેમાંના એક દેવધર હતા.^૧ રાજદારણુમાં જન્મે ગોખલેના ચિનીત પક્ષના સુસ્ત અનુયાયી હતા તેમ દિગ્ગજના ઉદ્ધામ પક્ષના કટ્ટર વિરોધી હતા દેવધર

૧. પહેલા સમાસદ દેવધર, પટવર્ધન અને દ્રવિડ હતા. પટવર્ધન પૂનાનું છાપખાનું સંભાળતા અને દ્રવિડ સમાજની નાગપુરની શાખાનું સંચાલન કરતા.

વિશેષે કરીને પૂનામાં સ્ત્રીઓની સર્વોપરી સંસ્થા-સેવાસદનનું કાર્ય કરતા અને મુંબઈમાં અંત્યજોદારની કંઈક પ્રવૃત્તિ ચલાવતા. જોશી તે વખતે સોશિયલ સર્વિસ સીગનું-સમાજ સેવા મંડળનું-જે કાર્ય મુંબઈના મધ્યમ વર્ગમાં અને વિશેષે કામદાર વિભાગમાં વિકસતું હતું તેમાં રોકાયેલા રહેતા. હકરઆપા મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીના જૂના ઈન્જનેર હોવાથી સ્થાનિક અત્યજને અને ભંગીઓથી પરિચિત હતા, તેથી અડંગ સેવા-ભાવથી તેમના અનેકવિધ ઉદ્ધાર માટે રાતદિવસ જહેમત ઉઠાવતા. સ્ત્રીતળીઆ સ્ત્રીઓની સમાજો ભરતા, તેમના કંઈ વર્ગો ચલાવતા-અને તેમની એક નવી સમાજ સ્વચાની યોજના ઘડતા. ખીમ એકમે દક્ષિણી ભાઈઓ સમાજની માલિકીના મુંબઈ વૈભવ પ્રેસનું અને તેમાં છપાતા દૈનિક પત્ર 'જ્ઞાનપ્રકાશ'નું કામ કરતા. બધાયનું જે કામ અમારા મકાનમાં ચાલતું તે હું જ્ઞેતો, તેમની ચર્ચાઓ સાંભળતો, અને અનેક કામે આવનાજતા વિવિધ કોટિના સમાજસેવકોનો સંપર્ક સાધતો. બાકી હું તો મારા માસિક માટે લેખનમાં અને મારા રાજકીય અભ્યાસમાં મશગૂલ રહેતો અને સાંજનો વખત શંકરલાલની સોજનમાં ગાળતો.

સમાજના નવા સંજોગોને પૂનાના મુખ્ય ધામમાં થોડાં વરસ તાલીમ આપવાનો શિરસ્તો હતો. ચોમાસાની ઋતુમાં તે વખતે શાસ્ત્રીશ પૂને હતા. તેથી થોડા વખતમાં માસિકના કામનો બદાખસ્ત કરીને હું પૂને રહેવા ગયો અને ત્યાં રણિયામણી હવામાં અને પ્રેરક વાતાવરણમાં નવચેતન પામતો ગયો.

સમાજનું ધામ પૂના શહેરની જહાર ફર્ગુસન કોલેજની પાસે એક વિશાળ ચોગાનમાં સ્થાપેલું છે. ચારે પાસ દેખાતાં દરિયાળાં ખેતરો અને નાની કુમરીઓ વચ્ચે સાદા ઓરડામાં રહેવાની મને ખૂબ મજા પડી અમારા વિશાળ નીરવ ચોગાનમાં કોંચાં સરૂં પડ્યાં પવનમાં ડોલતાં ઝીણાં અવાજ કરતાં, ત્યારે જ્યારે ગોખતેના અવસાનથી હજી ગમગીન બનીને રુદન કરતાં લાગતાં. અહીં ઘણા જ ગંબીર વાતાવરણમાં મકાનને ભોંપનાજિયે હું રહેતો ને વાંચતોવખતો, માળ પર

વિશાળ યુસ્તકાલયમાં ચોપડીઓ વાંચતો ને નીચે વાંચનાલયમાં દેશ-
ભરના મુખ્ય અંગ્રેજી પત્રો જોતો, સાર્વજનિક રસોડે જમતો અને
વખતોવખત શાસ્ત્રીજી પાસે સલાહસૂચના મેળવતો, મિત્રો સાથે
રાજકીય ચર્ચામાં જોતરતો અને ક્વચિત સંજો શહેરમાં ગુજરાતી મિત્રોને
મળવા જતો. મુંબઈ ફરતાં પણ અહીં રાજકીય વિહારનું વાતાવરણ
જનમેલું લાગ્યું તે મને બહુ જ ગમ્યું. થોડા જ દિવસમાં તો હું મુંબઈની
ધમાકાને વિસરી જઈને સમાજના આ રાજકીય આશ્રમને શ્રદાળુ
ભક્ત બની ગયો અને રાજકીય અભ્યાસમાં અને માનીતા લેખનકાર્યમાં
સપાટાનું પ્રગતિ કરતો ગયો.

તે વખતે શંકરલાલની પાસેના બંગલામાં રહેતા બેસંદના યુસ્ત
અનુયાયી જમનાદાસ દારકાંદાસના સંપર્કને લીધે હોમરૂઝના નવા
આદેશનનો અને તેમના નવા અંગ્રેજી દૈનિક “ન્યૂ ઇન્ડિયા” નો હું
રસિયો બનેલો. મારા નેતા શાસ્ત્રીજી પણ તેના તરફ પદપાત સેવતા
તેથી તેની રાજનીતિનો ખ્યાલ આપવો જોઈએ.

તે વખતે ચાલતા યુરોપીય યુદ્ધમાં લાખો હિન્દી સિપાઈઓ
સડતા અને દેશના કોરોડો રૂપિયા ખરચાતા તે પરથી બેસડે પોકાર
છડાવ્યો કે જો નાના બેદુરુદ્ધ અને ક્રાન્સની સ્વતંત્રતાના રક્ષણ માટે
હિન્દી સિપાઈઓ અને હિન્દી પ્રજા જનમાથના અણુમોલ ભોગ
આપે તો તેમને પોતાને કેમ સ્વતંત્રતા ન મળે ? જો આ મહાયુદ્ધમાં
હિન્દ ઈંગ્લેન્ડની સાથે હાથમાં હાથ મિલાવીને લડે તો પછી હવે તે
ઈંગ્લેન્ડનું ગુલામ મીનીને તેના સામ્રાજ્યમાં પણ તેનું સમોવડિયું મિત્ર કેમ
ન બને ? અર્થાત્ સાચું સ્વરાજ કેમ ન ભોગવે ? આવા ધોરણસર

૧ તેનો અર્થ - ધરતું રાજ - પોતાના દેશમાં પોતાનું રાજ. આ અંગ્રેજી
રાષ્ટ્ર આયર્લેન્ડના અંગ્રેજીઓએ ગઈ સદીમાં વાપરેલો અને દોમરૂઝ લોચ -
સ્વરાજ સંઘ, સ્થાપેલો. તેથી જ સંસ્થા હિન્દમાં સ્થાપવાને બેચાંદ
તૈયારી કરતાં હતાં.

એસ્ટે હિન્દ સ્વરાજની કમળી ગયેલી લગતને દેશભરમાં ચેનાવી મૂકી અને કોંગ્રેસની આવતી મુંબઈની બેઠકમાં સંસ્થાનો જેવા પૂરા સ્વરાજની માગણી કરવા આગ્રહ કરતાં. વળી કોંગ્રેસનું તંત્ર છૂટું અને જૂનવાણી બનેલું હોવાથી તેમણે આર્થલેન્ડના જેવી હોમરૂલ લીગની - સ્વરાજ સંઘની - નવી સંસ્થા સ્થાપવા વિશે વિચાર કરવાને કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગના આગેવાનોની એક ખાનગી સભા કોંગ્રેસ પહેલાં મેળવવાની જાહેરાત કરી.

આ નવી રાજકીય વિચારસરણીમાં હું રસ લેતો, તેમાં શાસ્ત્રીજીના ઉત્તેજનથી વધારો થયો. તેમના વતન મદ્રાસમાં જ એસંટની પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્રસ્થાન હતું. ત્યાંથી જ તેમનું પત્ર અને સાહિત્ય પ્રગટ થતું - ત્યાં જ તે વખતોવખત ગરમાગરમ બાપજો કરતાં - અને ત્યાંના જ ન્યાયમૂર્તિ સર સુબ્બાસ્વમી આચર જેવા પીઠ રાજપુરુષો તેમને પીઠબળ આપના. શાસ્ત્રીજીની વડી ધારાસભાની ચૂંટણીમાં એસ્ટે સંગીન મદદ કરેલી, ને તેમની નવી લગતને તે પસંદ કરતાં. મારા વડા તરફથી આવેા અજુકાગેા ટેકા મળતાં હું તો “ નવજીવન ”માં પણ એસંટના નવા પેગામનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો અને શુરુથી ચેલા આગળ બઢે એ ન્યાયે એસંટની દૃષ્ટિથી કિશોરશાલ મહેતા અને વામજા જેવા કોંગ્રેસના જૂના નેતાઓની ટીકા પણ કરવા લાગ્યો.

પછીથી મને માલમ પડ્યું કે વરસો પર જંગલંગની લગત દરમ્યાન શાસ્ત્રીજી સમાજમાં બેઠાયેલા ત્યારે તેમને ગોખડેએ પૂર્વ જંગાળમાં પ્રવાસ કરવા મોકલેલા. ત્યાંથી જે બોધક અને રસીકા પત્રો શાસ્ત્રીજી લખતા તેમાં અંકિત થતી તેમની પ્રતિભા પિછાનીને ગોખડે ખુશ થતા. પણ તેમાં ઉદામ વિચારસરણી તરફ તેમનો ઓક જોઈને તે જરા જરા ચોંકના અને સાથીઓને સાવચેત રહેવાનું કહેતા. તેથી ન્યારે શાસ્ત્રીજીએ એસંટના અને તેની સાથે સામેજ થતા ટિંગકના નવા ઉદામવાદની તારીફ કરવા માંડી ત્યારે દેવધર ને પટવર્ધન જેવા જૂના સભાસદો તેમની સાથે જે ગરમાગરમ ચર્ચામાં ઝિતરતા તેમાં મને ખૂબ

રસ પડતો.

એક દિવસ શાસ્ત્રીજીને બીમારીથી પટકાઈને પધારીમાં પડ્યા પડ્યા પૂનાના સાથીઓ સાથે આવી ચર્ચા કરતાં મેં સંબોળ્યા. આ સાથીઓ હંમેશ મુજબ પૂનામાં ગત્રાતી ટિળકની જૂની ગેરરીતિઓની અને પોતે પાછળ રહી જુવાનીઆને ખુનામરડીમાં ધકેલવાની તેમની નીતિની સખન ડીકા કરતા હતા. શાસ્ત્રીજી હુઃખથી અમળાતે અમળાતે બોલ્યા : “તમે પૂનાવાળા ટિળકની આરી નાની બાબતોની ખણખોદ કરો છો ! પણ અમે મદ્રાસના લોકો તો તેમની હિંમતજરી લેન અને તેમના નવજન આત્મભોગ પર આફરીન છીએ ! જુવાનીઆને યશ-વવાની બાબતમાં મેઝીનીનો જ દાખલો લ્યો ! તેણે ઇંગ્લંડમાં રહીને બેન્ડીરી લાઈઓને શેમમાં કાંતિ કરવા મોકલ્યા તે માટે કોણ તેને દોષ દે છે ? દરેક સેનાપતિ સહીસલામત ઓવણીમાં રહીને જ લશ્કરને આગળ ધપાવવા હુકમ આપે છે ! ને બેન્ડીરી લાઈઓએ અને ખુદીરામ બોઝે ? શું કયું ? મારવા નહિ, મરવા ગયા હતા. તેમની સહીદીથી કરોડો દેશખંડુઓને તેમણે દેશને ખાતર કુરબાની કરવાનો પેગામ આપ્યો. માટે તમારા કુદ્ર વિતંડાવાદ છોડી દઈને મેઝીનીની તેમજ ટિળકની પણ ઐતિહાસિક મહત્તા પિછાનો !”

આ સમ્પ્રદાઈ જીકળતા દિવે શાસ્ત્રીજી બોલ્યા તે સંબોળાને હું સાનંદાશ્વર્ષમાં લીન થયો. મેઝીનીનાં પુસ્તકો તાગંજ મેં વાંચેલાં તેથી આ વિચારો મારે મળે સોસરા જિતરી ગયા. નરમ પદ્ધતી સંસ્થાના ઉનારે શાસ્ત્રીજી મરમ પદ્ધતી પ્રચલન પ્રચારક તરીકે મારી નજરે જળકો-જીક્યા. અને તેમની સહજરી નીચે કામ કરવાના વિચારથી હું મળો જ ખુસી થયો.

૧ ખુદીરામ બોઝ નામના કાચા જુવાને સન ૧૯૦૮માં પહેલો બોંબ ફેંક્યો તેથી અણધારી રીતે બે જાણેજ બાઈઓ થવાઈને મરી ગઈ. તે હાથમાં બીલા લઈને વહેમાવરમૂડું સૂત પોડાતો ફાંસીને માંચડે ચડેલો. હાલ મુઝરફરપુર જિલ્લામાં તેણે થોડા સ્મારક સ્થાપામાં આવ્યું છે.

મારા વિકસતા ઉદ્દમવાદને શાસ્ત્રીજી અનુકૂળ લાગ્યા તેમ તેમણે મારા જેવા નવા ઉમેદવારને સમાજની સિસ્ટનું બાન પણ કરાવ્યું. ચોથી સપ્ટેમ્બરે મુંબઈના ગેઈટી થિયેટરમાં દાદાભાઈ નવરોજીની જ્યોતિ જોજવાઈ તે પ્રસંગે શાસ્ત્રીજીએ કરેલા બાણજનો હેવાલ ખેસંટના “ન્યૂ ઈન્ડિયા” પત્ર માટે એક દિવસ હું લખી રહ્યો હતો. મારી આગળના ઓટલા પરથી પસાર થતાં શાસ્ત્રીજીએ મને કંઈક લખતો જોઈને તરત મળવા ઓલાવ્યો. જોખલે જે નાના ખંભલામાં રહેતા તેમાં મને સામે ખેસાડીને તેમણે મીઠા સ્વરે કહ્યું : “જુઓ ! નવા સમાસદોને પહેલાં પાંચ વરસ સુધી કંઈ લખવાની બંધી છે. તમારે માત્ર અભ્યાસ જ કરવાનો છે.” જ્યારે મેં તેમના જ બાણજનો સાર “ન્યૂ ઈન્ડિયા”ને મોકલવાની વાત કરી ત્યારે તેમણે તે તેમને બતાવવાનું સૂચવ્યું. સાંજે મેં આખો પત્ર તેમને બતાવ્યો ત્યારે એક અધટિત વાક્ય કાઢી નાંખીને બાકીનો તેમણે પાસ કર્યો. પછી તો હું નવજીવન માટે નિયમિત રીતે ગુજરાતીમાં તેમ ત્રીજેચોથે દિવસે ન્યૂ ઈન્ડિયા માટે અંગ્રેજીમાં વિના સંકોચે લખતો જ ગયો.

પૂનાની સમાજમાં મારું નવું જીવન હું જમાવતો ગયો તેમ શહેરમાં ગુજરાતી મિત્રોને પણ મળતો ગયો. તે વખતે મુંબઈ સરકારના સભ્ય સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીની સાથે અણજીતરામ પણ પૂનેજ વધુ રહેતા. તેથી ગુજરાતના વિકાસ વિશે અને “નવજીવન” માસિક માટે તેમની સર્વમોટી સૂચનાઓ મને મળતી. વળી ડેકન કોલેજના પ્રોફેસર પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોરને પૂનાનિવાસી વડીલ મિત્ર તરીકે વખતોવખત મળાને હું તેમની ધીરગંજીર દીર્ઘમૂલી સલાહસૂચનાઓ ધીરજથી સાંભળતો. ખેતીવાડી કોલેજના સેવાભાવી અધ્યાપક ડી. જે. પી. ત્રિવેદી તે વખતે ગુજરાતી ગ્રંથસમાજનું સંચાલન કરના. તેમને હું મળતો તેમ કવચિત એ સમાજની સભાઓમાં પણ જતો. એ બધા શૃદ્ધરથોને ઘેર ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગાજપ્રકરણની ચર્ચાઓ હું કરતો. સાથે તેમનાં

ચટકદાર ગુજરાતી બોજન આરોગીને હું ખુશી થતો. પણ સમાજમાં રાતે પાછો આવીને સરના જાગની વચ્ચે હું સૂતો ત્યારે જ હું રાજકીય મહત્ત્વની પરમ શાંતિ અને પ્રેરણા પામતો.

દરમિયાન, “નવજીવન” માસિકની આસપાસ જામના નવા લેખક મંડળે જે અવનવી સાહિત્ય સામગ્રી પીરસવા માંડી તેની કંઈક અસર થવા માંડી. તે વખતે ગુજરાતીમાં રાજકીય જીવન જામેલું નહિ હોવાથી, પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરો જ પ્રજાના અહંમન્ય અગ્રેસરો તરીકે આખે ચઢતા. તેમનાં જૂનવાણી માનસ, ચર્ચાના પુરાણા વિષયો, વાપડા વિચારો ને દોડાણાથી શેરી પરં સખત પ્રદારો કરીને “નવજીવને” તેનું વ્યક્તિત્વ ઝળકાવ્યું. કનૈયાલાલ મુનશીએ પહેલા જ અંકમાં “સાહિત્યનાં પ્રેરક તત્ત્વો” વિષે લખતાં સ્વતંત્રતા, સમાનતા, રાષ્ટ્રીયતા અને કર્તવ્ય-પ્રેરકતા — આ ચાર લાવનાનો નિર્દેશ કર્યો. સાથે તેમણે સમકાલીન સાક્ષરો પર સખત કોરડો ચલાવ્યો : “કાવ્યના દલુદાર, ને વેલુના મીઠડા સ્વર અને રૂપેરી ચન્દ્રિકાનાં શ્લેષ અમીઝરણોથી ઉફાવના... મીઠા નમાસા અનુભવોના પૂજકોની રાગિણી રસમયતાથી ભરપૂર કૃતિઓ જીવનને તુચ્છ, ચેતનવિહીન બનાવી મૂકે છે. તે કૃતિઓમાં ક્ષણે પછી સાથે અત્યંત રસભોગોથી પેદા થયેલી નામદર્શિ પણ છે.”^૧ બીજા અંકમાં “રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય” વિષે મારો લેખ પ્રગટ થયો તેની સાથે જ સુરતની સાહિત્યપરિષદ પર વેધક કટાક્ષ કરવાને ‘ધનસ્યામ વ્યાસ’ના તખલ્લુસથી મુનશીએ “હજામ પરિષદ” વિષે લખેલું પ્રદસન પ્રગટ થયું. સ્વામી આનંદે “આજકાલના ગુજરાતી સાહિત્ય” પર દષ્ટિપાત કરતાં લખ્યું : “આજના સાહિત્યના રૂઝાગાર તરફ દષ્ટિ કરતાં કેવો કરેલું દેખાવ નજરે પડે છે ? જાણે વીસમા સદીના સુધરેલા યુગમાં દોઢ દરોડ સંતાનોની સમક્ષ ગુર્જરી દેવીનું વચ્ચરણ થતું હોય.”^૨ મારી માસિક નોંધ અને પુસ્તકોનાં અવલોકનમાં પણ એવી જ તીખી

૧. “નવજીવન અને સત્ય” પૃ. ૧, અં. ૧, પાન ૧૧

૨. “નવજીવન અને સત્ય” પૃ. ૧, અંક ૬, પાન ૨૫૪

દષ્ટિ હતી; તેથી પહેલાં એક વાંચીને કેટલાક વડીલ સાક્ષરોએ પોકાર કર્યો કે "ઇન્દુલાલ અને મુનશીએ તાંડવનૃત્ય આદ્યું છે!"

ખીજા લેખકોએ અનેક વિષયોમાં નવી દષ્ટિ દાખવી. જ્યમુખલાલ મહેતાએ ગાંધીજીના 'સાદા જીવનની ભાવના'ની કડક સમીક્ષા કરી, ત્યારે પ્રો. કે. ટી. શાહે 'સોશિયલિઝમ' - સમાજવાદના સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીએ જિલ્લા લોકલખોડના વિકાસ વિષે લખ્યું ને જમનાદાસ મહેતાએ મ્યુનિસિપલિટીઓને વેપાર અને ઉદ્યોગ ચલાવવાની ભલામણ કરી. પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોરે બંદિમયદ્રની નવલકથા - રજની વિષે લખ્યું ત્યારે રણજીતરામે સુરતની સાહિત્ય પરિષદના પ્રદર્શનનું દિગ્દર્શન કર્યું. પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈએ અને પ્રફાદ દીવાનજીએ ઐતિહાસિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી અને કમ્પર-બાપાએ આયમિક કેળવણી પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું ત્યારે મનમુખલાલ આસ્તરે નવી રચનાયેલી હિન્દુ યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાનો સત્કાર કર્યો. આમ લેખકો અને વિષયોની વિવિધતા નવા માસિકમાં ખીલતી ગઈ.

તે દાગમાં મારું ધ્યાન મુખ્યત્વે કરીને સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ ગણ્યાતી મ્યુનિસિપલિટી અને લોકલખોડ પર એકાગ્ર થયું હતું. રશિયાની 'એમ્પ્ટો'ને હાથ કરવાની ત્યાંના કાનિકારી વીરોએ ચલાવેલી પ્રવૃત્તિ વિષે વાંચીને મેં એમ ધારેલું કે કોઈ રીતે સ્થાનિક સંસ્થાઓને સંપૂર્ણ રીતે હાથ કરી શકાય તો તેની સંગઠિત શક્તિથી સરકારને તોળા પોકારવી શકાય. વળી લોકલખોડ વડે તો ગામડાંની પ્રગતિ સીધા સંપર્ક સાધી શકાય. તેથી હું સરકારી વિકેન્દ્રીકરણ કમિશનના અને ખીજા વાર્ષિક હેવાલ ખૂબ રસથી વાંચતો અને દર અંકમાં તે વિષે કંઈક કંઈક લેખ વસતેક સુધી લખતો ગયો.

સપ્ટેમ્બર માસમાં દાદાભાઈની જન્મતિ બિજવાઈ તે પછી રાજકીય ક્ષેત્રમાં મહત્વની ઘટનાઓ સપાટાબંધ બનતી ગઈ. ૧૪ મી તારીખે એસ્ટે મુખર્જી આવીને 'યુદ્ધ પછીનું હિન્દ' - એ વિષે લગાવક બાજબ

કરીને સામ્રાજ્યમાં પૂરું સ્વરાજ મેળવવાની ઘોષણા કરી અને તે વિશે જલદ પ્રચાર કરવાને હોમરૂઝ લીગ સ્થાપવાની દરખાસ્ત રજૂ કરી. મુંબઈની કોંગ્રેસને ટાંકણે બેસટના આવા પડકારથી વાતાવરણ ગરમ થયું. શાસ્ત્રોજીએ મુંબઈ આવીને જૂના અંગ્રેસો સાથે તે વિશે ચર્ચા કરી, તેથી કંઈક નિરાશ થયા. સમાજમાં એક વાર ચર્ચા કરતાં તેમણે કહ્યું : 'બેસટે તો રાજકીય વાતાવરણમાં મોટો ધડાકો કર્યો છે. પણ ફિરોઝસાહ અને વાઝીર કેમ કંઈ બોલતા નથી ? તેઓ કંઈ સાચી આગેવાની કેમ નથી કરતા ? તે કંઈ જવાબ નહિ આપે તો લોકો નવે રસ્તે જાય તેમાં તેમનો શો વાંક ?'

નવા આદિજનની કંઈક અસર તો જરૂર થઈ. મુંબઈની પ્રતિક કોંગ્રેસ કમિટીએ મુંબઈમાં લક્ષ્મીવાર અને બહારગામ જિલ્લા કોંગ્રેસ કમિટીઓ સ્થાપવાનું ઠરાવ્યું. મુસ્લિમ લીગની કાઉન્સિલે કોંગ્રેસ સાથે સહકાર સાધવાના હેતુથી મુંબઈમાં જ તેની વાર્ષિક બેઠક કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તેમ તે નિર્ણયની સામે પ્રત્યાઘાતી મુસ્લિમ અંગ્રેસોએ વિરોધનો વટોળ જમાવવા માંડ્યો.

બેસટ મુંબઈમાં હતાં ત્યારે હું પણ જમનાદાસ દારકાંદાસની સાથે તેમને પહેલી જ વાર મળવા ગયો. 'શી વાત કરીશું ?' એ વિચાર કરતાં અમે ઠરાવ્યું કે બેસટનું જ નવું આદિજન મુંબઈ પ્રાંતમાં ચલાવવાને નવું અંગ્રેજ સાપ્તાહિક શરૂ કરવાની વાત કરવી. બેસટને એક નાના ખંડમાં મળતાં, તેમની ઝગારા ભારતી આંખના તેજથી પહેલો તો હું અંજાઈ ગયો. પછી મેં નવા પત્રની વાત કરી તે તેમણે વધાવી ને અમને શાખાશી આપી, અને તેના સંચાલન માટે કેટલીક વહેવારિક સૂચના કરી. તે વખતે શંકરલાલ અને હું મેઝીનીના 'યંગ ઇટલી' તરુણ ઇટલી—'યંગ યુરોપ' તરુણ યુરોપ વગેરે નામકરણ પર મોહિત હતા. તેથી નવા પત્રનું નામ યંગ ઇન્ડિયા—તરુણ ભારત—રાખવાનો ઇરાદો બેસટને અમે જણાવ્યો, તે પરથી તેમણે બીજો જ અકવાડિયે તેમના પત્રોમાં જાહેર કર્યું કે મુંબઈના જુવાન મિત્રોએ મળીને 'યંગ

બેની બેસંદ

જા.નં : ૧-૧૦-૧૮૮૭]

[મૃત્યુ : ૨૦-૬-૧૯૩૩]

ઈન્ડિયા' નામનું નવું સાપ્તાહિક પ્રગટ કરવાનું ઠરાવ્યું છે. આ વિશે કાર્ય શરૂ કરતાં અમને થોડી વાર લાગી પણ નવેમ્બર માસમાં જન્મનાદાસના તંત્રીપણા નીચે અમારા મિત્રમંડળે નવું પત્ર શરૂ કર્યું.

અકસ્માતથી તે જ માસમાં જૂની કેમિસના પ્રતીકરૂપ ફિરોઝશાહ મહેતાનું અવસાન થયું. ગુનાડે તેજંગની આખી પેઢીનો એ છેલ્લો સિતારો અસ્ત પામ્યો. આ પ્રસંગે અમદાવાદમાં જે જાહેર સભા થઈ તેમાં ગાંધીજીએ પ્રેરક બાપણું કર્યું. વળી રથાનિક ગુજરાત સમાને જનજન કરવાને તેના ઉપપ્રમુખનું પદ તેમણે સ્વીકાર્યું. અમદાવાદની તે સભાએ મુંબઈની કેમિસમાં પ્રતિનિધિઓની મોટી સંખ્યા મોકલવાનું ઠરાવ્યું ત્યારથી અમદાવાદના જાહેર જીવનમાં નવો યુગ શરૂ થયો. આવી નવી પ્રવૃત્તિ વિશે દા. જી. હરિપ્રસાદના હેવાલ દર મહિને 'નવજીવન'માં છપાતા પછી ગુજરાતનાં અનેક શહેર ને ગામડાંમાં આવી પ્રવૃત્તિ વિકસતી ગઈ તેના બરબક હેવાલ 'ગુજરાતનું જાહેર જીવન' એ મથાળા નીચે 'નવજીવન'માં પ્રગટ થતા. હવે મૂકીને જૂના સાહિત્યકારો કે અગ્રેસરોની ટીકા કરવાને બદલે આ માસિક જાહેર જનતા તરફ અભિમુખ થવું ગયું તેમ મારું દિલ પણ પ્રભુ સાથે એકતાર બનતું ગયું.

નવજીવનના કામને અંગે વખતોવખત મુંબઈ આવતાં, તે શહેરને ગાંધીજીનો પરિચય કરાવવા સારું તેમનું એક બાપણું ચોજવાનો વિચાર મને સૂઝ્યો. તે વખતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીઓની હાલત વિશે મેકનેઈસ અને ચીમનલાલે હિન્દી સરકારને સુખન કરેલો. હેવાલ પ્રગટ થયો હતો. તેથી તે વિશે જ ગાંધીજીની સંમતિથી મેઈટી થિયેટરમાં તેમનું બાપણું મેં જોડ્યું અને તેનો પ્રચાર કરવાને ખાસ મોટાં સિથો પોસ્ટર છપાવીને આખા શહેરમાં મેં લગાવી દીધાં. સભાને દિવસે ગાંધીજી આવીને અમારી સમાજના જ મહેમાન થયા. તેમના ખંડમાં તેમની રીત મુજબ ખુરસીડેખતને કોરે મૂકીને તેમણે ચટાઈ પર જ બેઠક બિઠાવી. સભાસ્થાનમાં વ્યવસ્થા કરવાની ધમાલમાં ગાંધીજીના સહનને જાહેર કરવાનું હું મૂકી નયો. તેથી ગાંધીજી દ્વારેની વરવા

કર્પા વિના આઘના જ ગેદડી ચિપેટરમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યારે સભા રથાન શ્રીતાગણ્યથી ભરતક ભરાયેલું હતું. ગાંધીજીએ યાકની કંઈ અસર નાખ્યા વિના, જરાંજર એક ક્લાક સુધી સરકારી હેવાલ પર એકધારું કડીબંધ આપ્યાન અંગ્રેજીમાં કરનાં, તેના મુખ્ય મુદ્દા પર વિશદ પ્રકાશ પાથર્યો.

સભા પૂરી થયા પછી જમનાદાસની મોટરમાં તેમને ડાકાખા જોડેકોનેથી વિદાય કરવાને મિત્રો સાથે હું ગયો. તે વખતે પહેલી જ વાર તેમની સાથે અંગન વાત કરવાની મને તક મળી. સભામાં તેમને સાંભળવાને જામેલી મેદની પરથી તેમની ભોક્ત્રિયતાની વાત અમે ઘડી અને અવિધ્યમાં નમે સત્યાગ્રહની લડત ચલાવે ત્યારે પ્રાપ્તના જેવા પીડામળની આશા રાખો છો એમ અમે પૂછ્યું. ગાંધીજીએ લાક્ષણિક જવાબ આપ્યો: “ મારી પાછળ હજારો માણસો લડનમાં ઝુકાવે એની તો મને જરાયે શંકા જ નથી. આવી લડતો જંગમના ધાસની ‘માફક સહેજમાં’ થવી જાય. મને કવચિત્ત વિચાર તો એ આવે છે કે એવો વખત અવિધ્યમાં આવે કે જ્યારે મારા અનુયાયીઓને મારા કડક સિદ્ધાંતો ન સમજાય તેથી તે મને બાળુએ ફેંકી દે—મારે એકલા અને અદુશ્તા દુકામ રોટલા માટે ધરધર રજગલું પડે—અને છતાં તેય મને ન મળે ! ” હજી તેમણે રણમંત્રામની ડોઈ હાકલ કરી નહોતી. તે વખતે આતી દૂરદેશી, પોતાના સિદ્ધાંતોનો આવેશ કડક આમદ, ભોક્ત્રિયતાની ભરતી અને ઝોટનો આવેશ ૨૫૪ પચાસ, એકઝે હાથે ઝૂઝનાં પારાવાર દુઃખ સહન કરવાની આવી તૈવારી—આ બધું તેમનામાં પારખીને હું મુગ્ધ થયો.

નવેજર માસથી કેમિસની તૈવારીઓ જોરજોરથી આગળ ધપવા માંડી. અમારી સમાજ કેમિસ સાથે સંકળાયેલી હોવાથી તેના સર-મરા વિભાગમાં હક્કરખાપાના હાથ નીચે મને મૂકવામાં આવ્યો. તે જખતે શરૂ થતા “ મેમ કમિટી ” માં હું વચર નામે ગરમાગરમ લેખ

કોંગ્રેસમાં લખીને વિતીવ અગ્રેસરોની આટકણી કાઢતો. અને સાથે
નીત પેક્ષના દિશ્વાં સમાન ગણાતી સમાજના સલાસદ તરીકે હું
કોંગ્રેસનું રાજીદું કામ કરતો. જે સેંકડો પ્રતિનિધિઓ અનેક પ્રાંતોમાંથી.
મુંબઈની કોંગ્રેસમાં આવવાના હતા તેમનાં પ્રાંતવાર દરેક જૂથનો રટેશને
પત્કાર કરીને તેમને રહેવાજમવાની સગવડ અમારે કરવાની હતી. તે
માટે જુદી જુદી હોટલો, ધર્મશાળાઓ વગેરે સ્થાનકોમાં કરીને મુંબઈ
હોટેલ ખૂંદવાનું અને દાદરાની ચઢગીતરનું જે કામ મને પહેલું સોંપવામાં
આવ્યું તે નવજીવાનીના જોમ અને ઉત્સાહથી હું કરતો ગયો.

આ કોંગ્રેસમાં બેસંટના વિચારોનો વિજય કંડો વગાડવાની દૃષ્ટિથી
હું તેને બહુ જ મહત્વની ગણતો. તેથી ડિસેમ્બર માસના પહેલા રવિવારે
મુંબઈસભામાં તે વિશે મેં બાષણ કરવાનું ઠરાવ્યું. તે દિવસે સવારમાં
સમાજની મારી ઓરડોમાં મારા બાષણની નોંધ હું તૈયાર કરતો હતો.
તેવામાં બાબુના ચીતળીઆના વાસમાં એક બહેનનો મીઠો અવાજ સંભ-
ળાયો. જરી વારમાં તો મારું નામ પોકારીને ચીનળીઆએ મને
બોલાવ્યો. ત્યાં જતાં શરદાબહેનનો પહેલો પરિચય મને થયો. મારા
બાષણમાં હાજરી આપવાને જ તે આગ્રહ કરતાં એ સાંભળીને મને
આનંદ તેમજ સંકેત થયો. તેમનું દર્શન થતાં જ તેમનાં સ્નિગ્ધ
અને અણીદાર નયનની અને તેમની મીઠી પણ નિશ્ચયાત્મક વાણીની
જાંડી છાપ મારા પર પડી. જિંદગીમાં મને પહેલાં જ મોટાં ગૌરવશાળી
બહેન મળ્યાં — જે એક ઈશારો કરીને મારાં જીવાન માનસને પ્રોત્સાહિત
કરી શકે અને જેમના બોલનો અનાદર કરતાં પહેલાં મારે બહુ જ
વિચાર કરવો પડે. કોંગ્રેસના પ્રવેશદ્વાર પાસે જોબેલી તેમની મોટી દીકરી
પ્રેમલીલાની આંખના સામ્ય પરથી તેને અને ખીજાં છોકરાંને ઓળખ્યા
પછી થોડા દિવસમાં વૈકુંઠરાય દેસાઈને^૧ ઘેર જઈને હું સમગ્ર કુટુંબને,
દા. સુમંત—શરદાબહેન અને તેમનાં બાળકોને, મળીને બહુ જ

૧. અંબાલાલ સાકરલાલના પુત્ર વૈકુંઠરાય તે વખતે મુંબઈમાં વીમાનો
ધંધો કરતા.

આનંદ પામ્યો. તે વખતે કેમ્પિસની અને બેસંટની વાતો કરવાનો હું એટલો રસિયો હતો કે દાકતર દંપતીના વિચારો મેં બાળે જ સાંભળ્યા હશે. પછીથી ઉદ્ધમ પ્રવૃત્તિની અને કેમ્પિસનો ધમાલને લીધે તેમને હું વધારે મળી શકેલો નહિ.

કેમ્પિસનું અઠવાડિયું શરૂ થયું એટલે મોટા અમણીઓની પધરામણી થવા માંડી. પ્રમુખ સર સત્યેન્દ્રપ્રસન્ન સિંહા, અને મુરેન્દ્રનાથ બેનરજીની મંડળીને ગાયકવાડ મહારાજના જય મહાલમાં ઉતારવામાં આવી અને તેમની બાદશાહી મહેમાનગતિનું કામ સમાજના નવા ગુજરાતી સમાસદ કેસરીપ્રસાદ કાકેરને સોંપવામાં આવ્યું.^૨ પંડિત માલવીઆ પધાર્યા તેવા જ તેમણે માધવનગમમાં તેમની મીઠી મધુરી હિન્દી જન્યાનમાં હિન્દુ યુનિવર્સિટી વિષે અને વર્તમાન રાજકારણ વિષે વ્યાખ્યાનો આપવા માંડ્યાં. બેસંટે મુજબ આવીને હોમરૂઝ લીગ સ્થાપવા વિષે કેટલાક આગેવાનોની સભા મેળવીને તેમ જ ટિળકના પક્ષવાદીઓ અને મુસ્લિમ નેતાઓ સાથે ખાનગી ચર્ચાઓ આદરીને વાતાવરણ તેજ બનાવ્યું. વળી મુસ્લિમ લીગની બેઠક કેમ્પિસને વખતે જ મુબંઈમાં બેસવાની સામે અંગ્રેજોના બાહુલી ખાંધીઆએ રાષ્ટ્રવાદી જીથ્થાની સામે એવો વટાળ જમાવ્યો કે જેથી તે વિરલ નેતાને બરી પિરતોલ કાયમ પાસે રાખીને જ એ સમેલનની તૈયારીઓ કરવી પડી.

સાધુના અને સાદ્યોની મૂર્તિ સમા ગાંધીજી મારવાડી વિદ્યાલયના મકાનમાં જમીન પર પક્ષાદી વાળીને બેઠા. ત્યાં પૂરા વિશ્વાયતી વેશમાં સળંગ યથેચ્છા ચંકરવાલ અને દેશી ધોતિવામાં શોભના જમનાદાસ દારકાદાસ જેવા જોશીલા નવચૂવાનોની મંડળી જામતી. તે સર્વે બેસંટનાં

૨. કેસરીપ્રસાદ તે વખતે કાકર-ટાઈ સાથે કુમતાવાળી લાલ વર્ણી ટાપી પહેરતા તેથી તેમને પ્રમુખની સરભક્ષ કરવાને ખાસ પસંદ કરવામાં આવેલા. તેમની છાવણીમાં પીરસાતાં માદક પીણાંની અને વિલાયતી બોજનની વાતો સાંભળી અમે ચક્રિત થયેલા.

પત્રો વાંચી અને લાપણો સાંભળીને તેમની નવી લડતના ચુસ્ત હિમાયતી બન્યા હતા. હવે તે વિષે ગાંધીજીના વિચારો જાણવા અને અને તે તેમની આગેવાની નીચે સ્વરાજની લડત આદરવા તે આતુર હતા. પણ ગાંધીજી તે વખતે રાજકારણનાં જોડાં પાણીમાં ખેંચાવા રાજી નહોતા. રાજકીય ચર્ચામાં તે કોંગ્રેસના જૂના આગેવાનો તરફ પૂરું માન દાખવીને નવજુવાનોને કંઈક નિરાશ કરતા. છતાં જરૂર પડે ત્યારે ચોક્કસ મુદ્દા પર સરકાર આમે સત્યાગ્રહ કરવાની તકરાર બનાવીને વળી તેમને પાનો ચડાવના.

કોંગ્રેસની અને મુસ્લિમ લીગની એ બેઠકો માદગાર નીવડી. કોંગ્રેસના પ્રમુખે લશ્કરમાં હિન્દીઓને અમલદારી કમિશન આપવાની મુખ્ય માંગ રજૂ કરીને અમને નિરાશ કર્યા. પણ વિષયવિચારણી કમિટીની ચર્ચાને પરિણામે કોંગ્રેસે બે શરત નિર્ણય કર્યા : (૧) ટિળક પક્ષ સાથે સમાધાન કરવાને એક કમિટી નીમવાનો અને (૨) મુસ્લિમ લીગના પ્રતિનિધિઓની સાથે મળીને રાજકીય સુધારાની સંયુક્ત યોજના ઘડવાને બીજી કમિટી નીમવાનો. આ બંને ઠરાવો કોંગ્રેસની બરી બેઠકમાં હર્ષનાદોથી પસાર થયા અને ભાવિની સંયુક્ત કોંગ્રેસની અને સંયુક્ત રાજકીય લડતની જૂમિકા રચાઈ તેથી અમે જુવાનો બહુ જ ખુશી થયા.

મુસ્લિમ લીગની બેઠક વધારે તોફાની નીવડી. પહેલા જ દિવસની બેઠકમાં સરકારી ગુંડાઓએ રમખાણ મચાવીને ભંગાણુ પાડ્યું. પણ બીજા દિવસે મંજરૂલ હકના પ્રમુખપણા નીચે મળેલી લીગની બેઠકે કોંગ્રેસ સાથે સહકાર કરીને સુધારાની યોજના ઘડવાને એક કમિટી નીમી. કોંગ્રેસ અને લીગની બેઠકોમાં એકબીજાના અગ્રેસરો પધાર્યા તેમનું આનંદાત્સાહથી સ્વાગત થયું. છેવટે બંને સંસ્થાના દેશભિમાની નેતાઓની સંયુક્ત હરેણ રચીને ઝીણાએ જવલંત વિજય મેળવ્યો.

દેશમાં સ્વરાજ સ્થાપવાની દિશામાં કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગ સાથે મળીને આગેકૂચ કરી તેમાં અમે બેમંદની પ્રાથમિક મફળના

પારખી. કેએસની કરી બેઠકમાં સ્વરાજનાં હક્કનાં વચનોને અને ખાસ કરીને બેસંટના જાન્ય પ્રવચનને શુદ્ધ હર્ષનાદથી વધારી લેવામાં આવ્યાં. વયોવૃદ્ધ અંગાળકેસરી સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ વીરગર્જના કરી, ને પંડિત માલવીયજીએ હૃદયસ્પર્શી મીઠી વાણીમાં સ્વરાજની માગણી કરી. શ્રોતાજનોની નાડ પારખીને પ્રમુખે ઉપસંહારના ભાષણમાં જિંચા લશ્કરી અધિકારની તેમજ નવા રાજ્યપ્રધારણની પથુ માગ ઉઠાવી. આખરે દશહજાર માનવોની મેદનીએ વદેમાતરમનું સમૂહગીત ગાઈને અને કેએસનો જયકાર પોકારીને વિશાળ મંડપને ગળગળી મૂક્યો ત્યારે હું પણ અનેક રાતના ઉજાગરા અને યાકને વીસરી જઈને અપૂર્વ આનંદોત્સાહથી મદમસ્ત બન્યો. તરત જ “નવજીવન”માં “કેએસનો જય” ખીરદાવવાને મેં ખાસ લેખ લખ્યો અને તેના કરાવો પર મદાર ખાંધીને નવા વરસમાં ગુજરાતમાં રાજકીય આંદોલન જગાવવા હું આતુર થયો.

તે જ ઘડીએ મારે માથે નવી આફત ઊતરી પડી. બેસંટના પત્રમાં હું લખતો અને તેના ગરમ વિચારોનો હું પક્ષપાતી હતો એ તો શાસ્ત્રીજી જાણતા હતા ને અંતરમાં કંઈક પસંદ કરતા. પણ બેસંટના જીવાન ને જાનની પક્ષવાદીઓનો હું રોજનો મેળાપી હતો, તેમનું “યંગ ઈન્ડિયા” ચલાવવામાં હું સામેલ હતો અને બેસંટ ટિંજક સાથે એખલાસ સાધીને એકધારે પ્રચાર કરવા માંડ્યો હતો—આ બધું ટિંજકવિરોધી મુખર્જના મારા સાથીઓને અસહ્ય લાગ્યું, “નવજીવન” તો ગુજરાતી પત્ર હોવાથી તેમના વાંચવામાં નહોતું આવતું. પણ “યંગ ઈન્ડિયા”માં બેસંટનારફી પ્રચાર થતો અને ખાસ કરીને કેએસની જુનવાણી નેતાગીરી પર જે તીખા કટાક્ષનો^૧ વરસાદ વરસતો તેથી તે મારા પર ચિંતાર્થ

૧. ફિરાકસાહ મહેતા અને પાંચાળી જૂનો જમાતને તેમના જ પત્રતા તંત્રી દોનાંમિન અને તેમનો મુખ્ય મદદનીશ સૈયદ હુસેન “સ્થિતિ-રથાપક” “આકાશવૃત્તિ” “મૂલકાલીન” “લિખારવૃત્તિ” વગેરે

ગયા. સમાજની કમિટી મુંબઈમાં મળી તેમાં મારી નીતિરીતિની ચક્ર-સણી થઈ. છેવટે મારી મુંબઈની સોજત અને પ્રવૃત્તિ અનિષ્ટ ગણીને કમિટીએ મને સમાજની નાગપુરની શાખામાં મોકલવાનો નિર્ણય કર્યો.

આ બદલોની ઓર્થિની જ ખખર મને મળી તેથી પહેલો તો હું બહુ જ નારાજ થયો. કેમિસના આશાસ્પદ દરાત્રાને લીધે 'યંગ ઇન્ડિયા'માં મારે વધારે લખવાનો જરૂર હતી. હંમરૂની લડત જોર પકડતી હતી તે વખતે સાથીઓને છોડી દૂર જવાનું મને આકરું લાગ્યું. પણ થોડા જ દિવસમાં નવી દુનિયા જોવાનાં અને કંઈ નવુંનવું જાણવાનાં, નવી દોસ્તી જાંધવાનાં અને નવી પ્રવૃત્તિ આદરવાનાં મોહક સ્વપ્નાં મારા દિલમાં જીભરાવા લાગ્યાં. વળી, એસંટનું સાહિત્ય તો નાગપુરમાંયે મળી શકે અને ત્યાંથી "નવજીવન" અને "યંગ ઇન્ડિયા" માટે લેખ પણ મોકલી શકું. તે જ વખતે સાસ્ત્રીજીએ "સંસ્થાનોમાં જવાબદાર રાજતંત્ર" વિષે અંગ્રેજ લેખક એ. બી. ક્રીયનું ત્રણ ભાગનું દર્શકાર પુસ્તક મારા હાથમાં મૂકીને તેનો અભ્યાસ કરવાનું મને સૂચવ્યું. આ કૃત્યથી તેમણે મારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દાખવી અને અગ્રણે "યંગ ઇન્ડિયા"માં મહિનાઓ મુધી લખવાનું બાધું તેમણે મને બંધાવ્યું. પછી "નવજીવન" અને "યંગ ઇન્ડિયા"નું કાર્યાલય સંકરલાક્ષને સોંપીને હું નવી ગિલ્ફીથી નવા દાવ ખેલવાના અનેરા ઉમંગથી સન ૧૯૧૬ના જાન્યુઆરી માસમાં નાગપુર ગયો.

વિશેષજીથી નવાજવા. તેવાં જ તાલાં તીર "યંગ ઇન્ડિયા"ની કતારો-માંથી દર અઠવાડિયે છટલાં તેથી ચિરાઈને કનૈયાલાલ મુનશીએ તત્તી મંડળમાંથી રાજનામું આપેલું.

1. Responsible Government in the Dominions by A.B. Keith.

૧૩. નાગપુર ને પૂના

મુશ્કેલી અંતરમાં પરસ્પર વિરોધી વિચાર ને જ્ઞાતિના સંઘર્ષ શાળા - કોલેજના દિવસથી આસના તે સુખમાં તેમ નાગપુરમાં રહેતાં પણ વધુ સ્પષ્ટ થયા ને વધતા ગયા.

હાઈસ્કૂલ ને કોલેજમાં જીવું અગ્રેજી શિક્ષણ લેતી વખતે જ વૈરાગી ધર્મજીવનની અસગન પ્રીતિ જાગી. વકીલાત કરતે કરતે જ ધનધૈર્યવતી તેમજ પ્રેમજીવનની કુદરતી લાલસા પર સવારી કરીને મેં હોશભેર રાજકીય ભેખ લીધી. ટિળક ને અરવિંદના કંઈક સંસ્કાર થયા પછી ને ઈટલી ને જર્મનીના સશસ્ત્ર મુક્તિસંગ્રામમાંથી પ્રેરણા પામ્યા પછી તેના કદર વિરોધી નરમ દળની હિન્દુ સેવક સમાજનું મેં શરણું શોધ્યું. સમાજમાં જોડાયા પછી પૂનાના ધામમાં રહીને રાજકીય ને સરકારી સાહિત્યનો શાંત અભ્યાસ કરીને પ્રગળને બેઠી રાજકીય કેળવણી આપવાને લેખો લખવાનું ગમી ગયું. પણ તેની સાથે જ ટિળક સાથે બેસતે સંયુક્ત મોરચો રચીને ગરમાગરમ આંદોલન જગાવવા માંડ્યું તેમાં યુગવદાની પણ મને તાલાવેલી યઈ, તેથી પિનીત પક્ષની સંસ્થામાં રહીને જ તેની સખ્ત ટીકા કરવા માંડી. હવે જાણે હદપાર યઈ ને હું નાગપુર આવ્યો ત્યારે એ જૂઠું મંથન તો કાયમ રહ્યું, વધારામાં દૂર દેશવરમાં પૂરા દિવસ દૈનિક કામ કરતે કરતે, હું સીધો ગુજરાતમાં જ જઈને લોકસેવા કરવાને રાજરોજ વધારે ઉત્સુક થતો ગયો.

સદ્માએ, નાગપુરની સમાજનું વાતાવરણ અને કાર્ય આવા સ્વપ્નવિહારને અનુકૂળ હતું. શહેરનો બહાર કુદરતને ખોળે ખાંધેલા ગોખડે સ્મારક હોલની ઊંચામાં નાના સગવડ ભરેલા મકાનમાં રહેવાનું અને તેના રમ્ય યોગાનમાં ટહેલવાનું અને બહુ ગમી ગયું. મારા તેના નરસ આપાંછ દ્રવિડ, ગોખડેના પહેલા પદ્મિઓમાંના હતા; છતાં દેવધર કે જોશી જેવા ઉદ્દામ પક્ષના તેજોદ્રેષી નહોતા. નાગપુરના ટિળકપક્ષી વાતાવરણમાં તેમને જોઈતો સહકાર ન સાંપડવાથી તે કંઈક થાકેલા ને નિરાશ લાગતા. એક અગ્રેજ સાપ્તાહિક "હિતવાદ" પ્રગટ કરીને અને તેને માટે એક નાનું ઊપખાનું ચલાવીને જ તે સંતોષ માનતા. બાકી અમરાવતીના મોરોપંત જોશી, કે બાલધાટના કેળકર જેવા વકીલો કે રાયબહાદુર મયુરાંપ્રસાદ જેવા ઈલકાજધારી જમીનદારોની મદદથી ધારાસભામાં ને બહાર વિનીત પક્ષનું જોર જમાવવાને તે મર્યાદિત પ્રવૃત્તિ કરતા. પછી નાગપુર શહેરમાં ને આખા પ્રાંતમાં ટિળકપક્ષી ઓગલેના મરાઠી સાપ્તાહિક "મહારાષ્ટ્ર"ની હાક વાગતી તેથી દ્રવિડ અને તેમના નરમ દળના સાથીઓનો મધ્યમ વર્ગમાં કે આમ જનનામાં કંઈ ગજ વાગતો નહિ.

સમાજના મકાનમાં દ્રવિડ પોતાના કુંડું સાથે રહેતા. અને તેમની અને ખીજ સભ્યો સાથે ગોળ ટેબલ પર બેસીને પહેલી જ વાર હુ જમતો. રસોઈઓ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનનો લેયો હતો તેથી અર્ધ મહારાષ્ટ્રી ને અર્ધ લેયાશાહી નવનર બોજન હુ શોખથી આરોગતો, અને તે રખતે અગ્રેજ મરાઠી અને હિન્દી ભાષાઓમાં ચાલતી વિવિધ-રંગી વાતોમાં સામેલ થતો.

દ્રવિડનાં મુશિહિન પત્ની મયુરાંપ્રસાદ પ્રજાવશાળી અને જાગૃત-માન સ્ત્રી હતાં. તેમને મારા જેવા કાચા મુગરાની જુવાનની ટીખળ

૧. પછીના કાળમાં અમરાવતીમાં મયુરાંપ્રસાદ અગ્રેજ હાઈસ્કૂલનું સંચાલન કરતાં. અને થોડાં વરસથી પૂનામાં દ્રવિડ સાથે નિવૃત્તિનિવાસ કરતાં. બે એક વરસ પર જ દ્રવિડ મુગરી ગયા.

ને મરકરી કરવાની ખૂબ મગ્ન પડતી. તેમની વિચારાળ માંગરી આંખો-
માંથી અને મુક્ત હાસ્યમાંથી શુદ્ધ વાતસલ્યભાવ નીતરતો. કવચિત્
પોતે ખાસ બનાવેલી વાનગીઓ અને પીરસીને તે ઘરના સુખનો સ્વાદ
મને ચખાડતાં. તેમના ૧૨ વરસના 'દીકરા ગંડુ' અને ૪ વરસની
દીકરી નલિની^૨ સાથે મને તોફાનમસ્તી કરવાની મગ્ન પડતી. દ્રવિડ
પણ મારા રાજકીય શિક્ષકને બદલે મોટામાઈના ભાવ મારા પર
રાખના. આમ દ્રવિડ કુટુંબમાં જગી જતાં હું નવું સુખ ભોગવવા લાગ્યો.

અહીંયાં મને "દ્વિતવાદ" પત્રમાં કંઈકે કંઈકે લખવાની જ
કામગીરી સોંપવામાં આવી. થોડું લખવાને માટે વધારે વાંચવાનો અમારો
શિરસનો હતો. જે કંઈ સરકારી ખાતાના હેતુ વાર્ષિક હેવાલ વિશે
મારે લખવાનું હોય તો તેના વિશે આગલાં પ્રકાશનો, સરકારી કમિટી
કે કમિશનના હેવાલ વગેરેનો અભ્યાસ હું ખતથી કરતો. મારું લખાણ
દ્રવિડ જોઈને મંજૂર કરના તે પછી તેની છપાઈ પર દેખરેખ રાખવાને
ને તેનાં મૂક સુધારવાને હું સીતાખડીના એક મોટા ડહેલામાં ચાલતા
સમાજના છાપખાનાના કાર્યાલયમાં જતો. છાપખાનું એટલું નાનું હતું,
તેની જગા એટલી સાંકડી હતી અને તેનો વ્યવસ્થાપક વ્યંકટરામ એવો
ઉદ્ધત હતો કે ત્યાં ઓળમાં ઓળ વખતમાં મારું કામ પતાવીને હું
નાસી છૂટતો. આ કાર્યાલયને અંગે મારે કંઈ અંગત સંબંધ બધાયા
નહિ-આસપાસની કોઈ ગુજરાતી પેઢીઓમાં હું જતો નહિ-હોટેલોમાં
કે સિનેમામાં જવાનો શોખ નહોતો, તેથી પ્રેસમાંથી છૂટતાં જ સીધો
અમારા શાંત બવનમાં જઈને હું અભ્યાસમાં જ મગ્ન થતો.

રોજ સવારે ઘરના ઓટલા પર મડિલા ટેબલ આગળ કસકો

૧. તેનું ખતું નામ શ્રીકૃષ્ણ છે. હાલ તે એમ.બી.બી.એસ. પરીક્ષા પાસ
કરીને મુંબઈમાં દાકતરનો ધંધો કરે છે.
૨. નલિનીએ મુંબઈમાં જઈને દાકતરી અભ્યાસ કરીને અડિનબરોનો એફ.
આર. સી. એસ.ની પદવી લીધી. પછી ઔષધના રાત્ર આપાસાહેબ પંત
સાથે લગ્ન કરીને તે હાલ તેના પતિ સાથે દિલ્હીમાં રહે છે.

સુધી જેસીને હું મારું જહું લેખનકાર્ય કરતો. ‘હિતવાદ’નું કામ તો પ્રમાણમાં વૃદ્ધ જ રહેતું. મોટે ભાગે તો “નવજીવન” માટે લેખ, પુસ્તકોનાં અવલોકન અને માસિક નોંધ તેમજ ‘યંગ ઇન્ડિયા’ માટે અત્રે લેખ હું નિયમિત લખતો. વળી જન્મે પત્રોને અંગે હું મુંબઈના અને ગુજરાતના મિત્રો સાથે પત્રવહેવાર પણ કરતો. ને અપોદેશિયાળાની ટુંડીમાં કે ઉનાળાના બળતા તાપમાં સાઈકલ પર સવારી કરીને બધાય લેખ ને કાગળો ટપાલપેટીમાં હું જાતે પધરાવતો. અપોદેશ પત્રી દેશભરનાં વર્તમાનપત્રો, સરકારી પ્રકાશનો, ગુજરાતી પુસ્તકો વગેરે વાંચવામાં અને કવચિત દ્રવિડ કે સમાજના મિત્રો સાથે વાર્તાવિનોદ કરવામાં હું વખત ગાળતો.

તે વખતે સમાજમાં આવના અનેકમાર્ગવિચારદ દા. કેતકરની પ્રતિભા અને વિશ્વવ્યાપી જીવિની મારા પર જાંડી છાપ પડી. મરાઠી ભાષામાં લગભગ એકલે હાથે પહેલો જ વિસ્તૃત જ્ઞાનકોશ રચવાની તે તૈયારી કરતા હતા. કામ જેવું મદાભારત હતું તેવી જ તેમની હિંમત અને સાહસશક્તિ અમાપ હતી સર્વાંગસંપૂર્ણ જ્ઞાનકોશ તૈયાર કરવાનું કામ કઠિન હતું. તેથીયે વધારે મુશ્કેલ તો તે જખાવીને પ્રગટ કરવાનું હતું. તે વિષે જે અદ્યક્ષ ઉત્સાહથી અને ઉદાત્ત જીવિથી તે વખતે વખત અમારી સાથે વાતો કરતા તેથી હું મુગ્ધ થતો. અગાઉ જ્ઞેન મોર્લીના પુસ્તકોમાં “ડીડેરા અને ફ્રાંસના જ્ઞાનકોશકારો” વિષે વિસ્તૃત લેખ વાંચીને મેં ગ્રેરુલા મેગવેલી, અદ્વારમી સદીના ડીડેરા અને તેના સાથીઓના જેવી જીવલેણ ગરીબાઈ તેમજ રાજકીય દમનનીતિનો સામનો તો આ જ્ઞાનવીરને નહોતો કરવો પડતો. પણ ડીડેરાના જેવા વિરક્ત ક્રાંતિચાહક સાથીઓ તેમને સાંપડ્યા નહોતા; તેના વિના મરાઠીમાં આખો કોશ કેમ રચાશે તેની મને બહુ ચિંતા રહેતી.^૧

૧. *Miscellanies*, by John Morley.

૨. ઉપર તેમણે આ કોશ મુંબઈમાં રહીને, અપાત્ર મુસીબતો વદાખ્યા પછી પૂરો કર્યો એ માટે તેમને સર્વે બાંહેધારીઓના ધન્યવાદ પડે છે.

સમાજના જે મિત્રોને ટ્રવિકની સાથે હું દર્શાવેલ મળવા જતો તેમાં સર બિપિન કૃષ્ણ બોઝ ને દિલ્લિત બેરિસ્ટર મુખ્ય હતા. બોઝ રથાનિક હાર્થ કોર્ટના શ્રીમંત ન્યાયાધીશ હતા. અસલ ગુજરાતથી આવેલા દિલ્લિત વકીલાત કરીને સારું કમાતા. બન્ને મોટા યોગાનવાળા વિશાળ ખંગલામાં પૂરા અંગ્રેજી હાથથી રહેતા. બોઝના નિવાસમાં ખંગાળની સાહિત્યકલાના સંસ્કાર પડતા. એકંદર આ મુલકમાં શ્રીમંત વકીલો, મોટા વેપારીઓ અને કોર્ટકે જમીનદારો આમપ્રગ્મથી તદ્દન અલગ બનીને સરકારી “કન્ટોનમેન્ટ”ના વિભાગમાં અંગ્રેજી સાહેબસાહેબ રંગદંડથી રહેતા, કોલરટાઈ પહેરતા અને સરકારના વફાદાર સેવા બનતા. આવા લોકો જ અમારી સમાજને કંઈક સાથ અને આશ્વ આપતા એ જોઈને મને ધણી નવાઈ લાગતી.

તે વખતે મારા એકના એક ગુજરાતી મિત્ર તો પોપટલાલ શાહ હતા. હિન્દી સરકારના હિસાબનીશની કચેરીમાં તે જાંચો હોદ્દો ભોગવના હું રાજકારી કાર્યકર હોવાથી તેમને ઘેર જ મળતો અને કોઈવાર તેમની સાથે બહાર ફરવા જતો. ગુજરાતની પ્રજાના સર્વદેશીય સવાલોની અમે ચર્ચા કરતા. ખાસ કરીને ગુજરાતી સાહિત્યની ખિલવણીના અને ગુજરાતી યુવાનોની તાલીમના-એકંદર નવા ગુજરાતના સર્જનના સવાલો અમે ચર્ચતા. “નવયુવન” માસિકની અને ગુજરાતની સેવાની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં તે મને ખૂબ ઉત્તેજન આપતા. અમારી વચ્ચે જીવન અને અનુભવના અનેક ભેદ હોવા છતાં તેમની છુદ્ધિયુક્ત સૌમ્ય દૃષ્ટિથી તે મને ધણી કીમતી સલાહ આપતા. તેની સાથે તેમનાં માયાળુ પત્ની મને ચટકદાર ગુજરાતી વાનીઓ પીરસતાં તેથી તેમનું ઘર મારા અણ-મોલ આનંદવિરામનું ધામ બનતું.

મુંબઈની કેમિસમાં સારા દેશના રાજકારણનું મને પ્રત્યક્ષ દર્શન થયેલું. તેમાં સર્વે અગ્રેસરોમાં બેસંટનું વ્યક્તિત્વ વધારેમાં વધારે પ્રભાવ-શાળી લાગેલું. હવે તેમનાં પત્નો અને લેખો નિરતિ વાંચનાં મારા વિસતા.

ઉદ્દામવાદને નવો વેગ મળ્યો. નાગપુર જેવા મધ્યસ્થ દૂરના નગરમાં અભ્યાસ ને મનન કરતાં સંકુચિત મુંબઈગિરી કે ગુજરાતીને બદલે વિશાળ હિન્દી-રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ મેં પ્રાપ્ત કરી. “યંગ ઈન્ડિયા”ના અંગ્રેજી પત્રમાં તો બ્રિટીશ સંસ્થાનોને જે સ્વરાજનાં બંધારણ સાંપડ્યાં તેની કથા શાસ્ત્રીજીએ આપેલા પુસ્તકને આધારે હું લખ્યે જતો. પણ મારા નવા માનસની જોડી અસર તો “નવજીવન”ના મારા લેખ અને નોંધ પર પડતી ગઈ.

નાગપુરમાં આવતાં જ “સ્વરાજ્યનાં સ્વરૂપ” વિષે લેખ લખીને તે વિષે એક નવી લેખમાળા મેં શરૂ કરી. પછીના અંકોમાં “સ્વરાજ્ય શા માટે ?” “પ્રાતિક સ્વરાજ્ય” “સ્થાનિક સ્વરાજ્ય” “રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય” વગેરે લેખો હું લખતો ગયો. તે પૈકી “સ્વરાજ્ય શા માટે ?” લેખમાં તો અંગ્રેજ સરકારની રાજનીતિ અને વહીવટની સજીવસજીવી ટીકા પહેલી જ વાર કરીને મેં મિત્રોની મુખારકબાદી મેળવી. તે જ કાળમાં બેસંટ તરફથી “અખિલ હિન્દ સ્વરાજવિચાર પ્રચાર મંડળ” સ્થપાયું તેના તરફથી આ લેખો સુંદર કાગળ પર છાપીને તેની દબારો નકલો સારા ગુજરાતમાં મફત વહેંચાવા માંડી તેથી હું બહુ જ હરખાયો.

તે વખતે ટિળક જેવા રાજકારણના ઉદ્દામવાદીઓ સામાજિક વિષયમાં શ્લેષશ્લોક હતા. પણ હું તો મુંબઈના સંસ્કાર અને અભ્યાસથી જીવનનાં સર્વે ક્ષેત્રમાં એકસરખી સમૂળી ક્રાંતિ ચાહતો. તેથી સ્વરાજ્ય વિષે પહેલો લેખ છપાયાં તેની સાથે “સમાજ મુધારાની પ્રગતિ” વિષે મારો લેખ પ્રગટ થયો. તેમાં મેં લખ્યું : “ભોળાનાથ સારાભાઈ અને મહીપનરામ રૂપરામ, કવિ નર્મદ અને કરસનદાસ મૂળજી જેવા વીર મુધારકોએ સમાજ મુધારાની જેવી વીરદાક ચાળીસ પચાસ વર્ષ પૂર્વે ગમ્મવી હતી તેવી આ મુધરેજા જમાનામાં આપણા વિદ્વાનોએ અને કાર્યકર્તાઓએ ગમ્મવી નથી...અને રાજકીય વિચારોથી વાનાવરણ ઉશ્કેરાયેલું છે ત્યારે...સામાજિક વિષયો પ્રત્યે ઉપેક્ષા અને કવચિત

તિરસ્કાર નહીં પડે છે.” આવી ફરિયાદ રજૂ કર્યા પછી ન્યાયમંત્રીના મંડળોની પ્રમાણમાં હળવી પ્રવૃત્તિમાં જ થણા બંધોદાની સુધારાની પ્રવૃત્તિ અર્પાદિત થઈ હતી તે વિશે અસતોષ જણાવીને મેં લખ્યું : “રાજ્યમાં આપણે અમુક જીવન માગવાનું છે, સમાજમાં આપણે નવા જીવનનો આંગીકાર કરવાનો છે. એકમાં માગવાનું, બીજામાં થવાનું છે... જે કાર્યની સિદ્ધિ બીજાની મહેરબાનીથી નહિ પણ પોતાના સામર્થ્યથી થવાની છે તે વધારે સત્વર થઈ શકે.”

આવું સર્વાંગી પ્રચારકાર્ય મેં એકેક માસ ચલાવ્યું તેટલામાં જ મને ગુજરાત જવાની ચટપટી થઈ. કંઈક કારણસર દિવસની રાત્રી સહનિ હું મુંબઈ જવા ગયો. ત્યાં જન્મનાદસ વગેરે “યંગ ઈન્ડિયા”ના સંચાલક મિત્રોને હું મળ્યો. શંકરલાલ તે વખતે વડોદરામાં એલેક્ઝાન્ડ્રા કારખાનામાં રોકાયેલા હતા. વળી શારદાબહેન સાથે પત્રવહેવાર ચાલતાં તેમને પણ મળવાનું નક્કી કર્યું હતું. તેમને બંનેને અને બીજા મિત્રોને મળવા હું વડોદરા ગયો. શંકરલાલ પાસેથી છેલ્લી રાજકીય પરિસ્થિતિની માહિતી મેં મેળવી લીધી અને ગુજરાતમાં કાર્ય જમાવવા વિશે ચર્ચા કરી. “નવજીવન”ના એક લેખક અને રશ્યાનિક હાઈસ્કૂલના શિક્ષક હરિલાલ દેસાઈએ પહેલી જ વાર હું તે વખતે મળ્યો. શિયાપુરાના

૧. “નવજીવન અને સત્ય” પુ. ૧, અ. ૬, પાન ૩૭૬

૨. એજન પાન ૩૭૬.

૩. સન ૧૯૨૧ના અસહકારના વરસ દરમ્યાન તેમણે શિક્ષકની નોકરી છાડ્યા પછી તે પોતાના વતનમાં કપડવંજમાં ખાદીપ્રવૃત્તિ ચલાવતા. તે માટે યોગ્ય વખત આંધીજની પાસે સાબરમતી આશ્રમમાં તે રહેલા. કપડવંજમાં કામ ચાલીને તેમણે સેવાસંઘ વગેરે સેવાની અનેક પ્રવૃત્તિ ચલાવી. પછીથી તેમનાં પહેલાં પત્નીનું અવસાન થતાં તેમણે બીજી વાર લગ્ન કરેલાં, એ બીજી પત્ની કન્યાબહેન પર આંધીજને લખેલા પત્રો હાલમાં પ્રગટ થયા છે.

મહારાજ ધિપેટરમાં ગોખતેના જીવનસદેશ વિષે મેં બાપણ ક્યું. પછી સયાજીગંજમાં દાં સુમંત અને શારદાજહેનની મુલાકાત લેવા હું ગયો.

હું તેમને ઘેર ગયો ત્યારે હોળીના તહેવારો હતા. દાકતર બધાં છાકરોને લઈને કંઈ બાજમેશામાં ગયેલા, તેથી એકલાં શારદાજહેન જ મને મળ્યાં. તે દિવસે આશરે ચાળીસેક વરસથી વડોદરામાં દાં સુમંતના પિતાએ મહિલા ધરતો અદ્યત્ત સરસામાન બાંધીને અનેક માર્ગો પોટલાં ને પધારીના વોટા શારદાજહેન તૈયાર કરી રહ્યાં હતાં. આવું અજુકાધુક દેશ જોઈને હું રનખ થયો. કંઈક કરણ પણ મીઠા હારમથી મારું સ્વાગત કરીને શારદાજહેન દિલ ખોલીને વાત કરવા બેઠાં. દાકતર સુમંતે દિન્દ સેવક સમાજમાં જોડવાને બદલે નોકરીમાંથી લાંબી રજા લઈને સહકૃદંબ અમદાવાદમાં રહી જનસેવા કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો તે તેમણે યાદ કરતે અવાજે મને જણાવ્યું. તેમનાં ગુલામી બાગીકાને મેં મુળધર્મમાં ત્રણ માસ પર જ જોયેલાં. તેથી અમલદારી સાલણીમાં જિંદગીબર રહેલા આ બધા મુખી જીવ સાદા ત્યાગી જીવનની મુસીબતો શી રીતે વેઠી શકશે?—એ સવાલ શારદાજહેનના ચિંતાતુર દિલમાં ધોળાતો જણાયો. તે વિષે પોતાની શંકાઓ અને દાકતરના નિરાકરણની વાત કરતે કરતે શારદાજહેન મોઢાર ઓંઝુએ શેઈ પડ્યાં. હું પણ તેમની ચિંતાનો બાગીદાર થઈને આંસુ સારતો ગયો. એમના જેવાં ગુજરાતનાં ઉત્કૃષ્ટ સન્નારીઓ મને સગા બાઈ જેવો ગણીને મારી આજળ દેવાવરાળ દાઢી તેથી મને કંઈક આશ્વાસન મળ્યું. વળી હું અમદાવાદને મારી બાવિ પ્રવૃત્તિનું ધામ કરવા તક્ષસતો હતો તેથી તેમનો ખતો સાથ મેળવવાના વિચારથી અંતરમાં કંઈક હરખાયો.

વડોદરાથી અમદાવાદ જઈને નવજીવનના લેખક તરીકે મારા મિત્ર બનેલા દા. હરિપ્રસાદને, સારગપુરને તેમને દવાખાને હું મળવા ગયો. સવારે એ સ્થળે અનેકવિધ સેવકોનો મેળો બરાતો. ત્યાં તેમના

ભાઈ પ્રીતમરાય, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મત્રી હિરાલાલ પારેખ અને પછી નજીકમાં રહેતા હરિપ્રસાદ મહેતા વગેરે અનેક ભાઈઓ રોજબરોજ મળતા ગયા. તેમણે મને એક જૂના મિત્ર તરીકે વધારી લીધો. આવના ઓક્ટોબર માસમાં પ્રાંતિક રાજકીય પરિષદ અમદાવાદમાં મળવાની હતી તે દિવસે ગુજરાતની પ્રમુખ જગત કરવાના પહેલા પગલા તરીકે કેળવણી પરિષદ બોલાવવાની મારી યોજના મેં તેમની આગળ રજૂ કરી સામી જાણ્યો સન ૧૯૦૬થી ગુજરાત પૈસા ફંડ તરફથી એ શહેરમાં આસતી રાત્રિસાળાઓ, આગલે મહિને જ ગોખલે જ્યાંતિને દિને રથપાયેલી ગોખલે સોસાયટી, અને ચાર રસ્તા આગળ આસતી દાદાભાઈ લાયબ્રેરી વગેરે અનેક સ્થાનિક પ્રવૃત્તિનો ખ્યાલ દા. હરિપ્રસાદે મને આપ્યો. લાંબી વાતચીતમાં પરસ્પર પિછાન થયા પછી કેળવણી પરિષદ વિષે તેમણે ગોખલે સોસાયટીના પ્રમુખ જીવલુલાલ ખેરિસ્ટરને મળવા મને મુચ્છું અને પોતાના સહકારની મને ખાતરી આપી.

તરત જ ગુજરાત કલમમાં જઈને હું જીવલુલાલ દેસાઈ ને મળ્યો. પહેલી વાતચીતમાં તો નાને મોઢે મોટી વાત કરેનો હું તેમને લાગ્યો. જરા કડક બનીને તેમણે અસલ ખેરિસ્ટરની અદાથી મારી ઊલટનપાસ કરી જોઈ. પણ હું તો મુંબઈ, પૂના અને નાગપુર સુધી ફરીને પાંખા થયેલો - સંગીન અભ્યાસ અને ઉત્કટ ઉત્સાહથી ખરાબર સજ્જ થયેલો - ગુજરાતને ચરણે જીવન અર્પણ કરવાને કૃતનિશ્ચયી બનેલો - અને સરકારી હેવાલો વાંચીને બધાંયે પ્રકારથી કેળવણીની ખામીઓ મારી જોએ ચઢેલી. થોડી જ વારમાં મારી મજબૂરતા અને યોગ્યતા

૧. તે વખતે તે ફડમાંથી ધોઈકાંટાની બે રાત્રિસાળામાં (એકમાં અંગ્રેજ શીખવાડું) મળીને મરીજ મજૂર વર્ગના ૨૦૦ વિદ્યાર્થી બહુતા બીજા બે ગોલવાડમાં, બે ગ્રેમદરવાજા અને દિલ્હી દરવાજા વાઘરીવાડમાં ચાલતી. આ ઉપરાંત રાજામાં મીલકામદારોનાં બાળકો વિશેષ દાખરી આપતાં. આઠમી નિયમિત ગુજરાતી-અંગ્રેજી શાળા નરોડામાં આખો દિવસ ચલાવવામાં આવતી.

તેમણે પારખી અને તેમના મંડળ તરફથી યોગ્ય સમયે મને પૂરું પીઠ-
બળ આપવાની તેમણે ખાતરી આપી.

મુદ્દાનું કામ પતાવીને હું કોચરજ પર તેમના જ અંગણમાં રહેતા
ગાંધીજીને મળવા ગયો. મને તો તે સારી રીતે ઓળખતા જ હતા તેથી
તેમણે પૂરા બાવથી મારું સ્વાગત કર્યું. તે વખતે તેમની બાવના મુજબ
આશ્રમજીવનની પ્રણાલિકા ઘડવામાં અને કાર્યકરોને યોગ્ય તાલીમ
આપવામાં તે રોકાયેલા રહેતા. રસોડાની બાજુ પર એક નાની ઓરડીમાં
તેમણે એક હાથશાળ ગોઠવેલી તેના પર મીઠના સૂતરનું કાપડ તે વણતા.
હું મળવા ગયો ત્યારે તે કળાં અને મગફળાનો ફળાહાર કરતા હતા.
તેમાંથી મને થોડો પ્રસાદ તેમણે આપ્યો. અમારી હજની રાજકીય
પ્રવૃત્તિમાં તે રસ દાખવવા નહિ, તેથી કળવણી પરિવટની વાત મેં સહેજ
કરી તે તેમણે પસંદ કરી. માતૃભાષા દ્વારા બધું શિક્ષણ આપવાનો
તેમણે આગ્રહ દાખવ્યો, તે તો મને ગમતો જ હતો. આમ થોડી જ
વાતચીત કરીને મેં તેમની રજા લીધી.

તેમના આશ્રમમાં બીજા ભાઈઓ સાથે વાત કરતાં મેં જાણ્યું
કે અમેરિકાના પ્રસિદ્ધ લેખક થોરોનું “સવિનય કાયદા બંગની ફરજ”^૧
વિશે અંગ્રેજી પુસ્તકનું રોજ સાંજે ગાંધીજી પાસેથી કરના. આમ તે
ભાવિ કાળની તૈયારી કરતા લાગવાથી હું ધણો ખુશી થયો. પણ તેની
સાથે સ્વામી સત્યદેવે ગાંધીજીની બીજી એક વાત કરી તે સાંભળીને હું
નવાઈ પામ્યો. યુરોપમાં ખુનખાર યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું તે પરથી કોઈએ
અધ્યાત્મ સરહદના રક્ષણ માટે હથિયારની જરૂર વિશે ગાંધીજીને
પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે કહેલું : “તેને માટે હથિયારની કે સિપાઈઓની
શી જરૂર ? થોડા સત્યાગ્રહીઓ કુરબાની કરવાને તૈયાર થઈને એ
સરહદ પર ખડા થઈ જાય તો તેમની અગ્ર અદિસા પારખીને કોઈ
દુરમત તેમનાં મુદ્દાં ઓળગીને આપણી હદમાં ન જ ઘૂસે ” આ
વિચારો મને અપ્તરંગી અને અવાસ્તવિક લાગ્યા. પણ પછી તરત મને

૧. Thoreau's Duty of Civil Disobedience.

લાગ્યું કે આપણો અંગ્રેજ દુરમત તો દેશમાં ઘૂસીને આપણને સર કરી બેઠો હતો, તેને હટાવવા માટે ગાંધીજી અહિંસક સેના તૈયાર કરે અને યોરોના ઉપદેશ મુજબ સરકારી કાયદા અને હુકમોનો ભંગ કરવા માટે તો દેશની સુરત કેવી પસંદાઈ ગયે ?

વળતાં મુંબઈમાં કેળવણી પરિષદની યોજના વિશે દેવધરની સંમતિ અને હકારાપાત્રો સાથે મેળવીને હું નાગપુર ગયો. હવે બેએક માસ પછી ગુજરાત જવાનો નિશ્ચિત કાર્યક્રમ નગર આગળ રાખીને ગરમીના દિવસો મેં રોજિંદા કાર્યમાં સપાટાબંધ પસાર કર્યા.

પછીના છએક માસમાં દેશભરમાં ઉચ્ચ રાજકીય પ્રચારકાર્ય કરીને અને દિવસ સાથે સંતત્વસ સાધીને બેસઠે હોમરૂઝ સીમની સ્થાપના કરી. તે જ ગાળામાં નાનીમોટી ગુજરાતી સ્વરાજ - પત્રિકાઓની ફળરો નકલ ગુજરાતનાં નાનામોટાં શહેરોમાં વહેંચાતી ગઈ અને સપ્ટેમ્બર પછી હોમરૂઝ સીમની સાખાઓ દેરેરે સ્થપાતી ગઈ. તે જ કાળમાં ગુજરાત કેળવણી પરિષદને ટાંકણે કેળવણીની ધણી નામીકિત સંસ્થાઓ અને બીજી સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિઓ ગુજરાતમાં જામતી ગઈ. ખરેખર એ સાતતી ઓખ અને વર્ષા ઋતુથી ગુજરાતના સાર્વજનિક જીવનની વસંત પાંગરવા લાગી તેથી તેના પર જાડની નજર નાંખીએ.

એપ્રિલ માસમાં દા. મુમંત, શારદામહેન અને બાળકો સાથે કાલદરવાજા પાસે એક મહાનમાં રહેવા લાગ્યાં. દાકતરે પોતે તરત સુરત જઈને દા. દરસખ વોરાના સહકારથી ત્યાં આરોગ્યમંડળની સ્થાપના કરી અને આરોગ્ય પ્રદર્શનની યોજના કરી. ચોથા જ વખતમાં અને

૧. તે કાળમાં ગાંધીજીના આગ્રમમાં “અથ માનુષ્યમિ તેરે ચાણોમેં શિર નમાકે” - ચીત જવાઈ તે પશ્વ સાંભજેલું. ત્યારે ખાસ કરીને તેના ઉદ્દેશ વાક્યની - “મન ઔરે દેહ તુઝ પર બલિદાન મેં ચલાડ” - એની માફા દિલ પત લીંઝા ચોઠ લાગતી.

મિત્રોએ સ્થાનિક કાર્યકરોનો સહકાર મેળવીને સમાજસેવા મંડળની પશુ સ્થાપના કરી. વળી દાં કરસુખ, પ્રસન્નવદન દેસાઈ અને દોકોરરામે કેમિસની શાખા રૂપે સુરત જિલ્લા સમા શરૂ કરી દાં કરસુખના પિતા વીરસુખરામના ખાસ પ્રયાસથી કન્યાઓને સ્વતંત્ર ધોરણ સર માધ્યમિક શિક્ષણ આપવા માટે મહિલાવિદ્યાલયની સ્થાપના જૂન માસમાં થઈ. સન ૧૯૧૩માં સ્થપાયેલી સુરત સાર્વજનિક સોસાયટીએ યુનીટાલ શાહના અથાગ પ્રયાસથી હાઈસ્કૂલનાં અને તેની બોર્ડિંગનાં મકાનો ગાંધીને કોલેજ કાઢવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. વરસની આખરે જિલ્લાના અધ્યામા ગામે હાઈસ્કૂલ ચલાવવાને એક ગ્રામીય કેળવણી મંડળની સ્થાપના થઈ.

ચરોતરના સેવાભાવી શિક્ષક મોતીભાઈ અમીન લોકશિક્ષણ માટે ખાનગી રીતે તેમજ વડોદરા રાજ્યની સહાયથી, ગામગામડે પુસ્તકાલયો સ્થાપના હતા. વળી, વરસો સુધી પેટલાદ બોર્ડિંગમાં વસતી કાર્ય કરીને તેમણે જે સેવાભાવી શિક્ષકો તૈયાર કર્યા હતા તેમના સહકારથી તેમણે એમિલ માસમાં ફર્ગ્યુસન કોલેજના ધોરણે ચરોતર એન્જ્યુકેશન સોસાયટીની સ્થાપના કરી. તેની કાઉન્સિલની સમાયે જૂન માસમાં આણંદની હાઈસ્કૂલનો અને વસોની નવી ગુજરાતી શાળાનો વહીવટ સંભાળી લીધો.

સુરતથી અમદાવાદ આવીને દાં સુમતે તે શહેરમાં પણ આરોગ્ય મંડળ અને સમાજસેવા મંડળની સ્થાપના કરી. શાગદાખહેન મુખર્ષિ અને વડોદરામાં સ્ત્રી કેળવણીની સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલાં દનાં અમદાવાદમાં આવ્યા પછી થોડા જ વખતમાં તેમણે કેશવપ્રસાદ દેસાઈની મારફત વનિતાવિદ્યામનાં સંચાલક સુલોચનાખહેનનો સંપર્ક સાધ્યો. સુલોચનાખહેન વિધવાઓ ઉપરાંત કન્યાઓને પણ સ્વતંત્ર ધોરણે માધ્યમિક કેળવણી આપવા માટે અવરથા કરવા તૈયાર હતાં. આ કામમાં તેમને શાગદાખહેન જેવાં સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત સન્નારીનો સહકાર આશુભોજ નીવડ્યો. ખનેના સંયુક્ત પ્રયાસથી અને કેશવપ્રસાદના

અથાગ પરિશ્રમથી જુદાઈ માત્રમાં મહિલા વિદ્યાવપની સ્થાપના થઈ.

અંબાસંકર મલ્લની આગેવાની નીચે ભરૂચ મુખ્યત્વે કરીને સહકારી પ્રવૃત્તિ માટે જાણીતું હતું. ત્યાં આ કાળ દરમ્યાન ખેતી ઉદ્યોગ મંડળ, આરોગ્ય મંડળ, ભરૂચ કેળવણી મંડળ અને કેમિસની શાખા રૂપે જિલ્લા સભા સ્થપાયાં. વિદ્યાર્થી મંડળો તો બીજાં અનેક શહેરમાં તેમ ભરૂચમાં પણ શરૂ થયાં.

શહેર અને ગામડાંની આવી વિવિધ પ્રવૃત્તિના સંચાલકો તેમના સમાચાર દર મહિને “ નવજીવન ”માં પ્રગટ કરતા. સારા મુજરાતમાં જામના નવજીવનનું વાહન આ માસિક જનતું ગયું. તેથી વળી આ બધી પ્રવૃત્તિને કંઈક વેગ મળતો ગયો અને તેમાં મુકાવવાને હું તક પાપડ થતો ગયો.

જૂનની ૧૨મી નારીબે હંમેશ મુજબ ભરાતા અમારી સમાજના વાર્ષિક સમેલનમાં હાજરી આપવાને હું દ્રવિડની સાથે પૂને ગયો. અમદાવાદથી હૃદયનાથ કુંજર અને વ્યંકટેશ નારાયણ તિવારી, મદ્રાસથી વ્યંકટ સુબ્રેય્યા અને હનુમંતરાવ વગેરે બધીયે શાખામાંથી આવેલ અનેક સભાસદોને અને બીજા સન્મિત્રોને મળવાનો મને આ પહેલો જ અવસર મળ્યો. તે વખતે ગાંધીજીને સમાજમાં સામેલ ન કરવાનો નિર્ણય લેવાઈ ગયો હતો. છતાં સમાજના દિનેશી તરીકે તે પણ આવી પહોંચ્યા. પૂનાના રમ્ય ધામમાં દેશભરના આજીવન સેવકોને મળીને તેમની સાથે બધાએ રાષ્ટ્રીય સવારોની મુક્ત ચર્ચા રાતદિવસ કરવાથી મને પણ શાભ થયો.

૧૨મીની સભામાં શાસ્ત્રીજીએ યુરોપીય મહાયુદ્ધમાં દિન્દી સિપાઈઓ અને નાણાંના બલિદાનથી, ખ્રિસ્તી સંસ્થાઓમાં આવતા આંદોલનોથી, બેસન્ટની પ્રવૃત્તિથી અને છેલ્લી કેમિસના હરાવોથી — આ જાધા મંયોગોથી વિકસેલી રાજકીય પરિસ્થિતિનું વિશદ સિંહાવલોકન કર્યું. અનેક મન-મનાંતરનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરીને તેમણે એવી સલાહ આપી કે સમાજના

સર્વે સભાસદોએ સ્વરાજની દિશામાં મહત્વના રાજકીય મુદ્દા તરફ ધ્યાન દર્શાવવાને જામના અધિવેશનમાં આગેવાની લઈને સમાજના કાર્ય પર યશસ્વતી યોગ્યતા જોઈએ.

મુંબઈ, પૂના અને નાગપુરના જૂના કાર્યકરોએ આ વિચાર-સરણીનો ચોડાધણો વિરોધ કર્યો. તેમના માનસને તો હું સારી રીતે પિંજાનતો હતો તેથી મને કંઈ નવાઈ ન થઈ. પણ ન્યારે ગાંધીજીએ વિરોધનો સર કાઢ્યો ત્યારે હું ચકિત થયો. તેમણે સાફ કહ્યું કે ઈંગ્લંડના દાની દુશ્મન તરીકે આપણે તેની મુસીબતને વખતે આવી કંઈ પ્રવૃત્તિ ન જ કરીએ; લડાઈ પતી ગયા પછી જ સ્વરાજના જન્મસિદ્ધ હક માટે આપણે યોગ્ય લડત ચલાવી શકીએ. છતાં જીજ્ઞાસુ સભાસદોએ શાસ્ત્રીજીના વિચારને પુષ્ટિ આપી. ચચાના ઉપસહાર કરતાં શાસ્ત્રીજીએ કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરે સંસ્થાનેની પ્રવૃત્તિનો નિર્દેશ કરીને જણાવ્યું કે તેના આગેવાનો પણ લડાઈ દરમિયાન વિશેષ રાજકીય સ્વતંત્રતા માગી રહ્યા છે તો આપણે શા માટે અટકી જવું? છેવટે તેમણે કહ્યું : “દેશમાં રાજકારણમાં નવા અધિવેશનના મોજા ચોપાસ ઊછળી રહ્યા છે. તેની ટોચ પર સવારી કરી તેને યોગ્ય દિશા અપવાને આજે અવસર છે. જો પણ ચૂકશો ને આ ચળવળ અકળ જશે તો નવી વ્યવસ્થામાં તમારું કંઈ સ્થાન નહિ રહે.” આવા હેતુ શબ્દો તે બોલતા હતા તેવામાં બોજનનો ઘંટ વાગ્યો તેને શાસ્ત્રીજીએ પોતાના વચનના સાક્ષી તરીકે ગણાવીને સભાની પૂર્ણાનુમતિ કરી.

તેવામાં જ સમાજની ઉમેદવારીનું મારું એક વરસ લગભગ પૂરું થયું તેથી શાસ્ત્રીજીએ મને સમાજના જીવનવ્રતની દીક્ષા આપી. એકાંતમાં મારા અનુભવ અને માનસની પૂરી ચિકિત્સા કર્યા પછી મને કુંકુમ તિલક કરીને અને નાળીએર પધેરીને એક પછી એક મતના શબ્દો તે બોલતા ગયા અને હું તે બાવપૂર્વક ઉચ્ચારીને વ્રત લેતો ગયો. મુંબઈ અને નાગપુરની ઠંડી પ્રવૃત્તિથી મારા દિલમાં જે શંકાઓ જામી હતી તેનું શાસ્ત્રીજીના અધિકૃત બાપણથી અને સમાજના એકંદર નિર્ણયથી

નિરસન થતું હતું. હવે સમાજમાં રહીને એસંટ તેમજ ટિળક આરંભેલી નવી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં હુકાવી સકાશે એ વિચાર જ મારા મનમાં ધૂમી રહ્યો. વળી દેવધરે મને ગુજરાતમાં ફગવણીની પ્રવૃત્તિ આદરવાની છૂટ આપીને મારા માનીતા કાર્યક્ષેત્રનાં દ્વાર ખોલી આપ્યાં હતાં અને તેમાં હક્કરઆપાનો પૂરો સાથ હતો. તેથી નિઃશંક અને નિશ્ચયાત્મક વૃત્તિથી જીવનવન સર્જને હું સમાજનો કાયમનો સભાસદ થયો.

વાર્ષિક સમેલન પૂરું થયા પછી ચોમાસાનાં થોડાં અઠવાડિયાં હું પૂનં રહ્યો. તે દરમ્યાન જિલ્લા લોકલમોડની પ્રગતિ વિશે સરકારે નીમેત્રી કમિટીનો હેવાસ પ્રગટ થયો તેનો અભ્યાસ કરવા હું મંડી પડ્યો. તેમાં પૂરવણી કરવાને તે વિશે જૂનું સરકારી સાહિત્ય પણ હું જોઈ ગયો. ગામડાંની શાળા અને દયાખાનાં, તેના રસ્તા અને સુખાકારી વગેરેનો વકીવટ લોકલમોડને સોંપેલો હોવાથી ખેડૂત પ્રગતી સર્વદેશીય ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિથી સરકારી હેવાસની ઝાટકણી કાઢવાને મેં એક લેખ-માળા આદરી બધા લેખો મુંબઈના “ગુજરાતી” પત્રમાં અને પછી “નવજીવન”માં પ્રગટ થયા. તેમાં સરકારી બધામણેને અધુરી ગણીને ગામડાંના વકીવટમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાને મેં મૂલબુત સૂચનાઓ કરી. ચાલુ રાજકીય આવેશ માટે તેમાં સ્થાન નહોતું. છતાં ગામડાંના પ્રમુખ ગણાતા રેઝિડેન્સ વકીવટમાં લોકશાસનના સિદ્ધાંતને વણીને તેને ઉત્તમ ભૂમિશ પર મૂકવા અને ગામડાંના રસિયા સર્વે કાર્યકરોનું ધ્યાન તેના પર ટેન્ડિંગ કરવા મેં પ્રયાસ કર્યો.

આગલી સાલ સમાજમાં જોડાયેલા કેસરીપ્રસાદનો નિકટ પરિચય મને આ વખતે જ પૂનામાં થયો. તે રાજકીય અભ્યાસ કરતાં વાર્ષિક વાંચનને ચિંતનમાં વધારે મમ્મ ગંહેના પુખ્ત વયે તીવ્ર વેરાગ્યસુદિથી પ્રેરાઈને તે સમાજમાં સામેલ થયા હતા. તેમને પુસ્તકાલયના ખંડમાં હું મળતો ત્યારે ઘણી વાર વિવેકાનંદ કે અરવિંદ ઘોષનાં પુસ્તકમાં તેમને લીન થયેલા નિહામિતો જાણકારજમાં તે બલ જ રપટ અને નિશ્ચયાત્મક

વિચાર ધરાવતા, દરેક બ્રામ્હતર્મા તઃ ને ફડ બોલતા, પણ આધ્યાત્મિક વાંચન ને ચિંતનમાં જ તેમને વધારે રસ પડતો. બીજી વાત કરતાં, જાણે ઉત્તર ગિરિશિખર પરથી પામર પ્રદેશ પર કમને નીચે ઊતરતા હોય એમ તેમની મુખમુદ્રા પરથી લાગતું. સ્વાભાવિક રીતે તેમની આંખોમાંથી પ્રેમજ્વળ આધ્યાત્મિક તેજ ઝરતું અને હ્રુદયક વાતો કે ચર્ચાઓથી પર રહીને ઉત્તર જૂમિકા પર જ તે નિરંતર વિહરતા.

આ વખતે પૂનાનો હું જૂનો જોગી બન્યો તેથી રણજીતરામની સાથે પ્રો. ઠાકોરનો પણ મને વધારે સત્સંગ થયો. મારા સાથી કેસરી-પ્રસાદની સાથે હું તેમને ઘેર વખતોવખત જઈને મળતો ત્યારે તેમનો ખાનગી પુસ્તકખંડાર અને તેમની વિવિધ વિષયની વિદ્વતા જોઈને હું તાજુમ થતો. દરેક સવાલ પર છેક મૂળથી માંડીને ટોચ સુધી પૂરો અભ્યાસ અને મનનચિંતન કરીને જ નિર્ણય કરવાનો બોધ તે હંમેશાં આપતા. તેમ લોકસેવાની સંસ્થાઓ “ઈટ ઉપર ઈટ મૂકીને”^૧ ક્રમેક્રમે રચવાની શાણી શિખામણુ તે આપના. ધીરેધીરે શબ્દેશબ્દ આવી આવીને બોલવાની, બોલતે બોલને દરેક વાક્યમાં નવા રંગ પૂગવાની અને તેની આસપાસ અનેક તર્કવિતર્ક— ‘જો’ અને ‘તો’ “અપવાદ અને વિકલ્પ” ચોજવાની તેમની રીત મારા જેવા જોશીલા માનસને પસંદ નહોતી. દરેક વિષયનો પૂરો અભ્યાસ કરીને લખવા બોલવાની ટેવ તો સમાજમાં ને તે પહેલાંથી મને પડેલી હતી. છતાં યુગયુગના ઇતિહાસના રાજરંગ વિષે અને ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રની વિવિધ ખાસિયતો વિષે જે તાત્ત્વિક અને રમૂજ વાતો તે કરતા તેથી હું ઘણું શીખ્યો.

આ બક્ષા અધ્યાપકની જ સૂચનાથી હિન્દ સેવક સમાજમાં દાખલ થવા માટે કેસરીપ્રસાદને અને મને અભિનંદન આપવાને એક મેળાવડો ગુજરાતી બંધુ સમાજ તરફથી ચોજવામાં આવ્યો. પ્રો. ઠાકોરે આશીર્વાદ આપતાં ટકોર કરી કે કેસરીપ્રસાદ તો કુદરતી ક્રમે ગૃહસ્થાશ્રમ

૧. પદ્ધતિસર વિચાર કરવાની ટેવને લીધે તે ચેતનજની રમત ઘણી સરસ રમતા. હું ઉતાવળે દાવ ખેડતો તેથી તે મને સહેજે માત્ર કરતા.

વટાવીને વાનપ્રસ્થ હો એ ઠીક છે પણ મેં તો જર જીવાનીમાં અકાળે વૈરાગ્યન લીધું છે તેથી તેમાંથી ચલિન ન થવાને મારે ખાસ કાળજી રાખવી. અક્ષયત મેં વળતો જ્યાંજ આપતાં પૂરા ઉત્સાહથી મારા અંતરના ઊભરાતા ભાવ રજૂ કર્યા અને વડીલ મિત્રની ચેતવણી માટે તેમનો આભાર માન્યો. આગલી સાલ ગુજરાતનાં જે ગામડાંની ઉત્પતિ વિશે એ સમાજમાં મેં બાપણુ આપેલું તેની જ સેવા કરવાની નેમ મેં ફરી વાર જોશીલી જળાનમાં ગુજરાતી બધુઓ સમક્ષ રજૂ કરી. તે દિવસે તેમ હંમેશાં એ વિદ્વાન મિત્ર મારા ઉપર મમતાળુ હોત હંમેશાં વર-સાવતા-અનેક વખતે મને શાણી શિષ્યામણુ આપતા-વાર્તાવિનોદની અનેક રસિલી વાનગીઓ પીરસતા તે માટે ઉપકારથી માડું હત્ય હત્યે દ્રવે છે.

સમાજના સભાસદ તરીકે પૂનાનો મારો આ વાસ સંયોગવશાત્ સગમગ હત્યો. જ નીવડ્યો તેથી તેનાં કંઈકે કંઈકે હજવાં અને ગંભીર સ્મરણો ટાંક્યા વિના રહેવાતું નથી. સમાજનું વાતાવરણ ક્રૂર રતી રીતે જ ધણું ગંભીર રહેતું—ગોખલેના અસહી શાસન મુજબ તેના પુણ્યધામમાં સભાસદોને સહકુટુંબ રહેવાની બધી હતી. તેથી સ્ત્રી-બાળકોના ત્યાં હારયકલ્પોક્તનો અભાવ સાક્ષતો. છતાં અમારા એકધારા સાદા ભોજનની જીણુપ ટાળવાને નાના મોટા સર્વે સભ્યો નિર્દોષ મસ્કરીઓનો અને તીખા કટાક્ષનો ઠીક આનંદ લૂંટતારે. રવિવારને દિવસે જ્ઞાનપ્રકાશ કમિટીની સમાને નામે તેના સભ્યોને ખાસ આ

૧. ગોખલેની દીકરીઓને અને સાસીજીના કુટુંબને પણ સમાજના શિમા-નની બહાર મકાનોમાં રહેવાની ફરજ પડતી.

૨. એક વાર ચંદાવરકર સમાજમાં આવેલા ત્યારે ધણી ગમતી વાતો કરતે કરતે કહ્યું: ‘સનાડેના વખતથી આપણે અમેજનેને કાઢવાને ધણી ધણી નરમનરમ ભાષામાં આદોષન કરીએ છીએ પણ કંઈ વળતું નથી.’ આ ઉપરથી તેમના જેવા નરમ ગજાતા અમેસરોનું સાચું ખમાર વર્તાયું.

અપાતી તેની ટેકડી ઉડાવીને મારા જેવા તેનો લાલ ચેવા ધુસી જતા. તે જમાનામાં લકડોપૂલ સુધી કોઈ હિન્દુ વિશ્રાંતિગૃહ નહિ અને સારાયે પૂના શહેરમાં પાકિંમાખણ સાથે ચા મળે નહિ. તેથી લાઈ વઝે અને હું ઈરાનીની હોટલની મોજ માણવાને ટેક કાંપ સુધી સાયકલ ચલાવતા. અમારા દૈનિક શુષ્ક જીવનની જીણપ પૂરવાને કવચિન પૂનાની કોઈ નાટકશાળામાં બાલગાંધર્વનાં 'માનાપમાન' જેવાં નાટકો જોઈ અમે રસબીના થતા. રણજીતરામ, પ્રેમ કાકોર અને પ્રેમ ત્રિવેદી જેવા મિત્રો સાથે બંગાર્ડનની અને ખડવાસલાના બંધની, ડેક્કન જીમખાનાની અને ખેતીવાડોની કોલેજની, પાર્વતીની ટેકરીની કે મૂળા-મુકાના સંગમની સહેલગાહ કરવા હું વખતોવખત જતો.

જતાં પ્રધાનપણે તો પૂના મારું પ્રેરણાધામ હતું. જે સમાજનાં સર્વ વ્યક્તિઓમાં ગોખલેની દેશભક્તિનું ચુંબન સંભળાતું, તો પાસેની કુમ્ભુસન કોલેજની ભવ્ય ઈમારતોમાં મને વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપ્પુલુકર, આગરકર અને ટિંગક જેવા મહાનુભાવોનાં શિક્ષણસેવાનાં જીવનવ્રતનું દર્શન થતું. સેવાસદનની સેવિકાઓમાં રમાબાઈ રાનડેના જીવનસૌરભની ફેરમ પરખાતી, તો હિંગણે બદુકના મહિલા વિદ્યાપીઠમાં પ્રેમ કર્વેની જીવનભરની સ્ત્રી જાતિની સેવાનો સાક્ષાત્કાર થતો. રાનડેના રમારકરેષ અર્થશાસ્ત્રની સંસ્થા જેનાં તે મહાન વિચારકના પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વનો યાદ આવતી, તો ગાયકવાડના વાડામાં જામેજી કેસરી અને મરાઠા કાર્યાલય મહારાષ્ટ્રની ઉદામ રાજકીય પ્રગતિનો ઇતિહાસ સંભળાવતું. શહેર હોડીને બહાર ફરવા જતો તો માડીના આદા વાસ, ઘાસની મોટી ગંજીઓ, ખેતરોમાં ઝુકતી જુવાર અને ગામડે જતા ખેડૂતોનાં ખેત્રગાડાં મહારાષ્ટ્રના ગરીબ જતાં ગૌરવવંતા વીર કિસાનોની તવારીખ કહી જતાં.

પૂનાએ અને દેશસેવાનું જીવનનું આપ્યું તેમ દેશસેવાની અનેક

૧. વઝે પૂના સમાજના નૂના સભ્ય છે. તે સમાજના અ ચેજ પત્ર 'સર્વન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા' અને બીજાં પત્રોનું સંપાદન કરતા.

હિતભિન્ન પરસ્પર વિરોધી ભાવનાનું જ્ઞાન પણ આપ્યું. પ્રો. ઠાકોર દમોદરાં મુન્દરાતીઓના વેવજ્ઞાવેદની ટીકા કરીને દક્ષિણીઓના ચિકાડી પણાની - ચીકણાપણાની તારીફ કરતા. જીવનભર દારૂખંધીનો પ્રચાર કરનાર સવાટે, પૈસા ફંડમાંથી તલેગામમાં કાચનું કારખાનું ચલાવનાર કાળે, તલેગામના સમર્થ વિદ્યાવ્રવને જીવનભર ચાલુ કરવા મથનાર પ્રો. વિજયપુરકર મહારાષ્ટ્રમાં જ સાંપડે.

ત્રણી જીવનભર હજાર હાથે સરકાર સામે અણુનમ ઊભનાર લોકમાન્ય ટિંગક અને દરેક વિષયનો સમિતિપાંચ અભ્યાસ કરી અખૂટ ધૈર્યથી રાજ્ય-પ્રગતને સજ્ઞાદ આપનાર ગોખલે, પ્રાચીન અને અર્વાચીન તવારીખનો જીવન પર્યુત અભ્યાસ કરી મૌલિક મથો રચનાર રાજવડે અને સરહેસાઈ બીજે ક્યાં મળે !

દેશસેવા માટે ત્યાગશ્રમિનું અને મુક્તિસંઘામની સમરશ્રમિનું, એ અભ્યાસધામનું અને સંસ્કાર નગરનું ઝાલુ કેવી રીતે હું બૂલી શકું !

૧૪. ગુજરાતમાં મંગળાચરણ

મુંબઈ, પૂના, ને નાગપુરમાં વ્યવસ્થિત ધરહામ અને કાર્યાલયમાં રહીને પૂરી સાધનસામગ્રીથી અને સાથીઓના પીઠબળથી પદ્ધતિસર કામ કરવાની સમ્મત હતી. ગુજરાતના પાટનગરમાં તો મારે નવી પાટી ઉપર ધૂળ નાખી નવેસરથી એકઠા ઘૂંટવાના હતા. રહેવાને ઘર નહોતું, કામ કરવાને કોઈ કચેરી નહોતી, કોઈ જૂના દોરતો નહોતા અને ખીસામાં દમડી નહોતી. છતાં બેચાર દિવસના દાં. હરિપ્રસાદના અને શ્રવણલાલ દેસાઈના પ્રોત્સાહનથી કપડાંની નાની પોટલી બાંધીને હું સન ૧૯૧૬ના ઝર યોમાસામાં અમદાવાદ જવા એપડી ગયો.

ખરું જોતાં દેશની આઝાદીની લડતમાં જોડાવાને ફકીરી લેવાનો મેં નિર્ણય કર્યો ત્યારે ગુજરાતમાં આશ્રયન સેવકોની કોઈ સંસ્થા નહિ હોવાથી જ હું ગોખલેની સમાજમાં જોડાયો હતો. વરસોથી ગુર્જર સમાજમાં ગુજરાતી સાથીઓ સાથે ગુજરાતી બાષામાં વિવિધ વિષયોની ચર્ચા કરતાં અને ગુજરાતીમાં લેખો લખતાં, ગુજરાતની પ્રગતિમાં જ આંદોલન જગાવવાની — તેની મારફત જ દેશસેવા કરવાની તાલીમ મેં મેળવી હતી. વગ્સેક પર ગુજરાતમાં પહેલાં પચાસાં માંડવાની ઉત્કટ અભિલાષાથી જ મેં સુરતની સાહિત્ય પરિષદમાં બાગ લીધેલો અને “નવજીવન” માસિક શરૂ કરેલું. હવે મુમઈની સલાઓમાં ને કોંગ્રેસમાં ચિરાટ જનતાનું દર્શન થતું ગયું. સમાજમાં કંઈક પદ્ધતિસર કામ

કરવાની તાલીમ મળી અને ગુજરાતમાં જનમતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના શુભ સમાચાર રોજરોજ મળતા ગયા, તેથી ગુજરાતના સંતાન તરીકે ગુજરાતની આમમ્મન અને સેવકમણ સાથે એકનાર યવાની અણુમોલ ધડી આવી પહોંચેલી જણાઈ. તેથી જ આજસાધનો અને સદાયનો કંઈ વહેવારુ વિચાર ન કરતાં ગુજરાતની ધરતી પર નવી જનનું સમેલન બરવાનું સાદસ કરવાનું મેં ખીડું ઝડપ્યું.

ગુજરાતમાં કચ્છ અને કાઠિયાવાડનો પણ સમાવેશ થાય છે એ તો હું જાણતો હતો. છતાં સરકારી હેવાલોમાં જે પાંચ જિલ્લાની હડીકાનો હું અભ્યાસ કરતો અને જેના જાહેરજીવનથી હું કંઈકે કંઈકે પરિચિત હતો તેના પર જ સર્વસ્વાત્મમાં મારી નજર એકાગ્ર થયેલી હતી. સન ૧૯૧૪થી રણછતરામનો પરિચય ધીમે ધીમે વધતાં તેમણે કચ્છ અને કાઠિયાવાડ સમેત સમગ્ર ગુર્જરાષ્ટ્રનું દર્શન મને અને મુનશીને પણ કરાવ્યું. સમાજમાં જોડાયા પછી પૂનામાં તેમનો વિશેષ સત્સંગ થતાં તેમણે મને ગુજરાત સમસ્તની સેવાનો જાવિક રસિઓ બતાવ્યો. કચ્છથી મુંબઈ સુધીના સમગ્ર ગુર્જર પ્રદેશમાં વિકસતી અનેકવિધ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનું જ્ઞાન મારા ઉતાવળીઆ પણ આતુર માનસમાં રોજરોજ સીંચીને આ ગુરુ અને મિત્રે મને માતા ગુર્જરીની સર્વદેશીય સેવાની નિદા આપી.

- રણછતરામ સન ૧૯૦૫માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની પ્રવૃત્તિ આદરી ત્યારથી “ગુજરાતનું રાષ્ટ્રીય જીવન ઘડવાની” જાવના તે ખીલવતા ગયા. તે ખરેખર એવા ગુજરાતમય બનેલા હતા કે “ગુજરાતની અસ્મિતા”ની પ્રાથમિક ભૂમિકા ક્યારનાયે વડાવી બેઠેલા જેમ દેશ-સેવામાં કે દેશની કાંતિમાં જીવનસર્વસ્વ હોમનાર દેશમત્તો દેશની અસ્મિતાનું રક્ષણ કરવાને બદલે દેશની સેવામાં જ દિનરાત પ્રવૃત્ત થાય. તેમ રણછતરામ ગુજરાતની વિવિધ સંસ્કાર પ્રવૃત્તિઓને ખીલવવાને બનડું કરતા. “ગુજરાતની અસ્મિતા”ના સંપદપ્રયોગ પણ તેમણે જ પહેલો, ઉત્સાહ પાડેખને સન ૧૯૧૭માં લખેલા એક પત્રમાં કર્યો છે. તેથી તે સંપદના તેમજ તેમાં વ્યક્ત થતી જાવનાના પુરસ્કર્તા

તે વખતે બેસંટના ગરમાગરમ આદિલનથી હું રંગાયેલો હતો. નવજીવનમાં સ્વરાજ્ય વિશે લેખમાળા લખતો અને તેની દમ્ભને નકલો ચોપાસ વહેંચાતી. તેથી મને પહેલે સપાટે રાજકીય સંમેલન બરવાની જ હોય હોય. પણ તે માટે સમાજ તરફથી રજા મળે એમ નહોતું. કેળવણીની જ વિવિધ પ્રકૃતિમાં ખીજ સમાસદો રોકાયેલા હતા. કેળવણીની પરિષદમાં હકારખાપા સાથે આવે અને મારા પર હાંધે અંકુશ રાખી શકે તેથી તે બરવાની રજા મને સહેલાઈથી મળી. વળી, પરદેશી શાસને પ્રજાજીવનનાં સર્વે ક્ષેત્રોમાં ગુલામી સર્જી હતી, તેમ કેળવણીના પ્રદેશમાં પણ તેણે જે કુટિલ અને કલુષિત નીતિ અપ-ત્યાર કરી હતી તેના પર પ્રદાર કરીને ગામડાંના બેટો અને શિક્ષકોથી માંડીને છેક કોલેજના અધ્યાપકો અને મોટા વિદ્યાધિકારીઓને પણ સહેજે તટુત કરી શકાય. રથાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓના અધ્યાસથી આ વિષયમાં મારો અંતુપ્રવેશ પણ થયો હતો. તેમજ પ્રચલિત સાહિત્ય પરિષદને અંગે રણજીતરામ જેવા સ્વપ્નદષ્ટાએ કેળવણી પરિષદની રૂપ-રેખા પણ ઘડી હતી. આ બધાં વિચારથી પ્રેરાઈને શુભગત કેળવણી પરિષદ યોજવાને હું અમદાવાદ ગયો.

અમદાવાદ જઈને દા. હરિપ્રસાદના મિત્રમંડળને તેમજ હવણ-લાલ બેરિસ્ટરને હું મળ્યો. તરત જ તેમણે શુભરાત કેળવણી પરિષદનું કામ શરૂ કરવાને બધી જ જરૂરી સગવડ મને કરી આપી. ગોખલે સોસાયટીની કમિટીએ આ પરિષદ બરવાનો ઠરાવ કર્યો. દાદાભાઈ શાઈબેરીના માળ પર મારું કાર્યાલય શરૂ થયું. થોડા વખતમાં હકાર ખાપાએ અમદાવાદ આવીને મારા કામને બ્યવસ્થિત કરી આપ્યું અને રાજિંદું કામ કરવાને જરૂરી સૂચનાઓ આપી. લગભગ ત્યારથી જ જીવાન વકીલ ઈશ્વરલાલ દેસાઈ-જેમને મિત્રો ગદુભાઈના નામથી

તરીકે તેમને જ ગણવા લેઈએ. જુઓ હિરાલાલ પારેખનું “ અર્વાચીન શુભરાતનું રેખાદર્શન ” ભાગ ૩. પાન. ૧૪૦

ઓળખના તે-મંત્રી તરીકે અમારી બેની સાથે જોડાયા અને વહેવારિક તથા દિસાળી કામનો જોધો બાર તેમણે ઉપાડી લીધો. અને સાથે મળીને રણજીતરામની સૂચના પ્રમાણે ગુજરાતમાં કેળવણીના વહીવટ અને વિકાસ વિષે જનતા માહિતી મેળવવાને દેશી ગુણ્યોના વિદ્યા-ધિકારીઓને, ખ્રિસ્તી વિદ્યાગની મ્યુનિસિપાલિટીઓને, જિલ્લા તેમજ તાલુકા લોકલબોર્ડને અને ખાનગી માધ્યમિક શાળાઓને વિગતવાર પ્રજ્ઞાવણીઓ ધરીને મોકલી આપી. વળી ગુજરાત સમસ્તના શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓને અને અનુભવી ગૃહસ્થોને પરિષદને નિમંત્રણ મોકલવાની વિનંતી કરતાં, પરિષદમાં ચર્ચાના વિષયોની એક વિસ્તૃત યાદી ધરીને મોકલી. આ બધા કામમાં હિરાણાણ પારખ ને પ્રીતમરાય દેસાઈ ધણી જ મદદ કરતા. પ્રજ્ઞાવણીઓની અને યાદીઓની નકસો કરી તે જુદે જુદે શિરનામે મોકલવામાં સ્વયંસેવક તરીકે બે વિદ્યાર્થીઓ-પાંડુરાવ દેસાઈ અને જયંતિ દાકારે સહાય કરતા.

ધણખંડુ સવારે દા. જરિમસાદને દવાખાને મિત્રમંડળને હું મળવા જતો ને સાંજે પરિષદના કાર્યલયમાં કામ કરતો. તેમ ધણી વાર ૩-૪ વાગે લાલ દરવાજા પાસે દા. સુમંતને અને શારદાજહેનને મળવા જતો. ત્યાં જ જુવાન ને આધેડ સ્વયંસેવકોને હું મળતો અને વિધ-વિધ ચર્ચાઓ કરતાં કંઈક નવું યાન, નવા વિચાર ને નવી પ્રેરણા પામતો. ચોમાસામાં હું અમદાવાદમાં રહેતો થયો ત્યારે દા. સુમંત સુરનથી પાછા આવી ગયા હતા અને શારદાજહેન નવી ઉધાડેથી અધિકા વિદ્યાલેખનું ઉપરીપદ સંભાળી લીધું હતું. જયોરે પ્રથમ તો દાકાર જ મળતા પણ ચારેક વાગે શારદાજહેન ઘેર પાછા આવી જતાં ત્યારે ગરમાગરમ ચા પીને અને મળવાનો લાજ મળતો.

૧. દાકરમાં એક અમંગલ્ય વધીલ અને સદકારી સંસ્થાઓના અમલ્લી તરીકે તે સારી રીતે પંકાયેલા છે.
૨. નવ તિલાલ કલ્યાણસંઘ દાકાર પહેલાં કાપડના કટ્ટોલ ખાતામાં અને હવે સરકારની કચેરીમાં લેંચા અમલદાર તરીકે કામ કરે છે.

દાકતરનું ખરું ઝોળખાણ મને હવે જ પહેલી વાર થયું. તેમનું ઓરવર્ણુ સુડોળ શરીર, માથાની વચમાં સેચો પાડવાથી એ બાજુ ચળકતા લાંબા વાળ નાકની દાંડી પર લખાવેલાં ચરમાંમાંથી ચમકતી રિનચ આંખો, પૌરુષત્વથી જલકતી મુખમુદ્રા અને તેના પર ચમકતું ગૌરવર્ણુ હાસ્ય - આ જાણથી હું સહેજે પ્રભાવિત થયો. વળી મહારાજ ગાયકવાડ અને રમેશચંદ્ર દત્ત જેવા જે મહારથીઓ વિશે દૂરથી જ મેં ઘણું વાંચેલું તેમનો તો દાકતરને રાજનો પરિચય હતો. મહારાજ સાથે પરદેશમાં આઠશાહી મુસાફરી કરીને તેમણે તે વિશે અનેકવિધ પ્રત્યક્ષ માહિતી મેળવેલી. અસલ તે દાકતર અને સરકારી અધિકારી તેમજ શહેર અને ગામડાની તંદુસ્તીના વિષયના અભ્યાસી હતા. હવે અધી રજવાડી સાલખી છોડીને સળેડે દેશસેવામાં જીવન ગાળવાની તેમની તૈયારી જોઈને હું તેમના પર આકૃષ્ટ થયો.

સોદામણી ઉત્સાહમૂર્તિ શારદાજીને મળતાં અને રાજ વાત-ચીત કરતાં મારા સંતૃપ્ત દિલને ધણી શાંતિ મળતી. તે વખતે તેમણે મહિલા વિદ્યાભ્યાસની અને સ્ત્રીસમાજની કેટલીક પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી હતી. મારા જેવા કેટલાયે બાઈઓ સાથે સ્ત્રીકેળવણી ને સ્ત્રીઓની જાગૃતિ વિશે તે અનેકવિધ ચર્ચા કરતાં, અને સાથે સાથે આદર્શ ગૃહિણી તરીકે છોકરાંની અને ઘરની અણીશુદ્ધ સંભાળ રાખતાં, એ જોઈને હું દંગ થતો. પોતાના રાજદા કાર્યમાં રત હોવા છતાં તે મારા જેવા અનેક બાઈઓનું કેવું બાવિક સ્વાગત કરનાં - સર્વેની સાથે કેવા રસથી ને વહેવારિક શાણપણથી ચર્ચા કરતાં - પણ અધવચમાં જ જરૂર પડે ત્યારે કેવી ચીવટથી ગ્સોડામાં કે છોકરાંની સંભાળ રાખવાને તે દોડી જતાં !

અહીંયાં મને ઉદાત્ત દિલનાં કૃતનિશ્ચયી અને સેવાભાવી દંપતીનું તેમ જ સર્વાંગે સુધરેલા કુટુંબજીવનનું પહેલું દર્શન થયું. ઘર છોડીને નીકળનાર વૈરાગી જીવને અહીં પ્રેમભાવથી ઝૂંજતું અને અનેક મિત્રોને સ્પીત્ત છાપો આપતું સંસ્કારધામ જેવું સાચું ઘર નિહાળ્યું. ત્યાં જ અનેક મિત્રો, સાથે મળીને ગુજરાતની જૂની ધરતી પર નવી પૃથ્વી અને નવું સ્વર્ગ

રચવાના, નવી કેળવણી, નવો સમાજ, નવું સ્વરાજ, નવું અર્થકારણ અને નવો માનવી સર્જવાના વિચારો કરતા.

તે કાળના એક અણુમોઝ સાથી કેશવપ્રસાદ દેસાઈ પદેલા મને આ ધરમાં જ મળ્યા. અસત્ત અમદાવાદના વતની દેસાઈ, મુંબઈમાં એક્સએક્સ. બી.ની પરીક્ષા પસાર કરીને વનનર્માવનિનાવિશ્રામનું કામ કરતે કરતે કન્યા કેળવણીના વિકાસની યોજનાઓ વિચારતા હતા. તે સંસ્થાની છાયામાં જ મહિલા વિદ્યાલય સ્થાપીને તેની વિદ્યાર્થીનીઓને નવી દળની માર્ગશિક્ષે કેળવણી આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં તે, મુશ્કેલીના બહેન અને શારદાબહેનને સંગીન સહાય આપના. “ઓઓને કોઈપણ પ્રકારનું (સરકારી ધોરણથી) જીદું શિક્ષણ, શૃદ્ધિવિજ્ઞાનનું શિક્ષણ અને માનુષીયા દ્વારા શિક્ષણ” એ તથા સિદ્ધાંત તેમણે અપનાવ્યા હતા. તે મુજબ નવી સંસ્થાનો અભ્યાસક્રમ શારદાબહેન અને પ્રાણસાક્ષ દીરપારામ દેસાઈ સાથે મળીને તેમણે ઘડેલો અને તેનો પ્રયોગ સફળ થઈ ગયો હતો. તેથી શારદાબહેનની સાથે તેમને મળવાથી મને આ વિષયમાં ધણું જ જાણવાનું મળ્યું. પછી અમે પરિષદના કાર્યક્ષેત્રમાં અને તેમને ઘેર પણ મળતા. તેમણે પરિષદ માટે સ્ત્રીકેળવણીના અનુભવીઓનું સંમેલન કરવામાં આગેવાની લીધી—અને તેમના પ્રિય વિષય પર પરિષદ માટે એક લેખ પણ સુપ્રત કર્યો.

અમદાવાદમાં આટલાં જોગબાણુ થયા પછી તો મેં પવનવેગે અનેક મંડળોનો સર્પક સાધવા માંડ્યો. શારદાબહેનની મારફત વિદ્યાબહેન અને રમણભાઈને દુઃ મળ્યો. દા.૦ હરિપ્રસાદની સહાયથી સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાની પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલના ગ્રાહોત્ત સંચાલકો શ્રી બળવંતરાય ઠાકોર અને જીવજીવણ દીવાનને મળ્યો. મારા જૂના ગુરુ કેશવલાલ મુવ નિરંતર રસ સાહિત્યના સંશોધનમાં અને બાષાંતરમાં લીન રહેતા. છતાં તેમણે ઘણી મમતાથી મને પૂરા સહકાર આપવાની ખાતરી આપી.

૧ શારદાબહેન મહેતાનાં “જીવન સંભારણાં” પા. ૧૬૪

કેળવણીની સાથે સ્થાનિક મ્યુનિસિપાલિટીના અને ખીજા રાજકીય સવાલોની ચર્ચા કરવાને હરિલાલ દેસાઈમાઈ અને મૂળચંદ આશારામને પણ હું મળતો—એક વખતે તો સ્થાનિક સવાલોની ચર્ચા માટે મળેલી તેમની ખાનગી સભામાં પણ હું હાજર રહેલો. કવચિત મારા મુંઝવેના સહાધ્યાયી બાલાભાઈ જમનાદાસનો હું અતિથિ બનતો તો કોઈ વાર ટ્યુટોરિયલ હાઈસ્કૂલનો આરંભ કરતા વિનાયકરાવ ત્રિવેદીને ઘેર રહેતો. પછીના વખતમાં સસ્તું સાહિત્ય સંસ્થાના પ્રવર્તક બિહુ અખંડાનંદની સાથે સંગીન પુસ્તકોના પ્રકાશનની વાતો કરવા હું જતો અને તેમના મકાનમાં જ રહેતો. આમ એકાદ મહિનામાં અમદાવાદમાં ચોપાસ ધૂમતા અને અનેક મિત્રો શિક્ષકો અને અગ્રેસરોને મળતાં હું પાકો અમદાવાદી બની ગયો અને સર્વેએ મને ઉદારભાવથી જનસેવક તરીકે અપનાવી લીધા.^૧

પરિવદનું કામ લગભગ એકઠે હાથે મેં સર કરેલું. પણ થોડા જ વખતમાં ગટુભાઈ જેવા સહમંત્રીએ, અનેક શિક્ષકોએ અને સમાજસેવકોએ આ કાર્યમાં સંગીન સાથે આપવા માંડ્યો. તેથી હિતેશિત થઈને અમારી કમિટીએ પ્રાથમિક તેમજ માધ્યમિક શાળાઓ માટે સરકારે નિયત કરેલા અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્યપુસ્તકોની તપાસ કરી યોગ્ય બદલામણુ કરવાને અમગપચ શિક્ષકોની એક કમિટી નીમી, તેમજ પરિવદમાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષકોનો રસ જગાડવાને તેમના ખાસ સંમેલન અગાઉથી બરવાનું કરાવ્યું. પરિવદનું શૈક્ષિક કામ દરે ગટુભાઈને સોંપીને હું આવી બહારની પ્રવૃત્તિમાં વધારે એકાગ્ર થયો. પ્રીતમરાય અને પ્રાણુલાલ જેવા અનેક સરકારી શિક્ષકોની સંગીન મદદ ખાનગી રીતે હું લેતો તેને ક્ષીણ જ મેં કમિટીના વિમતવાર હેવાલનો જે ખરડો ધર્યો તેમાં પ્રચલિત ગુજરાતી વાંચનમાળાની

૧. તે કાળમાં સેવાકર્મમાં પૂરો વખત આપનાર થોડા જ હતા. કોઈ કાર્યો થોડો વખત પણ નિમમિત રીતે જાહેર પ્રવૃત્તિમાં આવે તો અમે તેમની બહુ જ કદર કરતા.

અને ઇતિહાસ શ્રોણના પુસ્તકોની સખન ઝાટકણી કાઢી. તે પૂરે વાંચીને કેશવલાલ મુવ જેવા માણ હેડમાસ્તરે અને બંદુભાઈ અને દીવાને કંઈક કંઈક સૂચનો કરીને એકંદરે મારું લખાણ મંજૂર કર્યું. તેથી મને ઘણો સતોષ થયો અને પરિષદની સફળતાની ઝાંખી થઈ.

પરિષદની સ્વાગત સમિતિનું કામ ગોખલે સોસાયટીએ ઉપાડ્યું હતું, તેથી તેના પ્રમુખ જીવજીલાલ દેસાઈએ જ પરિષદના પ્રતિનિધિઓનું સ્વાગત કરવાની જવાબદારી ઉઠાવી લીધી. પરિષદના પ્રમુખ તરીકે સર દિરોજશાહના જમણા હાથ જેવા ચીમનલાલ સેનગપતે સમિતિએ પસંદ કર્યા અને તેમણે તે પદ પુરાણી સ્વીકાર્યું. રાજકીય પરિષદના જ મંડપમાં અમારી પરિષદ મળવાની હતી એટલે તેને અંગે અમારે ખાસ કંઈ કરવાનું નહોતું. તેથી કાર્યાવધનના પત્રવ્યવહારનું અને શિક્ષકોનાં સમેલનોની તૈયારીનું કામ મારા સાથીઓને સોંપીને હું ગુજરાતજરમાં પરિષદનો પ્રચાર કરવાને જાપડી ગયો.

તે વખતે તાજ સ્થપાયેલા ચરોતર કેળવણી મંડળના મુખ્ય પ્રણેતા મોતીભાઈ અમીનને ~~દૂર કંઈક સ્થિતિનું~~ વસ્તુ આરંભમાં હું વડોદરે ગયેલો ત્યારે સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીના મકાનમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના પ્રણેતા તરીકે તેમને મળેલો તે વખતે તેમના હસ્તક ચાલતાં પુસ્તકાલયો માટે “નવજીવન” માસિક મજૂર કરવાને મેં તેમને વિનંતી કરેલી. તેથી ત્યારે તેમની સંસ્થા જેવાને હું આજુદ ગયો ત્યારે તેમની સાથે પહેલી જ વાર ગામડાંની શાળાઓ અને પુસ્તકાલય વિશે મુક્ત ચર્ચા કરવાની અમૂલ્ય તક મને મળી. સવારે તેમના વિદ્યાર્થીઓએ જસમા ઓડીયુનો ગરબો ગાયો તે પહેલી જ વાર બહુ જ રસથી મેં સાંભળ્યો. મોતીભાઈની સૂચનાથી તેમના નવા મંડળને ખનની સદાય આપવા માણુંદ ગામના લોકોને મેં જાહેર સભામાં વિનંતી કરી. મંડળના હેક્ષા સ્વયંસેવકોને-ખાસ કરીને અંબાલાલ પટેલને મળવાની મને તે વખતે બહુ મજા પડી. ત્યારથી તે કવચિત “નવજીવન”માં લખના

ધયા. મોતીબાઈ પાસેથી તે દિવસથી મામશિક્ષણના અને મામસેવાના પહેલા પાઠ ભણવાની મેં શરૂઆત કરી, ને તે વિષયના શુરુપદે તેમને સ્થાપીને મેં વિદાય લીધી.

દા. સુમંતનાં સંબંધીઓ પર તેમનાં બધામણુપત્ર લઈને હું સુરત ગયો. ધોતિયા અને લાંબા કોટ પર કુમતાવાળી લાલચટક તૂર્કી ફેમ ટોપો પહેરતા જનાઈન પાઠકજીને ઘેર હું જીતયો. સુનીલાલ શાહના પીઠબળથી મેં આયસમાજ હોલમાં કેળવણી પરિષદ વિષે બાપણુ આપ્યું. પાડોશમાં રહેના દા. કરસુખને અને તેમના પિતા વીરસુખ-બાઈને મળીને હું મહિલાવિદ્યાલય જોઈ આવ્યો અને મહિલામંડળ આગળ સ્ત્રીઓની કેળવણી વિષે મેં વ્યાખ્યાન કર્યું. પોતાની શાંતિનાં વિદ્યાર્થીગૃહો ચક્રાવનાર કલ્યાણજી મહેતા અને દયાળજી દેસાઈને પણ પહેલી વાર મળીને મેં પરિષદમાં તેમનો સાથ મેળવ્યો. સુનીલાલ શાહ અને બીજા અગ્રગણ્ય કેળવણીકારોએ પરિષદમાં હાજર રહેવાનું કબૂલ કર્યું તેથી મારી મુલાકાત સફળ થઈ.

ભરૂચમાં અંબાશંકર મલજીનો હું મહેમાન થયો. પરિષદ વિષે મારું બાપણુ તેમણે દાદાબાઈ લાલબેરીમાં ગોઠવ્યું. તેમની મદદથી બીજા શિક્ષકોને-અને ખાસ કરીને ભરૂચ કેળવણી મંડળના મંત્રી હરિબાઈ અમીનને હું મળ્યો. મલજી સહકારી સંગઠનમાં ગળાખૂડ રોકાયેલા રહેતા. છતાં તેમણે અને હરિબાઈએ અમારી પરિષદમાં આવવાનું કબૂલ કરીને મને પ્રોત્સાહિત કર્યો.

હું અમદાવાદ પાછો ફર્યો તે પછી ઓકટોજર માસના પહેલા અઠવાડિયામાં માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોનાં અને સ્ત્રીકેળવણીમાં રસ ધરાવનાર સ્ત્રીપુરુષોનાં સંમેલન અનુક્રમે કેશવલાલ ધ્રુવ અને વિદ્યાબહેનના પ્રમુખપદ નીચે બરાયા. પ્રાથમિક શિક્ષકોની સમાનું પ્રમુખપદ સંભાળવા દર જુનાગઢથી પ્રો. હરિલાલ બટ્ટ પધાર્યા. આ સભાઓની ચોપાસ જાય થતાં, પરિષદ માટે અનુકૂળ વાતાવરણ સર્જાયું. ગુજરાત કાદિયા-વાડના અનેક રાજ્યોએ તેમના અધિકારીઓને અને શિક્ષકોને પરિષદમાં

હાજર રહેવાની પરવાનગી આપી. તેથી મદાયુગ્ધરાતના શિક્ષણાનુ-
ભવીઓના પ્રતિનિધિરૂપ પરિષદ જનરેલ એવી આશા પડી. બીજા બાબુએ
બ્રિટીશ સરકારે તેના સર્વે નોકરોને પરિષદથી દૂર રહેવા ફરમાવ્યું તેથી
અમારા કાર્યમાં કંઈક રાજકીય ગરમી વ્યાપી ગઈ.

ઓક્ટોબરની ૨૧-૨૨ તારીખે મુંબઈ પ્રાંતિક રાજકીય પરિષદ
બરવાની હતી તેને માટે સરકારની દમનનીતિથી જ જરૂરી વાતાવરણ
સર્જાઈ ગયું. આગલા જૂન માસમાં બેસન્ટના ભેદીલા પ્રચારકાર્યને દબા-
વવા માટે મદ્રાસની સરકારે તેમના ‘ન્યૂ ઇન્ડિયા’ પત્ર પાસેથી રૂ.
૨૦૦૦ની જામીનગીરી માગી. પછી થોડા જ વખતમાં મધ્ય પ્રાંતની
સરકારે નાગપુરના ટિળકપક્ષના પત્ર ‘મહારાષ્ટ્ર’ ઉપર એવી જ
આબૂક ચલાવી. વળી થોડા સમય પીલો ને મુંબઈની સરકારે બેસન્ટને
તેની હદમાં દાખલ થવાની બંધી ફરમાવી. નાગપુરની સરકારે પણ તેમની
એવી જ હદપારી કરી. ધરઆંગણે અમદાવાદમાં જ સ્વદેશી મિત્રમંડળ
તરફથી ‘સ્વદેશી કીર્તન’ની જે નવી આવૃત્તિ રમણભાઈ જેવા પાકા
કોંગ્રેસી અગ્રેસરે જોઈ તપાસીને મંજૂર કરી હતી, તેને સરકારે જપ્ત
કરી. સુરતના ‘શક્તિ’ના અને નડિયાદના ‘ગુજરાત’ના સંચાલકો
પાસેથી જામીનગીરી માંગાઈ, તેથી તે બંધ થઈ ગયાં. ભુલાઈ માસમાં
આવી દમનનીતિ સામે વિરોધ પેદાકરવાને અમદાવાદમાં ગંજવર સભા
બરાઈ તેમાં ગાંધીજીની આગેવાની નીચે નરમ અને મરમ દળના અમે-
સરે એકત્ર થયા. સરકારની આવી દમનનીતિથી બેસન્ટનો નવી સ્થપા-
યેલી હોમરૂલ લીગને દેસમરમાં તેમ ગુજરાતમાં ધણે વેગ મળતો ગયો.
અને અમદાવાદની પરિષદમાં જૂના કોંગ્રેસીઓની સાથે લીગના અનુ-
યાયીઓનું મોટું જૂથ આવી પહોંચ્યું.

રાજકીય પરિષદના પ્રમુખ ઝીબ્જાની સાથે જ કુળવણી પરિષદના
પ્રમુખ ચીમનલાલ સેતલવાડ અને જૂનાભાઈ દેસાઈ વગેરે શ્રીમંત
બેરિસ્ટરો અમદાવાદ રહેતાને જિનર્થા ત્યારે તેમના વિલાપતી વેશ ગુજ-

રાતની બૂમિને છેક અણુછાજતા લાગ્યા. તેમની જ ગાડીમાં લોગના સુસ્ત અનુયાયીઓ — અને મારા જૂના સાથીઓ જમનાદાસ ને રતનશી ધરમશી, મનસુખલાલ માસ્તર અને ચન્દ્રશંકર પંડ્યા ત્રાંચા ડગલાનો સ્વદેશી પોશાક પહેરીને બેઠા. મારી સમાજના અગ્રણી શાસ્ત્રીજી અને હક્કરબાપા પણ પધાર્યા તેમનું મેં ભાવબીનું સ્વાગત કર્યું. સમાજે લીગથી અલગ રહીને કેમિસની મારફત જ આદિલન જગાડવાનું ઠરાવ્યું હતું. છતાં રાજકીય પરિપદમાં કદાચ વધારે લડાયક ભાવણુ શાસ્ત્રીએ જ કર્યું, અને તેમની અનેરી વક્તૃત્વશક્તિથી શ્રોતાજનોને મુગ્ધ કર્યા.

ગાંધીજીએ આગલે મહિને દાદાભાઈ જયંતિની ઉજવણીને પ્રસંગે સ્વદેશીવ્રત લેવાનો જે પેગામ શહેરની પ્રજાને આપ્યો હતો તે અનેક રીતે તેમણે આ પરિપદને પણ આપ્યો. ઉપરાંત પરિપદ લરનાર ગુજરાત સમાના અગ્રણી તરીકે તેમણે વીરમગામની નાકાબંધી અને ગિરમીટીઆ પ્રયાગ વિશે કડક ઠરાવો પરિપદના કાર્યક્રમમાં દાખલ કર્યા. જાપાંના કાયદાના આપખુદ અમલની સામે તેમ જ મુંબઈ ઇલાકામાંથી બેસન્ટની હદ-પારી સામે જે સખત ઠરાવો પસાર થયા તેના પર શાસ્ત્રીજીએ તેમ ગાંધીજીએ જુરસાદાર ભાવણો કર્યા. આ પરિપદમાં પહેલી જ વાર નરમ અને ગરમ દળના અગ્રેસરોએ બેગા મળીને લડાયક પેગામ પ્રજાને આપ્યો. તેથી લખનૌની આગામી કેમિસ માટે સારી બૂમિકા રચાઈ.

સાબરમતીને કિનારે જૂના નગરશેઠના બંગલાના વિશાળ યોગાનમાં આ પરિપદ મળતી હતી તે વખતે હું તો પછી મળનારી કેળવણી પરિપદના કામમાં શેકાયેલો હતો. આ પરિપદ માટે મુંબઈથી ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી અને સાહિત્યકાર દિંમતલાલ અંબરિયા, વડોદરા રાજ્યના વિદ્યા-ધિકારી નંદનાથ દિક્ષિત અને કલ્યાણુરાવ જોશી, સુરતથી ચુનીલાલ

૧ એ પ્રયા મુજબ દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારના કર્મચારીઓ ચાકરીપટા પર હિન્દી મજુરોની સહી લઈને ગુલામીનાં ખંબરમાં ખાંચી લેતા. તેમના પર દ. આફ્રિકાની ખાણોમાં પારાવાર શુલ્ક મ થતો.

શાદની સાથે દયાળુ દેસાઈ, ગોધરેથી મણિલાલ મહેતા અને વામન-
રાવ મુકાદમ તેમ જ બરૂચથી અંબાસંકર મલ્લ અને હરિભાઈ અમીન
—આમ અનેક આગેવાનો આવી પહોંચ્યા. બીજાં રાજ્યોમાંથી દૈનિકરૂઠ
મહેતા અને કૃપાસંકર આચાર્ય આવ્યા. ઉપરાંત રાજકીય પરિષદ મંદે
પધારેલા માસ્તર અને ચંદ્રસંકર જેવા મિત્રોનો સાથ અમને સાંપડ્યો.
તેમણે સર્વેએ પરિષદના સ્થાનિક અગ્રેસરો અને કાર્યકરોનાં વિશાળ
જૂથ સાથે બળી જઈને પરિષદને ગુજરાતની પ્રજામમત્તના પ્રતીક
રૂપ બનાવી.

આ બધાને જોઈને હું ખૂબ હરખાયો. હકુરખાપાએ આવીને
મને હુક આપી. પણ રણજીતરામ પરિષદ પહેલાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે
મારા જીવમાં જીવ આવ્યો. પરિષદ બરવાને તેમણે ભારોભાર પ્રેરણા
આપેલી. તેમની અનેક સૂચનાઓનો મહિનાઓથી હું અમલ કરી રહ્યો
હતો. પરિષદ વિશે ખાસ લેખ “સમાલોચક” માસિકમાં પ્રગટ કરીને
તેનું મહત્ત્વ તેમણે વધારેલું. હવે કેટલેય મહિને તેમને મળનાં હું તેમની
સાથે રાતદિવસ ચર્ચા કરવાને હરિપ્રસાદ મહેતા (ચાચા) ને ઘેર રહેવા
મૂલ્યો. અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્યપુસ્તકો વિશે કમિટીનો જે હવાલો મેં
તૈયાર કર્યો હતો તે તેમને બતાવ્યો — પરિષદને જે લેખ મળેલા તે તેમને
મેં વંચાવ્યા — ઠરાવોના ખરડા સાથે બેસીને અમે ઘડ્યા — કેટલુંક
લખાણ ચાચા હરિપ્રસાદના દિતેશ્વર જાપખાનામાં જ છપાવું હતું. તે
તપાસવાનું કામ સાથે મળાને કરતા—અને રાતે દોડાદોડમાંથી પરવારિને
કર્ચાય સુધી ગુજરાતના સર્વાંગી સેવાકાર્ય વિશે મીઠી ચર્ચા કરના. તેમનું
દિલ જેવું પ્રેમાળ હતું તેથી તેમની બુદ્ધિ વિશદ હતી. વખતોવખત
તેમના દિલમાં બારેલો અગ્નિ સહેજે પરખાતો. તેમણે દાર્ઢ નિરૂપ
પરિષદ આગળ ન વાંચ્યો પણ પરિષદનું આમૂલ્ય શાસ્ત્ર અમને કાર્ય-
કરોને હેવટ સુધી સમજાવીને તેમજ ગુજરાતનો સર્વાંગી વિકાસ
સાધવાની પ્રેરણા આપીને તેમણે પરિષદની સર્વોત્તમ સેવા કરી.

૨૩મી ઓક્ટોબરને દિવસે ચારદાખહેનની વિદાયની બેઠકે

‘જ્ય જ્ય ગરવી ગુજરાત’ ગીત ગાઈને પરિપદનું મંગળાચરણ ક્યું. ગોખમે સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે જીવજીવાલ દેસાઈએ સર્વેનું સ્વાગત કરતાં સરકારી નીનિતી કડક સમીક્ષા કરી પ્રમુખ ચીમનલાલ સેનજીવડે સરકારી શિક્ષણનંતરના ઇતિહાસનું વિસ્તૃત અવલોકન કરીને ‘રાજનાં વચનોની ઉદારતાની સાથે કેળવણીનાં સાધનોની દરિદ્રતાની અસંગતિ’ દર્શાવી. અભ્યાસક્રમ વિશે કમિટીનો જે હેતુલ્લભ જીવાઈને પરિપદમાં વહેંચવામાં આવ્યો હતો તે કેશવલાલ મુવે રીતસર રજૂ કર્યો. પછી જે અનેક નિર્ણયો ટૂંકમાં વંચાયા તેમાં કેશવપ્રસાદ દેસાઈનો ‘કન્યાઓના માધ્યમિક શિક્ષણની સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ’ વિશે, નરહરિભાઈ પરીખનો ‘કેળવણીમાં હસ્તશિક્ષણ’ (શ્રમશિક્ષણ) વિશે, દા. સુમંતનો ‘વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક કેળવણી’ વિશે, વીરમજી મહેતાનો ‘માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ’ વિશે અને દા. કાકોરલાલ પંડ્યાનો ‘ખેતીવાડી અને પ્રાથમિક કેળવણી’ વિશે—આ લેખો આજે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, કારણ કે તે સર્વમાં જે નક્કર સૂચનો હતાં તેનો પછીના કાળમાં જીદી જીદી રીતે અમલ થઈ રહ્યો છે.

પરિપદના દરાવોમાં સર્વે પ્રકારની કેળવણીના વિસ્તાર અને સુધારા માટે વહેવારિક સૂચનો કરવામાં આવ્યાં. કક્કરખાપાએ ગામડાની પ્રજા તેમજ અત્યજો માટે વધારે શાળાઓ સ્થાપવાનો આમંત્ર કર્યો. વિદ્યાર્થીને કન્યાઓ માટે વધારે ઇલાયદી શાળાઓ ઉપાડવાની ભલામણ કરી ગમગોદનરાય દેસાઈએ ઓજીવનને અનુરૂપ અભ્યાસક્રમ ઘડવાનો ઠરાવ રજૂ કર્યો. માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્ય પુસ્તકોને અસંતોષકારક ગણીને પરિપદે તેને સુધારવાની, અંગ્રેજી અને ઇતિહાસના વિષય માટે નિયત કરેલાં પુસ્તકો રદ કરવાની અને માતૃભાષા ગુજરાતીનું શિક્ષણ માધ્યમિક શાળાઓમાં દાખલ કરવાની માગણી કરી. તેમજ વધારે કોલેજો સ્થાપવાની અને હુજરઉદ્દોગ વેપાર વેદક વગેરે વિષયોના જગ્યા શિક્ષણ માટે શાળાઓ અને કોલેજો કાઢવાની પરિપદે ભલામણ કરી. છેવટે ‘સમસ્ત ગુજરાતમાં કેળવણીના

પ્રશ્નોની ચર્ચા અને સનત ચળવળ ચાલુ રાખવા અને કેળવણીના વહેવારુ કાર્ય કરવા ગુજરાત કેળવણી મંડળ 'સ્થાપવાનું પરિષદે ઠગવ્યું. તે સારુ જે વ્યાપક કમિટી નિર્માઈ તેના મંત્રીપદે પરિષદના મંત્રીઓને જ ફરીથી ચૂંટવામાં આવ્યા. છેવટે અંબાસંકર મલ્લજીએ પરિષદની ખીજ ખેડક ભરૂચમાં ભરવાનું આમંત્રણ આપ્યું તે સર્વેએ હર્ષનાદથી વધારી લીધું.

પ્રમુખનો ઉપકાર માનનાં જાંવીજીએ તેમની શક્તિ અને ધીરજનાં વખાણ કર્યાં. પછી તેમણે ગુરુવાક્ય પરિષદને સંબોધાવ્યું: 'ગુજરાતી ભાષાને શાળાઓમાં થોડા સ્થાન આપવાની હિતચાત્ર કરતાં મંડળનો હેતુ સફળ થાય એવી મારી આસા છે. ગુજરાતી ભાષા એ સંસ્કૃતની દીકરી છે. એટલે એ અધુરી તો નથી જ. અને આ પરિષદમાં તે જ ભાષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો એ પણ સંતોષની ખીના છે.'

કેળવણી પરિષદ પછી એ જ સ્થળે સંસાર સુધારા પરિષદ મળી. "સમાજ સુધારાના હમેશના ઠગવો ઉપરાંત મીલમગૂરોની દુઃખદાયક સ્થિતિ, પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવાની જરૂર તથા સામાજિક આરોગ્યને લગતા નવા ઠરાવો આ પરિષદે પસાર કર્યાં. શ્રીમતી અનસુયાજીદેને મીલમગૂરોની સ્થિતિ પર એક વિદ્વતા ભરેલો હૃદયદ્રાવક લેખ વાંચ્યો અને એ બહેને પોતાનું આપું જીવન મીલ-મગૂરોનાં બાળકોની સ્થિતિ સુધારવામાં અર્પણ કર્યું છે એથી એ તેમના મોંમાં બરાબર શોભતો હતો" ૨ એ મર્મશ્રીમંત બહેનને તે વખતે ભાગ્યે જ ઓળખતો પણ તેમનો પ્રસ્તુત લેખ મેળવીને મારા પત્રમાં મે બહુ જ ઉત્સાહથી પ્રગટ કર્યો તે જ અરસામાં ઠક્કરબાપાએ

૧. પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદનો હેવાલ, પાન. ૮૨. રાજકીય પરિષદનું કાર્ય અંગ્રેજીમાં જ ચાલ્યું હતું તેના પર હળવી ટીકાર આ શબ્દોમાં પરભાય છે.

૨. 'નવજીવન અને સત્ય' પુસ્તક ૨. અંક ૫. પાન ૩૪૬

શહેરની માધુભાઈ મીલના કામદારોની પરસ્પર સહાયક સહકારી મંડળી સ્થાપવામાં મદદ કરી, તેની નોંધ લેનાં સમાજના સભ્ય તરીકે મેં ગૌરવ માન્યું.

પરિવદ પૂરી થઈ અને ફિરોઝશાહ મહેતાની પહેલી સંવત્સરી સ્વદેશી મિત્રમંડળ તરફથી પૂરા બાવથી જીજ્ઞવામાં આવી, તે પ્રસંગે બાવણુ આપવાનું માન મને અપાયું. પછી ૧૭મી તારીખે ગુજરાત સમાની વાર્ષિક સભા બરાઈ તેમાં રાજકીય પરિવદ માટે દિવોળનીથી કામ કરનાર નવજીવાન વકીલ ગણેશ વાસુદેવ માવગંઢરને સમાના મંત્રી તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યા.

કેળવણી પરિવદ પૂરી થતાં જ મારું કાયમનું કામ શરૂ થયું. રણજીતરામ તેમજ ઠક્કરઆષા મારા બાવિખ્યના કામની રૂપરેખા દોરી આપીને રવાના થયા. પ્રથમ તો મારે પરિવદ સંગ્રાંધી ગધાં લખાણ, ઠરાવો, બાવણો વગેરે એકત્ર કરીને તેનો હેવાલ પ્રગટ કરવાનો હતો. તેથી દિવાળીના તહેવારોની પરવા કર્યા વિના હું બધું લખાણ ગુજરાતી પંચના છાપખાનામાં સોંપતો ગયો, અને અનેક ફોર્મનો ગેલીના ચોડા મને સાંજે મળતા તે મોડી રાત સુધી હું સુધારતો ગયો. વળી નવા મંડળના કાર્ય વિષે મંત્રીઓ તરફથી એક પત્રિકા પ્રગટ કરીને તેમાં જોડાવાને સર્વે સહાનુભૂતોને મેં વિનંતી કરી, આ બધાય કાર્યમાં ખરા બંધુભાવથી મદદ કરતા અને કવચિત તેમને ઘેર મારું સ્વાગત પણ કરતા. તે સાલની દિવાળી જે કંઈ મેં જોગવી તે તેમને ઘેર જ. શ્રીરામજીની શેરીના તેમના ઘરમાં તેમણે જે સ્નેહભાવ મારા પર વસાવ્યો તે કદી ભુલાયો નથી. તેમની, દા. હરિપ્રસાદની, દા. સુમંતની અને શારદામહેનની વિદાય લખને હું ચોડા દિવસ માટે મારી સમાજનો સંપર્ક સાધવા રવાના થયો.

મુંબઈ જતાં રસ્તામાં બહુ જાનરીને ત્યાં ખીજ પરિવદ બરવા વિષે મત્તજ સાથે ચર્ચા કરવાને હું ચોકાયો. ત્યાં હરિભાઈ અમીન સાથે

નવી દોસ્તી માફી થઈ. બરૂઆ હોલમાં વડીલ મિત્ર પ્રો. બળવંતરામ દાડોરના પ્રમુખપણા નીચે નવા કેળવણીમંડળ વિષે મેં જાહેર વ્યાખ્યાન આપ્યું. વિદ્વાન પ્રમુખે “સરખાતના બાપણમાં જણાવ્યું કે આપણે પ્રાંત ગુજરાત આપણા દેશના અન્ય પ્રતિની સરખામણીમાં સંતોષ-દારક પ્રગતિ સાધી શક્યો નથી. ગુજરાતની સ્થિતિ—જેવી એક મરખો માનારી સ્ત્રી સાથે માત્ર ખેચાર છેલ્લી ટૂંકના સપ્તે બેસરી રીતે બોલનારી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ હોય છે—તેવી છે. છતાં ગુજરાત કેળવણી પરિષદ આદિ સંસ્થા દ્વારા ગુજરાતની કેળવણી—વિષયક તથા ઈતર પ્રગતિ આશાજનક છે”^૧ વડીલ તરીકે તેમણે મારી પીઠ યાખડી તેથી હું ખુશી થયો. તેમ પાછલા માસના “નવજીવન” ના અંકમાં “ગાંડી ગુજરાત”^૨ વિષે તેમના લેખના જેવા કટાક્ષ પણ આર્વા વાક્યોમાં મને સંબળાયો.

પછી હું મુંબઈ ગયો, પણ મારો જીવ તો ગુજરાતમાં જ ઓત-પ્રોત થયો હતો. મારા જેવા કાચા જીવાનીઆના ઘોડા જ માસના પ્રવાસથી જે ગુજરાતમાં આવી પરિષદ બરાઈશકી તેથી તેની પ્રગતિ પર મારી જાંડી ગ્રહા બેઠી જે નવજીવનનો ચતુર્થનાટ મારા અંતરમાં હું

૧. “નવજીવન અને સત્ય” પુ. ૨ પા. ૮૨૧.

૨. એ ચર્ચાસ્પદ નીવડેલા સમર્થ લેખમાં બંગાળ, દક્ષિણ તેમજ પંજાબ અને મદ્રાસ કરતાં પણ ગુજરાત કેમ પછાત છે—એ સવાલ તેમણે ઇશ્યો હતો : “ગુજરાતમાં દયાનંદ સરસ્વતી, મોહનદાસ ગાંધી અને અંબાલાલ સાકરલાલ પાક્યા છતાં આપણી વડાલી ગુજરાત ગાંડી કહેવાય છે.” એના કારણરૂપે “નેતા સાધન ને પ્રભ એ ત્રણેના સુસંચાલનગર નેતાઓનું નેતાપણું એજે નય,”—એમ જણાવીને નેતા ને સાધન હોવા છતાં ગુજરાતી પ્રજામાં “પ્રભપણના સજીવ બાવનું ઐક્ય નથી, ટિંદુ સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન, તેના ઔરવનું જ્ઞાન અને તેમાં અદ્ધા અને રેકની ભર્મિઓ આપણામાં નથી” —એમ તેમણે વિસ્તારથી દર્શાવ્યું હતું. સમગ્ર લેખ માટે જુઓ “નવજીવન અને સત્ય” પુ. ૨. અં. ૪. પાન ૨૦૫.

અનુભવતો હતો તેનો ગુજરાતની સમગ્ર પ્રજામાં સંચાર કરવાનું મને સહેલું લાગ્યું. ગુજરાતમાં શિક્ષણ અને સંસ્કારની અનેક દીપમાળાઓ પ્રગટાવવાની મારી અરમાનો ધણી જ વેગવંતાં ગયાં. મારો હિતસાહ વધતો ગયો તેમ મારી શક્તિ પણ અમાપ લાગી. આટઆટલા વિવિધ પ્રદેશના અને વિચારના કાર્યકરોએ મને અપાર રોલથી નવરાખ્યો હતો, તેથી હવે જે વિશાળ કાર્યપ્રદેશ મારી આખી આગળ ખૂંટતો દેખાયો તેના પર ફેંકે ને જૂસો આગળ દોડવાને હું ધસંમતી રહ્યો.

૧૫. લખનો અને ઇરાક

મં

અમદાવાદમાં આવનારો તો જ સમાજ તરફથી મને નવી કામગીરી મળી તેનું વર્ણન કરતાં પહેલાં સન ૧૯૧૬ની આખર સુધીમાં અનેક વિધિ કાર્ય અને વ્યક્તિઓના સંસ્કારોથી દેશસેવાની અને ગુજરાત સેવાની જે વિચારસરણી મારા મનમાં વિકસી હતી, તેનો ટૂંક ખ્યાલ આપવો જોઈએ.

સમાજમાં જોડાતી વખતે મેંજિની તથા કોથ્થના સશસ્ત્ર બંડના અને અરવિંદ તથા દિળકના ક્રાંતિકારી આદોલનના જે ખ્યાલ મારી કલ્પનામાં જગ્યા હતા તે ધીમે ધીમે નરમ પડ્યા. આદિ - તારાની કલ્પનામાં અને જોડણીના વિનંદાવાદમાં અકચૂર રહેતા કવિઓ અને સાક્ષરો ઉપર તીરંબાજી ચલાવવાનું માનસ પણ ઓસરી ગયું. હવે તો દેશ અને પ્રજા સમસ્તના સેવક તરીકે નમ્રભાવે તેનો સંપર્ક સાધવામાં હું મગ્ન થયો. કરોડોની વિરાટ જનતાને સપાટાબદ્ધ જાગૃત કરીને તેને સર્વે રીતે આગળ ધપાવવાના રાહ હું વિચારતો થયો.

અમારી સમાજ આ કાર્ય જે રીતે કરતી હતી તે મને પસંદ નહોતી. દેવધર અને જોશીએ સરકારની રાહગરી નીચે અને શ્રીમતોની સદાયથી સ્ત્રીઓ અને દલિત સમાજની સેવાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો. સરકારી અમલદારોની અને ગોરા સાહેબોની મને સખત સ્પર્શ હતો. તેમ શ્રીમંતાઈનાં વાદાની દુર્ભેદ સાચવાથી વજીજાત છોડનાર, ધનાઢ્ય

આશ્રવદાતાઓથી દૂર જ રહ્યો. વળી મૂળના તળપદા જીવનસંસ્કારને લીધે ગોચોગોચ વસેલા મુંઝવે જંદરને છોડીને, સરકાર કે શ્રોમંતોની શેઠ કે સરમ વિના, માદેવતન ગુજરાતની જ સેવા કરવા હું તૈયાર થયો.^૧

વળી ગુજરાત એટલે પહાડ કે નદીઓ જ માત્ર નહિ પણ તેની કોરેડ ઉપરની બહોળી પ્રજા, નડિયાદ તાલુકાનાં નજવાણું ગામ—એ ખ્યાલ નાનપણથી જ મગજમાં જોડેા જિનરી ગયેલો. તેથી ગુજરાતની પ્રજા એટલે તેનાં હજારો ગામડાંમાં વસતી ગામડાંની પ્રજા—ગુજરાતની ઉન્નતિ એટલે ગામડાંનાં લાખો ખેડૂત સ્ત્રી પુરુષ બાળકોની ઉન્નતિ—એવા પ્રતીતિથી તે વિરાટ જનતા જ મારી નજર સમીપ તરવા લાગી.

આ દૃષ્ટિથી જ ૧૯૧૬માં ખેડૂતો પર જમીનદારો, શાહુકારો અને સરકારના સિતમ વિષે લેખમાળા મેં પ્રગટ કરી અને બોગીન્દ્ર-રાવ દીર્ઘેટયાની “ઓનરેબલ સર ખેડૂત” વિષે નાની વાર્તા મેં મુગકાપી. આથી જ વખતોવખત ગામડાંની અને અંત્યજોની કેળવણી વિષે તેમજ આદિવાસીઓનાં વસતિગૃહ વિષે દફતરખાપાના લેખ હું ખાસ ધ્યાન દેતો. તેથી જ શહેરની યુનિવર્સિટીઓને બદલે હવે ગામડાંનો કારભાર કરતાં લોકલખોડ પર મારું મન વધારે એકાગ્ર થયું, અને તે વિષે વિસ્તૃત લેખમાળા અનેક પત્રોમાં મેં પ્રગટ

૧. રણજીતરામ ગુજરાત સમસ્તના વિવિધ પ્રદેશ અને પ્રજાનો આખેદ્વળ પરિચય મને આપતા—તેની વિવિધરંગી પ્રવૃત્તિઓનું દિગ્દર્શન કરાવતા—તેની જોડી અસર મારા પર થતી. ત્રીજી આંધ્ર પરિષદ વિષે તેમજ “નવજીવન”માં વિસ્તૃત બે લેખ પ્રગટ કરી તેમાં ગુજરાત માટે આવી સાંગતિમાં પરિષદ કે સત્સથા રચવાનું અર્જિત સૂચન કર્યું હતું, તે તેમની જીવનદોરી અડાળે કપાઈ જવાથી અમલમાં મૂકી શકાયું નહિ. આંધ્ર પંચદે, બાબાવર પ્રાંતરચના કરવાનો ઇશારો કરેલો, તે આ લેખમાં રણજીતરામને કર્યો હતો. તેમાં મહાગુજરાતનો પ્રાંત રચવાની તેમની મહેચ્છા બીજરૂપે પડખાય છે. જુઓ “નવજીવન અને સત્ય”

હરી. તે દૃષ્ટિથી જ સીધી રાજકીય પ્રવૃત્તિને ધડી વાર ફારાણે મૂકીને મેં મદિનાઓ સુધી કેળવણી પરિપક્વ માટે જહેમત ઉઠાવી, અને કાપમનું કેળવણી મંડળ સ્થાપીને ગામડાંમાં શાળાઓ અને પુસ્તકાલયો સ્થાપવાને હું તૈયાર થયો. આ દૃષ્ટિથી જ સ્વરાજ વિશે લેખમાળા લખીને ગામે-ગામે રાજકીય પ્રચાર કરવામાં મેં સદાય હરી અને હવે ગામડાંમાં ધૂમીને રાજકીય ચળવળ ચલાવવાને હું ઉત્સુક બન્યો. અલગત, તરમ અને ગરમ - વિધાયક અને ઉદ્ધામ - બંને પ્રવૃત્તિ એકી સાથે ચલાવવાની સુસીમતો તે વખતે હું જોઈ ન શક્યો - એકી સાથે બે ધોકે ચઢવાના જોખમતો મને ખ્યાલ ન આવ્યો. માત્ર, જે ગામડાં અને ખેડૂતો વિશે થ્રલું વાંચેલું અને લખેલું તેનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાની સર્વોપરી તમન્ના સન ૧૯૧૬ની આખરે હું મુંબઈ આવ્યો ત્યારે મારા અંતરમાં વ્યાપી રહી હતી.

હું સમાજના મારા જૂના સ્થાનકમાં ફરીકામ થયો. તેવામાં જ મારા નેતાએ મને કેંગ્રેસની આવતી બેઠકના કામે લખાનો જવા ફરમાવ્યું. મુંબઈના ઉદ્ધામ દોસ્તોની સોજતમાં પડીને હું ફરી વાર સમાજની નીતિથી આડો ફાટું એવી શંકાથી તેમણે મને તરત દૂર દેશાવર રવાના કરવા ધાયું હોય. કદાચ અંગ્રેજી બણેલા એક ખતલ સેવકને સમાજ તરફથી કેંગ્રેસમાં મોકલી તેની નામના વધારવાનો તેમનો ખ્યાલ હોય. ગમેતેમ હોય, મેં તો ફરી વાર નવો મુશ્કેલ જોવાની અને નવી સંપુર્ણ કેંગ્રેસ નીરખવાની આ તક આતુરપણે ઝડપી લીધી, અને શિપરજાની મોસમમાં આઝાંપાનળાં કપડાં અને એક જરીપુરાણો કામજો વાઈને હું મુંબઈથી રવાના થયો.

સદ્જાએ તે જ વખતે ચંકરલાલના નાના બાઈ ધીરજલાલને આપ્યા જવાનું હતું. તેમણે ઉદારપણે પોતાની સાથે ખીજ વર્ગમાં મને બસાડ્યો અને તેમની સુખશય્યામાં ગરમ ધાગળા ઝાડોને સૂતે સૂતે હું આપ્યા પહોંચ્યો. ત્યાં કોલેજના અધ્યાપક નિમાયેલા કલિયાલ પંડ્યાએ

અમારું બાવિક સ્વાગત ક્યું. પહેલી જ વાર ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જતાં બદ્દ વર્ગની સ્ત્રીઓનો પાકો ઓઝડ પડેલો, આમગમની કારમી ગરીબાઈ, એક ઘોડાની “ટમટમ”ની સફરની હાડમારી, બગર અને દુકાનોનો કંગાલ દેખાવ—આ બધું જોઈને હું ત્રાસી ગયો. જગ વિખ્યાત તાજમહાલનાં દર્શનથી મને અનેરો આનંદ થયો. પણ મારે નિયત દિવસે સપ્તમી પહોંચવાનું હતું. તેથી બે ત્રણ દિવસમાં આમાની સહેલગાહ પૂરી કરીને હું આગળ રવાના થયો.

આમાના રેશને રાતે ત્રીજા વર્ગનો ટિકિટ લઈને હું ગાડીમાં બેઠો, ત્યારથી મારી પાતના સડ થઈ. ચિયાળાની ત્યાંની ઠંડીની મને કલ્પના જ નહોતી. મારાં આંખાં સુતરાઉ કપડાં ને નજીવું ખિજાનું નકામાં નીવડ્યાં. ડબ્બામાં જરાયે ભીડ નહોતી, ને બધી બારીઓ બંધ કરી, તોયે કેમે ટાઢ ખજે જ નહિ! રાત વધતી ગઈ તેમ હું સૂઈ કે બેસું પણ પવનમાં પાંદડાની માફક હું થરથર ધ્રુન્યા જ કરું! સવારે કાનપુરનું મોટું રેશન આબું ત્યારે આ પીને કંઈક ગરમ થયો અને ઉવટ સપ્તમી પહોંચ્યો. ત્યારે જ મેં છૂટકારાનો દમ બેચ્યો.

કેમ્પેસની સ્વાગત સમિતિના મુખ્ય મંત્રી ને ધનાઢય વકીલ જોકરચુનાથ મિશ્રે તેમના અતિથિનિવાસમાં પૂરી સુખસગવડથી રહેવાની વ્યવસ્થા મને કરી આપી. શહેરને એક છેડે કુદરતના બહારમાં આવેલાં એ બંગલામાં રહેવાની મને ખૂબ મજા પડી. થોડા જ દિવસમાં જોકરચુનાથ કરતાં પણ તેમના નાના મોજીલા બાઈ હરકરચુનાથ મિશ્ર સાથે હું પૂરો હળી ગયો. અહીંયાં પણ મને સરભરાખાતું સોંપવામાં આવ્યું. તેથી રથાનિક કાર્પકરો સાથે મળીને જુદાજુદા પ્રાંતમાંથી આવનાર આગેવાનો અને પ્રતિનિધિઓના નિવાસ અને મોજનની વ્યવસ્થામાં હું જોતજોતામાં મસગૂલ થઈ ગયો.

આ ઠાઠામાં મિશ્ર કુટુંબના સર્વે બાઈઓનો, મિત્રોનો અને કેમ્પેસના કાર્પકરોનો ખરો મેળો તો રોજ બપોરે ચાર વાગ્યે ચાપાણીના

સમયે જન્મતો. બોજન-ખંડમાં ગોઠવેલાં લાંબાં ટેવણ પર બધા આવના તેમ ગોઠવાના-રોજ નવા સાથીઓનાં ઓળખાણો થતાં અને તેમની વચ્ચે વાતોની ઝડીઓ વરસતી - નોકર મુંદર ચિનાઈ કીટકીમાં ચા લાવીને પ્યાસા કરના અને સાથે મોઠાઈઓ ગિરિકટ અને ખારીતીખી વિવિધ વાનીઓ પીરસના - રોજ કેમિસના કાર્થ અગિ દૈનિક કાર્યક્રમ ચોખતો અને બધા કાર્યક્રમે તેમનાં કામ સોંપાતાં. કેઈ વખતે જ્યારે બહારના કેઈ ન હોય ત્યારે દરકરણની પત્ની બાજુની ઓડીમાંથી ડોકિયું કરતી અને બધા દરકરણના રોજજીવનની મીઠી મજાક ઉઠાવના.

લખનૌ જન્મ મહેલ અને મોટા બગીચા માટે મશહૂર છે. નવાઓના મહેલ અને જૂનાં અંગ્રેજી ધર્મમંદિરો જોઈને હું ખુશ થયો. શહેરની વચ્ચે રચેલા એ મોટા બાગ જોઈને અને તેમાં બસતી બરચક સજાઓ નિહાળીને હું પ્રેતસાહિત થયો. પણ લખનૌના અંગ્રેજસાઈ શ્રીમંતોના ભોમવિલાસની કઢાણીઓ સાંભળીને અને ચોપાસ કકડની ઠંડીમાં ધૂજતા ઠંગાલ લોકોને જોઈને હું હુ ખી થયો.

કેમિસ નટક આવતી ગઈ તેમ મુક્તપ્રાંતમાં પણ હોમરૂલ લીગની પ્રવૃત્તિ વધતી ગઈ પ્રસિદ્ધ બેન્ડિસ્ટર સર તેજબદાદુર સમુ અને 'ગીડર'ના તંત્રી સી. વાય. ચિનામણી વખતોવખત જુદા જુદા બાગમાં ભાવશુ કરતા, અને સિદ્ધિશ સામ્રાજ્યની રાહબરી નીચે સંપૂર્ણ સ્વરાજ તરત હાસિલ કરવાને ઓળખોળે પાતો ચડાવના. હું તે સજાઓમાં કવચિત જઈને જંગ રાજકીય ગરમી મેળવતો. પણ મારા રોજિંદા કામને લીધે એ કેઈ આગેવાનોને હું મળી શક્યો નહિ.

કેમિસના દિવસો આવી પહોંચ્યા એટલે પાછી મારી અવશ્યા શરૂ થઈ હવે મારી સુખવાસી ઝોરડી અને બપોરની મહેફિલ છોડીને મારે કેમિસના મંડપની પાસે એક નાના તંજૂમાં રહેવા જવું પડ્યું. તંજૂમાં સવાને તો વહાણો ખાટલો અને પૂરનાં ગોદારખાઈ મને મળ્યાં હતાં, પણ રાતે બારએક વાગ્યા સુધી વિવિધ છાવણીઓમાં અને

પ્રુદ્ધા મેદાનમાં રખડતાં, માર્ગ કાગળ જેવાં કપડાંની વીંધીને ઠંડી મને સતાવતી. માથે રેશમી ફેટે પહેરતો તે પણ ટાડને ખાળી શકતો નહિ. અમારી સમાજની અલ્હાબાદની શાખાના સંસ્કારી અને મીઠાભોલા અમલો પં. હદયનાથ કુંઝરૂ તેવામાં આવી મળ્યા અને જોઈતાં ગરમ કપડાં ખરીદવાને મને એક દુકાને લઈ ગયા. પણ મેં જીનનું એક “સ્વેટર” ખરીદીને જ સંતોષ માન્યો — તેમના ઘણા આમદ છતાં ખડનલપણાનો ગર્વ રાખીને જરૂરી ગંભ ઓવરકોટ ન જ ખરીદ્યો તેથી હાથનાં કપાં દૈયે વાઘ્યાં અને સખનીમાં જે કારમી ઠંડીનો ત્રાસ મેં વેઠ્યો તેની યાદ મને હજીયે સાલે છે.

મારી આસપાસ તંબૂઓનું નવું નગર લીધું થતું હતું તેમાં ગામડાંના સેંકડો દુકાર — ગરીબ ખેડૂનો ને ખેતમજૂરો રાત્રિદિવસ કામ કરતા. તેમનાં શરીર એટલાં ખેડાળાં — તેમના દેહાર એટલા કંગાલ — તેમના વેશ એવા ચીંથરેલાલ — તેમનો ખોરાક એટલો નમાલો — તેમની પધારીમાં એવા મેલા ચીંથરિયા ગાળા — દાદમાં તે એવા કંપે, છતાં તેમની મહેનત એટલી સખન અને તેના દામ એટલા ઓછા ! વળી, ઉગ્રાણિયાત લોડીને તે “સરકાર” ને “હાજૂર” જેવા શખોથી નવાજતા — તેમની નજીવી સગવડ સાચવવાને કેટલી દોડાદોડ કરી મૂકતા અને કેટલો પરિશ્રમ ઉદાવતા — તેમની જરૂી ખદામજૂ થતાં કેવા લળી લળીને નર્મી પડતા — ને છતાં કંઈ સગ થાય તો કેટલી ખુશીથી સહી લેતા — જરા જેવી મહેરબાની મેળવવાને કેટલા નમીનમીને ખુરામત કરતા ને નજીવી સગવડ મળનાં કેવા ઉપકાર ને આનંદનાં આંસુ સારતા ! આવું ગુલામી જીવન જીવતા માણસ મેં પહેલી જ વાર જોયા ત્યારે ઓચિંતું મને રોશન થયું કે આવા દુઃખમાં સમગ્ર કિસાનોના મહાસાગરની વચ્ચે કેમિસની મેદની તો એક જિંદુ સમાન જ છે ! છતાં આ જલસામાં કેટલાને આવા ખાણુમોનો જીવંત સંપર્ક હતો ! કેટલા તેમને પિઠાનતા અને તેમને સાચા માનવી બનાવવાનું વિચારતા !

પંજી તો દેશના ચારે ખૂણામાંથી બે હજારથી વધુ પ્રતિનિધિઓ
ઊતરી પડ્યા. સંયુક્ત પ્રાંતમાંથી પંડિત માલવીયજી અને મોતીલાલ
નહેરુ, મદ્રાસથી બેસંટ, સી. પી. રામસ્વામી અને સાસ્ત્રીજી, બંગાળથી
પ્રમુખ અધિકારીચરુ મજુમદાર અને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, દક્ષિણ અને
મધ્યભારતમાંથી ટિળક, કૃષ્ણદર અને ખાપરડે, ગુજરાતમાંથી ગાંધીજી
અને વિદુલભાઈ પટેલ એવા બધા અગ્રણીઓ અને બીજા નાના
સેંકડો સાથીઓ દરેક ગાડીએ આવના જ ગયા. અમે સ્વયંસેવકો તેમને
હામકામ ઉનારતા અને તેમને માટે બને તેવો સુખવાસી બંદોબસ્ત
કરતા. હું મેંસ મુજબ કેટલાયે પૂરા અગ્રેજી હાડમાં આવેલા અને પૂરા
આદ્યાન્તી દમામથી રહેતા. ક્યાં આ બધા રાજદારી રાત્રી ભોજ અને
ક્યાં ગાંગા તેલી જેવા ગરીબ કિસાનો ?

બધાય આગેવાનોમાં એકમાત્ર ગાંધીજીએ આ દીવા જેવી વાત
પારખી. તેમણે લખનૌમાં આવીને થોડા જ વખતમાં જ કેમિસીઓના
વિશાયતી હોરા પર ખાનગી વાતચીતમાં દીકા કરી. તે એવી મતલબનું
બોલ્યા : "આવી કેમિસથી તે કંઈ દેશનું ફળદર ફીટે ? આવાં પરદેશી
કપડાં પહેરીને, અગ્રેજી લાખા બોલીને, ને આવા એકચરમ ભોગવીને
તે કંઈ સ્વરાજ હેવાતું હશે ? આવી બંધીયે રીતરસમ બદલવી જ
જોઈ શે." આવા બોલમાં ખરાવાદી રાજકારણનો રણુકો અને મારા
બાવનો પડ્યો મને સંભળાયો. તેથી તેમને માટે મારું માન વળી
વધી ગયું.

આ બેઠકમાં કેમિસના અને મુસ્લિમ લીગના આગેવાનોએ ઘડેલી
સંયુક્ત સુધારાની યોજના મંજૂર કરવાની હતી. તેની ખાનગી ચર્ચા-
ઓમાં ગાંધીજીએ સંમીન ભાગ લીધો. લીગ તરફથી બંગાળમાં ૪૦
ટકા અને મુક્તપ્રાંતમાં ૩૦ ટકા બેઠકો માગવામાં આવેલી તેનો કદર
વિરોધ માલવીયજીએ કર્યો, ત્યારે તેમને ગાંધીજીએ ઉદાર બની ગમે
તે ભોગે, એકપ સાધવા દઈશરી વિનંતી કરી. સદ્ભાવે મદિનાઓની
લાંબી વાટાપાટો પંજી ઉપરે લખનૌમાં એકીસાથે મળેલી કેમિસ

અને મુરિલમ લીગની બેઠકમાં મુધારાની એકની એક યોજના પસાર થઈ-કેંગ્રેસના મંડપમાં લીગના અમણીઓનું સન્માન થયું, અને કેસર-બાગની લીગની બેઠકમાં કેંગ્રેસના નેતાઓનું બાવિંક સ્વાગત થયું. આ બંધીયે સુખદ ઘટનામાં ગાંધીજીએ સારો ફાળો આપેલો જણાયો તેથી હું ખુશી થયો.

વળી સન ૧૯૦૮થી કેંગ્રેસમાંથી બહિષ્કૃત થયેલો ટિળકપક્ષ તેમાં ફરી વાર જોડાયો-નરમ અને ગરમ દળની આ સંયુક્ત કેંગ્રેસ બની-એથી પણ આ બેઠક ઐતિહાસિક થઈ. ટિળક ને ખાપરડેને લોકોએ વ્યાસપીઠ પર ચઢતા જોયા કે તરત તેમને શુભંદ હર્ષનાદથી વધાવી લીધા. શુભર્ગ જેસંટને નવા નેતા તરીકે અપૂર્વ માન મળ્યું. બંગાળી યુવકયુવતીઓએ મળીને વદેમાતરમનું રાષ્ટ્રગીત ગાયું ત્યારે સર્વેનાં હિંદ હૃદયમલી ગયાં ! પછી તો વ્યાખ્યાનોના કેવા ધોધ મહા-સભામાં વરસ્યા ! શુદ્ધ બંગાળકેસરી સુરેન્દ્રનાથે હમેશ મુજબ મંડપ ગમ્મવ્યો, ટિળકે હીરા જેવી આંખો ચગાવીને સરકાર પર વેધક પ્રહારો કર્યા. જેસંટે અણીદાર દલીલોથી ને જોશીલી જગ્યાનમાં સ્વરાજ માટે હિન્દની માગણીનો પોકાર કર્યો. ઝીણાએ મુત્સદ્દી વકીલની અદાથી ઠંડી પણ નિશ્ચયાત્મક બાષામાં દિંદનો હક રજૂ કર્યો ખાપરડેના એક ફૂટ જાંચા કસબી ફેંટાથી અને તેનાં મશ્કરાં વચનોથી લોકો ખડખડાટ હસ્યા. માલત્રીયજીએ મીઠી મધુરી હિન્દી બાષાથી શ્રોતાઓનાં હિંદ દરી લીધાં. ગાંધીજીએ ગિરમીટિયા પ્રથા બંધ કરવાનો ઠરાવ સાત્ત્વિક શબ્દોમાં રજૂ કરીને સતોષ માન્યો.

એકંદર આ કેંગ્રેસ જોવાથી મને મહત્ત્વનું રાજકીય શિક્ષણ મળ્યું. તેમ દેશભરમાં ગાંધીજીનો પારો પહેલાં કરતાં જાંચો ચઢતો જોઈને હું બહુ જ હરખાયો. કેંગ્રેસ પૂરી થયા પછી બધું કામ સમેટવાને પાછો મિથળની કાઠીમાં હું રહેવા ગયો ત્યારે થોડા દિવસ દરકરણ-નાયની સાથે મનગમની વાતોની અને બપોરની છોટી મિજબાનીની મેં મોજ માણી. બધું કામ પરવારીને અને રસ્તામાં કુંઝર સાથે બેએક

દિવસ અમદાવાદ રહીને હું રીધી મુંબઈ પહોંચી ગયો, અને મારા માસિકના લેખનકાર્યમાં જોડાઈ ગયો.

અમદાવાદની પરિષદ પછી મુજરાતમાં કામ કરવાની મારી તાલાવેલી વધી હતી, તે પાછી મનમાં ઝિઝગી આવી. અમદાવાદ સુધીના જિલ્લાથી હું કંઈક પરિચિત થયો હતો. તેથી હવે પછાત ગણાતો પંચમહાલ જિલ્લો જોવાને હું આતુર બન્યો. વળી ‘સ્વરાજ્ય યા માટે’ વિષે મારી પત્રિકા ગોધરામાં વહેંચાઈ ત્યારે તે શહેરના ઉપરી પોલીસ અધિકારીએ તેના પર કરડી નજર કર્યાની ખબર મને પડેલી તેથી તે શહેરના દેદાર જોવાને પણ હું ઉત્સુક બન્યો. ગોખલેની બીજી સર્વત્સરીનેદિને-૧૯૧૭ના ફેબ્રુઆરીની ૧૯મી તારીખે-ગોધરામાં જ તેમની સમારક સભા ભરવાનો અને તેમાં મુખ્ય પ્રવચન કરવાને ગાંધીજીને વિનંતી કરવાનો મેં સંકલ્પ કર્યો. દેવધરે આ વાત મંજૂર કરી, હકકર બાપાએ સાથે આવવાની ખુશી બતાવી, અને ગાંધીજીએ પણ મારી વિનંતી સ્વીકારી. તેથી જાણે મુજરાતનો પૂર્વનો કિલ્લો સર કરવાને હકકરબાપાની સાથે હું ૧૮મીએ મુંબઈથી ગોધરે જવાને ઊપડ્યો.

અમારી ગાડી વડોદરે થઈને ગોધરા સ્ટેશને પહોંચી તે જ વખતે અમદાવાદથી આવતી ગાડીમાંથી ગાંધીજી કિતર્પા ગાંધીજીનું સ્વાગત કરવાને સેંકડો માણસોથી સ્ટેશન ભરત્યક ભરાઈ ગયું હતું. અમે ગાંધીજીને પાસે જઈ પ્રણામ કર્યા અને તેમની સાથે મણિયાસ મહેતા, મુકાદમ અને બીજા આગેવાનોને મેળવ્યા. તેમાં જ પડછંદ પોલીસ અધિકારીએ મારા લેખ પર વક્ર દૃષ્ટિ કરેલી તેની સાથે જ મુકાદમે મારું એળખાણ કરાવ્યું. તેમણે પણ જ વિવેકથી વાત કરી તેથી હું બહુ જ નવાઈ પામ્યો.

ગાંધીજીનું સરખસ શહેરના સાંકડા રસ્તા વીંધીને ચાલતું ગયું તેમ અનેક ગૃહરથો તેમની ગાડી ઊભી રાખીને તેમને ફક્દાર અર્પણ કરતા ગયા. કેટલાયે મુસલમાનો આફ્રિકાની ઘડતને લીધે ગાંધીજીને પિઠાનતા

થી તેમનું સન્માન કરવામાં તે ઉત્સાહથી સામેલ થયા. આવા રાજકીય નેતાનું કદાચ આ પહેલું જ સરઘસ ગોધરાના નાગરિકોએ નિહાળ્યું હશે. ધોરી માર્ગ વટાવોને શહેરને ખીજે છેડે મુકાદમને ઘેર ગાંધીજીને મુકામ હતો ત્યાં જ સરઘસ વિખરાયું. તરત જ અમારી વિનંતી મુજબ અહીંયાં બે દિવસ રહેવાનું તેમણે કબૂલ કર્યું. તેથી ખીજ દિવસની સભા ગોઠવાઈ અને અમને મિત્રોને બે દિવસ સુધી ગાંધીજીના અણુમોત્ત સત્સંગનો લાભ મળ્યો.

અમારા ઉનારાની પાસે જ સુતારની વાડીમાં ગોખસેની સંવત્સરીની સભા મળી. વાડી શ્રોતાઓથી ભર્યક ભરાઈ ગઈ. ગાંધીજીએ ગોખસેનો જીવનમંદિય આપતાં આશરે એક કલાક સુધી એકંદરું સૌમ્ય બાણ્ય કર્યું. ગોખસેને પગલે ચાર્લાને દેશસેવાનો નવો રાષ્ટ્રધર્મ અપનાવવા તેમણે શ્રીતાઓને અનુરોધ કર્યો. ખાસ તો તેમણે કહ્યું : “લોકોમાં એ પ્રત્યે બાવ તો ઘણો છે. દેશભક્તિની ગંગા દેશમાં પૂરપાટ વહી જાય છે. પણ તેના પર બંધ બાંધોને તેનો લાભ લેવાતો નથી. તેથી ધણું પાણી એજે જાય છે.” આવાં દૃઢાં વાક્યો સોંસરાં શ્રીતાઓનાં મનમાં ઊતરી જતાં. તેમનાં ગંભીર નયનો, અંતરમાં જળહળતી કોઈ બચ્ચ જ્યોતને નિહાળતાં હશે કે કોઈ બગીરથ દાર્ષ સાડુ મરી મીટવાનો નિશ્ચય સૂચવનાં હશે ? — એવો પ્રશ્ન અંતરમાં જાગ્યો અને તેમને માટે અપૂર્વ માન પ્રગટ્યું.

ખીજે દિવસે એ જ રથજે તેમણે ગિરમીટિયા પ્રથા પર બાણ્ય કર્યું. હિન્દના મજૂરોને દક્ષિણ આફ્રિકા ખાતે મુક્તામીખત લખાવીને મોકલવાની પ્રથા બંધ કરવા તેમણે સંકારને આગ્રહ કર્યો. માતૃવીરજીએ દિલ્હીની ધારાસભામાં આ વિષે દરાવ રજૂ કર્યો છે, અને આખા દેશની સ્ત્રીઓનો સરથાઓ વાઈસરોયને વિનંતી કરવાને પ્રતિનિધિમંડળ દિલ્હી મોકલી રહી છે — તેનો નિર્દેશ કરીને ગોધરાની પ્રજાને પણ આ દાર્ષમાં ફાળો આપવા તેમણે આદેશ આપ્યો. છેવટના બાગમાં ગાંધીજીએ ચાંપ ચડાવીને કહ્યું : “૩૧મી મેનો દિવસ યાદ રાખજો. તે પહેલાં આ

સરગભરેલી પ્રથા નાખૂંદ થવી જ જોઈશે. જો સરકાર તેમ નહિ કરે તો મારે અને તમારે ગમે તે દુઃખ સહેવાને - છેવટે જાન આપવાને તૈયાર થવું જોઈશે.”

આ ગંભીર સમ્બોધનો અર્થ હું જેવો સમજ્યો તેવું જ મારું અંતર ઝલ્યઝલ્યો ઊઠ્યું. આ બોલથી ગાંધીજીએ અંગ્રેજ સરકારને કંક આખરીનામું સંભળાવ્યું અને મર્લિન ચેનવથી આપી કે જે તમે આંકેલી મુદત પહેલાં આ પ્રથા બંધ નહિ કરો તો અમે ગમે તે બોગે સક્રિય હાડત ચોક્કસ ઉપાડીશું. રાજકીય હડતના ચલદંકાર સમું ગાંધીજીનું આ પહેલું જ બાષણ મેં સાંભળ્યું તે મેં ધણી જ અદ્વાયી વધાવી લીધું. માર્ય માસની આખર પહેલાં જ સરકારે એ પ્રથા બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો તેથી હિન્દના રાજદારણુમાં ગાંધીજીનો પહેલો જવક્ત વિજય થયો. પણ આ પરિણામ જણાયું તે પહેલાં જ તેમના નવા સંપર્કથી દેશના નવા ને સાચા નેતા તરીકે ગાંધીજીનું સ્થાન મારા દિલમાં નિમિત થયું અને તેમની સોધી આગેવાની નીચે મુજરાતમાં કામ કરવાને હું ઉત્સુક બન્યો.

ગોધરાથી ગાંધીજી વિદાય થયા કે તરત જ હક્કરખાપાની સાથે મેં આ પછાત જિલ્લાના બધા તાલુકાની ઝડપી મુલાકાત લેવાનું કરાવ્યું. કલોલ જઈ સહકારી કાર્યકર રાવસાહેબ અનુમાર્ધના અમે મહેમાન થયા અને ટુંળવણીના વિકાસ વિષે આમજનો સાથે વાતચીત કરી હાલોલમાં તે વખતે ડિસ્ટ્રીક્ટ ડેપુટી કલેક્ટર - અને અમાસ તૈયમજના જમાર્ધ - હમીદઅલીનો મુકામ હતો. તેમની સાથે તાલુકાની પરિસ્થિતિ વિષે અમે વાતચીત કરી અને ગામલોકોની આમજ અમે બાષણ કર્યું. સ્થાનિક રેલ્વેના અધિકારી નાયાલાલ શાહની સહાયથી અમે સ્વારે રેલ્વેની લારીમાં ચાંપાનેર રોડ સ્ટેશને ઝિનરી પાવાગઢની ટેકરી પર ચઢી

૧. નાયાલાલ શાહ રાણપુરથી પ્રગટ થતા ‘ફૂલજાગ’ અકવાડિકના તત્તી અને ન્યવસ્થાપક હતા. હાલ રાજકોટથી પ્રગટ થતા એ જ નામના દૈનિકનું સંચાલન તે કરે છે.

તેની અને તેની ટાય પરથી અદ્ભુત સૃષ્ટિ સૌન્દર્ય નીરખવાનો દહાવો લીધો. ત્યાંથી દાહોદ જઈ વામનરાવ ધોળકોઆ વડીલની મારફત અમે ગામના અગેવાનોનો સંપર્ક સાધ્યો. પછી એક સ્થળે લખનો માંડવો આંધ્યો હતો ત્યાં એક પાટ પર ચઢીને અમે લગોડીઆ બીજો, મારવાડીઓ અને નગરજનોનો પચરંગી પ્રગળે બાળકોને જણાવવાનો ઉપદેશ કર્યો. સરિયામ રસ્તાની વચ્ચેવચ જમીન પર બેસીને બાળિકા તળના ગામઠી કદોઈને જોઈને અમે નવાઈ પામ્યા. આ પ્રદેશના બીજા લે કે શુજરાતઝરમાં વધારેમાં વધારે ગરીબ અને કંગાલ દેખાયા. બજારમાં વેપારીઓની દુકાને થોડી મકાઈ કે ટૂંકી પછેડી માટે અથડાતા ચીથરેલા લીલ ઓપુરુષ બાળકોને જોઈને અમે દુઃખી થયા, અને તેમના ઉદારોનો વિચાર કરતા અમે મુંઝઈ પાછા ફર્યા.

હું મારા ધામમાં પાછો રિથર થયો તેવામાં સરકારે દેશના સુશિક્ષિત યુવકોને લશ્કરી તાલીમ આપવાનો કાયદો પસાર કર્યો અને સાંત્રાન્યના બધા દેશના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ ભરવાની જાહેરાત કરી. તે વખતે શાઓજી ફરી ફરીને કહેતા કે ઈટલીના રાજપુરુષ કેધૂરે ગઈ સદીના એક યુદ્ધમાં મિત્ર રાજ્યોની મદદમાં વખનસર રાષ્ટ્રીય સેના મોકલેલી તેથી જ તે પેરીસની સુલેહ પરિષદમાં માનભર્યું સ્થાન મેળવી શકેલો અને સર્વે રાજ્યોની સંમતિથી ઈટલીની આઝાદી હાંસલ કરી શકેલું તે મુજબ આપણે પણ નોકરિયાત સૈનિકો ઉપરાંત બહેલા સ્વયંસેવકોને તાલીમ આપીને રણસેત્ર પર મોકલી શકીએ તો લડાઈ પૂરી થતાં આપણી માંગણીઓની મંજૂરી અનિવાર્ય બનશે.

૧. તે પીઠ ધારાણી હાથ અમદાવાદમાં વજીલાત કરે છે.

૨. માર્ચ માસના જ “નવજીવન”માં તત્ત્રોની નોંધમાં મેં લખ્યું : “સ્વદેશના રક્ષણમાં ભાગ લેવાની આ અમૂલ્ય તક આપણા આગેવાનોએ વધારી લીધી છે તેમ આપણા યુવાનોએ પણ...તેને પૂરેપૂરો લાભ લેવાને તૈયાર થવું જોઈએ. શીયુત માંનીજીએ ખડું જ કહ્યું છે કે..... જે આપણે રાજ્યવરચા પર કાળ મેળવવા દેખીએ છીએ તે આ

આ વાત મારે ગળે જીતેલી હતી તેથી નવા દિ-દરદાક દળમાં જોડાવાને હું આતુર બન્યો અને તે માટે દુનિયામરના આવા સ્વયંસેવકોના કાપડા અને નિયમો તેના સંનિકોના હક અને ફરજ વિશે પુસ્તકો બેળાં કરીને વાંચવા ગેઠા. આ વિષય પર આપણ પક્ષ મેં તૈયાર કરવા માંડ્યું અને તેની સજાન પ્રમુખપદ સ્વીકારવાને જુલાબાઈ દેસાઈને વિનંતી પણ કરી આપ્યો. તેવામાં એક અચૂકારી ઘટના બનતાં એક નવી જ દિશામાં હું ખેંચાઈ ગયો.

વાત આમ બની. તે અરસામાં મેસોપોટમિયામાં લડતા દિન્દી સિપાઈઓની ખૂરી હાલત વિશે બહુ ચિંતાજનક સમાચાર દેશનાં છાપાંમાં પ્રગટ થતા હતા. તેથી સરકારે દિન્દીનાં વર્તમાનપત્રોના આઠ તંત્રીઓનું ચાર અંગ્રેજ અને ચાર દિન્દીઓનું એક પ્રતિનિધિ મંડળ બસરા તરફ મોકલવાનું ફરમાવ્યું. માર્ચ માસની અધવચ સુધીમાં ચાર અંગ્રેજ અને બે દિન્દી તૈયાર થયા હતા. બાકીના બેની ચૂંટણી કરવાને મુંઝવે પ્રાંતના તંત્રીઓને સરકારે જોલાવ્યા. કોઈ જુરાનીઆ આ પ્રવાસનું સાહસ ખેડવા તૈયાર ન થયા ત્યારે સમાજના જ્ઞાનપ્રકાશ પત્ર તરફથી હાજર રહેલા જોશીએ બીજા તંત્રીઓની બીરુતાની સખત ટીકા કરી. સામું કોઈએ કહ્યું : “જો તમે મોટા જવાંમરદ હો તો તમે જ કેમ નથી જતા ?” જોશીએ તત્ત જવાબ આપ્યો : “બીજા કોઈ ન જતા હોય તો હું જવા તૈયાર છું—માત્ર મારે એક મદદનીશ જોઈએ.” બે જગ્યા ખાલી હોવાથી સરકારે તેમની શરત સ્વીકારી. તેથી પાંચ આવીને તે, સમાજમાંથી લાપક મદદનીશ શોધવાની ક્ષિત્રમાં પડ્યા.

કઠિન પ્રસંગે દેશનું રક્ષણ કરવાને કમર કસતી પડશે...જો આપણે મોટી સંખ્યામાં સૈનિકો તરીકે નામ મેળાવીશું અને માતૃભૂમિના રક્ષણમાં શરીર અર્પવાની મરજી દેખાડીશું તો જ સ્વરાજ્ય માટે આપણી શોચતા સિદ્ધ થશે.” નવજીવન અને સત્ય પુ. ૨ અ. ૬ પા. ૧૨૬. આવાં અધીછનાં વચનોને આધાર મેં લીધો એ મારી ખોલતી ગાંધી-સાક્ષિનાં સૂચક હતાં.

એવામાં હું મારી વચલી ઓઢીમાં બેઠો હતો ત્યાં આ વાત જાણી મારે કાને પડી. ઠક્કરબાપાને ને ચીનળાઆને જોશાએ સાથે જવા સૂચનું પણ તેમણે ના પાડી. રાત્રીપ્રકાશના મદદનીશો પણ ન-નો જણ્યા. તપાસ કરીને મેં પૂરી વાત જાણી કે તરત મને પાતો ચઢ્યો. હું જોશોને સામેથી તેમની સાથે જવાની તૈયારી જણાવવા ગયો. “૪૮ કલાકમાં જ જીવડવાનું છે; તૈયાર છો ?” તેમણે પૂછ્યું. મેં તરત કહ્યું : “લશ્કરી કપડાં સિવાઈ જાય એટલે હું તૈયાર.” તરત જોશી સાથે બજારમાં દોડાદોડ કરીને અમે કપડાં તૈયાર કરાવ્યાં. તે વખતે રણજીત-રામ મુંબઈમાં શેઠ નરોત્તમના પુત્ર શાંતિકુમારના શિક્ષક તરીકે તેમને ઘેર રહેતા. તેમણે એક ઘડીમાં જ ‘નવજીવન’ના તંત્રીપદનો બાર ઉઠાવી લીધો. બધા મિત્રોની મેં ઝટપટ રજા લીધી. લડાઈના વખતમાં જર્મન સખમરીનો અરબી મહાસાગરમાં ફેરે છે તેના બધની કાંગડી વાતો અમે હસીને ફગાવી દીધી. અને મુકરર કરેલા દિવસે લશ્કરી આગ-બોટમાં અમે બસરા જવાને જીવડ્યા.

મુંબઈના ખારામાં નાની હોડીઓ અને આગબોટમાં મેં કવચિત સફર કરેલી. આ આગબોટ પ્રમાણમાં મોટી હતી, ને ગોરા સિપાઈ-ઓથી ચિકાર જરેલી હતી. તેમની આંખો ખૂલી અને ચહેરાખિદામણ્યા લાગ્યા. રાત્રીને દિવસ તે દારૂ દીધીને લાંબા રાગડા તાણ્યા. ગોરા અમલદારો અમને હલકા ગણીને દૂધી ઠડો વિવેક દાખવ્યા. અરબી મહાસાગરમાં દરિયાનાં વિકરાળ દેખાનાં મોજાં છેક જાંચે ચઢીને ધૂંધવાં અને અમારી બોટને જાંચે ઉછાળનાં. ખોરાકની પણ અડચણ પડી. આમ છતાં આ સફરમાં રોજ અવનવું સાંભળવાની અને જોવાળાવાની મને ખૂબ મજા પડી.

મુંબઈથી જીવડીને જોએક દિવસ જરદરિયે સફર કર્યા પછી. અમે કરાંચી પહોંચ્યા. ત્યાંથી ઘણુંખરું બહુચિસ્તાનના કિનારાની નજરે જ દેખારાં અમે પાંચેક દિવસે ઈરાનના અખાતમાં દાખલ થયા ત્યાં

મુંદી એક નાની મનવાર અમારી ચોટી કરવાને આગળ પાછળ હંકારતી - કવચિત્ સ્થિતિજ પર ધુમાડો દેખ્યો તો દુશ્મનની વિનાશિકાની ચોકસાઈ કરવા ઝેપડી જતી. વખનોવખન અમને દરિયામાં તરવાના પટા પહેરવાની તાલીમ આપવામાં આવતી. પણ અખાનમાં દાખલ થતાં આવા બપનું વાતાવરણ દૂર થયું. પછી કવચિત્ ઇરાનના ને કવચિત્ અરબસ્તાનના કિનારાની ભૂમિ ને વસ્તી દેખાતી. કવચિત્ નાના દાણુ અને અંગ્રેજોના ખંડીઆ શેખોનાં કિનારાનાં શહેર દેખાતાં. લગભગ બે અઠવાડિયે યુક્રેડીસ અને ટાઈમોસના સંયુક્ત મહાનદમાં શેટ-અન્ડ -અરબમાં અંગ્રે દાખલ થયા. પછી ઇરાનને કિનારે એંગ્લો પર્શિયન કંપનીનાં મોટાં કારખાનાં દેખાયાં - આગળ ધપતાં કારન નદીના સંગમ આગળ સામે મહોમરના શેખનો મુંદર સફેદ મહેલ અને બાગ નજરે પડ્યાં - પછી થોડી વારમાં અંગ્રે બસરાને કિનારે લાંઘ્યાં.

અમારી ટુકડીમાં “ એસોશીએટેડ પ્રેસ ” “ પાર્થોનિયર ” “ ઇંગ્લીશ મેન ” અને “ મદ્રાસ મેસ ” એ પત્રોના મળીને ચાર અંગ્રેજ પ્રતિનિધિ હતા. હિન્દીઓમાં અમારા બે સિવાય લાહોરના એક ઉર્દુ પત્ર “ પૈશ્વા અખબારના ” તંત્રી મહેબૂબ આલમ અને કલકત્તાના “ વમુમતી ” પત્રના તંત્રી હેમેન્દ્ર પ્રસાદ ધોષ હતા. વિશાળ નદીપટની કાબી બાજુએ દુર્ગના કાળથી બાધેલા લશ્કરી નગરમાં દાખલ થઈને અમે જૂની ટુકડી સિપાઈઓની છાવણીમાં સાથે જ રહ્યા. પણ સંયુક્ત કાર્યક્રમ નહોત્યારે અમે હિન્દીઓ બેગા જ ફરતા, વાતો કરતા અને મોજ માણતા. ટાલ અને તાપમાં રક્ષણ આપવાને છાવણી દોઢેલા કાંપના બગ્ગરમાં અંગ્રે સાથે ધૂમીને વેપારમાં જામી ગયેલા અનેક હિન્દી વેપારીઓની પાસેથી ધણી હકીકત મેળવતા. છાવણીથી નાવડીમાં બેસીને અસલ બસરા શહેર જોવા અંગ્રે સાથે જતા, - નદી કિનારે ખૂલેલા “ કાવા ” માં બેસી ચોકોડીના પ્યાલા સાથે ગટગટાવતા અને કવચિત્ કોઈ ભણેલા આરબો સાથે વાતચીત કરીને તેમનું માનસ જાણી લેતા. પણ હિન્દી સંનિકોની અને દુશ્મનના કેદીઓની, ઘોડેસ્વારોની અને તોપચીઓની

છાવણીઓ અને બધી લશ્કરી ઇરિપતાલો જોવા અમારી આખી દુકડી એક અંગ્રેજ માર્ગદર્શકની સાથે જ જતી. તેમ બસરા શહેરના ખાસ રથળા અને એક આરમ નાટક અને નાય અંગ્રેજ સંજ્ઞાધારી પ્રતિનિધિ મેજર ફિલ્મી સાથે અમે બધા જોવા ગયેલા. પણ રોજ સાંજે અમે હિન્દીઓ જ સાથે ખેસીને બધીયે લશ્કરી અને સામાન્ય પરિસ્થિતિની નિખાલસપણે ચર્ચા કરતા અને તેનો ક્યાસ કાઢતા. થોડા દિવસમાં તો મહેમૂન આલમ અમારા છુદા ચાચા બની ગયા તેમ તેજરની છુદિના હેમેન્દ્ર ધોળ અમારા દિલોબન દોસ્ત બની ગયા એકંદર અંગ્રેજ સિપાઈઓ અને અમલદારો સર્વે હિન્દીઓને બધી રીતે હક્કી પાયરીના ગણતા અને આરખોને જીતેલા યુદ્ધમાં ગણતા - તે જોઈને અમારું ચારેનું દિલ રોજ ને રોજ જલતું.

મુંબઈના એક જ જૂના દોસ્ત દા. મંગળભાઈ ખાંડવાલા ત્યાં મને મળ્યા. તે વખતે કમિશન મેજનીને લેફ્ટેનન્ટ બનેલા ખાંડવાલા લશ્કરી ઇરિપતાલમાં ફરજ બજાવતા. તેમથી સાથે હસીખુરીને ગુજરાતીમાં ધ મધ્યુ ગર્ખા મારવાની મને ખૂબ મજા પડી. તેમણે લડાઈની અને હિન્દી સિપાઈઓની ખરી સ્થિતિ વિશે પેટ ભરીને વાતો કરી વગી શુદ્ધ ગુજરાતી બોલન તેમણે ખાસ તૈયાર કરાવેને મને જમાડ્યો ત્યારે આ લશ્કરી જંગમાં ખરેખરું મંગળ મેં અનુભવ્યું.

દશેક દિવસ બસરામાં ગાળ્યા પછી અમારી દુકડીએ નાની આગબોટમાં ખેસીને આગેકૂચ શરૂ કરી આશરે સાડેક માર્ચ સુરો સંગમમાં સફર કર્યા પછી ડાબે હાથે વડેતી યુક્રેડીસ નદીને ઊડીને ટાઈમીસના સાંકડા વડેણમાં અમે વળ્યા. લગભગ ૧૧૫ માર્ચ વડાવીને નદી કિનારે અમારા ગામે અમે પડેચ્યા ત્યાં મુઘી નદીની બંને બાજુએ દેખાતાં ખજૂરીનાં ઝાડ, કોઈ શેખનો મોટી કોઠીઓ અને આરખોનાં ચારીનાં ખૂંપડાં અમે નિહાળતા ગયા. નવરો પડ્યાં હું અમારા બસરાના પ્રવાસની લડીકત જોઈની દેખરેખ નીચે લખતો ગયો.

અમારા પ્રમાણમાં નાનું ગામ હતું. ત્યાં ખાસ તો યહૂદીઓની શાળા અને તેમનું દેવગ જેવામાં અમને રસ પડ્યો. તુર્કોના જમાનામાં બધી શાળાઓમાં અર્વાચીન ભાષા તરીકે ફ્રેન્ચ શીખવાતું. પણ આ લગ્નમાં 'તુર્કોને હરાવીને અંગ્રેજો અહીંયાં દાખલ થયા કે તરત "સમા પ્રમાણે સાવધાન" થનાગ યહૂદીઓએ તેમની શાળામાં અંગ્રેજી શીખવવા મોકલું તેથી યહૂદી બાળકો સાથે અંગ્રેજીમાં વાનો કરતાં તેમની પાસેથી જાણવા મળ્યું કે યહૂદીઓને અંગ્રેજો ગમે છે પણ આરબોને નથી ગમતા. આ શબ્દોથી તરત જ સમજાયું કે આખા મુસલમાન આરબોને અંગ્રેજો દુશ્મન જેવા સાલતા. તેથી જ તેમનો હારમો વિરોધ કયવિત તેમની આંખોમાંથી ઝરતો - તે સામાન્ય રીતે સુમશામ રમશાનિવાની માફક હરતા હરતા, અંદર અંદર મળકમળકરી કરતા તે પણ અંગ્રેજોને જોતાં જ બંધ કરી દેતા, ન જ આંખે ત્યારે પંદેસીઓ સાથે યાત્રિક રીતે ઓછામાં ઓછું બોલતા, બને ત્યારે જે પૈસા હમાઈ લેતા અને બાકી હારેલા અને પરાધીન બનેલા દુશ્મનોની માફક જ તે વર્તતા. તેમની જાગરમાન સ્ત્રીઓ નખથી શિર સુધી જુઓ નાખીને પોતાના બાવ છુપાવતી, પણ તેમના આઝાદ મિનસનો કંઈક સ્વાદ ગોરા સિપાઈઓએ ચાખ્યો હશે તેથી તેમને રધાનિક સ્ત્રીઓ સાથે કંઈ પણ બોલ-ચાલ ન કરવાતું ખાસ ફરમાન લશ્કરી ઉપરીઓ તરફથી આપવામાં આવ્યું હતું.

અહીં એપ્રિલના તાપથી ત્રાસીને અમે ટાઈમીસ નદીમાં અનેક વાર નાખા, ઠાન ફાડી નાંખે એવા તોપોના બડાકા સાંભળ્યા, થોડા માર્ચ ૧૯ વસતા આરબ શેખને ધેર જમી આવ્યા અને આગળ સફર કરવાના હુકમની વાટ જોતાં અમે મૂર્ખા મારતા હતા એવામાં અગાદથી સેનાધિપતિ જનરલ મોડનો હુકમ ખળ્યો કે છેક રણશેર સુધી અમારી ટુકડીને લઈ જઈ શકાશે નહિ, અને બહુ તો, કુન-અમ્મ-અમારાની જે

૧. યહૂદી બાળકો તુર્કીથી જખાલમાં કહેતાં : "Jews like English. Arabs no like English."

સાઈમાં મગા! સિપાઈઓએ ચોખાનું ચોસામણ પીને અંગ્રેજોને જાત ખાવા આપેલો તેના રણક્ષેત્રની મુલાકાત લઈને જ અમારે સતોષ માનવો. આથી ધડીતર તો અમે—અંગ્રેજ અને હિન્દી સર્વે—નિરાશ થયા અને પછી ક્રોધથી લમડી ઊઠ્યા.

તરત જ અમે બધા લશ્કરી ફરમાનનો વિચાર કરવા ભેગા મળ્યા. એક જુસ્સાથી કહ્યું : “શું અમે લડાઈનાં નિર્ગન મેદાન અને બગીચાં મકાનો જોવા આટલે સુધી આત્મા છીએ?” બાળે લાલપીળો ધર્મ બોલ્યો : “બસરા અને કુત બલ—અમારાંની ઢગલાખંધ છત્રીઓ હિન્દમાં જ મળે. તો તે જોવાને અહીં આવવાની શી જરૂર?” છેવટે બધાએ હરાબું કે જો આપણને બગદાદની મુલાકાત લેવાને ને તેની પાર ચાલુ રણસંગ્રામ જોવાને લઈ જવામાં ન આવે તો સખ્ત વિરોધ નોંધાવીને આપણે અહીંથી જ પાછા જવું. તે મુજબ સંડનના હિન્દી વજીરને, દિલ્હીની સરકારને અને બગદાદના સેનાપતિને કડક તાર કરવામાં આત્મા અને તેનાં પરિણામની વાટ જોઈ રહ્યા.

જે પત્રકારોના અનુકુળ હેવાસ પરથી હિન્દી પ્રજામાં લશ્કરની બરતીને વેગ આપવાને અમારી દુકડીને સરકારે અહીં સુધી મોકલેમી તેની ખફામરજી વડોરવાનું સરકારને કેમ પોસાય? ૧૯૧૭ના ઉનાળામાં અમેરિકાનું લશ્કર ક્રીસના રણક્ષેત્રમાં ઊતર્યું નહોતું. જર્મનો ગમે ત્યારે પેરીસ સર કરે એવી કટોકટીની સ્થિતિ હતી. વધુ હિન્દી લશ્કર બધાયે રણક્ષેત્ર પર ધકેલવાની સરકારની મુગદ હતી. વળી હિન્દુસ્તાન દળ સરકારે તાજેતરમાં જ રચવા માંડ્યું હતું. તેની સફળતા પર પણ અંગ્રેજ અને હિન્દી પત્રકારોના સંયુક્ત વિરોધની દૃષ્ટીની રીને ઘણી જ અસર થાય. આવી બધી બાબતનો વિચાર કરીને સાતેક દિવસે સરકારે નમતું આપ્યું, અને અમારા મંડળને બગદાદ અને તેની પાર જવાની પરવાનગી આપી.

દમનસીમે તે જ વખતે મારા ફેફસાંમાં ઓચિંતો દુખાવો વધતાં
અસહ્ય રહ્યોની વેદના મને થવા લાગી. તરત જ દાકતરે મને તપાસીને
મારા બધા સામાન સાથે ઇસ્પતાલમાં રવાના કર્યો. બ્લાકીના બધા
સાથીઓ દિલગીરીથી મને વિદાય આપીને બગદાદ તરફ આગબોટમાં
બેસીને રવાના થયા, ત્યારે તાવ અને વ્યથાથી અડધી બેલાન હાલતમાં
હું એકલો, દૂર પરદેશમાં અજાણી સરકરી ઇસ્પતાલને સંરોધ થયો.

૧૬. શુક્રતારક ગાંધીજી

અમારાની દિન્દી લશ્કરી ઇસ્તિલાક નદીની ડાબી ખાત્રુએ નિર્ગન પ્રદેશમાં ઠાયાં મૂંપડાંમાં જાંધેલી હતી. તે વખતે ઈશ્વરમાં પણ ૧૨૪ ડીગ્રી તાપ પડેલો. પશિમે પવરાગેલાં વિશાળ રેતીનાં રણમાંથી સુસવાના ગરમ વાયરા ખુલ્લી ચામડીને બાળી મૂકના. ગોરા અને દેશી દાક્તરો એકંદર હોશિયાર દિલસોજ અને ખતીયા હતા. પણ સારવાર કરવાને રોકેલા અબુધ પુરુષ નોકરો તેમની અણુઆવડનથી અને બેદરકારીથી દહીંઓને જાળવેઆજાળવે ધણો ત્રસ આપના. અમારા જેવા પચાસેક બિહાનાવાળા મોટા ખડખડાં એક જ બદસૂરત એંગ્લો-ઇન્ડીઅન ઓ નર્સ ઉતાવળે પગલે આવતી. બધા તેને પોનાની પાસે મોક્ષાવવા પડા-પડી કરના, કોર્મ ગંબીર દહીંને કંઈક દવા કે ખાસ બોરાક આપતી ને બીજાને જૂઓ પાડના મૂંઝીને ચાકી જતી. રાત્રે ધંટ વાગનાં બધાને મોં બંધ કરીને સૂઈ જવાનો દુકમ થતો અને તેનો ભંગ કરનારને સખન ઠપકો મળતો. પછી કોઈ દહીં અસલ્ય વેદનાથી કચચિત રાડ નાખતો તેનાથી મધરાતની નીરવ શાંત બેઠાની.

આ ઇસ્તિલાકમાં કુદરતી રીતે ખંદુકની ગોળી કે તોપના ગોળાથી, બાલા કે સંગીનથી અંગેઅંગ પર ઘવાયેલા દહીંઓ મારી ચારેપાસ સૂતેલા હતા. કોઇની જાંગ ચિરાયેલી હતી તો કોઈનો નળો તૂટી ગયો હતો; કોઈના દીયણની ટોપીનું દાડકું ભાંગવાથી આખો પગ સૂજીને અક્રુડ થયો હતો તો કોઈના મોં-માથા પર વીંટલા ભારે મલમપટાથી

તેમાં પડેલા કારી ધાનું અનુમાન થતું. વળી લગ્નર્થનાં કારમાં, ખોરાક-પાણી અને મરણનોત્તર મહેનતને લાંબે જોમનાં ફેરફાર કે આનંદમાં જીવંતે રોગે ધર કરેલાં તેવા પણ કોઈ મારી પડ્યે પથારીમાં હતા. આવા દિવ્દુ અને મુસલમાન, શીખ ને ગુરખા દલીઓ મારા જોવા જણેલાને તેમનો સાથી અને સો જોઈ ધણી જ દિલસોજી દાખવના, ઈંગ્લંડની છાવણીઓ અને ફ્રાંસની લગ્નર્થની કંઈક કંઈક વાતો કરતા પોતાનાં વીનકની કઢાણીઓ સંજગાવના અને અભિપ્રાય પૂછના. એકંદરે વાતાવરણ ખેરીસની રંગીલી કઢાણીઓથી ઠવચિત રસીકું બનતું તો ધરખારની કે કારમાં દઈની વાતોથી ગમગીન બનતું. અને કોઈ નોકર કે નર્સ જણ્યો કરતા કે એકરકારી બતાવનાં ત્યારે સિપાઈઓની આખો ક્રોધ અને દુઃખથી લાલચોળ થઈ જતી.

આવા સાથીઓ વચ્ચે હું ખાટલે પડ્યો ત્યારે કાળા પાસામાં તીક્ષ્ણ દઈ સાક્ષ્યાં કરતું, તેથી ચતોપાટ કે જમણે પડ્યે જ સહ ચકતો. બસો અંગ્રેજ દાકતર કેપ્ટન ટ્રેસ્ટન રોજ સવારે મારી નાડી પકડતો અને તાવ માપતો, છાતીની આમળ પાછળ આંગળાના ટોકારા મારતો ને દાકતરી જૂંગણા દખારતો, મારા પાટિયા પર કંઈ લખી જતો, અને માત્ર પથારીમાં સૂઈ રહેવાનો જ હુકમ આપી જતો. છેલ્લી ખામતમાં તે એટલો કડક હતો કે એક વાર જુએચુરે ખડખડા જિજ્ઞાસાથી કંઠાળાને ધડીવાર બાજુ પર પડેલી એક આરામખુશી પર હું બેઠો ત્યારે તેણે મારી ધૂળ કાઢી નાખી અને તરત પથારીમાં સૂઈ જવાનો હુકમ કર્યો. આમ લગભગ ત્રણેક આઠવાડિયાં સુધી ચાલુ તારમાં સસડતો હું સૂઈ રહ્યો પણ માગ રોજની મને ખગર પડી નહિ. તે વિષે ન્યારે દાકતરને પૂછતો ત્યારે તે દસીને માયું ધુસાવતો અને રોગનું ખરું નિદાન પરખાયું નથી એમ કહેતો.

આવા મંદવાડમાં અને કંઈ ખાવાનું ગમતું નહિ અને આ-કોફી પણ બાવનાં નહિ. શરીર જોમ દહકું થતું ગયું તેમ કમપના દિવા-

સ્વપ્નેમાં રાયતી ગઈ. જીભથી જે મિષ્ટાન્ન ચાખી શકતાં નહિ તેના સ્વાદ મનમાં રહ્યા કરતા. કામગામસા અંતરમાં કર્યાં જમાઈ ગઈ હતી તે ઓચિંતી ઊભળી આવીને મને કવચિત દમ્યાં કરતી. સૂક્ષ્મ પ્રેમનાં સ્વપ્નાં પણ માગ દિલને વખતોવખત સનાવનાં. જે અનેક પ્રેમાળ સ્ત્રીઓનો હું ગુણપૂજક બન્યો હતો તેમનું વાતસલ્યપૂર્ણ માતૃસ્વરૂપ મારી સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થતું — તેમના હુંદાળા હેતનાં સ્વપ્નેમાં હું રાયતો, ધરતી તો પ્રાણીમાત્રની માગ તેથી તેની કુદરતના ખેળામાં મારું ધગધગતું માથું મૂકાને હું સાત્ત્વિક આનંદ અનુભવતો. કવચિત આ કલ્પનામાંથી યે ઊડીને હું પ્લવસ્વરૂપ સંન્યાસી બનીને વિશ્વત્યાગી પરબ્રહ્મ સાથે એકાકાર થઈ જતો.

આવાં ભાવિક સ્વપ્નેમાં હું લીન થતો તેમ જનસેવાનાં અધુરું રહેલાં અરમાને પણ માગ દિલમાં ઊભરાતાં, ગુજરાતની પરિષદ, લખનૌની કેમિસ અને ખીજ સગાઓમાં જે વિરાટ જનતાને નિહાળી હતી તેનાં દશ્યો અલગચિત્રની માફક મારા મગજમાં ધૂમતાં સુરત અને ભરત, આણુંદ અને અમદાવાદમાં જે સરધાઓ અને કાર્યકરોના તામ્ર સંપર્કમાં હું આગ્યો હતો તેમનાં મીઠા રમરણો મગજમાં તરવરતાં. દા. સુમંત અને શારદાજીન, શકરસાગ્ર અને જમનાદાસ, હંફરખાપા અને રણજીતરામ સાથે મનગમની વાતો મનમાં કર્યા જ કરતો. ગામડાંની બોળીબલી ખેલ પ્રગ્નનાં જે આજાં ચિત્રો અંતરમાં અંકાયે હતાં તેમની વહારે ધાવાને દિલ દોડી જતું. દિન્દર્ભવાનો જીમી અને ગરવી ગુજરાતની પ્રજા મારા મગજમાં રમ્યા કરતાં અને તેની સેવામાં પ્રાણ પાઘરવાને એલાન કરતાં.

આવા મનોરાજ્યમાં હું મદાગતો હતો ત્યારે મારી ખરી રિયલિટી જ હતી. ખરી રીતે તો દાકતરે મારાં ફેફસાંમાં પ્લુમ્સી તેમજ ન્યુમોનિયાનાં નિદાન પારખ્યાં હતાં. માગ મંદવાડની ખખર વતનમાં પડતાં ઠાકા સાકરલાલે ઈરિપનાલને તાર કરી મારા સમાચાર પૂછ્યા. જવાબમાં મારી દ્વાલન ગંબીર-લગભગ નિરાશજનક છે એમ દાકતરે

જણાવેલું. પણ મને આ વિષે કંઈ જ ખબર નહોતી અપાઈ. મારે મન તો દિવસ ને રાત સરખાં જ હતાં. કંઈક અડવાડિયાં પછી દાકતરે મને જે ચાર એકસરે યંત્ર નીચે મૂકીને તપાસ્યો ત્યારે દેહસાંમાં પાણી ભરાયેલું માન્ય પડ્યું. તે વિષે પાકી ખાતરી થતાં તેણે માન્ય ડાયા દેહસાંમાં પોલી સે.ય ખોસીને તેની વાટે પાણી ખેંચી દાઢ્યું. ત્યારથી તાવ દહવા માંડ્યો ને સ્ફૂર્તિ આવવા માંડી. તેવામાં જ મારા સાથીઓ રણપ્રેતની સફર કરી પાછા આવ્યા, તેમાંથી જોયો મને સોખન આપવાને રહ્યા - બીજા તરત દેશ તરફ રવાના થયા. હવે તખ્તિયન ધીમે ધીમે સુધરતાં હું જોશો પાસેથી બગદાદની સફરની માહિતી મેળવતો ગયો, છાપાં વાંચતો ગયો અને ફની વાર નક્કર ફુનિયામાં વિદરવા સામ્યો. તે જ વખતે 'અમૃતપ્રખર પત્રિકા'ના એક જૂના અંકમાં વાંચ્યું કે સરકારે ગાંધીજીની અને દેશની માંગણી મંજૂર કરીને ગિરમીટિયા પ્રથા બંધ કરી છે, ને પછી બીજા એક પત્રમાંથી તરત જાણ્યું કે ચંપારણમાં ગાંધીજીએ એક નવી લગ્ન સર કરી છે અને સરકારી હુકમનો બંગ કરવા માટે તેમના પર અદાલતમાં કામ ચાલી રહ્યું છે !

આ ઇરિષનામનાં બીજા સ્મરણોની સાથે કંઈક મીઠી યાદગીરીઓ પણ સંકળાયેલી છે. અહીં જુદી જુદી શાનિના અને જુદા જુદા ધધાવાળા સર્વે દિન્દીઓ માદરે વનનની વાત કરતાં પ્રેમધેષા બની જતા. ઝાકુવાળા અને બંગી, ધોબી અને કિસ્તી, સિપાઈ અને નોકર-બધાયે દેશથી કામગી મળતાં મળમળા થઈ જતા. પછી તો તેમની જીમ ખૂણનાં પોતપોતાનાં દુઃખસુખની વાતો તે છટથી કરતા. કાઈ મોચી બોઈ કે ધોબીને દેશમાં બસતી કરીને અહીં તેના પર ટેડ કે બંગીનું કામ દોરી બેસાડેલું તેની વરાળ કાઢતા - છાવણીમાં કે લગ્નને મોરચે ખોગક ને પાણીની આપણ પડેલી તે વર્ણવતા - ઘેરથી આવેલા કામગમમાં કંઈ જાણના મંદવાડ કે મરણના સમાચાર મળ્યા હોય તેનું કદર્યાન કરતા - ગોરાઓની છુમાખીની અને ગોરાકાળાના બેન્ની કારમી ફરિયાદો કરતા, એક ખજર સાંભળીને સર્વે હરખાતા. કાઈ સિપાઈ કે નોકરને

હિન્દુસ્તાન જવાની રમ્મ મગતી એટલે ચોપાસ “ઈન્ડીઆ” “ઈન્ડીઆ”ના આનંદી ઉદ્ગાર સંભળાતા. દેવનું નામ પડનાં જીગ્મનાં મુખે સો કેવા સુખી થનાં! બધાનાં મુખ કેવાં મલકાતાં! બધાની આંખો કેવી નાચતી! અને ઘેર જતા નસીબદારને કેવી બાવળીની વિદાય સર્વે આપતા!

મારી તમિષન વધુ સુધરતાં હું પણ જોશી સાથે દહીંઓના જહાજમાં બેસી દેશ જવા ઊપડ્યો. આ સફર બહુ જ આનંદદાયક લાગી. હજી હું પથારીવશ જ હતો. અંગ્રેજ યુવાનો રાતદિન મારી સરબરામાં હાજર રહેતા, અને મારી સુખસગવડ માટે ખૂબ જહેમત ઉઠાવતા. એક અનુભવી નર્સે ધીમે ધીમે મને હળવા ખેરાક પર ચઢાવ્યે. જોશીની વાસ્તવદર્શી વાનચીતથી મારી છુદ્ધિ જાગૃત અને તીવ્ર બનતી ગઈ. હજી શરીર નખળું રહ્યું પણ મગજ હવે સંમીન વાંચન, ઝડપી વાતચીત અને જરૂરી લેખનના કામ માટે તૈયાર થઈ રહ્યું.

મેં માસની આખરે હું મુંબઈ બંદરે ઊતર્યો ત્યારે ઠક્કરબાપા અને જીગ્મ બાઈઓ અમને લશ્કરી ડક્કા પર લેવા આવ્યા પણ મને ચાહુ દહીં ગણીને દાકતરના હુકમ મુજબ કોસાજાની એક ઇસ્પતાલમાં લઈ જવામાં આવ્યો. કેટલાય કલાક હું મનમાં મુંઝાતો રહ્યો. હવે ઠક્કરબાપાની સાથે શંકરલાલ મને શોધતા ઇસ્પતાલમાં આવી ચઢ્યા. તેમણે ઉપરી દાકતરને મળીને મારે વિષે થોડી વાત કરી અને મારી ચોખ્ખ સારવાર કરવાની પૂરી ખાતરી આપી ત્યારે મારો છુટકારો થયો. પછી શંકરલાલની મોટરમાં બેસીને તેમની અને ઠક્કરબાપા સાથે ધણી દિવસથી ભરાયેલું હૈયું દાઢવનો હું ચોપાટીને બગેલે પહોંચી ગયો.

શંકરલાલની અને તેમનાં કુટુંબીઓની મમતાળુ સંબાળ નીચે અને દાઢ દલાલના ઉપચારથી મારી તમિષત સુધરતી ગઈ. દરમ્યાન છેલ્લા અઢી માસના મુખ્ય બનાવોની માહિતી હું સપાટાબંધ મેળવતો ગયો. ગિરમીટિયા પ્રથા બંધ કરાવ્યા પછી ચંપારણની લડનમાં ગાંધીજીને મળેલા જીગ્મ વિજયના સમાચાર જાણીને હું તેમના પર વારી ગયો.

તેમણે સરકારને સખન શિક્ષત આપી સારા દેશની જનતાને સફાળી જાગૃત કરી, તેથી હું મગરૂમ થયો. સાથે એ પથ જનપદું કે ચંપા-રણમાંના કિસાનોની ફરિયાદો તપાસવાને નિમાયેલો સરકારી કમિટીમાં સરકારે ગાંધીજીને સામેલ કર્યા છે, અને હવે આ કામની સાથે કિસાનોનાં શિક્ષણ અને સુખાકારી માટે રચનાત્મક કાર્યમાં તે રોકાયેલા છે. શંકર-લાલ તેમની સાથે રોકિલે પત્રચરહાર ચલાવતા હોવાથી મામ પ્રદેશના તેમના અનુભવો સાંભળીને હું હર્ષપુત્રકિત થયો, અને તેમની જ દારવણી નીચે દેશની અને ગુજરાતની દક્ષિત પીડિત મામપ્રજાની સેવા કરવાને તકલી રહ્યો.

મારી ગેરહાજરીમાં રણજીતરામે નવજીવનના જે અંકો પ્રગટ કર્યા હતા તે પથ હું ખુબ જ દોસથી વાંચી ગયો. લગભગ વરસેકથી તે વાર્તાના રૂપે રસસાહિત્યની વાનગીઓ પીરસતા, તે તો તેમના સંપાદન દરમ્યાન ચાલુ રહી. ઉપરાંત તેમણે વિવિધરંગી પુસ્તકોનાં ચાલ્યાં અને વિનયી અવસોકન પ્રગટ કર્યાં, અનેક વિષયો પર દાવકી અને માદિતી પૂર્ણ નોંધ લખી તેમજ હકુરઆપા અને શંકરલાલનો વિનયપૂર્વક હાર્દિક સહકાર સાધ્યો. પછી મારી ખોટ તો વાંચકને સાહે જ શાની ? તેથી થડીક દિવસમાં થયું કે હું વધારે વખત પરદેશ રહ્યો હોત તો રણજીતરામ “નવજીવન”ને હજી વધારે રસરંગથી ભરીને વધારે બાંધી ભૂમિકા પર લઈ ગયા હોત !

જૂનની શરૂઆતમાં જૂના અંક હું જોઈ જતો હતો તેવામાં એક દિવસ રણજીતરામને મારી તર્કિયનની ખજર પડી ગઈ. પછી જૂન માસનો અંક તેમણે નિયમસર પ્રગટ કરીને ચોલાની ફરજ પરિપૂર્ણ કરી તરત જ મને માસિક ચલાવવા જોડેલો તાલો થયેલો મળીને, તેમની પાસે રહેલા લેખ, પુસ્તકો ખજરખતો વગેરે ખુબ દક્ષતર મને સોંપવાને તે આન્યા. હજી પથ હું મોટે ભાગે પચારીમાં જ સઈ રહેતો, તેથી થોડો વધુ વખત માસિક ચલાવવાની મેં તેમને વિનંતી કરી.

પણ દેશમાં ઝપાટાગંધ વિકસતી રાજકીય પરિસ્થિતિને ન્યાય આપવાની પોતાની અશક્તિ દર્શાવાને મને જ તે સોંપવાના નિર્ણય પર તે મક્કમ રહ્યા. મેં ધૂળતે ફાથે અને ચણકતે હૈયે બધું સંભાળી લીધું. પછી ક્યાંય સુધી ગુજરાતની સર્વોચ્ચ પ્રવૃત્તિઓના છેલ્લા સમાચાર મને આપીને તે વિદાય થયા.

થોડા જ દિવસ થયા ન થયા-તેમણે સોંપેલું દફતર મેં ઉધાડયું ન ઉધાડયું-તેવામાં જ ઓચિંતી ખજર મળી કે ગુહના દરિયામાં નહાતે નહાતે રણજીતરામ ડૂબી ગયા ! તેમની યાદ હજી એટલી જીવંત હતી કે આવા માઠા સમાચાર સંકેતે મેં ન માન્યા. પછી તો તેમના અંત-કાળની પૂરી વિગતો સાંભળીઃ ગુહના દરિયામાં બરતીતો પ્રયંડ ઓથ જીભરાયો-તેટલી જ ત્વરાથી નીચેથી પાણી પાછું સર્પ-અને આંખના પત્રકારામાં રણજીતરામનો દેહ એ કાળસાગરમાં ગ્રમ થયો ! આ બધું સાંભળનાં મારું મગજ બહેર મારી ગયું-હૈયું થંભી ગયું-અને આંખમાંથી આંસુ રેસાયાં. ક્યાંય સુધી સાગરના એ જીવલેણ તરંગ પર મનની મીટ મંડાઈ. ગુજરાત અને ગુજરાતી પ્રજાની કેટકેટલી અભિક્ષાયા તે કેવી કેવી યોજનાઓ એ સાગરમાં ડૂબી ગઈ ! કેટકેટલી અણુસેખિત નવસિક્ષા અને નાટક એ પ્રવાદમાં તણાઈ ગયાં ! કેટકેટલાના સખા અને સાથી આ કાળ ચોંટાડીએ દરી લીધા ! તેમનાં કુટુંબીઓને, મિત્રોને અને માતા ગુર્જરીને વિશ્વાસ કરતાં મૂળીને બરજીવાનીમાં રણજીતરામ ઓચિંતી અતોપ થયા ! આવા તરંગોમાં ક્યાંય સુધી મારું નિગર ઝોલા ખાતું રહ્યું.

એ જ વખતે દેશભરમાં રાજકાગળનો મદાસાગર જીમટવા લાગ્યો. આગલે મહિને મદ્રાસના ગવર્નર લોડે જે-ટલે-ડે મૂર્ખપ્રતાપ દરીને રાજકીય પ્રગતિની પ્રજાની મહેઞાઓ પર પાણી ફેંચ્યું હતું તેનો જડખતોડ જવાબ રાજ જ રાજ આપીને બેસંટ તેની સુરતી બગાડનાં અને તેમનાં તીખાં વચનના પડયા સારા દેશમાં પડ્યા. તેથી એ દાકેમે

છેક જ દીવાનો બનીને જૂનની ૧૬મી તારીખે બેસંટ અને તેમના સાથીઓ એરેડેશ અને વાડીઆ પર રાજદંડ ચલાવ્યો — એ ત્રણેને ઉઠાકામંડમાં નજરકેદ કરવાનો હુકમ કર્યો. એ ઉમરાવે ધાધુ ક બેસંટની જીમ બંધ કરીશ ને કવમ કાપી નાખીશ એટલે દેશમાં મુખશાંતિ વ્યાપી જશે!

પણ બન્યું એથી ઊલટું જ. એ હુકમના કાગળ પર શાહી મુકાઈ નહિ હોય એટલામાં દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી તેની સામે વિગેધનો વિરાટ વટોળ બળ્યો. નરમ ને ગરમ, બધા ય પક્ષના તેના ઓએ હામરોની સખાઓ ભરીને દમનના આ શાસનની સામે પ્રયંડ પોકાર ઉઠાવ્યો. હોમરૂઝ લીગની શાખાઓ દાવાનગરી મોફક ચોપાસ પસરતી ગઈ. રાજકીય અસતોષનાં પૂર ચોપાસ ઊમરાનાં ગયાં નવું લોક આદિશન ધટવાને બદલે બેદદ વધી ગયું. બેસંટ ને તેમના સાથીઓને છોડો! — એ જ ભુલંદ લોકમર્જના ચોમેર સંભળાવા લાગી. મુંબઈમાં ટિળક અને હોર્નીમેન, ઝોણા અને ભુચ્ચભાઈએ ચંતારામની ચાલીમાં વિરાટ સભાઓ ગળતીને સરકારને ધ્રુળવવા માંડી. ગુજરાતમાં હોમરૂઝ લીગનું આદિશન શહેરોમાંથી ઊમરાઈને ગામડે ફેલાવું ગયું. મુંબઈથી માસ્તર ને વિભાકર, મુનશી ને ચંદ્રસંકર દર અડવાડિયે ગુજરાતમાં જઈને હામકામ રાજકીય ચગવગ જમાવવા ગયા. તરી લીગના ચાંદ અને ખિલ્લા ગામડાના લોકો હોંસે હોંસે પહેરવા લાગ્યા. બેસંટની એ સંરચા જ વિરાટ જનતાની સર્વે આશાની એક જ દીવાદાંડી બની રહી.

આ બનાવો જોનાં મારા અંતરમાં નવું મંથન શરૂ થયું. ત્યાં સુધી સમાજના શાસન મુજબ હું હોમરૂઝ લીગને એક લગાયક મંડળ ગણુવા છતાં તેનાથી દૂર રહ્યો હતો. પણ હવે સરકારે તેના પર ભરણિયો હુકમો કર્યો — તેનો પ્રતિકાર કરવાને દેશના હજારો નવજુવાનો ગામડે ગામડે લીગની વહારે ધાવા — તેને નામે સ્વરાજનું આદિશન ચોપાસ ફેલાવા માંડ્યું — લાખો કરોડો પ્રજાજનો લીગના સાત્ને ઝીણોને તેને ઓર ભુલંદ બનાવવા મંડ્યા તે વખતે મારે શું કંવું?

ખીજી પાસ શાસ્ત્રીજી પર મારી પૂરી ત્રદા હતી. જેસંટથી કંઈક અલગ રહીને પણ તેમની પડખે તે બિભા રહ્યા હતા. એક વાર તેમણે સમાજની મુંઝવણની કચેરીમાં જેસંટને ખાસ આમંત્રીને તેમનું સન્માન કરેલું. મેજિની અને ટિળકના એ પ્રશંસક હતા. તેમણે સ્વરાજની માગણી વિષે જોશીલું લઘુ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું હતું. સમાજના છેલ્લા સંમેલનમાં તેમણે સ્વરાજઆંદોલનની આગેવાની લેવાનો અમને આદેશ આપ્યો હતો. બસે આજ સુધી લીગથી તે દૂર રહ્યા. પણ હવે જ્યારે સરકારે તેની ઉપર ધા કર્યો છે ત્યારે શાસ્ત્રીજી જરૂર તેની વહારે ધારો અને નવી હાલતની આગેવાની લેશે.

જાતાં, થોડા જ દિવસ પર પૂનામાં મળેલા સમાજના વાર્ષિક સંમેલનના જે તુલક સમાચાર મને મળતા મળ્યા તે નિરાશાજનક હતા. જૂનની ૧૨ મીએ એ સભા મળી ત્યારે શાસ્ત્રીજીને સરકારના આગામી હુકમનો કંઈક ખ્યાલ હશે. મદ્રાસના ગવર્નરે જેસંટ પર હાથ ઉગામવાની તૈયારી બતાવીને તેમને દૂર રહેવા ચેતવણી આપી હશે. ગમે તેમ, પણ સંમેલનમાં તે શાસ્ત્રીજીએ પહેલાંનાથી બિલકુલ જ સૂર કાઢ્યો. ૧૯૧૬ના શાસ્ત્રીજી ૧૯૧૭માં ન રહ્યા. તેમણે આ મુશ્કેલ સમયમાં સાથીઓને બહુ જ સાવચેતીથી અને દૂરદેશથી કામ કરવાની સલાહ આપી. જેસંટ નજરકેદ થયા પછી ખાનગીમાં તેમનો પોલો વિરોધ કરીને તે સતોષ માનતા, પણ ક્ષણિક આવેશને વશ થઈ આંધળિયાં ન કરવા સર્વેને સમજાવના.

આવી વાતો એકદમ મારા માન્યમાં ન આવી. અણીને વખતે શાસ્ત્રી આટલા બધા પવટાય ખરા ? જેમંટની ગિરફતારી પછી રાજકીય અસંતોષનાં તોફાની મોજાં દેશભરમાં ધૂધવનાં હનાં, ત્યારે મારી તબિયત જોવાને શાસ્ત્રીજી પધાર્યા. ઘણે મહિને તેમને પ્રત્યક્ષ મળનાં હું ખુશ થયો. હવે મારા સંસયો દૂર થવાની ઘડી આવેલી જણાઈ. પણ શાસ્ત્રીજી ખરેખર કંઈક નવો અવતાર ધરીને આવેલા દેખાયા. તેમનાં વચનનો સાર આ હતો : “ જેસંટના નાના કિસ્સાને વધારે પડતું મહત્ત્વ ન અપાવ. ત્રણ માણસો નજરકેદ થયાં તેથી શું કંઈ બાન. જુઝાય !

રાજકારણમાં આવેશ ને લાગણીનું સ્થાન મર્યાદિત છે. આપણે તો ક્રૅમિસના રાહે જ કામ કરવું. આગલા દાળમાં વધારે પડતાં કોધી અદિ-લનનાં ખૂંડાં પરિણામ આવ્યાં છે. અને આજે મોટી મોટી સમાઓ થાય છે તેથી શું આજ તૂટી પડશે? બહુ તો સ્વરાજના ખ્યેય વિશે સરકારી જાહેરાત બે દહાડા વહેલી થશે. પણ તેથી શું સ્વરાજ મળી જવાનું છે? આપણે તો લખનૌ ક્રૅમિસે ચોંધેલ સીધા માર્ગે કૃમ્ય કરવાની છે. તેનાથી ડાખી કે જમણી બાજુએ જરાયે ચલિત ન થવાય.”

આવા ટાકા બોલ સાંભળીના શ્રીમુખેથી સાંભળાને હું ઠરી જ ગયો. ધડીબર મને થયું : શું ઈટાલીના ચર્ચકોનાં અને આપણા ખુદીરામ બોઝનાં વખાણ કરનાર સાંભળી જ આ બોલ બોલે છે? હજી અમદાવાદનાં અને લખનૌનાં તેમનાં બાપણો તો મારા કાનમાં ગુંગતાં હતા. પણ સરકારના લોખંડી સાસનથી તેમની દસોટી યઈ, ત્યારે પહેલી જ ધડીએ સાંભળી પાણીમાં બેસી ગયા.

સાંભળીએ મારા ખંડમાંથી જીઠીને બહાર હળમાં જોડે જોડે, દરિયાનાં મોઝાં પર દૂર નજર દેરી ત્યારે તેમની મુખમુદ્રા પર મેં મીઠ માંડી અને તેમનું માનસ સમજવાની કાશીષ કરી. આગળ પૂનાની પાસે ફરતાં ધડીબર થંભીને, દૂર ટેકરીઓ પર જીણી નજર નાખતાં મેં તેમને જાંપેલા. એક વખત તે બોલેલા તે શબ્દો મને યાદ આવ્યા : “ ધાર્તિક! ઉદામવાદ કેવો મોહક લાગે છે! પણ યાદ રાખજો, કે જો તમે સરકારની નજરે ખુચ્યા અને તેની ખફીનીના જોગ બન્યા તો આજે જે લોકો તમને કૃતપાનથી પૂજે છે તે તમારી સામે પારણા બંધ કરી દેશે; કવચિત મુખ્યા હજી તો મોડી રાતે રાટલો ને ઓટલો આપશે—બાકી તમારો બધો સંસર્ગ ટાળશે.” આવા શબ્દો યાદ આવતાં દૂર ક્ષિતિજ પર ફરકતી તેમની જીણી નજરનો બેદ પરખાયો, તેમના વિચારપટ્ટાનો કાપડો બિડકી ગયો.

ઉંઘેલ સીધો હતો : સાંભળી જોવા શુદ્ધિશાળી માણસો ક્રાંતિ કે તેના સર્જકો ન્યાં મુખી દર દોષ ત્યાં સુધી તેમનાં રોમાંચક ગીત

ગાય - તેમને કંપનાના કેસરી રંગે રંગે-તેમની પ્રશસ્તિના મોહક લેખ લખે - અને સુંદર પ્રવચન કરે. પણ જે ઘડીએ ક્રાંતિ કે તેનું કાર્ષકિરણ તેમની આગળ લાલ રંગે પ્રગટ થાય ને રણસંગ્રામની ધોર ગંભીર નોખન વાગે ત્યારે તરત જ તે ગભરાઈને થરથર ધૂળે-હાંફળા હાંફળા ખની પાછે પગલે નાસવા માડે-અને પોતાની બીરુતા પર ઉત્તા-દીથી શબ્દમળ પાથરે. મેઝિની દૂર હતો તેથી તેને શાસ્ત્રીજીએ નવાળ્યે. પણ સરકારે રમકડા જેવી પિરતોલ બેસંટ પર તાકી એટલે શાસ્ત્રીજી દસ ગાંઠિ દૂર નાસવા લાગ્યા.

શાસ્ત્રીજીના આવા માનસનું સ્પષ્ટ દર્શન થયું તેથી તેમના પરથી મારી શ્રદ્ધા ચળી ગઈ. એ સોનાની મૂર્તિ કૃથીરની લાગી, ઝખ-હતો રૂપિયો બોદો લાગ્યો. તેજ વખતે ચપારણુમાંથી સંભળાના ગાંધીજીના શબ્દોમાં સાચા દિલનો રણુકો સંભળાયો. ગાંધીજી વખતોવખત શંકરલાલ પર ઠાગળો લખતા તેમાં જે વિવક્ષણ અને હિંમતભર્યાં સૂચન કરતા તેમાં જ સાચા ધર્મનું દર્શન થવા લાગ્યું.

ધીમે ધીમે મારા અંતરમાં તુમુલ મુદ્દ જગવા લાગ્યું. શાસ્ત્રીને શુરુપદે સ્થાપીને તેમને રાહે દેશસેવા કરવાનું જીવનન ને લીધું— સમાજ તરફ વફાદારીના મેં સોગન લીધેલા - પૂનાના સેવામંડમાં બેસીને અભ્યાસપૂર્ણ લેખો લખવાના અને સૌમ્ય સેવાકાર્ય કરવાના મનોરથ સેવેલા - શાસ્ત્રીજી અને હક્કરબાપાને સાચા કુટુંબીઓ જેવા ગણેલા - હવે તેમને સાચી દેશમેવામાં અંતરાયરૂપ ગણીને મારે છોડવા જ નેઈ શો!

હક્કરબાપા, કુંઝર વગેરે મિત્રો કવચિત મને મળીને દાણિક રાજ-કીય આવેશથી પર રહેવાની સલાહ આપતા. આ આવેશ થોડા દિવસમાં ઓસરી જતો ને પછી રોજિંદું સંઝીન દેશસેવાનું કામ તો આપણે જ સમાજમાં કરવાનું રહેશે-આવા શાળા બોલ સાંજળી તેમના પક્ષે મારું મગજ ધડીકવાર ખેંચાતું પણ વળી પાછો બેસંટનાં ગરમાગરમ ડાર્પા

વાંચતો અને મારતર - ચંદ્રશંકર વગેરે મિત્રો ગુજરાતની સફર
કામકામ મળી વિરાટ સભાઓની અને તેમનાં આપણની રસભરી
કરતા ત્યારે મારું દિલ પાછું વલોવાઈ જતું અને સમાજની પા-
નનાનાં ગ્રાધન તોડીને તેમની સાથે દોડી જવાને દેખું નાચો જાઉં

એક દિવસ ખજાર પડી કે સ્ત્રી તરફથી એક વાવટો મંદા
ચલાવેલો તે સરકારે કમળે કર્યો ત્યારે તે વિષે સરકારની સામે
કરવાને મોટા મોટા વકીલોએ મહત્વની મસલતો કરી. તે વિષે ગ
જીની સલાહ પૂછતાં તેમણે તરત કહ્યું : "આમાં કોઈ વકીલો
કામ છે ? સરકાર એક વાવટો કમળે કર્યો તો તમે છાપરે છાપરે
હજાર વાવટા ફરકાવો - એ જ સરકારને તમારો ખરો જવાબ
પછી જુઓ સરકાર કેટલા વાવટા હિઠાવે છે, અને કેટલાકને પકડે
સરકારી સીનમના આવા ચતુર અને હિંમતભર્યા પ્રતિકારની
સલાહ સાંભળીને મુખમર્મગ મિત્રો દંગ થયા. જમનાદાસ અને ર
સિંહ, હોર્નીમેન અને સંપદ હુસેન આંખો વકારીને વિચારવા લાગ
"આવી સાદી વાત આપણને કેમ ન સમી ?" મદોન્મત સરક
આવી ઠડી તાકાતથી સખ્ત શિક્ષત આપવાની ગાંધીજીની યોજના
હું મોહિત થયો અને તેમની સરદારી નીચે આવાં લાઘવક કાર્યો
હું આતુર ગયો.

દેશભરમાં તેમ ગુજરાતનાં સફર અને ગામડાંમાં લોકઅધિવેશ
પ્રચંડ મોજા જીજળવા લાગ્યા. ગુજરાતના નવજીવનની જે અન-
ધડીની વાટ એએક વરસથી હું જોઈ રહ્યો હતો તે સામે આ
દેખાઈ. ગામગામડાંની લાખોની જનતા હમ્મરો વરસની જડતા
આજસ છોડીને-ચલા પૂર્વજોની સંચિત હામ અને હિંમત દેડે ધ
આગેકૂચ કરવાને તૈયાર થયેલો જણાઈ. તેને ભેટવાને, તેના સેવક
સુઘટ બનવાને માટે મેં વકીલાત છોડી અને રાજકીય બોમ લ

મુદ્રગાંધી બાગીને પૂનાના ઓળખપણ પાછળ સંતર્પિ જનું! લોકે આવી લગ્નદીક્ષા હોય. 'પણ સારત્રીજીએ પોતે જ આગળ નહોતું કશું કે આવા રણજંગમાં સહીદીની એક દક્ષ, સુસ્તી અને ખીરૂતાના હાનરો વરસના વાંઝિયા જીવન કરતાં વણી જ કિંમતી છે-આવા એક ચોપડીઆના કેસરિયા દાયકાઓના નિઃસત્વ જીવન કરતાં વધારે અગર છે !

એસંટની નજરકેદને એક માસ પૂરો થયો. તે દિન રવરાજદિન તરીકે દેશભરમાં જોજવામાં આવ્યો. આટઆટલી પ્રાંતની મળતળતે સરકારે જરાયે મચક આવી નહિ-એસંટને ઊડવાની કંઈ જ શક્તિ સરકારે બતાવી નહિ, તેથી તે માટે સત્યામદની લડત આદરવા વિશે શંકરનાલે ગાંધીજીને પુછાવ્યું: તરત તેમનો જવાબ આવ્યો : " એસંટને ઊડાવવાને શાંત સત્યામદ કરવાના પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર સહી લઈને રવમ-સેવકો તૈયાર કરો. મુખર્જી ઉટાકામંડ પગપાળા કૂચ કરવા અને એ પ્રવાસની બધી મુશીબતો વેડવા તેમને તૈયાર કરો, ને તે બધા ઉટાકા-મંડ પહેંચે ત્યારે એસંટને ને તેમના સાથીઓને પણ સરકારી હુકમનો લાગ કરી તેમની સરદાર ઓળંગવા વિનવતી કરો. સર્વેને સરકારની બધી સજાઓ દસતે માંડે જીલવાને સમજાવે - તો હું તમને દોરવા તૈયાર છું." આ સલાહની શકરલાલના સારાગે મંડળ પર બહુઈ અસર થઈ. તેમણે તરત ગાંધીજીએ મહેસી દૂંડી પ્રતિજ્ઞાની નકસો કરી તેના પર નવજુવાનોની સહીઓ લેવા માટે ચોપાસ ઘૂમવા માંડ્યું.

આ પ્રતિજ્ઞા પર દિલસોજ જુવાનોએ ટપોટપ સહીઓ કરવા માંડી ત્યારે વળી મારા પેટમાં તેજ રેડાયું. હિન્દના રાજધારણમાં ગાંધીજી સત્યામદની પહેલી લાકલ કરે, તેને વખાળી લેવા ત્રણ વરસ પર મેં જ પહેલો લેખ લખેલો. હવે એ અમૃત ચોપડિયું સામે આંવડું જણાયું. દેશમાં આ અમોઘ શસ્ત્ર પહેલો જ વાર અજમાવવાની અંતિદાશિક તૈયારીઓ મારા શ્રીમંત મિત્રો કરે ત્યારે દેશસેવાનો બેખધારી બનેલો હું તેમનાથી અજગો રહું! પ્રતિજ્ઞા પર વધારે સહીઓ મની ગઈ, અને

મારી અકળામણ વધતી ગઈ. સમાજના યોજારા પિંગરના બંધન તોડવાને મારું દિલ સમસમી રહ્યું.

મારા અંતરમાં સંઘર્ષનો અગ્નિ સળગી રહ્યો હતો. તેમાં ચંકર-લાગતી વાતચીત અને ચર્ચાઓથી ધી હોમાતું ગયું. તેમણે દેશસેવાની આ અભ્યુદય ધડી ઝડપી લેવા સારુ મારી નિષ્પ્રાણ અનેકી સમાજ છોડવાને આગ્રહપૂર્વક સમજાવવા માંડ્યું. પોતાની દલીલોનું સમર્થન કરવાને ગાંધીજીના કામળો, છાપાનાં લખાણો અને કંઈ ચિષ્ટ પુસ્તકોના ફકરા તેમણે મારી આગળ વાંચવા માંડ્યા. પોતાની સાચી ફરજ સમજવા છતાં કોઈ જૂનવાણી વડીલોના વિરોધથી પોતાની પ્રેમસીને પરણવામાં પીછેઠઠ કરનાર નવલકથાના નમુના નાખકોની કહાણીઓ પણ તેમણે મને સજાગાવવા માંડી. જાહતાં ને બેસતાં, જમતાં ને આરામ કરતાં તેમણે અનેક રીતે મને કહ્યું : “ઈન્દુલાલ ! તમે વકીલાન છોડી, પૈસાને લાત મારી, પરમાર છોડ્યું. આ બધું શાને માટે ? દેશસેવા માટે-દેશને જાગૃત કરવાને-દેશની મુક્તિની લડતમાં મુકાવવાને. આજે લડતનાં દુદ્ધાંનિ વાગે છે. ઇતિહાસ ઘણો વાંચ્યો, આજે ઇતિહાસ સર્જવાની ધડી આવી છે. તમે સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો છે તો કહે સમાજનાર મોહનો છેલ્લો ત્યાગ કરો-કહે સમાજનો શીજો ખૂણો છોડીને આ લડતમાં મુકાવો અને જીવન સાર્થક કરો.”

આવા બોલ મારા અંતરમાં સોસરા જોતરી જતા-આવા તાર્તા તીરથી મારું દિલ વીધાતું. અડવાડોઆના ચિંતન અને ચર્ચાને પરિણામે મારા આત્મમથનમાંથી એક સ્પષ્ટ નિર્ણય મનમાં ખીસી નીકળ્યો. બેસન્ટની લોગમાં અને તેમની મુક્તિના સત્યાગ્રહમાં બેસાતું જ જોઈએ અને સમાજને છોડવી જ જોઈએ. ચંકરલાગને તે જણાવ્યો. એટલે તે તો ખુશી થઈ ગયા. તરત મેં મદાસ રહેના શાસ્ત્રોછોડે અને ચંપા-વણામાં ગાંધીજીને મારા નિર્ણય નારથી જણાવ્યો. મુંઝવણની સમાજના અમણીઓને પણ મેં તેની નકલ મોકલી. મારું દિલ દગતું ગયું. ધર્મે દિવમે ક્યોડી પાર કર્યાની શાંતિ મેં અનુભવી.

પણ એ શાંતિ ક્ષણજીવી નીવડી. મુંબઈની સમાજમાયો તરત જ કુંઝરને મળવા જવાનું કહેણ મળ્યું. તેમના હુકમને માથે ચડાવી તેમને અને હક્કરખાપા જેવા સાથીઓને મળવા ગયો. તરત તેમણે મારા પર વિવિધરંગી વાગધારા વરસાવી : “આજની પરિસ્થિતિ તો ચાર દિવસનું ચાંદરણું છે. એમંટ તો કાલે નહિ તો પરમ દિવસે છટકે પછી તમે એકસે હાથે શું કરશો ? આવા ક્ષણિક આવેશને વશ થઈને ધ્રુવ-તારક સમી સમાજને કંઈ છોડાય ? અને જો પરિસ્થિતિ વધુ વણસશે તો આપણે મેઘા થઈને વિચાર કરીશું. તમે હજી માંદા છો, હજી પથારીવશ છો, આવી નમજાઈની અવસ્થામાં સાથીઓને કંઈ એકાએક તમય ! ક્ષણિક આવેશથી નિર્ણય કરશો તો જીવનભર પરનાશો.” આવું તો કેટકેટલું સાંભળ્યું. વળી એ વરસ પર જીહ્વા દરિયા પર સમાજમાં જોડાવાનો નિર્ણય કરેલો - પછી સમાજમાં રાજકીય મઠની સુખશાંતિ અનુભવેલી-તેની રાહબરી નીચે મુખાર્ષ ને લખનૌની કેમિસમાં કામ કરેલું અને અનેક રાજકીય લેખમાળા લખેલી-કેળવણી પરિપક્વ સફળ કાર્ય કરેલું અને છરાકની સફર કરેલી-આ બધું અંતરમાં જોળી જોડ્યું. ફરી વાર સમાજની મોહિની મારા દિલ પર જામી ગઈ. ફરી વાર મેં શાસ્ત્રીજીને અને ગાંધીજીને તાર કરીને આગળનો નિર્ણય રદ કર્યાની ખબર આપી.

પણ આટલેથી આ વાત કંઈ પતે ? સંકરલાલને નવા તારની ખબર પડી કે તરત તેમણે નાના બાર્ષ ધીરજલાલને મને ખેલાવવા મોકલ્યા. પાછો લયડતે પગે દાદર ચડીને તેમની આગળ હું ઝીમો રહ્યો. તેમની મુખમુદ્રા જોતાં જ મારું દિલ વલોવાઈ ગયું. તેમની આંખમાંથી આંસુ વહેતાં હતાં. તેમણે પરમ સ્નેહભાવથી ધૂજતા અવાજે કહ્યું : “હન્દુલાલ ! તમે મને છોડીને પાછા જશો તો હું શું કરીશ ? આપણે તો ગુજરાતને જગાડવું છે. તમે જાણો છો કે એક ને એક એ નહિ પણ અગિયાર થાય ! તમે અને હું મળીને ગુજરાતમાં પ્રચંડ આંદોલન જગાડીશું. તમને ખોલનાં ને લખનાં આવડે, હું મદદ કરું ને ગાંધીજીનું

શિરઝત્ર છે. તમારાથી મને ન જ છોડી જવાય. તમારો મૂળ નિશ્ચય કાયમ રાખો અને ખીજે તાર કરી દો !”

શંકરલાલ મારા દિલોગ્નન દોરત. તેમના આવા દર્દીયારી શબ્દોથી મારું અંતર હલમલી ગયું, મારું મગજ વીજળીગતિથી ફરવા લાગ્યું. એક પછી એક વિચાર ધાણીનો માફક મગજમાં ફૂટવા લાગ્યા : “ શો જવાબ આપું ? અમારી સંયુક્ત ભાવના અને આવશ્યને, મહેન્દ્રાઓને અને સ્વપ્નેતે જ એ આંસુ અને શબ્દોમાં વચી રહ્યા છે; તો તેને હું એવડા નીવડું ? ગુજરાત હું જઈ આવ્યો. મારાં પહેલાં પગલાં સફળ થયાં, હવે એ માતા ને તેનાં સંતાનો શંકરલાલના બોલથી મને બોલાવે છે, તેમને હું તળોડું ? ગાંધીજીએ દેશમાં પગ મૂક્યો ત્યારથી તેમની હાલતમાં બેઠાવાને હું તલથી રહ્યો છું. હવે ચંપારણ્યથી એમની રચ્ચકાક સંબંધાય છે, તેના તપ્ક શું હું કાન બહેરા કરું ? ગુજરાત અને ગાંધીજી મેદાનમાં બોલાવે ત્યારે શું સમાજના પિંજરામાં પુરાઈ રહે ? દેશસેવા માટે સમાજની આત્મા પાળવાના મેં સોગન લીધા છે. પણ સમાજનાં શાસન, સાચી દેશસેવા કરતાં રોકે ત્યારે શું કરું ? દેશ મોટો કે સમાજ ? જે દેશ મોટો જ છે તો તેને વફાદાર રહેવાને સમાજને કેમ ન છોડાય ? કેમ નહિ ? બસ ! સમાજને છોડવો જ જોઈએ.”

આખના પક્ષકારોમાં આ વિચારો મારા મગજમાં ધૂમી રહ્યા. ફરી સમાજને છોડી લોગમાં જોડવાનો અને સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞામાં સહી કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તે મુજબ ત્રીજી વાર શાસ્ત્રીજી ને અને ગાંધીજીને મેં તાર કરી દીધા.

થોડા દિવસમાં શાસ્ત્રીજીએ મદ્રાસ આવી નિરતિ વાત કરવા. કહેલું મોકલ્યું. મુંબઈની સમાજે અવાસની સગવડ કરી આપી. તરત હું મદ્રાસ યર્મ પાસેના પટ્ટાવરમ ગામે શાસ્ત્રીજીને મળવા ગયો, જેત્રણ દિવસ સુધી તેમણે અપાર રનેદ વરસાવ્યો, ધણા મીઠા અવાજે તેમની સુંદર અંગ્રેજી વાંચ્યારા મારા કાનમાં રેડ્યાં જ કરી. ધરમાં બેસીને ને ખુલ્લા ઉપવનમાં ફરતાં તેમણે મને બહુ બહુ સમજાવ્યું : “ હોમરૂલ લીગ તો ધૂમકેતુ

જેવી ચાર દિવસ ચમકીને આયમશે. ગોખલેએ કોંગ્રેસ સાથે જ આપણી સમાજને સાંકળેલી છે. લીગમાં નથી કોઈ વાચ્છા કે માનવીય, નથી કોઈ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી કે શ્રીનિવાસ આયંગર. તેમના વિના ઝીણા કે મોતીલાલ નહેરૂથી શું થઈ શકે? મારે જ નવી સડતમાં ઝુકાવવાને લીગમાં જોડાવું હોય તો મારે પણ સમાજ છોડવી જ પડે. આ સમાજ ગોખલેએ કોંગ્રેસના પાયા પર રચી છે, તેમાં રહીને કોઈથી આવી સંસ્થામાં ન જોડાઈ શકાય. હું તો લીગમાં જોડાઈને ઉત્કૃષ્ટ દેશસેવા કરવાને બદલે સમાજમાં જ રહીને ઉદાત્ત સેવા કરવાનું પસંદ કરું. બાકી આજ કાલનો જીભરો સમી જશે ત્યારે સમાજનું ઝાંખુ લાગતું કામ જ કાયમનું અને કલ્યાણકારી લાગશે.”

શાસ્ત્રીજી જેવા મોટા માણસને મારે નાને મોઢે શું કહેવું? બધી વાતોનો વિચાર કરી-છેવટનો નિર્ણય તેમને મુંબઈ જઈ લખવાનું કહીને મેં રળ લીધી. મારો મર્મ તો એ વિચક્ષણ પુરુષ સમજી ગયા. મુંબઈ જઈ સમાજ છોડવાનો મારો છેવટનો નિર્ણય તેમને જણાવ્યો. તેના જવાબમાં તેમણે સીમલાથી દિલ્લગીરી દર્શાવીને લખ્યું: ‘તમારા નિર્ણયની હું કદર કરું છું. તમે કુદ્દલક સ્વાર્થની ખાતર નહિ, પણ સમાજ સાથે પ્રમાણિક મતભેદને લીધે જ તે છોડી છે એ હું સમજું છું. પણ નહેરૂજીવનના તોફાની દરિયામાં તમે કોઈ બોમિયા કે સાધન વિના એકલા તમારી નાનકડી નાવ હાંકો છો એથી મને ધણી જ ચિંતા થાય છે. ઈશ્વર તમારી આશા પૂર્ણ કરે.’

છેલ્લે ઠક્કરબાપાની રળ લેવા હું ગયો. સમાજમાં વધારેમાં વધારે તેમની સાથે જ મારું દિલ મળેલું હતું. તે જ “નવજીવન” કેળવણી પરિષદ વગેરે કાર્યમાં મારી સાથે ઓતપ્રોત થયા હતા. તેમની વિદાય વસમી નીવડી. મને જેતાં વાર તે ગળગળા થઈ ગયા. તેમની આંખમાંથી આવળુ-લાદરવો વરસી રહ્યો: હું પણ ખૂબ રોયો. તેમના વહાલસોયા બોલ હું સાંભળી રહ્યો: “તું આ શું કરે છે? શંકરલાલ વગેરે તો શ્રીમંત જીવાનીઆ છે. તેમની સાથે તારો મેળ ક્યાં સુધી

ટકશે? ને પછી તું એકલો ફરીશ શું? જીવનભરની દેશસેવા કરવાને કાઈ સંસ્થાનું પીઠગણ જોઈએ-કાઈ રિયર નેનાનું વાલીપણું જોઈએ. તારે તો નદિ ધરાગ કે ઉઝાળા । ખરેખર, મને તારી બહુ જ દયા આવે છે-મહુ જ દુઃખ થાય છે." આ જોલ સાંભળનાં મારું કાળજી કપાયું. પણ મારો નિશ્ચય અચળ રહ્યો. દુઃખી દિલે ગુજરાતમાં કેળવણીનાં ને લોકસેવાનાં કામ સાથે મળીને કરવાનાં પરસ્પર વચન આપીને અમે છૂટા પડ્યા.

સમાજના ખીચ સાથીઓ-કેસરીપ્રસાદ, દેવધર જોશી, દેવજી, ચીનગીઆ વગેરે સાથે પણ જે વરસ સાથે રહેનાં ને કામ કરનાં કંઈક કંઈક દિલ જડાયાં હતાં. તેમણે જોયા દિલે મને રળ આપી તરત જ હું સામાન સમાજમાંથી ખાલી ફરીને સંકરલાક્ષને ઘેર આપ્યો ગયો.

પછી એ ધરના પાછગના છબમાં બેસીને ચોપાટીના દરિયાનાં ધૂધવનાં મોઝાં પર મેં નજર દેવા. જાણે પૃથ્વી પર ગુરુસાથી લાલચોળ બનેલો સૂરજ જોતજોતામાં સાગરમાં કુબડી મારી ગયો. અંધકાર ઘેરા થતો ગયો એટલે મારા અંતરમાં કંપનાનું સામાન્ય વર્તી રહ્યું. દૂર દૂર ક્ષિતિજ પર મને ગુજરાતનું-તેનાં કાટપાવધિ સંતાનોનું દર્શન થતું ગયું. મારાં એ જાંકુને મળવા ને બેટવા હું તત્તપાપડ થઈ ગયો. બદાર અંધકાર વ્યાપી ગયો ત્યારે મારા અંતરમાં ગુર્જરીના પ્રેમનો પ્રકાશ પથરાઈ રહ્યો. એ માતાનાં સંતાનો સાથે પ્રેમના જે અનૂદ તંતુથી હું એકનાર થઈ ગયો હતો તે ગિલમાં ઝલુઝલો ઊઠ્યા. હું એકજવાયો કે નોધારો પણ ન રહ્યો. ધીમે ધીમે શુકનારકનો ઉદય થયો તેમાં મને ગાંધીજીનાં દર્શન થયાં. તેની માફક ગાંધીજીનું તેજ પણ કેવું સપાટા-ખંધ વધતું હતું? એ તારકે મારા પર મીટ માંડી. તેનાં અસંખ્ય કિરણો મારી આંખોને આંજી રહ્યાં ને મારા અંતરને અજવાળતાં ગયાં, મારી ભુદિને જગાડ્યા ગયાં ને મારા નિશ્ચયજગતે સનેજ બનાવતાં ગયાં. ત્યારે એ કંપના ઓસરી મઈ ત્યારે ગુરુ ગાંધીજીના રાહે ગુજરાત માતને ચરણે જીવન સમર્પણ કરવાનો અચળ નિશ્ચય અંતરમાં પ્રમટી રહ્યો.

પ્રથમભાગ સંપૂર્ણ

પરિશિષ્ટ

આ ગ્રંથના લેખકે સન ૧૯૧૫-૧૬ કરમિયાન તેમના 'સત્ય અને સત્ય' માસિકમાં કેટલાક લેખ પ્રગટ કરેલા તેમાંના યથોચિત ભાગ તેમના તે કાળના માનસના પ્રતીકરૂપે આ પરિશિષ્ટમાં ઊતાર્યા છે.

૧. “સત્ય”નું “નવજીવન”

[આ મથાળા નીચે સન ૧૯૧૫ના જુલાઈ માસમાં નવું માસિક લેખકે શરૂ કર્યું તેમાં તેમનો અગ્રલેખ પહેલે જ પાને પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો, તેમાંથી માસિકના ઉદ્દેશ વિષે સારભાષ નીચે ઉતાર્યો છે.]

“સત્ય” આજે “નવજીવન અને સત્ય” બને છે - જુનું પત્ર નવા રૂપમાં અને નવા હેતુથી પ્રગટ થાય છે.

અમારે એકદમ કબૂલ કરવું જોઈએ કે આ માસિકનો હેતુ સવિરોધ છે. આ પત્રને સકારણુ બનાવવા હાલનાં પત્રોની અવગણના કરવાની જરૂર નથી, તેમ કરવાનો અમારો આશય પણ નથી; અને છતાં અમે સૌને પૂછીએ છીએ કે ગુજરાત હાલનાં પત્રોથી પૂરેપૂરું સતુષ્ટ છે? ગુજરાતનું ખરું હૃદય હાલનાં પત્રોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે? અને પત્રોમાં પ્રગટ થતા લેખો ગુજરાતના હૃદયને જાગૃત અને પ્રોત્સાહિત કરે છે? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર પૂરેપૂરો સતોષકારક લાગે જ સાગરો ન્યારે થોડા વિદ્વાનો અને વધારે વિદ્વન્મન્યો હાલનાં પત્રોને ઉત્સાહથી વધાવે છે, ત્યારે ઘણા બુદ્ધિશાળી અને સુશિક્ષિત લોકોને તે નીરસ

લાગે છે, અને થોડા હિસાબી દેશમંત્રીને તેમાં ઉપયોગી વસ્તુની બધા-
નક નૂનતા જણાય છે. ગુજરાતના હૃદયકમળની જે પાંખડીઓ નવીન
પ્રકાશથી જીલ્લાવા માંડી છે તેનું સૌરભ આ પત્રમાં ઝીલવું અને પ્રોત્સા-
હક વિચારોથી તે પાંખડીઓને વધારે ને વધારે વિદ્યાસાવરી એ અમારા
એક પવિત્ર અભિલાષ છે.

ઉપરાંત અમારી અને અમારા પછા મિત્રોની દૃઢ માન્યતા છે
૨ ગુજરાતમાં એવો વિચારનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન થયો છે કે જે પત્રોમાં
જે અંશે આવિર્ભાવ પામે છે, અને જેને એક પત્રમાં પ્રગટ
કરવાની જરૂર છે. ગુજરાતમાં નિઃચેતન જગતના ધણી ઉ એ જેમ
દુર્ભાગ્યે ખરું છે તેમ એ પણ ખરું જ છે કે નવચેતનના દૃઢ
જવાબા સંગ્રહ રચણરચણે નગરે પડે છે. આપણી આસપાસ વિચારો
અને પ્રવૃત્તિઓનું જે દરોર અને જોનાલ સંગીત ચાલી રહ્યું છે તેમાં
કોઈ નવગૃતિમય અને પ્રભાવશાળી સર કવચિત સંભળાય છે; પુરાણી
જાવનાઓ અને મધ્યકાલીન ચર્ચાઓમાં કવચિત હૃદયના સાચા રજુકાર
જેવી લાગણીઓ અને આશાઓ જડી આવે છે એ જાન્ય મૂરને ઝીલ-
વાને અને એ લાગણીઓનો હિંદોષ કરવાને આ પત્ર પ્રગટ કરવામાં
આવે છે

ઉન્નતિ એ અમારું સાધ્ય છે અને આત્મનિષ્ઠ પ્રવૃત્તિ એ
અમારો માર્ગ છે યુગેયુગે જુદીજુદી પ્રજાઓને જુદાજુદા ધર્મ
પ્રાપ્ત થાય છે અને તે નિયમ પ્રમાણે આપણા દેશને સમૃદ્ધ અને
યશસ્વી બનાવવાનો મહાન ધર્મ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. ફળદ્રુપ
જમીન અને પુષ્કળ વરસાદ છતાં હનરો અને લાખ્યો માણસો જૂએ
મરે છે. અને તેથી પણ વધારે માણસો વારંવાર પ્લેગ અને દુકાળના
ભોગ ખને છે. વિદ્યા અને ધર્મના સંસ્કારોને માટે પ્રસિદ્ધ થયેલા
દેશમાં કરોડો પુરુષો અને સ્ત્રીઓ શાનહીન અને ધર્મહીન જીવન ગાળે
છે - તો પછી શાસ્ત્ર અને સાહિત્ય માટે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થવાની તો
વાત જ શી? સો દોઢસો વર્ષ ઉપર જે પ્રજા હાલના ધણા મુખરેલું

દેશોને કિંમતી માલ પૂરો પાડતી હતી અને વેપારમાં મેળવેલા અખૂટ ધનથી પોતાના દેશને સુંદર બનાવતી હતી તેના જૂના હુન્નરો વૃદ્ધી ગયા છે અને નવા ઉદ્યોગો નહિ જેવા જ સ્થપાયા છે. દુકામાં તેત્રીસ કરોડની વસ્તીવાળા ઇતિહાસગ્રંથસિદ્ધ અને અગણિત શક્યતાવાળા આપણા દેશની સુધરેલી આલમમાં નથી કંઈ પ્રતિષ્ઠા કે નથી જરા સત્તા. હિન્દુમાતાનો કયો પુત્ર આ સ્થિતિનો વિચાર કરતાં દેશાત્મિને પોતાનો પરમ હેતુ નહિ લેખે, અને વિદ્વાતાના વિજ્ઞાસો કે કવિતાનાં રસસ્વપ્નોની મોહિનીમાં ન ફસાતાં તે હેતુની સિદ્ધિ અર્થે પ્રયત્નો નહિ આદરે ?

આ હેતુ જોડેલો જ તેનો ઉપર જણાવેલો પ્રવૃત્તિમાર્ગ પણ અમારે મન મહત્વનો છે; કારણ કે જેમ વ્યક્તિ તેમ પ્રજા પોતે જ પોતાને ધડી - સુધારી શકે છે, બદ્ધારના સરકારો કે સત્તાઓ નહિ; પછી તે ગમે તેટલી ચમત્કારિક કે સત્તાવાન હોય. ધર્મ અને નીતિ, સમાજ અને સાહિત્ય, રાજ્ય અને અર્થ - એ બધાં જીવનનાં મહાન તત્ત્વો છે. અને તે સર્વને પ્રજાકીય વર્ણુ આપવાથી જ પ્રજાજીવન ખરેખરું ઉન્નત અને - ત્યારે જ પ્રજાનું યશસંગીત દેશદેશમાં સંભળાય. અને દેશકાળના વિવિધ પ્રશ્નોની વિશેષે કરીને આ દૃષ્ટિથી ચર્ચા કરીશું—અમારી લેખમાળાઓથી અમારો હેતુ કેટલે અંશે સધાય છે એ વિચારવાનો ધર્મ વાંચકોનો છે, અમારો નહિ.^૧

૨. ગુજરાતમાં નવજીવન

ગુજરાતમાં નવજીવન છે ?

નવજીવન એટલે વિદ્વતા કે રસિકતા નહિ, પણ આપણા દેશમાં સંચાર પામતા નવયુગમાં ખીલતું અને નવયુગને સિદ્ધ કરતું નવું જીવન. જેમ મનુષ્યના શરીર તથા જીવિને ચૈતન્યમય આત્મા પોષે છે, તેમ

સમાજની સર્વ પ્રદત્તિઓ તેના મૂળરૂપ ભાવનાથી સમૃદ્ધ અને સફળ બને છે. વિરાટ સ્વરૂપમાં ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેના દેવોનું આવાહન થયું; છતાં પરમાત્માના દિવ્ય શ્વાસ સિવાય તે અચેતન રહ્યું. તેમ પ્રજ્ઞની વિચાર તથા ચારિત્રની સર્વ શક્તિઓ જમાનાની પ્રભાવશાલી ભાવના સિવાય જટ-મૃતપ્રાય રહે છે. એવી ભાવના, એવું નવજીવન ગુજરાતમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે ?

નવયુગની શરૂઆત હમણાં જ થાય છે તો પછી નવી ભાવનાને પરિપક્વ દશામાં જોવાની આશા રાખવી વ્યર્થ જ ગણાય. પણ તેની તૈયારી કરવા માટે આપણા ઉત્તમ લેખકો અને કાર્યકર્તાઓ નવજીવનની દૃઢી ઝાંખી કરી, પોતે તેનો અવતાર બનવાનો અને ગુજરાતને તે શીખવવાનો યુગાન્તરમાં આવરે છે? મોટાં જુઓરૂપે નહિ તો નાના અંકુરરૂપે નવચેતનનું ધર્મન ગુજરાતમાં થાય છે ?.....

સાહિત્ય ગુજરાતની પ્રધાન પ્રદત્તિ છે. અને ગુજરાતનાં મોટાં નામ સાહિત્ય સાથે જોડાયેલાં છે. માટે તે તરફ પહેલી નજર ફેરવીયું. સાહિત્ય એક રીતે લોકોના જીવનના પ્રતિબિમ્બરૂપ છે તે ખીણ રીતે તે પણ પ્રભુજીવન ઉપર સચોટ છાપ મારે છે. આમ હાં તો પ્રજ્ઞના ભાવો ભાવનાઓ અને સંસ્થાઓ—એક ફેટોઆફર તરીકે નહિ પણ એક ચિત્રકારની રીતે—તે ચીતરે છે અથવા ફિરત્તાની ઉમન પદવી ધારણ કરી જીવિષ્યનાં સોનેરી સ્વપ્નાંથી લોકોમાં નવી આશા અને ઉત્સાહ તે વિકસાવે છે. સાહિત્યના ધણા પ્રકાર છે એ જૂલી જવાનું નથી. છતાં તેના બધા અંગો આ બધા હેતુ સાથે ત્યારે જ તે જીવન્ત કહેવાય. હવે, ગુજરાતનું સાહિત્ય અને તેના ખંડરૂપ કાબ્યો, નાટકો અને નવલકથાઓ તરફ દ્રષ્ટિ કરો અને તપાસો કે દેશમાં મચી રહેલી વિરોધી ભાવનાઓ, આશાઓ, જીવનનાં તરંગોનો જંગ તેમાં કેટલે જે દ્રષ્ટિગોચર થાય છે ? ક્યાં છે તેમાં આધુનિક જીવનનો અસતોષ અને અશાન્તિ—ક્યાં ધૂમે છે તેમાં મનુષ્યત્વ અને કર્મચોગની સ્વતંત્રતા અને રાષ્ટ્રીયત્વની હથમલાવની ભાવનાઓ—ક્યાં દેખાય છે તેમાં સંપ્રજ્ઞોથી

સહન કરેલી રાજકીય અને સામાજિક અધોગતિની પ્રતીતિને ક્યાં જીછે છે તેમાં લાગણીભરી કલ્પનાનાં અને જળહળતા વિચારનાં જિંયાં પૂરે ? અને આ તરવો એકંદરે તેમાં જડવાની આશા ન હોય તો દેશનું ભવિષ્ય-જેને માટે આગેવાનો માર્ગ દર્શાવે અને મુલાનો પોતાના જીવનપર્યંત સર્વસ્વનો ભોગ આપે તે આશાસ્પદ ભવિષ્યના સોનેરી વર્ણોની તો તેમાં આશા જ રી...?

સાહિત્યથી ખીજે નંબરે ગુજરાત સમાજસુધારાને માટે અભિમાન ધરાવે છે, માટે હવે તે તર્ક દષ્ટિ ફેરવીએ. સમાજસુધારો એટલે અમુક વર્ગનો કે અમુક જ્ઞાતિનો નહીં પણ આખી સમાજનો સુધારો. ઉપરાંત સુધારાની પ્રવૃત્તિ જનસમાજના ગંભીર દોષ સુધારવાને થવી જોઈએ. તેની સાથે જનસમાજને તિરસ્કારનાં વચનોથી કે સુધરેલી ગાળોથી વિરોધી બનાવે એવી ન હોવી જોઈએ. જથ્થાવતાં ધણી દિલ-ગીરી થાય છે કે ગુજરાતમાં જે જરા સુધારાની દિલચાલ જોવામાં આવે છે તે ઉપર જથ્થાવેલા દોષથી હજી દૂષિત રહેલો છે. અને સમયના ક્રમમાં જે રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ તેણે ધારણ કરવું જોઈએ તે સ્વીકારાયું નથી. પરિણામે જ્યારે સુધારાવાળા લોકોની ખામીઓ ઉપર ગંભીર ટીકાઓ કરે છે ત્યારે તેઓ સુધરવાને બદલે ખિન્નઈને સુધારો અને તેના દિમાયતીઓ ઉપર સખ્ત નિંદા વર્ષાવે છે. પણ સંસાર સુધારાનો જુરસો જે એક વખતે ધગધગનાં અંગારાની માફક સળગતો હતો તેના ઉપર ધણે ટેકાણે ડહાપણની રાખ વર્ણી ગઈ છે એટલે તે અમુક મંડળમાં જ સમાઈ રહે છે, અને બહારની દુનિયાને નથી સુધારતો કે નથી ખીજવતો. હાલના કેળવણેલા ગુજરાતીઓનો મોટો ભાગ-જે આ બંને વર્ગથી અલગ રહે છે-તે કંઈક સમાધાનીભરેલા સુધારાની અભિલાષા દર્શાવે છે. તેમાંના કેટલાક સુધારાના નામ નીચે પોતાની જૂની વૃત્તિઓ અને અચકાતો સ્વભાવ સંતાડે છે. ત્યારે ખીજ કંઈક નવો ભાવના-ઓના દિમાયતી હોવા છતાં જ્ઞાતિમંડળ જેવાં સહેલાં સાધનો-મોરફત સહેજ સુધારો કરી ધણો સતોષ માને છે. આ સ્થિતિનું શોક્ષનક

પરિણામ-જેને માટે સંક્રાંતિકાળને બધા દોષ દેવામાં આવે છે-તે એ છે કે સુધારાને અંગે નહિ જેવી જ દિલચાસ ગુજરાતમાં નગરે પડે છે. આપણને સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન થાય છે કે સુધારાનો સવાલ પોતાનો કયો હોય એવો કોઈ આગેવાન ગુજરાતમાં કેમ નથી અને દુનિયાની હરીફાઈમાં આપણને પાછળ ખેંચી રાખનાર મંહીર અનર્થો ભેઈ ધ્રુવાનોનું લોહી કેમ ઝીકળતું નથી? ઇતિહાસ અને સમાજશાસ્ત્રના આધુનિક વિદ્યાર્થીઓ સુધારાને કેવળ પ્રેમ અથવા ધર્મની નહિ પણ સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય દષ્ટિથી કેમ જોતા નથી અને તે વિશે હિંમત-ભરી જુરસાદાર ચર્ચાઓ કેમ નથી કરતા? સાધારણપણે સુધારા કરવાની સલાહ આપનાર મહાપુરુષો બુદ્ધી બળ છે કે કોઈ પણ સેંકડો વર્ષની જડતા વીજગિક પ્રભાવાળા વિચારો સિવાય દૂર કરી શકાતી નથી અને સામાજિક વિકાસ-જેમાં વિધવાવિવાહ કે શાંતિમંગ જ નહિ, પણ સમાજ બંધારણના બધા સવાલો સમાય છે-તે દેશોત્થાનના અંગ-રૂપ હોવાથી રાષ્ટ્રીયતાનો વિરાટ મંત્ર જ સુધારાની દિલચાસને ક્ષેત્રમંદ બનાવી શકે...

કવિતાના લક્ષ્યકારમાં દેશના જુખમરાનો ખૂમ ભાગ્યે જ સંભળાય છે; સાહિત્ય અને જોડણીની ચર્ચામાં રાજકીય ઉન્નતિના મંહીર સવાલો ભાગ્યે જ ધ્યાન ખેંચે છે. ગામોમાં મુનિસિપાલિટીઓ અને તે સાથે લોકસંઘની સત્તા મણી નિર્મલ છે અને અમલદારી પૂર્વજોમાં મહાલે છે. રાષ્ટ્રીય જીવનના કેન્દ્રરૂપ આ ત્રિપથમાં ગુજરાત અંચુપ્રવેશ પણ ક્યારે કરશે-તેમાં વિચારો અને દિલચાસો ઉપગમવા ગુજરાતનું લોહી ક્યારે ધમકશે...!

આટલું વાંચકને સમજાવવાને બસ થશે કે જે નવચેતનાથી જ ગુજરાતનો અને દેશનો ઉદાર થવાનો સંભવ છે તે-બીજાની દશામાં પણ-હાલ દોસતી નથી, છતાં માનવાને કારણ છે કે સમસ્ત ગુજરાતમાં નહિ તો તેના કોઈ કોઈ ખુણામાં નવયુગના પ્રતાપી બીજ નંખાયાં છે અને દુનિયા અને દિલના બીજા ભાગોના સંબંધથી તે વિકાસ

પામી ગુજરાતના નિર્જીવ જીવનને નવું સ્વરૂપ આપશે. વળી ગુજરાતમાં -ગરીબડી છતાં ગરવી ગુજરાતમાં-આખા દિલ્હીની માફક ગ્રામીન કાલથી આધ્યાત્મિક ઉત્સાહ અને જીવનાત્મક શક્તિ જીતરી આગ્યાં છે તે પણ ભવિષ્યની ઉન્નતિની આશા આપે છે. ગુજરાતમાં શક્યનાઓ અદ્ભુત છે અને થોડા વખતમાં સંસારના મહાનિયમને અનુસરી સત્યરૂપે પ્રકાશશે એવી આપણને શ્રદ્ધા છે. આપણને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે નિરુત્સાહી ગુજરાત ઉત્સાહી બનશે અને આજસુ ગુજરાત પ્રવૃત્તિમાં પૂર જોશથી અંપલાવશે; ગરીબકું બીકણુ ગુજરાત તેના વડા પુત્ર મી. ગાંધીની માફક આશ્ચર્યકારક પરાક્રમોથી દેશને ચક્રિત કરશે; નવયુગનું દિવ્ય ચેતન ગુજરાત ઝીલશે અને પોતાના જીવનનાં સર્વ અંગોમાં તે વિદારપણે રેલાવશે. ગુજરાત આમ સમસ્ત રાષ્ટ્રનું જીવંત અંગ-રાષ્ટ્રીય જનશે અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિના બગીચા સમારંભમાં માન ભરેલું સ્થાન લેશે.

૩. રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય

યુરોપમાં અઢારમી સદી જેમ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો જન્મનો હતો, તેમ એંગ્લોસમી સદી એ રાષ્ટ્રીયત્વનો યુગ હતો. પહેલી જીવનાનું વધારેમાં વધારે ગંભીર પરિણામ ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન બન્યું; પણ જ્યારે ૧૮૧૫માં વોટર્ફના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ રણક્ષેત્ર ઉપર યુરોપની પ્રજાઓએ તે દિલ્લચાલનું અને તેના રાક્ષસી પ્રતિનિધિનું શમન કર્યું, ત્યારે તોપોની ગજનાઓ અને રૂઢિરની નદીઓમાંથી “શાશ્વત ફિનિક્સ”ની માફક રાષ્ટ્રીયત્વની જીવના ઉદય પામી. યુરોપમાં સુધારાની આગેવાની કરનાર ફ્રાંસે જે ત્રણ વાર પોતાના રાજાઓનું સિંહાસન ડોલાવ્યા પછી છેવટે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્વીકાર્યું, વેપાર અને રાજ્યકુશળ ઇર્જાડમાં પણ ગજકીય જુસ્સો પ્રસર્યો, જેથી ત્રણ રીફોર્મ બીજા પસાર કરી તેણે મધ્યમ અને મજૂર વર્ગના લોકોને રાજકીય હક્ક આપ્યા. ઇંગ્લેંડ અને રશિયાની સહાયથી ફ્રાંસે ટુર્કસ્તાન સામે બંડ ઉઠાવ્યું, અને છેવટે તેની જુદી ધૂસરી

ફંકી દર્શને સ્વતંત્ર બન્યું. પરંતુ જે જે દેશોમાં નવી ભાવનાએ વીર-
ળિક ત્વરાથી અજળ પરિવર્તન કર્યું તે તે દેશો અને જર્મની હતા.
અંદરના વિરોધો અને પરદેશી શત્રુઓની સામે યદ્ધને અને દેશોએ
લગભગ એક જ સમયે રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રાપ્ત કરી. નેપોલિયનના
ક્રુરારાથી જાગેલું ઇટાલી પણ નિષ્ફળ પ્રયત્નો પછી ઓસ્ટ્રીઆથી
સ્વતંત્ર બન્યું, અને જર્મનીએ સંઘાઓથી પોતાના ઉપર પડેલી ઓસ્ટ્રી-
આની ઝેરી હાથાને દૂર કરી અને ઓગણીસમા સદીના છેલ્લા ભાગમાં
સ્લાવ કામની જે રાષ્ટ્રીય હિંસ્યાને જાગી છે, તેણે હાલનો રશ્વય
મચાવ્યો છે.

રાષ્ટ્રીય ભાવના પ્રવૃત્તિમય યુરોપની માફક ચિન્તનશાલી એશિ-
યાએ પણ ઓગણીસમા અને વીસમા સદીમાં સિદ્ધ કરવા માંડી છે,
એ એ જ જણાવે છે કે તે અમુક દેશ કે ખંડની નહિ, પણ આખા
યુગની ભાવના છે. થોડા સમયથી ટુર્કસ્તાન અને ઇરાને જાગૃતિના
આશાજનક ચિહ્ન દેખાડ્યાં છે, અને જર્મનમાં વધારેમાં વધારે રૂઢિપૂજક
ચીને મંચુ રાજ્યને જોતજોતામાં નિર્મૂળ કરી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું
છે. જો આ દેશોની ફત્વે હજી નિઃશંક ન બની હોય, તો જાપાને
અત્યંતરિક્ત સુધારાથી રાષ્ટ્રીય સામર્થ્ય સંપાદન કરી રૂશિયાને સખત
ફટકો માર્યો છે, અને યુરોપની પ્રજાઓના બુદ્ધિમાં સ્થાન મેળવ્યું છે.
અને આપણે હિંદુસ્તાન આપણા સમભાવવાળા મિત્રો, અને સ્વાર્થી
શત્રુઓ એકે અચાજે કબૂલ કરે છે, કે હિંદમાં નવચેતનનો અવતાર
થયો છે. પણ તેમની સાક્ષીની આપણે ક્યાં જરૂર છે? આપણા
મગજમાં જાગતા વિચારો અને આપણી નાડીમાં વહેતું લોહી આપણને
સમજાવવા બસ છે કે આપણા જૂના દેહમાં નવું સત્વ પ્રગટ થાય છે.

આ ઉપરથી સમજશે કે રાજ્યમાં તેમજ સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય
દષ્ટિએ અર્વાચીન જગતનો મહામંત્ર છે, અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિના વિષ્ટ-
પદે પ્રપાલ્ય કરવા ઇચ્છનાર બધા દેશોએ તે સમજવી અને સિદ્ધ
પ્રવી એ ખાસ આવશ્યક છે. દરે એક દષ્ટિથી જ અર્ધ સાહિત્ય

રાષ્ટ્રીય જ દલી શકાય, અને તે સાહિત્ય
ગણાય કે જેમાં રાષ્ટ્રીય તત્વ વધારે પ્રમાણ
બકતે લખ્યું છે તે પ્રમાણે જેમ પુષ્પો પોતા
હવામાંથી તો અર્ધું જમીનના કસમાંથી મેળ,
પોતાનું અર્ધું દેવત પોતાના આત્મપ્રભાવમાંથી, ૧
વાનાવરણમાંથી સંપાદન કરે છે, અને મહાન લે .નયમન
અપવાદરૂપ નથી. જીવનના આરંભમાં જ તેઓ પોતા ૨ જનસમુદાયના
વિચારો અને લાગણીઓ, ભાવનાઓ અને સંસ્થાઓથી વિદલાય છે—
તેનાથી તેમના મગજ ઉપર સરકાર પડતાં તેઓ સમાજના અંગરૂપ
બને છે. પણ સમાજ તેમને ઘડે છે, તેમ તેઓ પણ સમાજને ઘડવાને
સર્ગયક્ષા હોય છે. તેમની માનસિક શક્તિ સામાજિક સંસ્કારોને વિક-
સાવે છે, અને સુધારે છે, અને જ્યારે તેઓ સાહિત્યમાં પોતાના અંતઃ
કરણને ઉતારે છે, ત્યારે તેઓ પોતાની સમાજના અને કવચિત્ પોતાના
જમાનાના પ્રતિનિધિરૂપે પંકાય છે.

જો લેખકો ખરા રાષ્ટ્રીય આગેવાનો છે, તો સાહિત્યનો ઇતિહાસ
એ ખરો રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ છે. મનુષ્યનું ખરું જીવન એ તેના શરીરનું
નહિ, પણ મનનું-મનુષ્યનો ખરો ઇતિહાસ એ તેના વ્યાવહારિક
સંયોગોનો નહિ, પણ તેના માનસિક વ્યાપારોનો. રાજ્યોનાં પરિવર્તન,
ઉમરાવોના કલહ, લશ્કરના રણજંગ, એ અલગત ઇતિહાસ જ છે.
પરંતુ સામાન્ય જનસમુદાય કુટુંબમાં અને ન્યાતજ્ઞતામાં, ગામડાંઓના
ચોરામાં કે શહેરનાં બજારોમાં, પંચની સભાઓમાં કે મહાજનનાં
મંડળોમાં કેવું જીવન ગાળે છે, કેવા વિચારો અને ભાવનાઓ તેમના
જીવનને ગ્રેરે છે અને પ્રકુલ્લ બનાવે છે, એ જ્યાં સુધી સમાજનું નહિ
ત્યાં સુધી પ્રજાનો ઇતિહાસ અપૂર્ણ જ કહેવાય. આ ઉપયોગી માહિતી
આપણને સાહિત્ય જ આપે છે. સંકાઓની રાત્રિમાં તારણાની માફક
ચમકતું લેખકો પોતાની દિવ્યપ્રજ્ઞા લોકજીવન ઉપર વર્ણવતા હોવાથી
તેમનાં પુસ્તકોમાંથી ઘણા વાર્તાવિક ઇતિહાસ ઘડી શકાય.

ફેંદી દઈને ના દાળમાં પણ જે કંઈ સત્ય હિંદુસમાજને શોભાવતું હતું
 ગિરુ ક્રમે ક્રમે નષ્ટ થયું. અને તેથી જ રૂઝપૂતોના રાસા અને રામ-
 દાસના દાસબોધ સિવાય જીવનના મર્મબેદક પોકારો કે સ્વતંત્રતાનાં
 દાહપનિક્ત ગીતો આપણને સાહિત્યમાં જડ્યાં નથી. પરિણામે જે ધાર્મિક
 નિરાશા અને નિર્મળ જીવન આપણા લોકોએ ગાળ્યું છે, તેનું સ્પષ્ટ
 દર્શન સાહિત્યમાં આપણને થાય છે. પરંતુ અરસામાં નગસિંહ મહેતા
 અને મીરાંબાઈએ ગુજરાતમાં, ચંડીદાસ અને વિદ્યાપતિએ બંગાળામાં,
 છકારામ અને નામદેવે દક્ષિણમાં, અને છત્તસીદાસે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં
 ધર્મની અને ખાસ કરીને ભક્તિમાર્ગની કવિનાઓ ગાઈ. એ યુગ કેવળ
 ધાર્મિક શ્રદાનો હતો. પછીથી કવિની કલ્પનાને અને મનુષ્યના જીવનને
 ધર્મની સીમાઓ સાંકડી લાગી, અને ગુજરાતમાં પ્રેમાનંદ અને શામળે,
 અને બંગાળામાં મુકુંદરામ અને રામપ્રસાદે સાંસારિક વાર્તાઓ રચી.
 ઓગણીસમા સદીની શરૂઆત સુધીમાં જે બીજા લેખકો થયા તેમણે
 નિર્ધન અને પરાધીન સ્થિતિને કંઈક રસમય બનાવવાને માટે એ જ
 દિશામાં મંથ રચ્યા હોય તેમ જણાય છે. અંગ્રેજ કેળવણીના પ્રચારથી
 સમગ્ર હિંદના સાહિત્યમાં નવો યુગ શરૂ થયો, અને ફરીથી રાષ્ટ્રીય
 સ્થિતિ અને સાહિત્ય વચ્ચે સંબંધ નિકટ બને છે. ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર
 અને બંકિમચંદ્ર ચેટરજી, નર્મદાચંકર અને ગોવર્ધનરામ એ પશ્ચિમના
 સંસ્કારોથી સુધરતા અને મુંઝાતા હિંદના પ્રતિનિધિઓ છે.

રાષ્ટ્રીયત્વમાં સ્વદેશાભિમાનનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ તેનો
 અર્થ વધારે વિશાળ છે. તેમ દેશના મહાપુરુષોને માન આપવું, કે
 અનિહાસિક સ્થળોને ગંભીર ભાવથી નીરખવાં એમાં જ રાષ્ટ્રીયત્વ
 સમાતું નથી. ઇતિહાસ અને સાહિત્ય જમાનાઓથી જમાવેલાં પડોળાને
 તોડીને રાષ્ટ્રીયત્વ ઝાંડું ઊતરે છે — લોકધર્મ અને સમાજસંસ્થાઓની
 પણ પેલી મેર તે જુએ છે — સમાજનાં કહેવાનાં લક્ષણો અને સ્વભાવથી
 પણ તે સંતોષ પામતું નથી. પણ જ્યારે સમાજના અંતર્ગત હૃદયને
 — આશા અને લાગણીથી ધનકન હૃદયને તે નિહાળે છે અને ચાહે છે

ત્યારે જ તે સંતુષ્ટ અને છે. તે બાંહેડું અંતઃકરણ સમાજના મૂળ તત્ત્વરૂપે સમજાય છે; ધર્મ, ઇતિહાસ, સાહિત્ય એ ગૌણ લેખાય છે અને મૂળ તત્ત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે એટલે અંશે તે રાષ્ટ્રીયત્વને પ્રિય છે. રાષ્ટ્રીય ભાવના જેણે ધર્મરૂપે સ્વીકારી છે, એના રાષ્ટ્રભક્ત પોતાના દેશ અને દેશ સાથે સંબંધ ધરાવતી સર્વ વસ્તુઓને — વ્યક્તિઓને તેમજ સંસ્થાઓને, નીરસ તત્ત્વજ્ઞાનને તેમજ રસિક કવિનાને, સુંદર કુદરતને તેમજ ઐતિહાસિક અવશેષોને, જાભરાના અંતઃકરણના મરન ઉત્સાહથી ચઢાય છે. કહેવાની જરૂર નથી કે વર્તમાન વસ્તુચિંતિને કેવળ છૂટી અને અસંગ નહિ પણ તેના જૂઠાણ અને બિવિધના સંબંધમાં જ તે નિહાળે છે. જે માતૃભૂમિનું પોતે સંતાન છે તેને સદ્ભાગ્યના શિખર ઉપર ચઢાવનાર, કે ચઢતીપડતીના કાળચક્રમાં કંપસાવનાર જૂઠાણને તે ગંભીર બાવથી પૂજે છે; તેમ તેના અણુદીઠા પણ આશાજનક બિવિધ ઉપર તે પોતાના ઉત્સાહી હૃદયને ટેકવે છે. ઐતિહાસિક ખડે-શથી માંડીને ચમત્કારી વીરપુરુષો સુધી અને પુરાતન કાળના અધિકારમાંથી નીકળતા દેશના પ્રારબ્ધકાળથી માંડીને બાવભરી કલ્પના સુધી તેની દૂરની બિવિધરેખાઓ સુધી દેશને સપૂર્ણ રીતે આહવાર દેશભક્તોના જ આવેશઓ ઉદ્દગાર છે કે જનની જન્મભૂમિય સ્વર્ગાદિપિ ગરીયસી ॥

રાષ્ટ્રીય લેખકોએ પોતાના દેશને ઘણી કંગાળ અને પતિત સ્થિતિમાં જોયો. પણ રાજ્યની સત્તાથી ન ડરીને અને એકાદના નિરુત્સાહથી ન ગભરાઈને તેમણે રાષ્ટ્રીય ભાવનાને પોતાના ધર્મરૂપે સ્થાપી. તે ભાવનાનો પ્રચાર કરવા તેમણે ઇતિહાસના સ્મરણીય પ્રસંગો અને વીર નરોનાં જીવનચરિત્રોને કવિતા, નાટક, નવલકથા વગેરે સાહિત્યના અનેક રૂપમાં ઉતાર્યા. તેમ જીવન દેશના ઇતિહાસમાંથી પણ જે કંઈ ઉત્તેજક અને પ્રેરણાદાયક વસ્તુ તેમને મળી, તે તેમણે પોતાની મર્મ-ભેદક લેખિનીમાં ઉતારી. ન્યારે ઐતિહાસિક હકીકત તેમને અપૂર્ણ લાગી ત્યારે તેમણે પોતાની કલ્પનાનો આશ્રય લીધો. બિવિધનાં દિવ્ય સ્વપ્નાંને આકર્ષક રંગોમાં ઝીનરી, અને હયાત વસ્તુચિંતિ સાથે તેના

વિરોધ દર્શાવી તેમણે પ્રગ્નમાં અસતોષ અને આવેશ વધારી મુક્યાં. કાચકર રણદેવો અને નિર્ગન મહેલોમાંથી નીકળતું મર્મદારક સંગીત તેમણે દેશબંધુઓને સંભળાવ્યું. આકાશનાં નક્ષત્રોમાં અને સમુદ્રના તરંગોમાં, પર્વતની ગિંટી ગુફાઓમાં, અને તેમની પાસે વહેતાં સ્રોત જળાશયોમાં દેશની મહત્તાના લજ્જાકારા તેમણે લેકોતે સંભળાવ્યા, આમ નિર્બંધા અને ખતો, લાજણો અને ઉપદેશો, કવિના અને સંગીત એ બધાથી તેમણે જે ક્યું તે વિસ્તારથી વર્ણવવા અમે માગતા નથી. જેમના હૃદયમાં એક મોટો વિચાર જન્મ્યો છે, તે તેઓ કેવી રીતે પ્રસારશે તે કહી શકાતું નથી. પણ એટલું તો નિઃસંશય કે પોતાની હેતુસિદ્ધિને અર્થે તેમણે જૂનકાળમાં અવનવા વિષયો અને વિવિધ લેખનપદ્ધતિઓ યોજી છે, તેમ કવિષ્વમાં પણ યોગ્યશે.

આપણા સાહિત્યમાં આ કાર્ય કેટલે અંશે થયું છે, એ વિચાર કરતાં સર્વ દેશમક્તોને ખેદ થયા સિવાય રહેશે નહિ. રમેશચંદ્ર દત્તના “પ્રાચીન સરકૂનિનો ઇતિહાસ” અને “જન્માળાનું સાહિત્ય”ની હારમાં ગોખાવે એવું ગુજરાતી સાહિત્યનું કયું દિગ્દર્શન આપણી પાસે છે કે જે વાંચનાં ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ માટે અકિમાન ઉત્પન્ન થાય ? અને જે આમ અવસોકનમાં રાષ્ટ્રીય દષ્ટિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો નથી, તો દેશભિમાની હૃદયના ઊકળતા હિંગારો સાહિત્યમાં દષ્ટિગોચર થવાથી જ થાય ? જે એક જે મુખ્ય અપવાદો છે, તે આ શોચનીય થત્યતાને વધારે પ્રગટ કરે છે. ગુજરાતના જે જે વચસ્વી લેખકો સ્વં ગોવર્ધન-રામ અને સ્વં મણિલાલનું આપણે વારંવાર સ્મરણ કરીએ છીએ, તેમણે—એકે ગસિક સંવાદોમાં અને બીજાએ સરકૂત પ્રથોમાં—આપણી સમાજના ધણા સિદ્ધિ સમજાવ્યા છે. છતાં તેમના સમયમાં પણ મુરેન્દ્રનાથ મેનરજી જેવા વક્તાઓની શ્રામાં અને અકિમચંદ એટરજી જેવા લેખકોની કલમમાંથી દેશભિમાનનો જે જુઓ વહેતો હતો, તે તેમના ચિન્તનશીલ મગજને સ્પર્શ કરવા અસમર્થ નીવડ્યો, અને પરિણામે તેમનાં આકર્ષક અને સુંદર તખાઓમાં પણ રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો

પાસ નેઈએ એવો લાગતો નથી.

પરંતુ જે મહાન કાર્ય ગુજરાતના પાછલા લેખકોએ કર્યું નથી, તે ગુજરાતનું નવું લેખકમંડળ હાથ ધરશે. નવા સૈદ્ધાન્ત પ્રભાવ થતાં નવું જીવન દેશમાં રકુર્યું છે, અને ગુજરાત તે જીવન આતુરપણે ઝીલે છે. રાષ્ટ્રીય આવેશથી પ્રેરાયેલા ગુજરાતીઓ ગુજરાતની કમજોર છતાં ભુદિ-શાળી અને વહેમી છતાં વહેવારિક પ્રગતિ પોતાની ગણી ચાહશે, અને ગુજરાતી સાહિત્યકૃતિઓને એમરે જામેલા અંધકારમાં પ્રકાશના થોડા દીવા ગણી તેને માટે મગર યશે. ગુજરાત તથા હિન્દના ઇતિહાસના ઉજ્જવળ પાનાં ઉઘાડી પ્રગતિ ફરીથી મહત્વાકાંક્ષી અને મહાન તેઓ બનાવશે—જાગૃતીભર્યા વિચારોથી અને પ્રોત્સાહક કલ્પનાથી હિન્દના ઉદયનો દિવસ સમીપમાં લાવશે.^૧

૪. સમાજ સુધારાની પ્રગતિ

ગાંધી સંક્રાન્તિ ઇતિહાસનું જેમણે મનન કર્યું છે તેઓ જાણે છે કે રાજકીય અજવળ શરૂ થઈ તેનાથી પણ પહેલાં ધાર્મિક અને સામાજિક સુધારાની હિલચાલો શરૂ થઈ હતી. ‘હિન્દના દાદા’એ પચાસથી પણ વધારે વર્ષ પૂર્વે રાજકીય પ્રવૃત્તિનો ઝંડો ઉપાડ્યો તે પહેલાં રાજા રામમોહન રાયે બ્રાહ્મીસમાજનું સ્થાપન કર્યું હતું. અને સતીઓનાં મર્મદારક દુઃખનું વર્ણન કરી તે નાબૂદ કરવાનો કાયદો ઘડવા લોડ’ બ્રિટિકની સરકારને પ્રેરી હતી. બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ કેમ્બ્રિજના સમય પૂર્વે હિન્દનાં જુદાં જુદાં શહેરમાં જે વખત રાજકીય બાબતો કર્યાં તે પહેલાં કેશવચંદ્ર સેન અને ધર્મચંદ્ર વિદ્યાસાગરે બાળકમ, વિધવા પુનર્લગ્ન વગેરે અનેક સામાજિક પ્રશ્નો વિશે વેગબરી હિલચાલ

૧. ‘નવજીવન અને સત્ય’ પુસ્તક ૧જી, અંક ૨ જે, ઓગસ્ટ ૧૯૧૫. આ લેખ અસલ સન ૧૯૧૫ના જૂન માસમાં મળેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં વાંચવામાં આવ્યો હતો.

કરી હતી. મુંબઈ ઈલાકામાં પણ સર ફિરોઝશાહ અને ખદરદીન તૈયબજીએ રાજકીય કાર્ય શરૂ કર્યું તે પહેલાં મહર્ષિ રાનાડેએ સામાજિક ચળવળ ઉપાડી લીધી હતી. રાજકીય પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રરૂપ કેમિસ રથપાઈ તે પહેલાં આર્યસમાજ અને થિયોસોફિકલ સોસાયટી રથપાયાં હતાં.

ગુજરાતમાં આ ખીના વધારે સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે; કારણ કે રાજકીય કાર્ય તો આપણે આપણા દક્ષિણી બાઈઓને જ સોંપી દીધું છે! ભોળાનાથ સારાભાઈ અને મહીપતરામ રૂપરામ, કવિ નર્મદ અને કરસનદાસ મૂળજી—આ વીર સુધારકોએ સમાજ સુધારાની જેવી હાક આલીસપચાસ વર્ષ પૂર્વે મળતી હતી, તેવી આ સુધરેલા જમાનામાં આપણા વિદ્વાનોએ કે કાર્યકર્તાઓએ મળતી નથી અને છતાં એ નવાઈભર્યું નથી કે હાલ જ્યારે કેમિસ એ પ્રજાની મોટામાં મોટી સંસ્થા બની છે અને રાજકીય વિચારોથી વાતાવરણ ઉશ્કેરાયેલું છે ત્યારે સમાજ સુધારા પરિવર્તનો અવાજ તેના મંડળની બહાર બાંધે જ પહોંચે છે? ત્યાં સમાજિક વિષયો પ્રતિ ઉપેક્ષા અને ક્વચિત્ તિરસ્કાર નજરે પડે છે. જો આપણે સમાજ સુધારાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યાથી આ સ્થિતિ આવી હોત તો આપણે ધણે સંતોષ પામત. પરંતુ જો રાજકીય ઉત્થાનિ જેટલી પણ આપણી સામાજિક પ્રગતિ ન થઈ હોય તો આપણે આપણા રાજકર્તાઓ અને સર્વ સુધરેલા દેશી આગળ અતિશય શરમાવાની જરૂર છે.

અને વરતુસ્થિતિ આવી છે. સમાજ સુધારાના વિચારો પ્રસાર્યાં છે, પણ તેમાં પહેલાંના જેવો શુભન્ત પ્રભાવ રહ્યો નથી. તત્કાલ આચારમાં મૂકવાના વ્યાવહારિક સિદ્ધિતા કાં તો દૂરની બાવનાઓ તરફ સેખાય છે, અથવા તેની આસપાસ એટલી બધી મર્યાદાઓ અને શરતોનું બળ મુંઝવામાં આવે છે કે ‘ત્રીન દીન અઢાઈ કાસ’—જેટલું પણ આગળ વધાય તો ઠીક. રાનાડેના ચાર બાપણે સમજનાર અથવા સુધારાના ચાર શબ્દો જાણનાર કેળવાયેલા સજ્જનોને તેમાં હવે નવીનતા કે ચમત્કાર લાગતો નથી, એટલે તેઓ વિનાશક શાન્તિ

અને ના-હિંમત સ્વસ્થતામાં સ્થિર રહે છે. તેમાંના થોડા જ તે વિલપવાને પ્રેરાય છે. તેમાંના ઘણા જૂની સંસ્થાઓનો કુતર્ક બચા કરે છે, ત્યારે થોડાક પશ્ચિમના નિયારકોનાં પ્રૌઢ વયનોને આધ અનિશય સાવધપણે અને સંપૂર્ણ જવાબદારીથી એક પગલું આગ ભરવાની દિમાયત કરે છે. ઉત્સાહનું માપ આટલું જ હોવાથી સુધ રાત્રી સંસ્થાઓ બહુ ન હોય અને જે હયાત હોય તે કાર્યકર્તાઓ અભાવે ન કામ કરે એ સ્વભાવિક છે....

હાલની સ્થિતિથી વધારેમાં વધારે સંતોષ દર્શાવનાર ‘સુધારકો’ એક બીજી સંસ્થા તરફ અમારી દ્રષ્ટિ ફેરવે છે—અને તે સાતિમંડળો છે.

આ મંડળોની સંખ્યા છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં એટલી બધી વધી ગઈ છે અને તે તરફ એટલાં બધાં માસિક—ત્રિમાસિકો પ્રગટ કરવામાં આવે છે કે તે વિષે જરા તપાસ કરવી જોઈએ. પ્રથમ આપણે સ્પષ્ટ રીતે સમજવું જોઈએ કે આ મંડળો સાતિજગ માટે સ્થપાનાં નર્થ પણ આડકતરી રીતે સાતિની રૂઢ લાગણીઓને મજબૂત કરે છે.

નર્મદે રૂઢિના કિલ્લાઓ ઉપર તોપનો મારો ચલાવ્યો અને કરસનદાસ મૂળજીએ વૈશ્રવ મહારાજોની મગરજ ગાદીને ડોલાવી તે પછી પચાસ વર્ષે આપણે આ સ્થિતિમાં છીએ. આપણે થોડાંધણુ જ આગળ વધ્યા છીએ એટલું જ નહિ પણ ભવિષ્યની ઉન્નતિનાં માટે આપણી તૈયારી પણ નજીવી છે. રાજકીય ચળવળ પહેલાં સમાજ સુધારાની શરૂઆત થઈ અને છતાં પહેલી પ્રવૃત્તિ—યુગરાતમાં નહિ પણ હિન્દુસ્તાનમાં—પૂરજો આગળ વધી છે, ત્યારે બીજી આરંભકાગર્ત મહારથીઓના અવસાન પછી વધારે ને વધારે નરમ પડી છે.

એક રીતે જોતાં ક્રમ આથી બિલટો હોવો જોઈએ. તેનું કારણ સામાજિક અને રાજકીય કાર્યના પ્રકારમાં જ રહેલું છે. કેટલાક વિચારકો સામાજિક, રાજકીય—વગેરે જીવનના જુદા જુદા પ્રદેશો છે એમ કહે છે, અને તે એકંદર ખરું છે. પરંતુ આપણા દેશની ખાસ સ્થિતિ

ધ્યાનમાં લેતાં અમે તે જુદી રીતે મૂકીશું. જ્યારે રાજકીય પ્રવૃત્તિનો હેતુ સરકારની પાસે અમુક વસ્તુઓ માગવાનો અને તે માગણીઓ અથવા ઇચ્છાઓ લોકોના હૃદયમાં જાગૃત કરવાનો છે ત્યારે સામાજિક પ્રદેશમાં આપણે પોતે જ અનિષ્ટ રીતરિવાજોમાંથી મુક્ત થઈ, કેટલાક શુદ્ધ સિદ્ધાન્તોનો અંગીકાર કરવાનો છે—અને વધારામાં અન્ય સર્વને તેમ જ કરવાને સંબોધવાનો છે. રાજ્યમાં આપણે અમુક જીવન માગવાનું, સમાજમાં આપણે નવા જીવનનો અંગીકાર કરવાનું—તેનો અવતાર બનવાનું છે. એકમાં માગવાનું છે, બીજામાં થવાનું છે. આથી એક પરાધીન છે ત્યારે બીજું સ્વાધીન છે. રાજકીય ઉન્નતિ હવે સરકાર ઉપર આધાર રાખે છે ત્યારે સમાજ સુધારાનો આધાર આપણા ઉપર, આપણી સમગ્ર પ્રજા ઉપર રાખે છે. અને જે કાર્યની સિદ્ધિ બીજાની મહેરબાનીથી નહિ પણ પોતાના સામર્થ્યથી થવાની છે તે વધારે સત્વર થઈ શકે.¹

૧. “નવજીવન અને સત્ય” પૃ. ૧, અ. ૮, પાન ૩૭૫.

સૂચિ

અ

અકબર, ૪

અખબાર-ઈ-સોદાગર, ૨૮૧

અખંડાનંદ, બિહુ, ૨૩૫

અબ્જિતસિંહ, ૧૨૨

અબુપુરા, ૧૧, ૧૩

અબુબાઈ દેસાઈ-જુઓ દેસાઈ

અધ્યારુ, વિદ્યાર્થી, ૧૨૬

અબ્બાસ તૈયબજી, ૨૫૬

અમીન મોતીબાઈ, ૨૨૧, ૨૩૬

અમીન, હરિબાઈ, ૨૪૦, ૨૪૩

‘અમૃતઅઝાર પત્રિકા’, ૨૬૮

‘અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન’,

૬, ૨૩૧

અંગ્રેજી શિક્ષણ, ૧૧

અંબાલાલ સાકરલાલ, ૧૭, ૩૮,

૪૩, ૪૬, ૧૨૨, ૧૨૭-૨૮,

૨૦૫, ૨૪૪

અંબાશંકર મલજી, જુઓ મલજી

અમરકંટક, ૨૨૭

આગાખાન, ૧૫૦

આચાર્ય, કૃપાશંકર, ૨૪૦

આચાર્ય, ચીમનરાય, ૧૫૮

આચર, સુબ્રહ્મણ્યમ, ૧૬૭

આયંગર, શ્રીનિવાસ, ૨૮૧

આરતલક્ષ્મી, ૧૧૫

આર્યસમાજ, ૧૮૭

આર્યધર્મપરિષદ, ૧૬૨

આદિપરિષદ, ૨૪૭

ઇરાક-માં લેખક, જુઓ

મેસોપોટેમિયા

ઈરંદ ઈન્ડીઆ કંપની, ૧૫૧

ઈસ્લીસમેન, ૨૬૦

ઉત્તમલાલ-જુઓ ત્રિવેદી

‘ઉદ્દમોદન’, ૧૨૯

ઉપેન્દ્રાચાર્ય, ૧૦૪

ઉમંગમલેન, ૧૪૭-૪૮

એની બેસન્ટ, જુઓ બેસન્ટ

એમર્સન, ૧૫૬

એરડેલ, ૨૭૨

એફીન્ડન કોલેજ, ૧૫૩

એસોસીએટેડ પ્રેસ, ૨૬૦

ઓઝા, ગૌરીશંકર, ૪૪

ઓઝા, ધનવંત, ૫૮

‘ઓટોગ્રાફોગ્રાફી’ મીલ, —ની લેખક

પર અસર, ૧૫૧

કે

કરસનદાસ મૂળીજી, ૩૭, ૪૦, ૪૬—

૪૭, ૨૧૫

‘કર્મયોગિન’, ૧૪૩

કર્વે, પ્રોફેસર, ૨૨૭

કદમાણુદાસ, દાકતર, ૧૩૮

કવિ કાન્ત, ૩૭—૩૮, ૧૩૯

કવિ દલપતરામ, ૩૭—૮, ૪૩,

૪૮, ૧૧૬

કવિ નર્મદ, ૩૭, ૪૦, ૪૩,

૪૬—૭, ૨૧૫

કવિ નાનાલાલ, ૫૦, ૧૬૩

કવિ કૃષ્ણદાસ, ૫૫

કવિ લલિત, ૧૧૩

કવીશ્વર માધુભાઈ, ૧૨૨

કાનૂરા, ૧૭૫

કાન્તાબહેન, ૨૧૬

કાર્પેન્ટર માસ્ટર, ૮૭

કાળે, અંતાજી, ૧૨૮

કાંભા, એરિસ્ટર, ૧૭૭

કિટ્સ, ૧૫૫, ૧૮૬

કીથ, એ બી, ૨૦૯

કુલુબુદ્દીન શાહ, ૩, ૪

‘કુમારસંગવ’, ૧૦૨, ૧૩૧

‘કુસુમમાળા’, ૧૦૨

કુંઝર, પં. હૃદયનાથ, ૨૨૨, ૨૫૧,

૨૫૩, ૨૭૫, ૨૭૯

‘કુંજનાથ મહાદેવ’, ૧૦૬, ૧૦૮,

૧૩૦

કેતકર, કોચકર, ૨૧૩

કેપ્ટન ટ્રેવેલ્સ, ૨૬૬

કેવૂર, ૨૫૭

‘કેસરી’, ૨૨૭

કેળકર વકીલ, ૨૧૧, ૨૫૨

કેળવણી પરિષદ, ૨૧૮—૨૦,

૨૩૧, ૨૩૯—૪૧,—માં અમે.

સરોના પ્રવચનો ૨૪૧,—નું

કામ ગુજરાતીમાં ૨૪૨, ૨૪૪,

૨૬૭, ૨૭૯

કોકિલ, ૧૪૬

કોટક, હરજીવનદાસ, ૧૩૨

કોમિસેરિયેટ, છત્તિસગઢના અધ્યા-

પક, ૧૨૧, ૧૨૪

કોમ્પ્ટ. અર્થશાસ્ત્રી, ૧૫૧

કોથળ, ૧૮૪, ૨૪૬

કોમિસ (મહાસભા), ૯૭,—જીવું

તંત્ર ૧૯૭,—મુબઈમાં ૨૦૪,

—લોમ સાથે સંયુક્ત બેઠક

મુંબઈમાં ૨૦૭, -લખનૌમાં
૨૪૮, લીગ સાથે સંયુક્ત
બેઠક લખનૌમાં ૨૫૨-૫૩

ખ

ખડેરાવ, ૪

ખાપરડે, ૨૫૨-૫૩

ખાડવાળા, દાકતર મંગળભાઈ,
૧૩૬, ૨૬૧

ખેર, બાલગંગાધર, - નીલકીલાત
૧૭૫

ગ

ગડુભાઈ (દધિરલાલ દેસાઈ) ૪૬,
૨૩૧, ૨૩૫, ૨૪૩

ગંગાસક્ષી, ૫૬

ગાયકવાડ.

-ખડેરાવ, ૫-૬

-ફતેસિંહરાવ, ૪

-મહાદેરાવ, ૫-૬, ૧૪,
૩૨, ૫૪

-સયાશ્રવ, ૧૪, ૧૬૪,
૨૩૩

ગાંધી, મોહનલાલ, ૧૦૧

ગાંધીજી, મહાત્મા, ૧૫૦-૫૧,

-નું દિંદમાં આગમન ૧૮૧,

-ને સાંતાક્રુઝમાં માનપત્ર
૧૮૨, -નો ગુજરાતી ભાષા
માટે આગ્રહ ૧૮૩, ૧૮૪, -નું

ભાવિ સત્યાગ્રહનું સૂચન ૧૯૦,
-ના આગમનથી અમદાવાદના
બહેર જીવનમાં નવો યુગ
૨૦૩, -ની મુંબઈમાં સભા
૨૦૩-૪, -મુંબઈ કોંગ્રેસમાં
૨૦૬, ૨૧૬, ૨૨૨, -નો
વિરોધ સર ૨૨૩, -સરકારી
દમનનીતિનો વિરોધ ૨૩૮, -
નો સ્વદેશી મનનો પેગામ
૨૩૬, ૨૪૨, ૨૪૪, -લખનૌ
કોંગ્રેસમાં ૨૫૨, -ની કોંગ્રેસી-
ઓના કઠેરા પર ટીકા ૨૫૨,
-કોંગ્રેસશ્રીગની સંયુક્ત બેઠકમાં
૨૫૩, -ગોધરામાં ૫૪-૫૬,
-ચંપારણની લડતમાં ૨૬૮,
૨૬૯-૭૦, -ની ઠંડી તાકાતનો
અનુભવ ૨૭૬, -બેસન્ટની કેદ
વિશે ૨૭૭

ગિરમીટિયા પ્રથા ૨૩૬, -વિં
ગાંધીજી ૨૫૫, -નો અંત
૨૬૬

‘ગુજરાત,’ પત્ર પાસે ગંગાપેત્રી
જામીનગીરી ૨૩૮

ગુજરાત કલ્પ, ૨૧૮

ગુજરાત કેળવણી પરિષદ-ગુઓ
કેળવણી પરિષદ

ગુજરાત કેળવણી મંડળ, ૨૪૨

‘ગુજરાતની અરિમતા’નો પહેલો
પ્રયોગ, ૨૩૦

ગુજરાત વર્નાક્યુલર - સોસાયટી
(વિદ્યાસભા) ૩૭, ૩૯, ૨૧૮

‘ગુજરાતી પદ્ય,’ ૨૪૩

ગુજરાતી બંધુ સમાજ, ૧૯૯

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ૧૬૪,

૧૮૦, ૧૮૮, ૨૦૦, ૨૩૦

ગુજરાતી વાંચનમાળા, ૨૩૫

ગુણવંત બહેન, ૧૧૪, ૧૪૫

‘ગુલાબસિંહ,’ ૫૧, ૧૫૫

‘ગુર્જરસભા,’ ૧૩૮-૩૯, ૧૪૮,

૧૫૪-૫૫, ૧૬૪, -તરફથી

ગાંધીજીનું સન્માન ૧૮૩,

૨૦૫, ૨૨૯

ગેરીઆઈડી, ૧૮૪

ગોકળદાસ બાપુ, ૧૧૧

ગોખલે, ૧૪૯-૫૦, ૧૮૨, -નું

અવસાન ૧૮૪, ૧૮૯, ૧૯૪,

-અનેશ્રીનિવાસ ધામી ૧૯૭,

૨૨૮, ૨૫૫, ૨૮૧

ગોખલે સોસાયટી, ૨૧૮, ૨૩૬,

૨૪૧

ગોહરિમય, ૫૮

ગોરટન, ૧૪૦

ઘ

‘ઘનશ્યામ બાસ’ (મુનશી), ૨૦૦

ઘેઝા જાની-ગુઓ જાની

‘ઘેલા ઘો ખા’-એક નડિયાદી

કહેતી, ૫૫

ઘોષ, અરવિંદ, ૧૨૫-૨૭, ૧૪૩,

૧૭૭, ૧૭૯, ૧૮૨,-નો

દેશસેવાનો આદર્શ ૧૮૫,

૨૨૪, ૨૪૬

ઘોષ, રાસબિહારી, ૧૨૫

ઘોષ, હેમેન્દ્રપ્રસાદ, ૨૬૦-૬૧

ઘ

ચક્રવાસી, ૭૬

ચતુરવક્ત્રી, ૧૪૬

ચરોતર, ૧.-સત્તાવનના બળવામાં

૯-૧૦

ચરોતર એન્સુકેશન સોસાયટી,

૨૨૧, ૨૩૬

ચંદાવરકર, સર નારાયણ, ૧૪૮,

૧૬૫, ૨૨૬,

ચિપલૂચકર, વિષ્ણુશાસ્ત્રી, ૨૨૭

ચીનળીઆ, કસનદાસ, ૧૮૩-૮૪,

૧૯૪, ૨૦૫, ૨૫૬, ૨૮૨

ચીમનલાલ, ૨૦૩

ચિંતામણિ, સી. વા. ૨૫૦

ચોક્કસી માસ્તર, ૮૬

છ

છમનલાલ, કાદંબરીકાર, ૧૩, ૩૬

છત્રપતિ વાળીલ, ૧૭૬

હપ્પનીઓ કાળ, ૨૨, ૭૭-૭૯
 હમનભાઈ, ૧૬૩-૬૪, ૧૭૦, ૧૭૨
 જ
 જપાન, ૧૪૯
 જમનાદાસ દારકાદાસ, ૧૬૬, ૨૦૨,
 ૨૦૪, ૨૦૬, ૨૧૬, ૨૩૯,
 ૨૬૭, ૨૭૬
 જયકર, એમ. આર., ૧૫૩
 જયંતિખેન, ૯૧
 જયંતિલાલ, ૭૫
 જાની, અંબાલાલ, ૬૨, ૧૨૪, ૧૪૦
 જાની, કેશવજી, ૫૫
 જાની, ધેસાભાઈ-લેખકના પૂર્વજ,
 ૫૩, ૫૫, ૧૧૦
 જ્યણલાલ દેસાઈ એસિસ્ટન્ટ, ૧૨૭
 -૨૮, ૨૧૮, ૨૨૯, ૨૩૧,
 ૨૩૬, ૨૪૧
 'જ્યનસંભારણી,' ૨૩૪
 જ્ઞેન વડતાલા, ૭૨
 જોષી, કલ્યાણરાવ, ૨૩૯
 જોષી, એન. એમ., ૧૬૭, ૧૬૪-
 ૯૫, ૨૧૧, ૨૪૬, ૨૫૮-
 ૫૯, ૨૬૮-૬૯, ૨૮૨
 જોષી, મોરોપંત, ૨૧૧
 ઝ
 ઝવેરભાઈ, ૯૧, ૧૩૪,
 ઝવેરી, કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ, ૪૦,
 ૧૩૬, ૧૭૬

ઝવેરી, રણછોડદાસ, ૪૦
 ઝાલા, સુર જોડુજી, ૧૨, ૪૪
 ઝીણા, મહમદઅલી, -વકીલ તરીકે
 ૧૭૭, -ગાંધીજીના સમારંભ-
 માં ૧૮૩, -રાષ્ટ્રવાદી ૨૦૬,
 -અમદાવાદ રાજકીય પરિષ-
 દના પ્રમુખ તરીકે ૨૩૮, -
 લખનો કેમિસર્મા ૨૫૩, ૨૭૨,
 ૨૮૧,
 'એમ્સટવો', ૨૦૧

૬

'દાર્શનિકોદ્ધૃતિ-ગીતા' ૧૭, ૧૪૮
 દિગ્ગજ (લોકમાન્ય), આળગંગા-
 ધર ૧૫, ૧૨૫-૨૬, ૧૨૮,
 ૧૪૩, ૧૭૭, ૧૯૦, ૧૬૪,
 ૧૯૮, ૨૧૫, ૨૨૦, ૨૨૭-
 ૨૮, ૨૪૬, ૨૫૨, -ફરીથી
 કેમિસર્મા ૨૫૩, ૨૭૨-૭૩
 દ્યુટોરિમલ હાઈસ્કૂલ, ૨૩૫

૭

ઠક્કર તાપા, ૨૮૩-૮૪, ૧૬૪-
 ૯૫, ૨૦૧, ૨૦૪, ૨૨૦,
 ૨૨૪, ૨૩૧, ૨૩૬-૪૦,
 -નો અંત્યજ્ઞ શાળાઓ માટે
 આમદ ૨૪૧-૪૩, ૨૪૭,
 ૨૫૪, ૨૫૬, ૨૫૯, ૨૬૭,

૨૬૯-૭૦, ૨૭૫, ૨૭૬,
૨૮૧

ઠાકર, શાંતિલાલ, ૨-૬, ૩૨, ૫૪
ઠાકર, કેસરીપ્રસાદ, ૨૦૬
ઠાકર, ગોવિંદલાલ, ૧૭૭
ઠાકર, ન્યાનિલાલ ક. ૨૩૨
ઠાકર, બળવંતરાય કલ્યાણરાય,
૧૬૪, ૧૯૯, ૨૦૧, -ની
લોકસેવા અંગે સલાહ ૨૨૫,
૨૨૭, -ની યુગરાત્રીઓની ટીકા
૨૨૮, ૨૨૪, ૨૩૬, -યુગ-
રાત પછાત સ્થાપી ૨૪૪

ડ

ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી, ૧૨૧
ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ, ૧૨૭
ડીડેરા, ૨૧૩
ડૂમા, અલેક્ઝાંડર, ૧૭૯
ડ્રેકમેન, મિ-સીપાલ, ૧૭૬

ટ

તક્ષાડી, ગોદગદાસ, ૭૯
તાજમહાલ, ૨૪૯
તાત્પર્યોપે, ૧૦, ૧૭
તારાબહેન માસ્તર, ૧૮૫
તિવારી, વ્યંકટેશનારાયણ, ૨૨૨
તલંગ, ૫૦, ૬૧, ૧૪૮, -ના
પુત્ર ૧૬૬

ત્રિપાઠી, ગોવિંદનારાય, ૧૨, ૧૬,
૩૯, ૪૨-૪૩, ૪૫-૪૬,
૫૬, ૬૦-૬૨, ૬૭, ૧૦૧,
૧૦૪, ૧૧૫-૧૬, ૧૩૪,
૧૫૫, ૧૮૯

ત્રિપાઠી, નનમુખરામ, ૧૧૪, ૧૩૪,
૧૫૯-૬૧, ૧૭૨

ત્રિપાઠી, ધનશંકર, ૧૨-૧૩

ત્રિપાઠી, ધર્મસુખરામ, ૭૫-૭૬,
૧૧૪

ત્રિપાઠી, પરમસુખરામ, ૭૨

ત્રિપાઠી, મનસુખરામ, ૧૨-૧૭,
૨૭, ૩૯, ૪૧-૪૬, ૬૨, ૭૨,
૧૧૪-૧૬, ૧૩૪

ત્રિપાઠી, રમણિકરામ, ૧૦૧

ત્રિવેદી, અતિસુખશંકર, ૧૩૯

ત્રિવેદી, હિતમણાલ, ૧૩૯, ૧૪૪,
૧૬૨, ૧૭૨, ૧૭૪, ૧૮૭,
૨૦૧, ૨૩૯

ત્રિવેદી, પ્રો. જી. પી., ૧૯૯, ૨૨૭

ત્રિવેદી, નવલરામ, ૯, ૩૮, ૪૦,
૪૩, ૪૬-૪૭, ૧૧૩, ૧૬૬

ત્રિવેદી, વિનાયકરાય, ૨૩૫

ત્રિવેદી, વિષ્ણુપ્રસાદ, ૧૦૧

થ

થોરા, મહાત્મા, -અને ગાંધીજી, ૨૧૯
'થિયોસોફિસ્ટ', ૧૪૩

૬
દત્ત, રમેશચંદ્ર, ૨૩૩
દયાનંદ સરસ્વતી, ૧૭૬, ૨૪૪
દશપતરામ કવિ-જુઓ કવિ
દસાલ, ઘેલાભાઈ, ૧૧૩
દસાલ, જયાંતિ, ૧૧૩
દસાલ, દાકતર, ૨૬૬
દસાલ, મોતીલાલ, ૧૮૮
દસાલ, રાજેન્દ્ર, ૧૦૧
દવે, મોહનલાલ, ૧૩૬
દાદાભાઈ નવરોજી, ૧૧, ૧૫, ૪૦,
૬૧, ૧૨૨-૨૩, ૧૪૬, ૧૭૭
દાદાભાઈ ન. લાપખેરી, ૧૨૮-૨૯,
૨૧૮, ૨૩૧
દામોદરદાસ ભાઈદાસ, ૪૦
દાવર, ન્યાયમૂર્તિ, ૧૨૫
દાન્તેનું "નોવા વીવા," ૧૮૬
દીક્ષિત, નંદનાથ, ૨૩૬
દીક્ષિત, બેરિસ્ટર, ૨૧૪
દીવાન, જયચંદ્રાલ, ૨૩૪, ૨૩૬
દીવાન, મનુભાઈ, ૧૬૪
દીવાનજી, પ્રદાદ, ૨૦૧
દીવેડીઆ, નરસિંહરાવ, ૪૨, ૪૬,
૧૩૬, ૧૮૮
દીવેડીઆ, ભોગીન્દ્રરાવ, ની વાર્તા,
૨૪૭
દુકાળ, ઓગણતરો, ૭

દુકાળ, છપ્પનીઓ, ૨૨, ૭૭-૭૯
દુર્ગારામ મહેતાજી, ૪૦
દુર્ગાચંદ્રી, -જુઓ નાનીઆ
દેવધર, જી.કે., ૧૬૭, ૧૬૪-૬૫,
૧૬૭, ૨૧૧, ૨૨૦, ૨૨૪,
૨૪૬, ૨૫૪
દેવળે, ૨૮૨
દેસમુખ, ગોપાળ હરિ, ૩૮
દેસાઈ, અમુભાઈ, ૮, ૧૦, ૧૭
દેસાઈ, અંબાલાલ સાકરલાલ-
જુઓ અંબાલાલ
દેસાઈ, ઇશ્વરલાલ-જુઓ ગદુભાઈ
દેસાઈ, કેશવપ્રસાદ, ૨૨૧, ૨૩૪,
૨૪૧
દેસાઈ, કેસરીપ્રસાદ, ૨૨૪-૨૫,
૨૮૨
દેસાઈ, ગિરધરદાસ, ૧૦
દેસાઈ, ગોપાળદાસ (નાનાસાહેબ),
૧૦, ૧૩,
દેસાઈ, દાબ્યંદુલાલ, ૭૬, ૧૧૩, ૧૨૭
દેસાઈ, ત્રિકમલાલ, ૧૬૩
દેસાઈ, દયાગજી, ૨૩૭, ૨૪૦
દેસાઈ, પાંદુરાવ, ૨૩૨
દેસાઈ, પ્રસન્નવદન, ૨૨૧
દેસાઈ, પ્રાણુલાલ શ્રી. ૧૨૭, ૨૦૧,
૨૩૪-૫

દેસાઈ, પ્રીતમરાય, ૨૧૮, ૨૩૨,
૨૩૫

દેસાઈ, ભગવાનદાસ(બાગસાહેબ),
૯૩

દેસાઈ, જુનાભાઈ, -વકીલ તરીકે
૧૭૭, ૨૩૮, ૨૫૮ ૨૭૨

દેસાઈ, માનસાહેબ, ૧૨

દેસાઈ, ગમભોહનરાય, ૨૪૧

દેસાઈ, સુલોચના બહેન, ૨૨૧, ૨૩૪

દેસાઈ, હર્ષિદાસ, ૧૨, ૧૩, ૧૬

દેસાઈ, દા. હરિમસાદ, ૧૨૭-૨૮,
૨૦૩, ૨૧૭-૧૮, ૨૨૯,

૨૩૧, ૨૩૪, ૨૪૩

દેસાઈ, હરિલાલ, ૨૧૬

દેસાઈ, વાઘજીભાઈ, ૩૧

દેસાઈ, વિદ્યારીદાસ (ભાઈસાહેબ)

૯, -ઝાર સાથે સદેશાવહેવાર

૧૦-૧૨, ૧૭, ૯૩

દેસાઈ, વૈકુંઠરાય, ૨૦૫

દેસાઈબા, ૮, ૧૦, ૧૮, ૪૩, ૧૧૨

દોલતરામ, ૧૭, ૨૭, ૩૬, ૪૨, ૪૩,

૪૫, ૭૬, ૯૩, ૯૭, ૧૧૫

દ્રવિડ, નરેશ આપાજી, ૧૯૪, ૨૧૧,

૨૧૬, ૨૨૨. -મથુરાભાઈ

૨૧૧, -શ્રીકૃષ્ણ (બંડુ) ૨૧૨

દિવેદી, મણિલાલ નજીભાઈ, ૧૬,

૪૩, ૪૫, ૧૦૪, -નીસમાજ સંધારા

સામેની લગત ૪૬, ૪૭, -ની
રૂઢિપરસ્તી ૪૮, ૧૫૫, ૧૮૯

ધ

ધનકોર, ૧૬૬

ધનવદ્ધમી, -જુઓ માસીબા

'ધર્મવિચાર', ૪૭

ધોળકીબા, વામનરાય, ૨૫૭

ધ્રુવ, આનંદચંકર, ૧૦૨, ૧૨૪,

૧૨૬, ૧૨૯, ૧૩૨, ૧૪૪,

૧૬૪

ધ્રુવ, કેશવલાલ, ૧૦૨, ૧૬૪,

૨૩૪, ૨૩૬-૩૭, ૨૪૧

ધ્રુવ, હરિલાલ, ૧૧૩

ન

નગીનદાસ સોલિસિટર, ૧૩૬

નટરાજન, ૧૪૮

નડિયાદ શહેર, ૨, -મહમદ ત્રીજાના

પાટવી કુંવરનું નિવાસસ્થાન

૩, -નું વર્ણન ૪, -ની પાલ-

માસી ૬, -માં ધાડલું ૭, -

માં પહેલી કાપડની મીસ ૧૭,

-નામની વ્યુત્પત્તિ ૧૮, -ની

પાંચપટ્ટી ૧૯, -ની નવબાગેળ

૨૦, -નાં બળરો ૨૩, -ની

સિકવ૨૯-૩૦ - નાં મંદિરો

૩૧, -માં તાનિધર્મ ૩૫, -

સમાજ સંધારાની અસરથી

અલિપ્ત ૪૧, -માં વિધવા-
ની હાલત ૪૨, -ના સાક્ષરો
૪૫, ૫૦, -ના લેખકોની પ્રગતિ
પ્રત્યે ઉદાસીનતા ૪૯, -ની
આર્થિક સ્થિતિ ૭૪, -માં
ખ્રિસ્તી મિશનનો પ્રવૃત્તિ ૭૯,
-માં કોલેરા ૯૧, -માં બંગ-
લાંબની અળવળનાં મોળાં
૧૧૧

‘નડિયાદનો ઇતિહાસ,’ ૨-૬, ૩૨
નરીમાન, ૧૭૫

નરોત્તમ શેઠ, ૧૪૩

નર્મદ, -જુઓ કવિ નર્મદ

‘નવજીવન અને સાત’ -લેખકનું
પ્રથમ માસિક, ૧૯૯, -નો
પ્રારંભ ૧૮૧-૮૮, -નું લેખક
મંડળ ૨૦૦, ૨૦૮ ૯, ૨૧૩-
૧૪, ૨૨૨, ૨૨૪, ૨૨૯,
૨૩૬, ૨૫૬, ૨૭૦, ૨૮૧

નવદુર્ગાબા, -જુઓ બાબા

નવનીત, ૧૪૧

નવલરામ-જુઓ ત્રિવેદી

નહેરુ, મોતીલાલ, ૨૫૨, ૨૮૧

નંદસંકર, ૧, ૪૦, ૪૯

‘નાગરવિદ્યાસ’, ૧૪૧

નાગો, ૨૭, ૩૩-૩૪, ૪૨-૪૩,

૫૨, ૬૧, ૧૧૨, ૧૧૭-૧૮,

૧૫૮, -મંડળ ૧૩૪, -યુવક
સમાજ ૯૬

નાનાલાલ કવિ-જુઓ કવિ

નાનાસાહેબ, જુઓ દેસાઈ

ગોપાળદાસ

નાનીબા (દુર્ગાવ્રક્ષી), ૫૭, ૫૯-
૬૦, ૧૧૬

નારણભાઈ, ૮૧-૧૩૨

નીલકંઠ, મહીપતરામ, જુઓ

મહોપતરામ

નીલકંઠ, રમણભાઈ, ૩૮, ૪૭,

૪૯-૫૦, ૧૨૨, ૧૬૪, ૨૩૪,
૨૩૮

નીલકંઠ, વિદ્યાબહેન, ૮૫, ૨૩૪,
૨૩૭, ૨૪૧

નેપોલિયન, ૧૭૯, ૧૮૪

નોનમગૌરી, ૮૫

‘ન્યૂ ઇન્ડિયા,’ ૧૯૬, ૧૯૯,
-પાસે સરકારે માગેલી મમી-
નગીરી, ૨૩૮

નૃસિંહાચાર્ય, ૧૦૪

૫

પટવર્ધન, ૧૯૪, ૧૯૭

પટ્ટણી, સર પ્રભાચંદર, ૧૭૪, ૧૯૬

પટેલ, અંબાલાલ, ૧૦૦-૧, ૧૦૬-
૭, ૨૩૬

પટેલ, ઝવેરભાઈ, ૬૮, ૮૧

પટેલ, નરસીભાઈ ઈશ્વરભાઈ, ૧૨૯

પટેલ, પશાભાઈ, ૭૦

પટેલ, પૂંગભાઈ, ૩૩, ૧૨૯

પટેલ, મણિભાઈ જયભાઈ, ૧૨,-

૧૪, ૫૪

પટેલ, રણછોડભાઈ, ૬૯-૭૦

પટેલ, વિક્રમભાઈ, ૨૫૨

પરશુરામ, ૧૭૬

પરીખ, નરહરિભાઈ, ૩૮, ૨૪૧

પરીખ, શંકરજ્ઞાન, ૩૮

પર્સિવલ, કલેક્ટર, ૧૩

પંડિત, કૃપાશંકર, ૧૨૭-૯

પંડ્યા, કાન્તિજ્ઞાન, ૧૧૪,-આમા

કોલેજમાં અધ્યાપક ૨૪૮

પંડ્યા, કેશવરામ, ૫૪-૫૫

પંડ્યા, ગોકળજી, ૫૬

પંડ્યા, ચંદ્રશંકર, ૬૨, ૧૨૩,

૧૨૫, ૧૩૪, ૧૩૮, ૧૪૦,

૧૪૨, ૧૪૪, ૧૫૦, ૧૫૨,

૧૫૫, ૧૬૨, ૧૬૫, ૧૬૭,

૧૭૪, ૧૭૭, ૧૭૯, ૧૮૪,

૨૩૬-૪૦, ૨૭૨, ૨૭૬

પંડ્યા, હનનજ્ઞાન, ૧૬, ૪૫, ૫૭,

૧૧૬

પંડ્યા, દાકતર કીરિલાલ, ૨૪૧

પંડ્યા, દોલનરામ-ગુઓ દોલનરામ

પંડ્યા, નયનસુખજ્ઞાન, ૯૩

પંડ્યા પરમસુખભાઈ, ૩૨

પંડ્યા, લગવનરામ, ૫૯

પંડ્યા, મૂળશંકર, ૫૯

પંડ્યા, મોદનજ્ઞાન કા., ૧૨૯

પંડ્યા, લામરામ, ૫૯

પંડ્યા, વસંતજ્ઞા,-ચંદ્રશંકરના

પત્ની, ૧૪૧

પંડ્યા સન્મુખભાઈ, ૭૨

પંત, આધ્યાસાહેબ, ૨૧૨

પંત, નક્ષિત્રી, ૨૧૨

પાટીલ, ગોવિંદરાવ, ૧૨૨, ૧૨૭

પાઠકજી, જનાર્દન, ૨૩૭

‘પાયોનિયર’, ૨૬૦

પારેખ, હીરાજ્ઞાન ત્રિ, ૬, ૨૧૮,

૨૩૦-૩૨

પાલ, નિપિનચંદ્ર, ૧૨૫-૨૬,

પાંડુરંગ, દાદોજી, ૪૦

પિટીટ,-જહાંગીર ૧૮૧,-મઠજી

૧૮૧

પુરાણી, અંબાજ્ઞાન, ૪૯

પૂના,-નું વાનાવરજી, ૨૨૬-૨૮

પેસાવા, નારાયણરાવ, ૪

‘પેસા અખબાર’, ૨૬૦

પેસા ફંડ. ૧૨૮, ૨૧૮, ૨૨૮

પોલાક, હેનરી, ૧૫૦

‘પ્રાતઃકાળ’, ૧૦૪

પ્રાંતિક રાજકીય પરિષદ,-ગુઓ

રાજકીય પરિષદ

પ્રાથમિક શિક્ષક પરિષદ, ૨૩૭
પ્રાર્થના સમાજ, ૧૫૫, ૧૬૫
પ્રોફેસર કુણીઆ, ૧૦૪
પ્રોફેસર મણિલાલ, (જુઓ, દિવેદી)
પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલ, ૨૩૪

ફ

ફર્ગુસન કોલેજ, ૧૯૫, ૨૨૭
ફાધર, -હાન ૧૩૭, -સીપ ૧૩૭
ફિલ્મી, મેજર, ૨૬૧
'ફૂલબાગ', ૨૫૬
ફોર્બસ, અમેકઝાંડર, ૧-૨
ફોર્બસ, મેજર જેમ્સ, ૪

બ

બક્ષી, મૂળવંતરાય, ૫૮
બટુકશંકર, ૧૧૧
બર્ક, એડમંડ, ૧૦૧
બર્વે, સંગીતકાર, ૮૦, ૧૧૧,
૧૨૭, ૧૨૯
બકિમચંદ્ર, ૧૮૯, ૨૦૧
બંગભંગની લડત, ૧૨૬-૨૭
બંગાળનો જોખમીયુગ, ૧૨૮
બંગાળ કેમિકલ વર્ક્સ, ૧૨૮
બામુદાસ, ૧૩૩
બાબાશાહી રૂપિયા, ૨૩
બામા (નવદુર્ગામા), ૬૪, ૭૨-
૭૩, ૯૨, ૧૩૪, ૧૩૬,

૧૪૪-૪૫, ૧૮૭

બાલગાંધર્વ, ૨૨૭
બાલાભાઈ જમનાદાસ, ૨૩૫
બાલાશંકર કંથારિયા, મસ્તકવિ,
૪૩, ૪૫
બાલુભાઈ, ૧૭૫
બાળામાસી, ૬૫, ૭૨, ૧૩૪
બીચપ હેઝર, ૩૨
બુદ્ધિવર્ધક સભા, ૧૨, ૧૩
બેગડો, સુશતાન મહમદ, ૪
બેનરજી, સર સુરેન્દ્રનાથ, ૧૪૯,
૨૦૬, ૨૦૮, ૨૫૨-૫૩, ૨૮૧
'બેરિસ્ટર નાટક', ૧૩૩
બેસંત, મિસિસ એની, ૪૮, ૧૨૩-
૨૪, ૧૩૦, ૧૪૨-૪૩,
૧૫૧-૫૨, ૧૬૬-૬૮, ૨૦૧,
-અને 'યંગ ઇન્ડીઆ' ૨૦૨,
-પૂર્ણ સ્વરાજની ધોષણા
૨૦૨, ૨૦૫-૮, ૨૨૦, ૨૩૧,
-ની હદપારી ૨૩૮, ૨૫૨,
-લખનૌ કેમિસર્મા ૨૫૩, ૨૭૧,
-ની નજરે ૨૭૨-૩, ૨૭૭,
૨૭૫

બેન્કર, ધીરમલાલ, ૨૪૮, ૨૭૬
બેન્કર, શંકરલાલ, ૧૩૯, ૧૫૪,
-સાથે લેખકનો પરિચય ૧૫૪
-૫૬, ૧૫૮, ૧૬૫-૬૯,

૧૮૫, ૧૮૮, ૧૯૨, ૨૦૨,
૨૦૬, ૨૦૯, ૨૧૬, ૨૬૭-
૭૦, ૨૭૭-૮૧

બેન્ડીરી બાઈઓ, ૧૯૮

બેન્ધામ, ૧૫૬

બોઝ, ખુદીરામ, ૧૨૫, ૧૯૮, ૨૭૩

બોઝ, બિપિન કૃષ્ણ, ૨૧૪

બ્રેક્કો, સર ચાર્લ્સ, ૧૪૦, ૧૫૧,

-નો ભૌતિકવાદ ૧૫૨

બ્લેવેટરકી, માદામ, ૪૮

બ

બદ્, મણિચંદ્ર રતનજી-જુઓ કવિ-
કાન્ત

બદ્, પ્રો. હરિનાથ, ૨૩૭

બદ્, જગવંધી મંડળ, ૨૨૨

બાહિસાહેબ, જુઓ દેસાઈ વિદારી-
દાસ

બાલચંદ્ર દાક્તર, ૧૫૦

બાલવનગરી, મચેરદા, ૧૫

બાલાવાર પ્રાંતરચના, ૨૪૭

બાજેકર, ૧૬૬

બોળાનાથ લેટીઝ ઈસ્ટીટ્યૂટ, ૩૬

બોળાનાથ સારાબાઈ, ૧૩, ૩૮,

૪૦, ૪૩, ૪૬, ૨૧૫

બગુન્નિ, ૧૭૯

મ

મગનબાઈ દરમચંદ કન્યાશાળા, ૩૬

મગનબાઈ ચતુરબાઈ, ૧૧૧-૧૨,
૧૨૭

મગનલાલ ચિવદાર, ૧૨૬

મઝમુદાર, અગિયનચંદ્ર, ૨૫૨

મણિ નદી, ૧૧૩

મણિયા-લેખકના માતૃશ્રી, ૫૬,

૬૩-૬૪, ૬૬, ૮૪, ૯૭-૯૯,

૧૦૮, ૧૧૪, ૧૧૭, ૧૫૮,

૧૬૦-૧, ૧૭૦, ૧૮૭

મણીઆર વહીલ, ૧૭૬

મયુરપ્રિઆદ, રાવખડાદુર, ૨૧૧

‘મદાસ મેક્સ’ ૨૬૦

મનસુખરામ જુઓ ત્રિપાઠી

મનુભાઈ, રાવસાહેબ, ૨૫૬

મનેહરહરખા, ૧૭

‘મરાઠા’ ૨૨૭

મસજી, અંબાચંકર, ૨૨૨, ૨૩૭,

૨૪૦, ૨૪૨-૩

‘મહાકાળ’ ૧૦૪, ૧૦૮, ૧૪૭

મહાયુદ્ધ પ્રથમ, ૧૮૧, ૨૧૬, ૨૨૨,

-માં દિંદી અખબારી મંડળ

૨૫૮

મહારાજ લાયમલ કેસ, ૪૭

‘મહારાષ્ટ્ર’, ૨૧૧, ૨૩૮

મહીપતરામ રેપરામ, ૩૮-૪૦, ૪૩,

- ૧૧૭, ૨૧૫

મદિલા વિદ્યાપીઠ, કુર્વેની, ૨૨૭

મહિલા વિદ્યાલય, ૨૨૨, ૨૩૩-૪

મહેતા, કલ્યાણુજી, ૨૩૭

મહેતા, કૌશિકરામ, ૨૪૦

મહેતા, જમનાદાસ, ૨૦૧

મહેતા, જયસુખલાલ, ૧૩૯, ૨૦૧

મહેતા, પ્રેમશીલા, ૨૦૫

મહેતા, સર કિરોઝશાહ, ૧૫, ૪૦,

૬૧, ૧૫૦, ૧૯૭, ૨૦૨-૩,

૨૦૮

મહેતા, બહુકરામ, ૭૯

મહેતા, મણિલાલ, ૨૪૦, ૨૫૪

મહેતા, રણજિતરામ, ૧૭૪, ૧૭૯-

૮૦,—ની ગુજરાતભક્તિ

૧૮૦-૧. ૧૮૬, ૧૯૯, ૨૦૧,

૨૨૫, ૨૨૭.—નું ગુજરાતની

અસ્મિતાનું દર્શન ૨૩૦.—

ગુજરાતના સ્વપ્નદષ્ટા ૨૩૧,

૨૪૦, ૨૪૩,—ભાષાવાર

પ્રાંતરચના અને મહાગુજરાત

૨૪૭, ૨૫૬, ૨૬૭,—નું

અદ્વિતીય અવસ્થા ૨૭૧

મહેતા, વીરજીવ, ૨૪૧

મહેતા, શારદામહેન, ૮૫, ૧૬૪,

૨૦૫, ૨૧૬,—સાથે લેખકની

પ્રથમ મુદ્રાકૃત ૨૧૭, ૨૨૦

-૧, — મહિલા વિદ્યાલય

૨૩૨, ૨૩૩-૪, ૨૪૦, ૨૪૩,

૨૬૭

મહેતા, દાક્તર સુર્યત, ૧૬૪, ૨૦૫,

—નો જનસેવાનો નિર્ધાર

૨૧૭, ૨૨૦-૧, ૨૩૨,—નો

લેખકને પરિચય ૨૩૩, ૨૪૧,

૨૪૩, ૨૬૭

મહેતા, હરિપ્રસાદ (ચાચા) ૨૧૮,

૨૪૦

મહેતાજી, દુર્ગારામ, ૯

મહેળૂખ આલમ, ૨૬૦-૧

મજરલ હક્ક, ૨૦૭

માણેકરામ, ૧૧૦

માધવદાસ ચંદુનાયદાસ, ૧૬૬

‘માનાપમાન’, ૨૨૭

માલવીય, પં. મદનમોહન, ૨૦૬,

૨૦૮, ૨૫૨-૩, ૨૫૫, ૨૮૧

માસીયા (ધનધક્કી) ૫૮-૬૦,

૬૩-૭૧, ૭૬, ૮૦-૨, ૯૪,

૯૮-૯૯, ૧૦૩, ૧૧૭

માસ્તર, ચંદ્રકાન્ત, ૧૬૮

માસ્તર, હેટાલાલ, ૧૦૪, ૧૦૮,

૧૪૭

માસ્તર, તારામહેન, ૧૩૯, ૧૬૮ ૯

માસ્તર, દલપતરામ, ૪૦

માસ્તર, ફારામજી, ૮૩

માસ્તર, મણિશંકર, ૮૩

માસ્તર, મનસુખલાલ, ૧૩૯-૪૦,

૧૬૫, ૧૬૭-૮, ૧૭૯ ૧૮૧

-નાં ગુજરાતમાં શિક્ષણ ને સંસ્કાર પ્રગટાવવાનાં અરમાન ૨૪૫, -ની હિંદ સેવક સમાજની કાર્યપદ્ધતિ પ્રત્યે ના-પસંદગી ૨૪૬, -ના ક્રાંતિકારી અદિલનના ખ્યાલમાં નરમાશ ૨૪૬, -ની સરકારી અમલદારો ને ગોરાઓ પ્રત્યે સ્વ ૨૪૬, -લખનૌ કોંગ્રેસમાં ૨૪૮, -ને ઉત્તર હિંદના કિસાનોના હાલ-પ્રથમ અનુભવ ૨૫૧, -ની ગાંધીજીની આગેવાની નીચે કામ કરવાની તૈયારી ૨૫૬, -કક્કરખાપા સાથે પંચમહાલના પહાત જિલ્લાઓમાં ૨૫૬-૫૭, -ની હિંદુશક દળમાં જોડાવાની તૈયારી ૨૫૮, -છરાક જતા અખજારી મહળામાં ૨૫૯, -અસરા અમારાનો અનુભવ ૨૬૧-૬૨, -ની મેસો-પોટેમિયામાં ખીમારી ૨૬૪-૬૮, -ની ગાંધીજીની રાહજરી નીચે કામ કરવાની તાલાવેલી ૨૭૦, -ની શીનિવાસ શાસ્ત્રી પ્રત્યે અશ્રદ્ધા ૨૭૫, -નો હિંદ સેવક સમાજ છોડવાનો નિર્ણય ૨૭૮, -ને ગુર્જરીના

આકાશમાં શુદ્ધનારક ગાંધીજી-નાં દર્શન ૨૮૨
યાસિક, કનૈયાલાલ, ૫૬, ૫૮-૬૩, ૬૬, ૮૨, ૮૪-૫, ૮૮, -૯૫ ૯૯
યાસિક, કુમુદ, -લેખકનાં પત્ની, ૧૧૪, ૧૫૯
યાસિક, ઝવેરીલાલ ઉ૦, ૫૭, ૧૩૭
યાસિક, ઝવેરીલાલ (લેખકના દાદા) ૧૬-૭, ૪૩, ૫૬-૮, ૬૨, ૯૭-૮, ૧૧૬-૭, ૧૬૦
યાસિક, પોપટલાલ, ૬૦, ૮૫, ૧૧૫-૬, ૧૩૪
યાસિક, બાનુશંકર, ૧૭૦, ૧૭૩
યાસિક, રમણલાલ, ૬૩, ૬૫-૬, ૭૨, ૭૪, ૮૪, ૧૧૬, ૧૬૧, ૧૭૦, ૧૯૨
યાસિક, સાકરલાલ, ૬૦-૧, ૮૫, ૮૯, ૧૧૬, ૧૫૩, ૧૬૦, ૨૬૭
યાસિક, હરિશંકર, ૧૪૫
૨
'રજની' -વિશે બ.ક. ઠાકોર, ૨૦૧
રણછોડભાઈ ઉદયરામ, ૧૨, ૧૪, ૮૦, ૧૬૪
રણછોડલાલ (રેડીઆવાળા), ૪૦
રતનલાલ, ૧૮૧
રતનશી ધરમશી, ૨૩૯

રતન શેઠાણી, ૩૨

રતનસિંહ, ૨૭૬

રતિલાલ, ૧૧૬

‘રતનાવલિ’, ૧૩૧

રમણુખહેન (માણવિકાખહેન), ૧૪૪-

૪૬, ૧૬૭-૬૪, ૧૭૦-૧,-

પ્રત્યેતો લેખકનો ભાવ ૧૭૧,

૧૮૫

રવિવર્મા પ્રેસ, ૧૨૯

રશિયા, ૧૪૯

‘રાઈનો પર્વત’, ૪૯

રાધાબા (રઘુનાથરાવ), ૪-૬, ૨૧

રાજકીય પરિષદ, ૧૮૯, ૨૧૮,

૨૩૬, ૨૩૮-૯

રાજકીય સાંન્યાસીઓ,- સર્વન્ટસ

ઓફ ઇન્ડીઆ સોસાયટીમાં

૧૬૮

રાજવડે, ઇનિહાસકાર, ૨૨૮

રાગી રામમોહન રાય, ૩૭

રાનાડે, મહાદેવ ગોવિંદ, ૪૯, ૬૧,

૧૪૮. ૨૨૬

રાનાડે, ગમાખાઈ, ૨૨૭

રામમોહનરાય જસવંતરાય, ૧૨૭

રામસિંગ દાકતર, ૧૧૩

રામસ્વામી, સી.પી., ૨૫૨

‘રાસમાલા’, ૧

‘રાસત ગોસ્તાર’, ૧૬૬

રૂઢનાથ કવિ, ૧૧૩

સ

‘સલિતા દુઃખદર્શક’, ૧૪

સવાટે, દાદગંધી પ્રચારક, ૨૨૮

સાબરામ, ૬૪

સાલસંકર, ૪૯-૪૦, ૫૫-૬

સાલા સાળપતરાય, ૧૨૨, ૧૨૪,

૧૭૭

‘સિમરી’-મીસનું પુસ્તક, ૧૫૧

‘સીડર’, ૨૫૦

સીતાવતી, ગોવર્ધનરામનાપુત્રી, ૪૯

‘સીતા વાઘેલી’, નાટક, ૧૧૩

સોટવાળા, રણુભોડદાસ, ૧૮૧

સોડ’ ગેન્ટલેન્ડ, મદ્રાસનો મયનર,

૨૭૧

વ

વકીલ, કેશવલાલ, ૩૮

વકીલ, બંસોડાલ, ૫૫

વઝે, ૨૨૭

‘વનસ્પતિની દવાઓ’-ના નામે

દાદગંધાના પુસ્તકો, ૧૨૯

વનિના વિગ્રામ, ૨૨૧, ૨૩૪

વડજવર્ધ, ૧૪૮

વસંત, ૧૨૯

‘વસંત વિનોદી’-ગુઓ દેસાઈ

ચંદુલાલ

‘વસુમતી’, ૨૬૦

વાચ્છા દીનશા, ૧૫૦, ૧૬૭,
૨૦૨, ૨૦૮, ૨૮૧

વાડીઆ, ૨૭૨

વિમ્બપુરકર, પ્રો. ૦, ૨૨૮

વિધવા વિવાહ હોલ, ૧૬૬

વિભાકર, યુસિંહદાસ, ૧૩૮-૪૦,
૧૬૫, ૨૭૨

વિન્સન કોલેજ, ૧૪૮, ૧૫૪

વીકાણ, ૧૭૫

‘વીણાવેલી’, ૧૨૧

વીનસ, ૧૮૬

વીરમગામની નાકામધી,—ઝાંગે
ગાંધીજી ૨૩૯

‘વેણીસદાર’, ૧૦૧

વેદ, મૂળજી દુર્લભજી, ૧૩૯

‘વેનીસનો વંપારી’, ૯૪

‘વેરની વસુધા’, ૧૭૯

વેલ્સ, એચ. જી, ૧૭૯

વેળનાથ મદદાર, ૧૩૦

વે. બગવતરામ, ૫૭

વેકર, મેગર, ૫

વેરા, કરસુખ, ૨૨૦, ૨૩૭

વેરા, વીરસુખરામ, ૨૨૧, ૨૩૭

વેરા, ભાઈલાલ, ૬૯, ૧૦૩, ૧૧૩

વેસ્ટ સુખ્યા, ૨૨૨

૨૧

‘ચક્તિ’ (સુરત),—પાસે મંગાવેલી
જમીનગીરી ૨૩૮

ચાલુગારલક્ષ્મી, ૫૬, ૧૪૫

ચર્મા, પરશુભાઈ, ૧૪૦, ૧૬૭

ચંકરલાલ બેઠર—જુઓ બેઠર

ચાસ્તી, દિનમલિરાકર, ૪૦

ચાસ્તી, ભાઈલાલ, ૭૬

ચાસ્તી, શ્રીનિવાસ, ૧૯૦-૧, ૧૯૫

—૯. ૨૦૮-૯, ૨૨૨-૩,

૨૩૯, ૨૫૨, ૨૫૭, ૨૭૩,

—ની નીરુતા અને પાણીમાં

બેસી જવું ૨૭૩-૭૫, ૨૭૮,

૨૮૦

ચાક, પ્રો. કે. ડી, ૧૪૨, ૧૬૬,
૨૦૧.

ચાક, સુનીલાલ, ૨૨૧. ૨૩૭,
૨૪૦

ચાક, કૃષ્ણદાસ, ૭૯, ૧૧૧

ચાક, નાથલાલ મ. ૨૫૬

ચાક, પોપટલાલ, ૨૧૪

ચાક, ભાઈમિંદ, ૧૦૧

ચાક, લટજીભાઈ, ૧૭૭

ચિકાગો સર્વધર્મ પગિવદ, ૧૭

ચિત્રલક્ષ્મી, ૫૫

ચેકસપિયર ૯૦

સૂચિ

શેઠ, નરોત્તમ મોરારજી, ૨૫૯
 શેઠ, શાંતકુમાર મોરારજી, ૨૫૯
 શેઠી, ૧૪૮, ૧૫૫-૬, ૧૮૬
 શ્રીવલ્લભ ભગવાનજી, ૫૭-૬૦,
 ૬૪
 શ્રેય : સાધક અધિકારી વર્ગ, ૧૪૨,
 ૧૪૭

સ

‘સાત્ય’, માસિક, ૧૮૮
 ‘સમાજસુધારાનું રેખાદર્શન,’
 ૯, ૪૬
 સમાજસેવા મંડળ, ૨૨૧
 ‘સમાલોચક,’ ૧૪૧, ૧૬૨, ૨૪૦
 સરદેસાઈ, ૨૨૮
 ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ૩૩, ૪૫ ૫૧,
 ૧૦૧-૨, ૧૪૨, ૧૫૫
 સત્તાવનનો બળવો, ૧૫૧
 સમુ, સર તેજબદાદુર, ૨૫૦
 ‘સખજેશન ઓફ વીમેન’—
 મીલનું સુરતક, ૧૫૧
 ‘સર્વન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા’, ૨૨૭
 સર્વન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી,
 ૧૬૭, ૧૮૩-૪, ૧૮૭, ૧૮૯,
 ૧૯૧, ૨૨૨-નું વાતાવરણ
 ૨૨૬-૭, ૨૪૬
 સરનું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યોત્સવ,
 ૨૩૫

સંઘેવી, નમીનદાસ, ૭૫
 સંતરામ, ૨૯, ૩૩, ૧૦૦, ૧૦૫,
 ૧૦૮, ૧૩૦

સંધારા સુધારા—ની પ્રવૃત્તિ ૩૭,
 નું મંડળ ૧૬૬,—ની પરિ-
 વદ ૨૪૨

સાત જમણનો રિવાજ, ૩૬
 સાધુ જ્ઞાનકીશ્વર, ૧૦૬, ૧૦૮
 સાબરમતી આશ્રમ, ૨૧૬
 સારાભાઈ, અનસૂયાબહેન ૨૪૨
 સારાભાઈ, શેઠ અંબાલાલ, ૧૧૯-
 ૨૦

સાહિત્ય પરિષદ,—જુઓ ગુજરાતી
 સાહિત્ય સભા, ૧૮૦
 સિદ્ધરાજ, ૨

સિંહા, સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન, ૨૦૬
 સીઝર, જુલિયસ, ૧૭૯
 ‘સુદર્શન,’ ૪૭

સુરત સાર્વજનિક સોસાયટી, ૨૧૧
 સુરતી મારતર, ૮૭
 સુંદરી, જયરાંકર, ૧૩૩
 ‘સુંદરી સુબોધ,’ ૧૭૨
 સુબેદાર, મનુ, ૧૪૯, ૧૬૬
 સુપ્રસાદ, ૧૨
 સેનલવડ, ચોમનલાલ, ૧૭૭, ૨૩૬,
 ૨૩૮, ૨૪૧

સેંટ ઓવિસ ડાવેજ, ૧૩૪, ૧૩૬

સેપદ, શંકરરાય, ૧૨૭

સેપદસેન, ૨૦૮, ૨૭૬

‘સેપ્ત-ન્ટસ ષષ્ટાદશ’, ૧૪૮

સ્વેન્સન, ૧૫૫

‘સ્વરણ સુકર’, ૪૨, ૪૬

સ્વદેશી—ગી દિવસાલ ૧૧૧,

૧૨૭,—ગીતો ૧૨૭-૨૮,—

હીતન ૨૩૮,—ગિતમંડળ

૨૩૮, ૨૪૩,—વસ્તુમંડળ

૧૧૨, ૧૨૮-૯

‘સ્વરાત્મ શા માટે?’—લેખકનું

ઓપાનિયું, ૨૧૫, ૨૫૪

સ્વામી આનંદ, ૨૦૦

સ્વામી નિત્યાનંદ, ૧૬૭

સ્વામી વિવેકાનંદ, ૧૭, ૪૮, ૨૨૪

સ્વામી સદાગતનંદ, ૭૨, ૫૫

સ્વામીનારાયણ, મોકેસર, ૧૨૭

હ

હનુમંતરાવ, ૨૨૨

હમીદઅલી, ૨૫૬

હરિદાસ, ૪૦

હરિદાસ દેસાઈવાઈ, ૨૩૫

હરિચંદ્ર, ૫૬, ૬૨

હર્ટ, પ્રિન્સીપાલ, ૧૨૦, ૧૨૨,

૧૨૪

‘હિતવાદ’, ૨૧૧-૨

હિંદ કાઓપરેટીવ સ્ટોર્સ, ૧૪૯

હિંદ દેવોનું ચિત્ર, ૧૨૮-૩૧

હિંદ રક્ષક દળ, ૨૬૩

હિંદ સેવક સમાજ,—જુઓ સર્વ-

ન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી

હિંદુ અનાયાત્રમ, ૭૯

હિંદુ યુનિવર્સિટી, બનારસ, ૨૦૧,

૨૦૬

‘હિંદુસ્થાન’, દિનિકત્રી શરૂઆત,

૧૮૧

હોમબરી, ૭૬, ૯૧

હોમર, ૧૯૬,—લીમ ૨૦૨, ૨૦૬,

૨૦૯,—લીમની સ્થાપના

૨૨૦, ૨૩૮, ૨૫૦, ૨૭૨,

૨૮૦-૧

હોર્નિંગેન, ૨૦૮, ૨૭૨, ૨૭૬

હોગિંગ સમેટન કમિટી, ૧૬૭

ફ

ફાલ્ગુણ, ચરણરત્ન, ૯, ૧૯,—નું

બંદ ૭૮

ફ

‘ફાનમગસ’, ૧૯૫, ૨૫૮

ફાનમગસ કમિટી, ૨૨૬

‘ફાન સુધા’, ૪૭

આ લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો

અંગ્રેજી :

M Gandhi As I know Him	Rs. 4-0-0
Shyamji Krishnavarma	„ 4-0-0
'Peasants' Revolts	„ 0-2-0
Irish Athletic Movement	„ 0-4-0
Life of Ranchhoddas Lotwala	„ 2-0-0
Fight for Swadeshi	„ 0-6-0

ગુજરાતી :

ગાંધીજીના સહવાસમાં (અપ્રાપ્ય)

રાહીદનો સંદેશ (પેટ્રિક બિયર્સનું ચરિત્ર અને લેખો)

કુમારનાં સ્મરણો (સ્ત્રીજીવનની લઘુ કથાઓ) ૧-૪-૦

વરઘોડો (નાટક)

શાલારામની સરદારી „

સુસંધામ „

શાનિરાશા „

ગી „

સગત „

‘સાલ લોટવાળાનું’ જીવનચરિત્ર

નું સ્વરાજ . ૦-૪-૦

માત્રમ (ગાંધીજીનાં જોડનાં સંસ્મરણો) ૧-૧૨-૦

શા માટે ? ૦-૪-૦

દુશ્મન (નાટક) ૦-૮-૦